પ્રસ્તાવના.

ॐ

આ ધ્યાન દીપિકા ગ્રંથ શ્રીમાન્ તપા ગચ્છીય ઉપાધ્યાયજી સકલચંદ્રજીનો કરેલો છે આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચેલો છે. આ ગ્રંથમાં માગધી-તથા સંસ્કૃત થઇ બસો પીસ્તાલીશ ગાથા તથા શ્લોકો છે. આ ગ્રંથના કર્ત્તા શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી સકલચંદ્રજી, દાનવિજયજીના શિષ્ય સમજાય છે તેઓશ્રીએ શ્રીમાન્ હીર વિજયજી સૂરિની પાસે અભ્યાસ કરેલો કહેવાય છે. શ્રીમાન્ હીર વિજયજી સૂરિનો દેહાંત વિક્રમ સંવત ૧૬૫૨ માં થયો ગણાય છે તે પહેલાં આ ગ્રંથકારનો દેહાંત થયેલો સમજાય છે. આ ગ્રંથના છેલ્લા શ્લોક ઉપરથી આ ગ્રંથ બનાવવાનો વખત ઘણું ભાગે વિક્રમ સંવત ૧૬૨૧ નો નિશ્ચિત થાય છે એટલે ઉપાધ્યાયજીની હૈયાતિ સોલમા સૈકામાં હતી તે વાત ચોક્કશ છે

ઉપાધ્યાયજીની જન્મ ભૂમિ ચોક્કશ રીતે જાણવામાં નથી આવતી. છતાં દંત કથા તરિકે એમ સંભળાય છે કે તેઓશ્રી સુરતના નિવાસી વણીક કોમમાં જન્મ પામ્યા હતા પોતાનું લગ્ન નજીકમાંજ થયેલું હતું. પોતે એક દિવસ સામાયિક લઇને બેઠા હતા. શિયાળાનો દિવસ હતો અને ટાઢને લઇ વસ્ત્ર ઓઢીને બેઠા હતા. તે પ્રસંગે પ્રાત:કાળે તેમનાં નવોઢા પત્નિ ગુરૂ વંદનાર્થે આવ્યાં અને સાધુઓને વંદન કરતાં પોતાના પતિ જે સામાયિક લઇને બેઠા હતા તેમને પણ સાધુ જાણી વંદન કર્યું. મશ્કરીમાં બીજા શ્રાવકોએ તેમને પોતાની પત્નિએ સાધુ-પૂજ્ય તરિકે વંદન કર્યાનું અને હવે તમે સાધુ થયા વિગેરેનું જણાવ્યું. કહે છે કે તીવ્ર વૈરાગી તેમણે ત્યાર પછી થોડાજ વખતમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી શ્રમણ પદ સ્વીકાર્યું

ગમે તેમ હો. પણ તેઓશ્રી પૂર્ણ આત્માર્થીતો હતાજ. તેમના બનાવેલા ગ્રંથો વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં નથી. તેમણે સત્તર ભેદી અને એકવીશ પ્રકારી પૂજા બનાવેલી છે જે છપાઇ ગયેલી છે તથા શ્રુતાસ્વાદ નામનો એક નાનો માગધી ભાષામાં ગ્રંથ છે તેના છેડે કૃતિમાં ઉપાધ્યાયજી સકલચંદ્રજી કૃત-નામ છે તેમજ આ ધ્યાન દીપિકાને છેડે પણ તેવુંજ નામ હોવાથી આ બન્ને ગ્રંથો તેમના કરેલા છે એમ નિર્ણય થાય છે. શ્રુતાસ્વાદ ગ્રંથની

યોગના નાના પ્રકારો બતાવ્યા છે અને જુદા જુદા પારિભાષિક કર્યા છે.
તે સર્વ પણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે તેવા છે

આ ધ્યાન દીપિકા ગ્રંથ ખાસ સ્વતંત્ર લખેલો રચેલો હોય તેમ જે
જણાતું નથી. તેમાં આવેલી ઘણી બાબતો ઘણું કરીને ધ્યાનશતકની
છે આ ધ્યાનશતક તે શ્રીમદ્ હરિભદ્ર સૂરિકૃત આવશ્યક ટીકાની આવ-
શ્યકની અંદર આવેલું છે જેની ગાથા સો બાબતો છે. તેના ઉપર એક
હજાર શ્લોક પ્રમાણ ટીકા છે પરંતુ હાલમાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમ-
ણજીકૃત ગણાય છે આ પર ઉપર ધ્યાનશતક મૂળ છે

તે સિવાય કેટલીક બાબત શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત યોગશાસ્ત્રના
શ્લોકો છે કેટલાક શ્લોકો શ્રીમદ્ શુભચંદ્રાચાર્ય કૃત જ્ઞાનાર્ણવને મળતા
પણ હોય એમ લાગે છે

આતિન યોગ નવા બનાવેલા હોય તેમ જણાય છે એકંદર રીતે
આ આખો ગ્રંથ તેમણે બનાવ્યો છે તેમ કહેવા કરતાં વાંચના કરી
જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરનાર તેઓ છે એમ કહીએ તોપણ
અયોગ્ય જેવું નથી.

અમે તેમ હોવાથી તેમાંથી ધ્યાન ભિન્ન છતાં અને તેમ છતાં
જુદા જુદા ધ્યાન ગ્રંથોમાંથી ઉપયોગી બાબતો-વિચારો જે ભિન્ન છતાં
તેને-એક કરી દીધા છે જે સમગ્ર તેમની વાંચનાને ઉપયોગી થઈ
શકે તેમ છે.

આ દીપિકા-પુસ્તક જુદાં નવ પ્રકરણો પાડવામાં આવ્યાં છે પહેલા
પ્રકરણમાં ઉપયોગી સૂત્રના-નિત્ય-અનિત્યાદિ છે બીજા પ્રકરણમાં
જ્ઞાનાદિ ચાર ભાવનાઓ છે ત્રીજા પ્રકરણમાં અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓ
છે ચોથા પ્રકરણમાં કેટલીક ઉપયોગી હિત શિક્ષાઓ છે એવો ધ્યાન
યોગનું સાધન છે. આસન સાધન વિના યોગનું નહીં બને છે ધ્યાન
કરવાથી પહેલાં ધ્યાન કેવું કરી શકો ! પાત્ર ધ્યેય-ધ્યાન કેમ કરીએ
ધ્યાન કેમ કરે ! ધ્યાન કેવું કરવું ! વગેરે વિષયો છે પાંચમા પ્રક-
રણમાં અર્ધ ધ્યાનદિવ્ય જાણીને છે આ પ્રકરણમાં ધર્મ ધ્યાન આદિનો
વિસ્તાર છે સાતમા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી ધર્મ ધ્યાન કહેલું છે. એવા
અત્યંત ઉપર બનેલા દૃષ્ટાંત છે આઠમા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી આ
પ્રકારના ધ્યાનનું વર્ણન છે નવમા પ્રકરણમાં શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ છે
છેવટે સમાધિ જણાવેલી વાત છે આ સર્વમાં પ્રસંગોપાત ઘણી ઉપયોગી
બાબતોનું વિવેચન કરવામાં આવેલું છે

આ ગ્રંથમાંથી યોગશાસ્રના શ્લોકો જુદા પાડવા શરૂઆત કરી પણ તે બાદ કરતાં ગ્રંથની શોભા ઘટવા સભવ જણાયાથી તે બધ રાખેલું છે.

એકદર જોતાં જેઓ ધ્યાન પ્રિય છે, જેમને આત્મસાધન કરવુ છે, પોતાનું શ્રેય સાધવુ છે, કર્મનો ક્ષય કરવો છે, જે સાધ્યને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી ત્યાગ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. અથવા જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે ધર્મનો આશ્રય લેવાયો છે તે વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની જેની પ્રબળ ઇચ્છા હોય તેઓ આ ગ્રંથના અધિકારી છે. આમાં ક્રિયા તથા જ્ઞાન, બન્ને માર્ગો આલેલા છે. ક્રિયાપણ સહેતુક અને ફલવાળી જણાવેલી છે જ્ઞાનપણ ઉત્તમ આત્માને-શુદ્ધ આત્માને-લક્ષમાં રાખીનેજ બતાવેલું છે એકદર સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર-જે મોક્ષનો માર્ગ છે તે આ ગ્રંથમાં જણાવવામાં-બતાવવામાં આવેલ છે જેનોબોધ આ પુસ્તક પૂર્ણ વાંચવાથી થશે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી તેનો અનુભવ થશે. એમ મારી ચોક્કસ માન્યતા છે આ ગ્રંથ એક ગ્રંથ નથી, પણ અનેક ગ્રંથોનું અને અનુભવનું દોહન-સાર-રૂપ છે. અધિકારી જીવોએજ આ ગ્રંથ વાંચવા પ્રયત્ન કરવો બીન અધિકારીને પણ આ ગ્રંથમાંથી અધિકારી થવાનાં ઘણાં સાધનો મળે તેમ છે છેવટે આ ગ્રંથનો સંગ્રહ કર્ત્તા શ્રીમાન્ સકલચંદજી ઉપાધ્યાયનો અને ભાવાર્થરૂપ વિવેચન કરનાર-લખનાર-સંગ્રહ કરનારનો શુભ પ્રયાસ, આ ગ્રંથથી અનેક જીવોને ફાયદા થવારૂપે, સત્ય સમજાવારૂપે, અને તેમાં પ્રવૃત્તિ થવા રૂપે સફલ થાઓ. એમ ઇચ્છીને આ ટુંકી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરવામાં આવે છે આ ગ્રંથની શરૂઆત ૧૯૭૦, નારાજકોટના ચોમાસામાં કરવામાં આવી હતી અને તેનો ઘણો ભાગ પૂર્ણપણ ત્યાંજ થઇ ગયો હતો, છતાં કેટલાક બીજા કારણોને લઇ તે અધુરો રહેલો ગ્રંથ ૧૯૭૨ ના ગોધાવીના ચોમાસામાં પૂર્ણ થયો છે છેવટે ૧૯૭૩ ના કારતક સુદ પાંચમે આ ગ્રંથની પૂર્ણા હુતી થઇ છે સર્વ જીવોનુ કલ્યાણ થાઓ સર્વ જીવો સુખી થાએ સર્વજીવો નિરોગી બનો. સર્વજીવો આત્માના અનંત સુખનો અનુભવ કરો. આ ગ્રંથમાં મતિમાંદ્યતાથી કાંઇ જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી વિરૂદ્ધ લખાયુ હોય તો ત્રિકરણ યોગે ક્ષમા ઇચ્છુ છુ. અને જ્ઞાનીઓને સવિનય પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે તેમણે તેમાં સુધારો કરવો.

શાંતિ । શાંતિ । શાંતિ । શાંતિ । શાંતિ ।

૧૯૭૨ કારતક સુદ ૧૦

લ. પં. કેશરવિજય ગણિ.

ધ્યાનદીપિકાની અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પાનું.
પ્રકરણ પહેલું	
મંગળાચરણ.	૩
આત્માને હિતકારી વસ્તુ શું છે?	૪
જ્ઞાનની જરૂરીઆત	૫
જ્ઞાનથી હવને વાસીત કરવાનો ઉપદેશ.	૬
પ્રકરણ બીજું	૭
જ્ઞાનભાવના.	૯
દર્શન ભાવના.	૧૪
ચારિત્ર ભાવના.	૧૭
વૈરાગ્ય ભાવના.	૧૮
પ્રકરણ ત્રીજું	૨૩
અનિત્ય ભાવના.	૨૬
અશરણ ભાવના	૩
સંસાર ભાવના.	૩૨
એકત્વ ભાવના.	૩૬
અન્યત્વ ભાવના.	૪
અશુચિ ભાવના.	૪૩
આશ્રવ ભાવના.	૪૭
સંવર ભાવના.	૫
નિર્જરા ભાવના.	૫૨
ધર્મ ભાવના.	૫૫
લોક ભાવના.	૫૮
બોધિ ભાવના.	૬૯
પ્રકરણ ચોથું	
ચિત્ત નિરોધ.	૬૦
ધ્યાન કેવું કરવું છે.	૬૧
આત્મજ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી છે	૬૨
ધ્યાન કરનારની યોગ્યતા.	૬૪

ધ્યાન દીપિકા.

પ્રકરણ ૧ લું.

" મંગલાચરણ, વિષય, અને સૂચના. "

सर्वर्द्धि लब्धिसिद्धीशै योगींद्रै र्वृत मिष्टदं
निःपापं पापहं वंदे सर्वं सर्वज्ञ मंडलं ॥ १ ॥

સર્વ પ્રકારની ઋદ્ધિ, લબ્ધી અને સિદ્ધીઓના સ્વામી, એવા યોગીન્દ્રોથી પરવરેલા, ઈષ્ટ દેવાવાળા, પાપરહિત, અને અન્યના પાપોના નાશ કરનાર, સમગ્ર સર્વજ્ઞના સમુદાયને હું વદન કરૂંછુ.

ભાવાર્થ—ગ્રથકાર શ્રીમાન્ સકલચદ્રજી ઉપાધ્યાય-ગ્રન્થની આદિમાં મગલાચરણ કરે છે-મગલાચરણમાં સર્વજ્ઞ મંડલનો ચિતાર આપ્યો છે. જાણે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞોનું મડલ એક વખત આ પૃથ્વીતળપર વિચરતું હોય છે, તે વખતે તેઓની પાસે યોગીંદ્રો પણ હોય છે અહિ યોગીંદ્રોનો અર્થ તીર્થંકર દેવ થાય છે, તે લીધો નથી, પણ સાધુજીવન ગુજારનાર યોગીઓ કહેવાય છે, ત્યાંરે તેઓમાં શ્રેષ્ટ, અવધિજ્ઞાનલબ્ધિ, મનપર્યવલબ્ધિ-વિગેરે લબ્ધિધારક કેહેવાય છે તે અપેક્ષાએ અહીં યોગીંદ્રો કહ્યા હોય તેમ સમજાય છે. નાના પ્રકારની જ્ઞાનાદિ સપત્તિઓ ચારણ શ્રમણ, અવધિ, મનપર્યવાદિ લબ્ધિઓ અને અણિમા, મહિમા, ગરિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિએઓના "ઇશ" માલીક અર્થાત્ તે જેઓને સ્વાધિન છે, એવા યોગીંદ્રોથી વીંટાયેલા, સર્વજ્ઞ મડળને નમન કરે છે

આ સર્વજ્ઞ મડળ ઈષ્ટ દેવાવાળુ છે. જન્મ, મરણાદિથી નિવૃત્તિ પામી, પરમશાંતિમય સ્થીતિવાળુ સ્વસ્વરૂપ અનુભવવુ તે ઈષ્ટ છે. અને તે સ્થિતીએ આ સર્વજ્ઞ મડળ પ્હોચેલું હોવાથી તે ઈષ્ટ ઉપદેશાદિદ્વારા

આવે છે તે પરમ સચ્ચિદાનંદ સિદ્ધોએ સ્વીકારેલું સ્થાન નિરાકારસિદ્ધિ છે. નિરાકાર-પ્રાપ્તિરૂપ પરમ સ્થિતિ [illegible] સિદ્ધિઓને પણ જો ન હો એ રૂપને નમસ્કાર (નિર્ગુણ) આ વિશેષણ છે

તે સર્વજ્ઞ ભગવાન (પરમ) છે પાપનો નાશ કરનાર છે. કરુણાથી ભક્તિ ઉપકાર કરવામાં આવે છે. પોતે નિરાકાર હોવાથી જેમ કર્મોને [illegible] જેમ નાશ પમાડે છે અને તે સાયુજ્ય સિદ્ધ થાય હોવાથી એવી રીતે પોતે નિરાકાર થયા છે તેથીજ અન્ય જીવોના કર્મોને પણ પાપ નાશ કરનાર (પાપ નિવારક) બનાવે છે. એટલે અન્યના પાપનો નાશ કરનાર (કરુણા અને ઉપકારતા) આ સર્વજ્ઞ ભગવાન છે

આ બધા ગુણ એક સાથે હોય તે જુદી જુદી રીતે આ પૃથ્વી-તલપર પણ અનેક હોય, તે સર્વ સર્વજ્ઞ ભગવાનને હું વંદન નમન કરું સર્વ બધા ગુણ એકસાથી આ મોક્ષમાર્ગની વાત રહે, કરવામાં ગયેલા સર્વ છે અને સમષ્ટિ છે એમ સૂચવે છે

બધા સર્વજ્ઞના ગુણો જુદા હોતા નથી. જ્ઞાન, ક્ષેમ, કાળ, આત્માની અપેક્ષાએ ઉપદેશ જુદો જુદો હોય છે તથાપિ મોક્ષ કરવા બાબત આત્મ સ્થિતિ તેનું નિરૂપણ તે-તેના ભિન્ન ભિન્ન તે-તેનું એક હોય છે. એ રહી ધ્યાનમાં રાખી કોઈપણ વ્યક્તિનું નામ ન આપતાં સામાન્યરીતે સાધારણ રીતે સર્વજ્ઞ ભગવાનને અમારી ભક્તિથી નમસ્કાર કરીએ છે

વિશેષ મંગલાચરણ કરવા માટે ગ્રંથને વિશે બતાવે છે

मनसाराध्यमरै श्रीनाभिसिद्धं साधु वंदे
ध्यानाध्यानाख्यायै ध्यानाध्यानविधिसंकल्पे ॥ २ ॥

આપણાથી આત્માથી શ્રીમદ પરમાત્મ અરિહંત, સિદ્ધ, અને સાધુમિત્ર સાધુઓનું સ્મરણ કરીને હું ધ્યાનને માટે ધ્યાનમાર્ગમાં આવનાર અર્થાત્ ધ્યાનનો માર્ગ બતાવનાર દીપિકાને કહીશ. ૨

વ્યાખ્યા — જ્ઞાન અને આનંદ એ આત્માના ગુણો છે. આત્મા જ્ઞાન અને આનંદ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે "આત્મ" શબ્દથી શુદ્ધ નિર્મળતા પરિપૂર્ણ એવું આત્મસ્વરૂપ સમજવું.

નિરાકાર આત્મસ્વરૂપ હેતે, જ્ઞાન અને આનંદપૂર્ણ પરિપૂર્ણ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય—એવા આત્માના [illegible] અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય અને સાધુઓને વંદન, તેમનું સ્મરણ કરી, [illegible] શુદ્ધ સ્વરૂપને [illegible] હું—[illegible] ઉપાધ્યાય નામ [illegible]

કરનાર દેહાધિષ્ઠિત આત્મધ્યાનને માટે ધ્યાનમાર્ગમાં ચાલનાર દીપકાને કહીશ.

અહીં સાધુને નમસ્કાર તથા તેમનું સ્મરણ કરવાથી આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયજીનું સ્મરણ પણ સાથેજ થયું, કારણ કે સાધુ શબ્દમાં તે બંનેનો સમાવેશ થાય છે "ધ્યાનને માટે" એ શબ્દથી ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરવાવાળા જીવોને સુગમતા થાય એટલા હેતુથી, ધ્યાનમાર્ગમાં સાથે ચાલવાવાળી અથવા ધ્યાનનોમાર્ગ બતાવનારી દીપિકા કહીશ એમ ગ્રંથકારે જણાવ્યું

માર્ગ વિકટ હોય, તેમાં વળી રાત્રી અંધારી હોય, અને રસ્તો અજાણ્યો હોય, આ વખતે અવશ્ય કરીને ભોમિયાની જરૂર હોય છે. ભોમિયા વીના તેવા અજાણ્યા વિકટ રસ્તામાં હેરાન થવાનો, દુઃખી થવાનો ભૂલા પડવાનો, લુંટાવાનો, અને મારખાવાનો સંભવ રહે છે. એવીજ રીતે આ મારી દીપિકા (ગ્રંથ) ધ્યાનના માર્ગમાં ચાલનાર મુસાફરોને મુમુક્ષોઓને સાથે આવી ભોમિયાનું કામ કરશે

અજ્ઞાન અંધારામાં પ્રકાશ કરશે, ભુલા પડેલાને માર્ગે ચડાવશે, કામ, ક્રોધાદિ ચોરોથી બચવાની યુક્તિ જણાવશે એટલુંજ નહી પણ નવીન મોહાદિનો પરાજય કરવાનો રસ્તો દેખાડશે. આ ધ્યાન દીપિકા કહેવાનો મારો આજ ઉદેશ છે

ધ્યાનના અર્થી જીવોને ગ્રંથ કરનારની સુચના.

जैनागमार्था नवलंब्य मोह ध्वांतातकृत्रीशम शुद्धिदात्री,
ध्यानार्थिभिःस्वांतगृहे विधेया नित्यंनिजोद्योतकृतेकृतीयैः ३

પોતાના ઉદયને માટે મહાન્ પ્રયત્ન કરનાર ધ્યાનના અર્થી જીવોએ જૈન આગમના અર્થનું અવલંબન કરીને, મોહરૂપ અંધકારનો નાશ કરનારી અને સમભાવની વિશુદ્ધિને આપનારી આ ધ્યાન દીપિકાને નિરંતર પોતાના અંતઃકરણરૂપ ઘરને વિષે ધારણ કરવી. ૩

ભાવાર્થ—ઇચ્છા ખરેખર આત્માનો ઉદય કરવાની જ હોયતો આ ધ્યાન દીપિકાને તમારા હૃદય મંદિરમાં નિરંતર પધરાવી રાખો.

દરેક ક્ષણે તમોને યાદ આવે, જાગૃતિ આપે, તે માટે બીજે ક્યાંઇ નહી પણ હૃદયરૂપ ઘરમાંજ રાખજો, આત્મ સન્મુખજ રાખજો, આ ધ્યાન દીપિકામાં જૈન આગમના અર્થનુંજ અવલંબન કરેલું છે, અર્થાત્ જીનેશ્વર ભગવાને અનુભવ કરેલ સિદ્ધાંત—નિશ્ચયનુંજ વર્ણન તેમાં છે, અને તે માટેજ તે મોહરૂપ અંધકારનો નાશ કરનારી છે, તથા સમભાવ કે જેમાં

શમ પણ નથી, અને દમ પણ નથી, તેથી સાધકે ચિત્તની શમ—સ્થિર ચિત્તની પરમ વિશુદ્ધિવાળી સ્થિતિને આત્મવાનની છે અનુભવો સિવાય કેવળ અનુભવ સિદ્ધ માર્ગ છે તે માર્ગે ચાલતાં અવશ્ય તમે તે સ્થિતીને અનુભવી શકશો.

તે શમ આર્ય (ઉચિતમાં) અનાત્મમાં આગળ બોલવા માટેજ આ શમને હૃદયમાં સ્થાન આપજો. તેઓને માટે જેમ પગલાં આગળ ઉપર ચાલવા બોલવામાં આવે છે તેમ આ શમને પુરુષાર્થની આશર્યા ઉપર જ મેળવી ન શકાય. ૩.

આત્માને હિતકારી વસ્તુ શું છે?

જીવોઽનાદિ મલિનો મોહાંધોયં ચ હેતુનાનેન,
શુધ્યતિ તદસ્ય હિતં તથા પરમાર્થનિર્વાણં ॥ ૪ ॥

અનાદિ કાળથી મલીન અને મોહાંધ આ જીવ જે હેતુથી શુદ્ધ થાય તે તેનું હિત છે, તે તપ છે અને તે નિર્વાણ છે. ૪

ભાવાર્થ.—આ જીવ અનાદિ કાળથી મલીન છે તેમાં મલીનતા ક્યારે આવી? અને આ હેતુથી આવી? આનો જવાબ "અનાદિ કાળથી તેમજ છે" એ સિવાય બીજો આપશો નથી.

જ્ઞાનીઓ જૈનના શાસ્ત્રમાં તેમજ કહે છે. ઇતર દર્શનકારો તેમજ કહે છે, કેટલાક એકાંતમાં પણ મોટે ભાગે આમ માનતા છે. મલીન થવાના હેતુઓમાં બે ભેદ છે. પ્રથમ અનાદિ પ્રવાહની અપેક્ષાએ હવે અનાદિ મલિનતા થવામાં હેતુ શો? તે હેતુ કળી શકાય નથી. કેટલાક અર્થો અનેક શાસ્ત્રોમાં સમજવામાં આવ્યું પડે છે છતાં પણ અનાદિ તેમજ છે આ શબ્દોનો આશ્રય લેવો પડે છે.

બીજો હેતુ આજુ સ્થિતિથી મલીન થવાના હેતુઓ મિથ્યાત્વ કથન (અજ્ઞાન) અવિરતિ (પ્રાણીઓનો અનિરોધ) (ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ પરિણતિ) અને યોગો (મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ) આ હેતુઓ ગણવામાં આવે છે. તે હેતુઓ નવીન મલીનતા થવામાં પ્રબળ કારણ છે. તેનું નામજ મોહાંધ—મોહથી અંધપણું કહેવાય છે. આ મોહથી જીવને સ્વ —આત્મજ્ઞાન—આત્મસ્વરૂપનું ભાન થતું નથી છે. કાંઈ થયું છે તેથી વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે જોઈ શકતો નથી.

આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતાં આ મલીનતા ને મોહાંધતા રહેવા પામતી નથી. માટે આ આત્મા જે હેતુથી શુદ્ધ થાય તેજ તેનું હિત છે.

અથવા તેમાંજ આ જીવનું હિત સમાયેલુ છે; તેનું નામજ તપ છે, અને તેનુ નામજ વિજ્ઞાન છે. મતલબ કે-આ જીવ ગમે તે હેતુવડે શુદ્ધ થાય તેને માટે તમે પ્રબલ પ્રયત્ન કરો

અમુક હેતુથી શુદ્ધ થાય અને બીજા હેતુથી શુદ્ધ ન થાય આવો કદાગ્રહ ન કરો આવા નકામા વાદવિવાદમાં ન ઉતરો અમુલ્ય માનવ-જીવનનો ક્ષણુ પણુ નકામો ન કાઢો. જીનેશ્વર ભગવાને આત્માને વિશુદ્ધ થવાના અસખ્ય માર્ગો પોતાના જ્ઞાનમાં દેખ્યા છે, તેમાંથી તમારા દર્દને જે દવા (ઉપાય) લાગુ પડે તે લાગુ પાડો. દરેક જીવની યોગ્યતા જુદી જુદી હોય છે બધનો પણુ જુદા જુદા હેતુઓને લીધે જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે, એટલે અમુક માણુસ જે ઉપાય નિર્બધન થવા માટે કહે છે કે પોતાને લાગુ પડે છે, તેજ ઉપાય સર્વને લાગુ પાડવા જાય તો તેમ બની શકતું નથી માટે તેવો આગ્રહ ન કરતાં પોતાને ગમે તેવા પણુ લાગુ પડે તેવા ઉપાય શોધી કાઢી તુરત લાગુ પાડી મલીનતા ઓછી કરો, બલ્કે તેનો નાશ કરો એજ તત્વજ્ઞાન છે અને એજ તપ છે —

દુનિયામાં નાના પ્રકારના મત મતાંતર અને ઝગડા થવાના હેતુઓ આજ છે કે માણુસ પોતાની માફક સર્વને ચલાવવા માગે છે, પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વની યોગ્યતા કલ્પે છે, પોતાના વિચાર પ્રમાણે અન્યનો ન્યાય કલ્પે છે, અને સામામાં તેમ હોતું નથી. સરખી યોગ્યતા ન હોવાને લીધે તેમના માર્ગ જુદા પડવાનાજ અને તેને લીધે વિચારની ભિન્નતા તો રેહેવાનીજ-તથાપિ -લક્ષ્યબિંદુ-સાધ્ય-તો સર્વનું એકજ હોવુ જોઇએ આ લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખી, દુનિયા તરફ દૃષ્ટી કરવામાં આવે તો આવા મત મતાંતરો મૂળ સાધ્યમા લય થઇ ગયેલા જોવામા આવશે. ૪.

ભાવનાની જરૂરીયાત.

जन्म जरामरणभयैः पीडितमालोक्यविश्वमनगाराः
निःसंगत्वं कृत्वाध्यानार्थं भावना जग्मुः ॥ ५ ॥

જન્મ, જરા, અને મરણુના ભયવડે વિશ્વને પીડાયેલું જોઇને અણુગારો (જ્ઞાનીઓ) નિ:સગપણું ધારણુ કરી ધ્યાનને માટે ભાવનાનો આશ્રય કરે છે ૫

ભાવાર્થ:—જેના હૃદયમાં વિચારદશા જાગૃત થઇ છે, જેઓ ખરેખરા મનુષ્યો છે, એટલે મનન કરનારા—વિચાર કરનારા છે, કેમકે મનુષ્યોને મન મળેલું છે, સદ્ અસદ્નો તેનાથી વિચાર કરી શકાય છે,

આવો વિચાર કરનારાઓ પુણ્યવંત છતાં મનુષ્યો બાહ્યવ્યાપારોમાં મનુષ્ય
જન્મ ગુમાવે છે, આત્મ ઉપયોગ ન કરતા હોવાથી, અથવા આળસુપણે મ
નને જોડતા હોવાથી, અને પોતાના હિતાહિતનો વિચાર નહિ કરતા હોવાથી
(મનુષ્ય જન્મ) ફોગટ ગુમાવે છે.

આવા વિચારવાન મનુષ્યો જ્યારે આ દુનિયાતરફ દ્રષ્ટિ ફેંકે છે
ત્યારે તેમને માલુમ પડે છે કે આ આખું વિશ્વ જન્મ મરણ, અને
સંસારાદિના દુઃખોથી પીડીત છે. રોગ, શોક આદિ, વ્યાધિ ઉપાધિ
વિગેરે દુનિયાને ઘેરી રહી છે.

જન્મ મરણનાં આવર્તમાં એવી રીતે આત્મહીન વૃત્તિથી પ્રાણ
ફરી રહ્યાં છે અરે ! આમાંથી બચવા માટે શો ઉપાય લેવો જોઈએ !

આ વિચારશક્તિ તેમનો આત્મસ્વરૂપનો પાયો જ્યારે જાગે છે ત્યારે
પછી પાર્શ્વ કરી જાય છે અને નિશ્ચય કરી જાય છે કે માટે તો આ
પ્રવાહિક વર્તન કરવું જોઈએ. પણ ધ્યાન નિષ્પક્ષપાતથી આશ્રિત થવું જો
ઈએ. જેમ ઉપાધિ ઓછી તેમ વિક્ષેપ ઓછા, વિક્ષેપતા ઓછી તેમ
બોધ નિર્મળ. બધી ઉપાધિ દૂર કરવા માટે, ઉદાર આશયથી, સ્વાર્થ ત્યા
ગપૂર્વક નિરંતર ઈશ્વરભક્તિનો લાભ લેવાનો માર્ગ તેમને અનુકૂળ છે
અને પરમ આત્મશાન્તિ મેળવવા ખાતર મનુષ્યોને દુઃખ ત્યાગ કરી ગ્રહણ
તેવા ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરે છે અને ઉદાર ભાવના (ધ્યાન) પણ
અંગીકાર કરે છે કે બાહ્ય કર્મોથી આ દશાથી કેટલાક મનુષ્યોની
ઘેલછામાં (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) આત્મજ્ઞાન ન સુઝતા તે માટે નિર્જનવાસ
અંગીકાર કરે છે તેવા મનુષ્યોના પરિચયમાં (ગૃહસ્થામાં) ધ્યાન થઈ
શકતું નથી તે માટે નિર્જન રહી, જનથી નિર્જનવાસ તે એકાંતવાસ અને
આત્મીક ચિત્ત વિકારોના વિચારોથી નિર્વિકાર થઈ, આ નિર્જનવાસ તે
સાધકોનો આત્મધ્યાન માટે સ્વીકારે છે અને તે ધ્યાનને પણ સ્થિર
પોષણ મળે તે માટે, અથવા ધ્યાન માટે હાલ તૈયાર થાય ([illegible])
તે માટે પ્રથમ ભાવનાઓનો તેઓ આશ્રય લે છે. ૫

ભાવનાથી હૃદયને વાસીત કરવાનો શુભ ઉપદેશ આપે છે.

सत्वेषु मन दयालं क्लिष्ट चित्ते निमहत्पत्वं च
मनसा शुद्धिं कृत्वा भावय चित्तं च भावनया ॥ ६ ॥

કર્મેન્દ્રિયો બાહ્ય ધર્મ વિષયને ત્યજે પોતાના આત્મસ્વરૂપનું
ચિંતન કરે, અને મનની શુદ્ધિ કરીને ભાવનાઓથી ચિત્તને વાસીત કર-

ભાવાર્થ—મન આત્માની નજીકની વસ્તુ છે, મનને વશ કર્યા સિવાય આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થતુ નથી વશ કરવુ એટલે કેળવવુ, યોગ્ય માર્ગે ગમન કરાવવુ, અને અયોગ્ય માર્ગથી પાછુ વાળવું. નહી કેળવાયેલ મન સુખમાં દુ ખ દેખાડે છે અને દુ ખમા સુખ દેખાડે છે. અયોગ્યને યોગ્ય મનાવે છે, યોગ્યને અયોગ્ય મનાવે છે ગમે તો પરિણામ ખરાબ આવનાર હોય તેમ સમજાયુ હોય છતાં પણ તે ભાન ભૂલી મને માન્યું કે આમ કરવાથી મને આનંદ આવશે તો તે તે પ્રમાણે કરે છે, મત લબ કે આ સર્વ જન્મમરણાદિ જજાળ મનને લઇનેજ ઊભો થાય છે, અને મનની મેહેરબાનીથીજ જન્મમરણનો નાશ થાય છે. માટે મનને કેળવવાની, યોગ્ય માર્ગે લગાડવાની પૂર્ણ જરૂર છે

ગુરૂ મહારાજ કહે છે કે હે શિષ્ય ! આ મનને તુ સર્વે પ્રાણિઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખતાં શીખવ સમભાવ તે રાગ, દ્વેષ સિવાયની નિર્લેપ સ્થિતી છે. આ સર્વ જીવો પોતાના સરખાજ છે આત્મસત્તાએ વિચાર કરતાં કોઇ જીવ નાનો, મોટો, ઓછો, વધારે નથી જેવુ તને સુખ વહાલુ અને દુ ખ અનિષ્ટ છે, તેવુજ સર્વ જીવોને પણ છે, માટે સર્વ જીવે ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખ કહ્યું છે કે—

अनिच्छन् कर्म वैषम्यं ब्रह्मांशेन समं जगत्

आत्माऽभेदेन यः पश्ये दसौ मोक्षं गमी शमी.(अष्टक.)

કર્મના વિષમપણાનો વિચાર ન કરતાં, જ્ઞાનના અંશની સાથે મેળ વતાં યા વિચાર કરતાં આ જગત્‌ના સર્વ જીવો એક સરખા છે, એમ વિચાર કરી જે મનુષ્ય સર્વ આત્માઓને પોતાની સાથે અભેદપણે જુવે છે, તે સમભાવની સ્થિતીવાળો મનુષ્ય મોક્ષે જનાર છે.

આથી એમ જણાય છે કે કર્મની વિષમતાથી (વિચિત્રતાથી) ભિન્ન ભિન્ન, નાનું મોટુ, સારૂં નઠારૂં આ જગત્ દેખાય છે, પણ તે જીવોની અંદર સત્તરૂપે રહેલ આત્મસ્વરૂપની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે તો રાગદ્વેષની પરિણતીવાળુ વિષમપણુ દેખાતુ નથી; કારણ આત્મસ્વરૂપ સર્વે જીવોનું એક સરખુજ છે, એટલે દેહદૃષ્ટિ મુકી દઇ સર્વ જીવોને તુ આત્મસ્વરૂપે જોયા કર તથા હે શિષ્ય ! ચિત્તમાં વિષે તારા શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનોજ તું વિચાર કર !

મનમાંથી અનાત્મા જડ જગત્ સબધી વિચારો દૂર કરી, તારા આત્માનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે તેનો વિચાર કરવાનો મનને અભ્યાસ પાડ અને મનની શુદ્ધ કરીને ચિત્તને ભાવનાવડે વાસીત કર.

સપ્ત ચક્રો ઉપર અભ્યાસ રાખવાથી, અને ચિત્તને આ પ્રકારનું ચિંતન કરવાની ટેવ પાડવાથી મન શુદ્ધિ થાય છે; જ્યાં આ બે ઉપાયો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક ઉપાયો છે કે જેથી કરીને મનની શુદ્ધિ થાય છે. તેમ છતાં અભ્યાસમાં ટેવ તો તે, અગર કોઇ જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી બીજા જે કોઇ ઉપાયો મળે તે ઉપાયોએ કરીને પણ તું મનની શુદ્ધિ કર. અને તું કહ્યા મુજબ થયેલા મનને આત્માને જે આસન લગાવવામાં આવશે તેથી તું વશીત (સુસ્થિત) કર.

ઉપર્યુક્ત ચક્રોમાં અભ્યાસ રાખવો, આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરવું, અને મનની શુદ્ધિ કરવી તે એક એક ઉપાય એકેક નથી મજબૂત છે કે મનને આત્મસ્થિતીમાં લીન કરવી કે તેમ છે તોપણ આત્માને સ્થિરતાને વશીત (વશીભૂત) કરવાનું શું પ્રયોજન હશે? આ સવાલ ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે અને તેનું સમાધાન આમ કરી શકાય તેમ છે કે [illegible] સ્થિતીવાળા, અનાદિકાળના સંસ્કારો મળી તે આત્માના જ્યારે પણ તેનું સ્વાધીન [illegible] સ્થિતીવાળું પરિણામ આવતું નથી, પણ [illegible] મજબૂત સંસ્કાર પડી ગયેલા હોવાથી મન ઉપર પાડવામાં આવ્યો હોય તો તેની અસર પ્રયત્નને માટે મજબૂત પડી રહે છે અને તેવી સ્થિતી [illegible] માટે આ સર્વેથી એક પણ ઉપાય મનને વિશુદ્ધ કરવા માટે પુરતો છે તે ચિંતનનાને માટે અનેક ઉપાયો કરવા, પ્રસંગે કોઇ ઉપાય [illegible] થઇ પડી જાય છે.

વળી આત્માને મનને સંસ્કારિત કરવાનું કારણ એમ પણ છે કે સંસારની અનિત્યતા, અસારપણું, નિરાશતા વિગેરેના સંસ્કારો મજબૂત રીતે અસર પાડ્યા હોય તો વિષયો તરફથી તે મન પાછું વાળેલું હોવાથી પાછું ફરે છે અને પાછું ફર્યા પછી પણ તે વિચાર સિવાયનું તો રહી શકતું નથી. કારણ કે મનનિ પણ કાંઇને વિચાર કરવાનો દૃઢ અભ્યાસ પડેલો છે તેથી તેને આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં જોડવાથી સંસારની વસ્તુઓથી વિરક્ત થયેલું મન પાછું વાળેલું હોવાથી આત્મચિંતનમાં પ્રવેશ કરશે અથવા કર્યા બાદ અભ્યાસ પાડવાથી અને આત્મચિંતન દ્વારા તેનું [illegible] થયેલું હોવાથી મનની શુદ્ધિ આપોઆપ થઇ જાય છે અને તેવા મનમાં આત્મા પાછું વાળેલું હોવાથી દૃઢ સંસ્કાર સ્થાપિત કરે છે આમ અન્યોન્ય આશ્રયથી પણ મનશુદ્ધિમાં વધારો થયા કરે છે.

આશય એવો છે કે ગમે તે પ્રકારે પણ મનની શુદ્ધિ તો કરવી પડશે અને તે શુદ્ધિ ધ્યાનમાં વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે, ૧

ભાવનાઓ બતાવે છે.

भावनाद्वादशैता स्वा अनित्यादिकृताः स्मृताः
ज्ञान दर्शन चारित्र वैराग्याद्यास्तथा पराः ॥ ७ ॥

અનિત્યાદિક આ ભાવનાઓ બાર કહેલી છે તેમજ બીજી જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય આદિ ચાર ભાવનાઓ પણ કહેલી છે. ૭

ભાવાર્થઃ—ભાવના એટલે વિચારણા કોઈ પણ એક વસ્તુના સ્વભાવના સબંધમા વિચાર કરી તેનો નિર્ણય કરવો. મન ઉપર તેના નિશ્ચયપણાની સચોટ અસર કરવી; જેમકે કોઇ વસ્તુના ઉપર બીજી જુદા સ્વભાવની વસ્તુના પુટ દેવામાં આવે છે, અને તેની એટલીસબી અસર થાય છે કે મૂળ વસ્તુનો સ્વભાવ બદલાઇ જાય, જે વસ્તુનો પુટ આપવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વભાવ તે વસ્તુમા દાખલ થઇ જાય છે, આનું નામ ભાવના છે

તેવીજ રીતે અનાદિકાળથી વિવિધ પ્રકારના પુદ્ગલોના અનુભવ કરતાં રાગદ્વેષ કરવાનો સ્વભાવ મનને પડેલ છે. પુદ્ગલોમાં સુખની ભ્રાંતિ થયેલી છે, તે રાગ,દ્વેષ કરવાનો સ્વભાવ અને સુખની ભ્રાંતિ તેમાં સત્ય શુ છે ? તેનો ખરો સ્વભાવ શુ છે ? તેનો વારવાર વિચારદ્વારા વિચાર કરી, મન ઉપર તેની સચોટ અસર કરવી

મનના પૂર્વના સ્વભાવને ભૂલી જાઇ આ નવીન વિચાર પ્રમાણેજ પોતાનો સ્વભાવ ગ્રહણ કરે, એનું નામ ભાવના છે આ ભાવનાઓ અનિત્યાદિ બાર છે અને જ્ઞાનાદિક ચાર છે જે આગળ બતાવવામાં આવે છે ૭

भावनाभि रसंमूढो मुनिर्ध्याने स्थिरी भवेत्
ज्ञान दर्शन चारित्र वैराग्यो पगताश्रताः ॥ १ ॥

ભાવના વડે દઢ નિશ્ચયવાળો મુની ધ્યાનમાં સ્થીર થાય છે, તે ભાવના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, અને વૈરાગ્ય એમ ચાર પ્રકાર છે. ૧

પ્રકરણ ૨ જું.

“ જ્ઞાન ભાવના ”

वाचना पृच्छना साधु प्रेक्षणं परिवर्तनं
सद्धर्म दर्शनं चेति ज्ञातव्या ज्ञान भावना ॥ ८ ॥

વાંચવું, પુછવું, ખરીરીતે મનન કરવું, પરિવર્તન કરવું, (ફરી ફરી યાદ કરવું) અને ધર્મ કહેવો આ જ્ઞાનભાવના જાણવી. ૨

ભાવાર્થ—જ્ઞાન વડે મનને વાસીત કરવું તે જ્ઞાનભાવના છે. જ્ઞાનોપયોગ જાગૃત રહે, મતુજ્ઞાનાદિથી બોધ થાય, શુભ પ્રવૃત્તિ કે જે આત્મસ્વરૂપના નિર્મળ કરવામાં કે સ્થિર થવામાં મદદભૂત થાય છે તેમાં વધારો થાય તેવી જાતના મન ઉપર પ્રયત્નો દઢ થાય તે માટે આત્મજ્ઞાન વાળાથી જ્ઞાનીઓથી ઉપદેશ સાંભળવો, આત્મજ્ઞાનનાં સાધનભૂત સિદ્ધાંતો (પુસ્તકો) વાંચવાં, અન્યને ભણાવવાં, તેમાં જે જે અર્થ જાણવામાં ન આવે, તેનું સમાધાન ગુરૂ વગેરેથી મેળવવું, અગર જાણકારથી બુદ્ધિમાન હોય તેમને પુછવું, તેનું ખરીરીતે મનન કરવું તે અર્થને વારંવાર મનમાં લાવવો. વિવિધ પ્રકારના તર્ક કરી તેનું સમાધાન કરવું તે તત્ત્વ આત્મજ્ઞાન વગર મનમાં સ્થિરતાપૂર્વક થઇ જાય તેવા વિચારો દઢ કરવા, તેનું વિસ્મરણ થઇ ન જાય તે માટે વારંવાર તેનું પરિવર્તન કરવું. એવી શક્તિને વધારે તે વાત કરી જાય; અને અન્યને સ્વપર હિત ઉપ કારી ધર્મ ઉપદેશ આપવો, તે જ્ઞાનભાવનામાં પ્રવૃત્તિમાં મનને સારી રીતે પ્રવૃત્ત કરવું, એટલે કે, તે જ્ઞાનભાવના કહેવાય છે. ૨.

દર્શન ભાવના.

संवेगः प्रशमः स्थैर्य मसंमूढत्वमस्मयः
आस्तिक्यमनुकंपेति ज्ञेया सम्यक्त्व भावना. ॥ १ ॥

સંવેગ, ઉપશમ, સ્થીરતા, દઢ નિશ્ચય, નિરૂઅભિમાન, (ગર્વ) રહિત આસ્તિકતા, આસ્થા (શ્રદ્ધા) અનુકંપા, એ સમ્યક્ત્વભાવના જાણવી. ૩

ભાવાર્થ—દર્શનભાવનાનું બીજું નામ સમકિતભાવના છે. મોહનીય કર્મ ઘણાથી દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ થવાથી આ દર્શનભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ભાવનાથી આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશિત કરવાથી, આ સંઘ પછી અનેકવારથી પ્રગટ થાય છે. તેમ અને અનુકંપિત વિવિધ પ્રકારના સુખની અભિલાષા જ્યાંસુધી મૅટી ન જાય, અને જ્યાંસુધી દેહમાં આત્મબુદ્ધિનો અભિલાષ આ છુટ ન જાય ત્યાંસુધી પવિત્ર પ્રગટ થતો નથી. આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખની વાસના (ઇચ્છા) જ્યાંસુધી વિરામ ન પામે ત્યાંસુધી આત્મશક્તિ પ્રગટ થાય?

દેહાદિ પુદ્ગલ જન્ય સુખ ઘણા પ્રયાસે પ્રાપ્ત થનારા છે. ક્ષણિક છે, અસાર છે, અને તેમાં રાખેલી આ શક્તિ પરિણામે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી છે, એની ઇચ્છાનો જ્યાંસુધી છેદ નાશ—ન થાય,ત્યાંસુધી સમ્યક્ત્વ જે આત્મગુણ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની આશા સ્વપ્નામાં પણ ન રાખવી ૧.

જ્યાંસુધી અન્યનુ બુરૂં કરવાનીઆશા કે સારૂં કરવાની પોતાની ભાવના, લાગણી, જે કર્મના પ્રમાણમાં થાય છે; તે ભાન ભૂલી જઇને અભિમાનમે લઇ વેર લેવાની ભાવના હૃદયમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે ત્યાંસુધી આ ભાવનાને રહેવાને અવકાશ ક્યાંથી મળે ? પ્રકાશ અને અંધારૂં સાથે ક્યાંથી રહી શકે ? જે મનમા વેર, વિરોધની વાસના બળતી હોય ત્યાં આત્મસ્વરૂપની પરમ શાન્તિ કેવી રીતે પ્રગટ થાય ? મનમાથી તેવી ભાવનાને તદ્દન કાઢી નાખી, તેને ઠેકાણે અપરાધીઓને પણ ક્ષમા (માફી) આપનારી કોમળતાવાળી ઉપશમ ભાવનાને સ્થાપિત કરવાથી સમ્યક્ત્વ નામનો આત્મગુણ પ્રગટ થાય છે ૨.

જ્યાં હૃદય વિવિધ પ્રકારની આશા, ઇચ્છાં કે તૃષ્ણાને લીધે આકુલ વ્યાકુલ થઇ રહ્યુ હોય, ઘડીભર પણ પરમ શાંતિમાં બેસવાની સ્થિરતા મળતી ન હોય, મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર કે વિતર્કો ચાલતા હોય, વિષયે મેળવવાની ઇચ્છાથી મન વિહ્વલ થઇ રહ્યું હોય કે તેવા ચંચળતા વાળા મનમાં સમ્યક્ત્વ ગુણ કેવી રીતે પ્રગટ થાય ? આત્મભાવમાં અને પુદ્ગલોમાં આશક્તદશા આ બંન્નેને સૂર્ય અને અંધકારના જેટલો તફાવત છે.

થોડો વખત પણ વિષયાદિક કામનાના વિચારોથી મનને શાંતિ આપી, અર્થાત્ તેવા અન્ય વિચારોને દૂર કરી આત્મભાવમાં સ્થિરતાનો અનુભવ કરવાથી, મનને શાંત રાખવાથી સ્થિર અને નિર્મલ થયેલ પાણીમાં નિચે પડેલ વસ્તુ જેમ પ્રગટ દેખાઇ આવે છે તેમ મનને આત્મભાવમાં સ્થિરતાનો આશ્રય કરાવવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વરૂપ આત્મગુણ પ્રગટ થઇ આવે છે. ૩

આત્મા છે, નિત્ય છે; કર્મનો કર્તા છે, કર્મનો ભોગવનારો છે, મોક્ષ છે, અને મોક્ષનો ઉપાય છે, આત્મા છે, અનુભવસિદ્ધ તે વાત ચોકસ છે, દેહના અધ્યાસથી દેહ જેવો દીસે છે, પણ તે અજ્ઞાનદશાજ છે. દેહ આત્મા બન્ને જુદાજ છે. આત્મા ચૈતન્ય લક્ષણ જ્ઞાતા દ્રષ્ટા છે; દેહ જડ લક્ષણ છે, તલથી તેલ, દુધથી ઘી, તલવારથી મ્યાન વીગેરે પ્રત્યક્ષ જુદાં છતાં વિચાર નહી કરનારને એકરૂપ દેખાય છે, તેમ સુક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચાર કરનારને આત્મા દેહથી જુદો દેખાય છે, આત્માની સત્તાથીજ

ઘણે ઇંદ્રિયો દેહ અને મનરહિતનું જ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ આ સર્વને અનુ-
ભવનાર આત્માજ છે આત્મા છે કે નહિ ! આ શંકા કરનારજ પોતે છે ૧.

આત્મા નિત્ય છે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે દેવ, મનુષ્ય,
જનાવર આદિ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે બાળ, યુવાન, વૃદ્ધાદિ
ત્રણે વયનું જ્ઞાન એક આત્માનેજ થાય છે આત્મા ત્રૈકાલિક ઇંદ્રિયોથી જે
અંશે પાલતે ભેળો હોત, ચાલતો હોત, અનુભવતો હોત ત્યારે તે ત્રૈકાલિક
નથી કેમ ઇંદ્રિયોનો નાશ થતાં તે ઇંદ્રિયોથી અનુભવેલ વિષયનું જ્ઞાન
તે અનુભવ રહે છે તેનો નાશ થતો નથી. આથી એકાંત નિર્મૂળ થાય
છે કે દેહનો નાશ થતાં પણ ત્રણે કાળ આત્માનો નાશ થતો નથી. ૨

આત્મા કર્મનો કર્તા છે. આત્મા જો ચૈતન્યશક્તિ જેવી પ્રેરણા ન
કરતો કર્મ કેમ ગ્રહણ કરે ? પુદ્ગલો જડ છે તેમાં સ્વતંત્ર કર્મ ગ્રહણની
શક્તિ ક્યાંથી હોય ? જડ પદાર્થમાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્વતઃ પ્રેરણાશક્તિ
નથી, જે હોય તો પ્રાણરહિત પથ્થર દેહથી ક્રિયા કેમ થતી નથી ?
ચેતન ધારે છે તો પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ધારે છે તો નથી પ્રવૃત્તિ આદ-
રતી પણ તો છે

આથી એમ નિર્મૂળ થાય છે કે કર્મ ગ્રહણ ન કરવાની પ્રેરણા
શક્તિ આત્મામાંજ છે આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે ત્યારે
કર્મનો કર્તા નથી, ત્યારે તે સ્વભાવ પરિણામી એમ કહેવાય છે
અને જ્યારે આત્મભાન ભૂલી વિભાવમાં આત્માની પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે
તે કર્મનો કર્તા છે ૩

આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે તે અજ્ઞાની જીવ ચૈતન્યરહિતપણે જડ
અજ્ઞાનપણે કર્મ ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે ભમરો પોતે જાણતો નથી કે મારે
અમુક ગામને જવું છે કે સુખી કરશે છે, તથાપિ તેનો ઉપયોગ કરવાથી
તેને તેમ થાય છે એવીજ રીતે શુભાશુભ કર્મ પોતે સુખ દુઃખના હેતુ
રૂપ છે એમ જાણતા નથી. અલબત્ત કે તે જડ છે તથાપિ સમજુ પ્રકાર
તેને સુખદુઃખનો અનુભવ તો થયે છે જે કર્મનો ઉપયોગ કરનાર
તેને ન માનીએ તો સુખ દુઃખ, ધન, રોગ, માન, અપમાન, વિગેરે
કેમ થાય છે ? તેનો ઉપયોગ કેવળ જીવને જ હોય છે ? કારણ નથી ? માટે
આત્માજ કર્મનો ભોક્તા છે ૪

કર્મથી મોક્ષ થાય છે શુભ અશુભ કર્મનો ફળ ભોગવવાથી મોક્ષ થાય છે
કર્મ નષ્ટ છે અને વધે પણ છે તેમાં વધઘટ થતી રહે છે કોઈ સ્થિતિ થાય

ઓછાશ થાય છે; તો એક ક્રિયા એવી પણ હોવી જોઈએ કે તેનો સર્વથા નાશ કરે છે અને તેના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે. ૫

મોક્ષનો ઉપાય છે.

કર્મ દશા એ અજ્ઞાન ભાવથી થાય છે, અને જ્ઞાન ભાવમાં આવવુ તે મોક્ષદશા છે. જેમ પ્રકાશ આવવાથી અંધકાર દુર થાય છે તેમ જ્ઞાનભાવથી કર્મનો નાશ થાય છે કર્મબંધના જે જે કારણો છે તે તે કારણોના પ્રતિપક્ષરૂપ કારણોનું,—સાધનોનુ, સેવન કરવાથી તેને બંધનો નાશ કરી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે

રાગ, દ્વેષ, અને અજ્ઞાન આ મુખ્ય રીતે કર્મબંધના કારણો છે. આત્મજ્ઞાનથી, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના લક્ષથી, આ સર્વનો નાશ સાધી શકાય છે જેમ ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, અને સંતોષથી અનુક્રમે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો નાશ કરી શકાય છે તેમજ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના લક્ષથી મોહ અને અજ્ઞાનાદિનો નાશ થઇ શકે છે, અને તેથી કર્મબંધથી મુક્ત થવાય છે, અને તે પરિણામે મોક્ષ થાય છે, માટે તે મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે ૬

ઉપરની ૭ વાતોનો દૃઢ નિશ્ચય થવો જોઈએ, તેના દૃઢ નિશ્ચયથી મનને વાસીત કરવુ તેથી સમ્યક્ત્વ થાય છે પુદ્ગલ પદાર્થો વિવિધ રંગના, વિવિધ રસવાળા, વિવિધ ગંધવાળા, વિવિધ સ્પર્શવાળા અને વિવિધ શબ્દો ઉત્પન્ન કરનારા છે. સારામાં સારો દેખાવ આપી થોડાજ વખતમાં ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને ખરાબ દેખાવ આપી, તેના તેજ પુદ્ગલો સારો દેખાવ આપે છે સુંદર દેખાવવાળાં, મિષ્ટ સ્વાદવાળાં અને મોહક સુગંધવાળા ભોજનાદિ પદાર્થો થોડાજ વખતમાં વિષ્ટારૂપ થઇ ખરાબ દેખાવ આપે છે, તેજ વિષ્ટાદિ ખરાબ પદાર્થ ખાતરરૂપે થઇ રૂપાંતરે પાછા સુંદર અનાજ, ફળ, ફુલ, વૃક્ષ, છોડવા, દુધ, ઘી, વસ્ત્ર, અને વિવિધ પ્રકારનાં ઉપભોગના સાધનરૂપે દેખાવ આપે છે આ પદાર્થોની રમણીયતા કે દુર્ગંધનીયતા દેખીને કાંઇપણ આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી. ઉત્પત્તિ, સ્થિતી અને વિનાશ એ દરેક પુદ્ગલ પદાર્થની પરંપરાથી ચાલતી આવતી ત્રણે જાતની સ્થિતી થાય છે તેનો જો ચોકસ નિર્ણય, મન ઉપર ભાવિત કર્યો હોય તો આ દુનયામાં પદાર્થોના વિકારવાળા ફેરફારથી કાંઇપણ આશ્ચર્ય જેવુ રહેજ નહીં, આ આશ્ચર્ય વિનાની સ્થિતીવાળુ મન થાય તે પણ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કે દૃઢતાનુંજ કારણ છે, તે કારણ એટલા માટે કે આત્મા પોતાની શુદ્ધ સ્થિતીમાં આવા ફેરફેર વિનાનો છે તે આ

ભાવથી વિમુક્ત થાય છે અથવા આત્મનો બીજો અર્થ સર્વોત્કૃષ્ટ
જાણે છે ત્યાં ગર્ભ છે અભિમાન છે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?
સર્વ પ્રયત્ન કરો ! શું ગુરુગમનો નય ? કે જે ગુરુગમથી ઉત્પન્ન છે પુન
ખાવાના સ્વભાવને અર્પિત છે તથા, વિવેક ધારણા છે હવે, જ્ઞા-
ન કરવાવાળા છે અને સ્વાભાવિક પરિણામને વધારનાર છે તે આ
ગુરુભક્તિ વગર કોનાર આત્માથી યથાર્થપણે ધ્યેય રહેવાથી, અને જ્યાં
આત્મસ્થિરતા હોવાથી તેને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થઈ, આ પરમોત્કૃષ્ટ
પ્રાપ્ત થઈ, કારણ કે કષાયો જેવા આસક્તિ હોય છે એટલે
પ્રેમ કે વાસના હોય છે તે પાછળ તેના વડે આવરણ છે તે તેને પાછળ
પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી તેને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી સર્વ
આવાગમન નહીં કરનારને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે

નહિંક વિચાર કરતાં માલુમ પડશે કે આ પાપોમાં ઘણી આત્મ
ઉત્કૃષ્ટ અનુભવને મળ થાય છે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી તો અનુભવ
વૃત્તિનું ઇત્યાદિ એમને છે અને પરમશાંતિમાં સ્થિતિ એ છે

સામાન્ય એવી રીતે થાય છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીમાત્ર અને આત્મ
સાધના અનુભૂતિ મનુષ્યમાં (ગુરુથી) પ્રથમ મહા ધારણાની જરૂરિયાત
છે તેના વગરના મહા કષ્ટો ભોગવે પરંતુ સુધી આપણે આત્માની પ્રેમતા
પ્રેમાળ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસુધી તેના કરતા પ્રમાણે આત્મસિદ્ધિ માટે
આવશ્યક પડે છે આત્મસ્વરૂપ એવી વસ્તુ નથી કે અનાદિરીતે દેખાઈ
આવે, પણ તે અનુભવગમ્ય છે

પ્રબલ કરવાને પ્રત્યેક તેનો અનુભવ થાય છે બીજાને અનુભવ
કરવો હોય તો તેણે પણ તે અનુભવ કરવાના એવા પ્રમાણે પ્રબલ
પ્રયત્ન એટલે, મતલબ કે સત્યતા મળવી થાય છે અને જેમ જેમ
પ્રેમતા વધતી જાય છે તેમ તેમ અનુભવ વધતો જાય છે માટે સામા-
ન્યમાં કોઈ પ્રાણીમાત્ર મહાપુરુષ આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ કરતા હોય તેના-
મ મહા કષ્ટો તેના કર્યા પૂર્ણ વર્ણન કર્યું તેવું જે કર્યું છે તે સત્ય
છે પ્રેમાળ છે માત્ર દિન પ્રતિ છે પણ તેનાથી અત્યંત દૂર છે પ્રેમ-
ભાવથી મહા કષ્ટો આત્મસિદ્ધિ માટે પ્રબલ પ્રયત્ન કરેલા વગર થતાં
નથી પ્રમાણની માફક જરૂરિયાત છે તેમ પ્રબલ આવરણ દૂર કરવાને છે
આ મહા પ્રભુ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને પ્રગટ કરે છે અને મહા પ્રેમે જ
જણાયાં છે.

હવે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ત્યાં સુધી એટલે કુદરતી કર્મોને

દેખી તેની મદદે દોડી જવાનીવૃત્તિ રોમેરોમમાં થવી જોઇએ. પોતાની શક્તિ અનુસાર તન, મન, ધન, અને વચનથી પણ મદદ કરી તેનાં દુઃખ દુર કરવાં જોઇએ પોતે કદાચ ન કરી શકે તો બીજા પાસે પણ મદદ કરાવવી. દ્રવ્ય અને ભાવથી એમ બે પ્રકારે જીવો દુઃખી હોય છે, દ્રવ્યથી દુઃખી, નિર્ધન, રોગી, માનસિક પીડાવાળા, આપત્તિમાં ઘેરાયેલા વીગેરે કહેવાય છે ધર્મ વિનાના જીવો, કેવળ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષય સુખમાં લુબ્ધ થયેલાં, સારાસારનો વિચાર નહી કરતાં, નાના પ્રકારના આરંભ સમારંભમાં, એશઆરામમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા, ઐહિક સુખમાં મગ્ન થયેલા, આત્માને કે પરલોકને નહિ માનનારા, પશુઓની માફક, આહાર, ભય, નિદ્રા, અને મૈથુનમાંજ જીંદગી ગુજારનારા, વિગેરે પુદ્દગલિક સુખમાં સુખ માનનારા જીવો, તે ભાવથી દુઃખી છે, મતલબ કે વર્તમાનમાં સુખી છે, પણ તે ભવિષ્યમાં દુઃખી થનારા છે તેઓને ધર્મોપદેશ આપી, યોગ્ય ધર્મને રસ્તે ચડાવવા તે, તે જીવોની ભાવદયા (અનુકંપા) છે

જ્યાંસુધી હૃદયમાં આ લોકના અને પરલોકના સુખની ઇચ્છાઓની જ્વાળાઓ બળતી હોય, જ્યાંસુધી હૃદય નિષ્ઠુરતા કે નિર્દયતા વાપરીને પણ સ્વાર્થ સાધવા ભણી દોડાદોડ કરતું હોય, ત્યાંસુધી તે હૃદયમાં ભવદાવાનળની શાંતિ કરનાર સમ્યક્ત્વ ભાવના ક્યાંથી હોય ? ક્યાંથી પ્રગટે ? મનુષ્યોએ પોતાનું હૃદય અનુકમ્પાથી એટલું બધુ આર્દ્ર, કોમળ બનાવવું જોઇએ કે દુઃખી જીવોને દેખી આંખમાંથી અશ્રુધારા છુટવી જોઇએ, અને તેના બચાવ માટે કે સહાય આપવા માટે જરા પણ વિલંબ ન કરતાં, ન્યાયાર્જીત પોતાની મીલ્કતનો છુટથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ, કે જે પ્રાણી પોતાની મેહેનતથી મળી શકે તેવી, અને અવશ્ય નાશ પામનારી તુચ્છ વસ્તુનો પણ બીજાના ભલાને માટે છુટથી ઉપયોગ કરી શકતો નથી તે પોતે આત્મજ્ઞાન અને મોક્ષ જેવી અમુલ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે બીજાની કૃપાને પાત્ર કેવી રીતે થઇ શકશે ? અથવા નિર્દયતાથી દગ્ધ થયેલા હૃદયમાં સમ્યક્ત્વનો અંકુર કેવી રીતે ઉગી નીકળશે ? અર્થાત્ હૃદયને અનુકંપાથી વાસીત (ભાવિત) કરવાથી તેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના વિચારો અને વર્તનથી મનને સારી રીતે વાસીત કરવું, તેને સમ્યક્ત્વ અથવા દર્શન ભાવના કેહેવામાં આવે છે. ૩

" ચારિત્ર ભાવના "

ઈર્યાદિ વિષયાસત્ના મનોવાક્કાયગુપ્તયઃ
પરીષહસહિષ્ણુત્વ મિતિ ચારિત્ર ભાવના ॥ ૧૦ ॥

ચાલવા આદિમાં પાંચ પ્રકાર સમ્યક નિગ્રહ કરવો, મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિ કરવી, અને પરીષહ સહન કરવા તે ચારિત્ર ભાવના છે ૧

ભાવાર્થ:—આત્મામાં સારી રીતે નિર્મળ જીવન પ્રચાર કરવું તેને ચારિત્ર કહે છે તે જ્ઞાનથી મન ઉપર દઢ અસર નિપજાવવા તે ચારિત્ર ભાવના છે ચારિત્રભાવનાથી નવીન કર્મ આવતાં અટકાવવાનુ અને પુરાણા કર્મસમુહોને કાઢી નાખવાનુ બળ પ્રાપ્તિમાં આવે છે, આ ચારિ-ત્રની અસર સિવાય કર્મ ન આવવાના રસ્તાઓ ત્યાં અટકાવી રાખવાનુ સામર્થ્ય આવી શકે એમ આપણે જાણતું નથી, તો તેને બારીકાઇ અને સાવધાન પુર્વક ચર્ચામાં મુકવાનુ અર્થાત્ ચર્ચામાં અને ત્યાંસુધી અનુકૂળ રીતે પ્રાપ્તિ કરવાનુ પણ નિયમપાલનોએ કરવું જોઇએ અને ત્યાં અશુભને આવવાનો માર્ગ હોય ત્યાંથી અશુભને આવતો શુભને આવવાનો રસ્તો ખુલ્લો કરવો જોઇએ.

નિયમ વગર ક્રિયાઓ આવતી અટકી નથી, અને તેથી જોઇએ આવવાના ત્યાં તેનું પરિણામ વિપરીત આવે છે માટે શાસ્ત્રમાં શુભ ક્રિયાઓને વધારો કરી, અમુક ક્રિયાઓમાં પ્રાપ્તિ થયા આવવાથી અને ઉપરે તે શુભને પણ આવવાનાથી અટકાવી, આ માર્ગ છે. ચારિત્રભાવનાના બળથી તે રસ્તો ચોક્કસથી થવી શકે છે

ચાલવા (અથવા આવવા) જ્ઞાનથી યતના પૂર્વક ક કરવી એટલે રસ્તે ચાલતાં આગળ નીચી દષ્ટિ કરી જોઈ નાના મોટા જીવોને ઉપદ્ર ન થાય તેવી રીતે ચાલવું ૧

બોલવાનુ અને ત્યાં સુધી આત્માને હિત થાય તેવું બોલવું તે અન્યને હિતકારી હોય સાચે પણ હોવું જોઇએ, પૂર્વેતર વિચાર કરી આવશ્યક જોઇયુ પ્રમાણે બોલવું ૨

— આહાર, ઔષધાદિ, નિર્દોષ, ચારિત્ર અને સંયમ અર્થે ૩

કોઇ પણ ચીજ મુકવું હોય તો તે દષ્ટિથી તપાસી, દષ્ટિનો વિષય ત્યાં ન પહોંચે તેવું હોય ત્યાં રજોહરણથી પુંજી પ્રમાર્જીને ચીજ મુકવું ૪

ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુ જેમ નિર્જીવ ભૂમી તપાસી જીવ જંતુને ઉપદ્રવ ન થાય તેવી રીતે ત્યાગ કરવી ૫

અને ત્યાં સુધી મનમાં વિકલ્પો ઉત્પન્ન થતા અટકાવી, મનને શુદ્ધ આત્માકાર પરિણમાવવુ તેમ બનતું અશક્ય જણાય તો પરમાત્મ સ્મરણ વસ્તુ તત્વના વિચારમાં કે, તેવાજ કોઇ સાકાર ધ્યાનમાં મનને જોડી દેવુ, ઇષ્ટદેવ, ગુરૂની છવિત કે કલ્પિત મુર્તિમાં અગર તેમના કોઇ, પ્રબળ જ્ઞાનાદિ ગુણુમાં મનને લીન કરવુ. ૬

બની શકે તો બોલવુ બંધ કરી દેવુ, અથવા જરૂરીયાત જણાયતો ધર્મોપદેશમાં કોઇના ભલામાં અને વાચન આદિ શુભ કામમાં જોડી દેવું.૭

શરીરને એકાંત સ્થાનમાં આસન કરી ધ્યાનસ્થ બેસી શકાય તેવા કામમાં સ્થીર રાખવું જરૂરી પ્રસગે બીજા પણ શરીરથી થતા શુભ કાર્યમાં જોડીદેવુ. અહાર, વિહાર, નિહારાદિ કાર્ય પણ આત્મઉપયોગની જાગૃતિ પૂર્વક કરવામાં આવે છે તો તેપણ કાંઇ બધના કારણ રૂપ ન થતાં કર્મ નિર્જરાના કારણભૂત થાય છે. કર્મ બંધના કારણભૂત મન વચન, શરીરના યોગો પણ આવી રીતે શુભ કે શુદ્ધ માર્ગમાં જોડી દેવાથી કર્મ નાશ કરવામાં સહાય રૂપ થાય છે ૮

ટાઢ, તાપ, ક્ષુધા, તૃષા ઇત્યાદિ પૂર્વ કર્મના સયોગે પરિસહો આવી પડે તો સમભાવે સહન કરવા, કોઇ નિદા કરે કોઈ સ્તુતી કરે, કોઇ આક્રોશ કરે, કોઇ ગુણુગાય, કોઇ પૂજન કરે, ઇત્યાદિ પ્રસગો આ વ્યહાર માર્ગમાં પ્રારબ્ધ સયોગે વારવાર આવવા સભવ છે. આવે વખતે મનને વારવાર સાવચેતી આપવી કે હે મન ! કર્યા સિવાય કાંઇ આવતું નથી

જે પ્રસગ આવી પડે છે તે આપણા કરેલ કર્મનો બદલો છે જેટલો આવ્યો છે તેટલો ઓછો થાય છે ફરીને તે આવતો નથી, તેમ કર્યા વગર પણ આવતો નથી, તારા પોતાનાજ કરેલ કર્મનુ ફળ જો સુખ હોય તો વહાલું લાગે છે, તો આ પણ તારૂં પોતાનુંજ કર્મથી મેળવેલ ફળ હોવાથી તેની ના શામાટે પાડે છે ? અને તે ભોગવવા શા માટે આના કાની કરી દુખનું પ્રબળ વધારે છે ? સુખ લેવુ અને દુઃખની ના પાડવી તે શુ ન્યાય કહેવાય ? તારે દુખ ન લેવુ હોય, તને ગમતું ન હોય તો હવેથી તેવુ ફળ પ્રાપ્ત થાય તેવી ક્રિયાઓ કરતો અટકીજા; પરતુ જે બીજ વાવ્યાં છે તે તો તારે પોતાનેજ ખાવાં પડશે ઇચ્છા હશે કે નહિ હોય, રાજી થઇશ કે નારાજ થઇશ પણ તે ભોગવ્યા સિવાય તારો છુટકોજ નથી, તો રાજી થઇને જે આવ્યુ તેને પોતાનું ગણી આનંદથી ભોગવી લેવુ યોગ્ય છે, તેમ કરતાં તે દુખની વ્યથા કમી થશે અને નવીન બધાતું અટકશે, વળી આજ તારો ખરો પુરૂષાર્થ છે કે "પૂર્વનું ભોગવતાં નવીન ન બાંધવું."

દુઃખને પણ સુખરૂપે માની લેવાની ટેવ, અને નવીન કર્મબંધોને અટકાવવી.

આ સર્વ અશુચિ ભાવનાથી, મનને દૃઢ સંસ્કારિત કરવાથી, બનવું શક્ય છે. કેમ ભાવતા સુખ દુઃખમાં હર્ષ શોક ન થતાં ટકે તે આ ભાવનાથી સમભાવ (દૃઢ) મજબૂત થયેલા મન ઉપર આધાર રહેલો છે માટે વારંવાર અશુચિ ભાવનાનો વિચાર કરી મનને મજબૂત કરવું તેજ આ ભાવનાની સફળતા છે ૪

વૈરાગ્ય ભાવના.

विषयेष्वप्रवृत्तिर्या सर्वं सत्त्वानुचिन्तनम् ।
जगत्स्वभाव चिंतेति वैराग्यस्यैवभावना ॥११॥

વિષયોને વિષે આસક્તિ ન રાખવી, તત્ત્વોનું ચિંતન કરવું, જગતના સ્વભાવનો વિચાર કરવો, આ ભાવના વૈરાગ્યને સ્થિર કરનારી છે. ૧૧

ભાવાર્થ—વિષય એ સંસારનું કારણ છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ વિષયોથી સંસાર છુટો નથી, આજ હેતુથી આત્માએ ઘણા જીવન આયખાઓમાં ભમ્યું છે કે—જે વિષયો છે તે સંસારના હેતુ છે અને જે સંસારના હેતુ છે તે વિષયો છે. આ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો, સંભળાતા શબ્દો, ખવાતા રસો, સુગંધોમાં આવતી ગંધો, અને શરીર દ્વારા અનુભવાતા સ્પર્શો, તેનો સર્વથા ત્યાગ થવો તે આ દેહ છતાં બનવું અશક્ય છે. કારણ કે આ દેહ પણ વિષય છે અને તેના ઉપર લેવાતાં-પોષવાનાં સાધનો પણ વિષયોજ છે.

આ સાધનો સંપૂર્ણ ત્યાગવાથી મરવું છે. માટે તેનો ત્યાગ કરીને દેહ ધારી રહેવું શું? આમ સાધુની સમજણ કહે છે કે ખરો વૈરાગ્ય તેજ છે કે વિષયોમાંથી આસક્તિ કાઢી નાંખવી. ખાવા પીવામાં, જોવામાં, સુંઘવામાં, સ્પર્શવામાં, વિગેરે સર્વે તેના ભોક્તા વિષયો હજુ મન આત્મ-પરિણતિમાં અનાસક્ત રહેવું છે.

આ વિષયોમાંથી આસક્તિ દૂર કરવાનું કારણ એ છે કે ગમે તેવા ઉત્તમ વિષયોને ગમે તેટલીવાર અનુભવ કીધા હોય છતાં પણ તેનાથી તૃપ્તિ થતીજ નથી; પરંતુ તેથી ઉલટું તે અનુભવેલ વિષયની વાસના વધતી જાય છે. અગ્નિ જેવી રીતે અધિક લાકડાં નાખવાથી વિશેષ પ્રજ્વલિત થાય છે અને વધારે ઉંચા ભડકાના આકારને ધારણ કરે છે તેવી રીતે વિષયો દ્વારા અનુભવ વિષયોની તૃપ્તિ નહીં થવાથી તેમાં

વિશેષ આશક્તિ રખાવે છે, અને છેવટે તેમાં લીન કરી ભૂલી જવાને બદલે તેને તાજોજ કરે છે.

વિષયોથી થોડા વખત સુધી તૃપ્તિ થયેલી જણાય છે કે પાછી તરતજ તેને માટેની ઇચ્છા જાગૃત થાય છે, અને જાણે કોઇ પણ વખત આ વિષયો મળ્યાજ ન હોય તેવી રીતે પાછો તેનો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે. વારવાર આમ કરવા છતાં પણ તેનું પરિણામ શુન્યજ આવે છે. લાભને બદલે હાની દેખાય છે શરીર વિષયોથી જર્જરીત અને બળ હીન થાય છે વિવિધ પ્રકારના રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને વિષયોમાં ઘણી આશક્તિને લીધે ઘણી ટુંક મુદતમાંજ આ દેહનો ત્યાગ કરવો પડે છે.

અતિ આશક્તિનાં ભયંકર પરિણામો અત્યારે નજરે દેખાય છે. ધન, માનથી પાયમાલ થયેલા સેંકડો કુટુંબો નજરે જોઇએ છીએ રોગના ભોગ થઇ પડેલા હજારો મનુષ્યો સન્મુખ દેખાય છે આ સર્વ વિષયોમાં અતિ આશક્તિનુ પરિણામ છે આત્મસુખના અર્થી જીવોએતો વિષયોની આશક્તિના ભયંકર પરિણામની છાપ પોતાના મન ઉપર સચોટ પાડવી જોઇએ કે જેથી મન તે તરફ પ્રવૃત્તિ ઓછી કરે

મનની વિષય તરફ પ્રવૃત્તિ ઓછી થવાથી તેને બીજી ગમે તે ક્રિયા તરફ પ્રવૃત્તિ રાખવીજ પડશે. મનને અહર્નિશ પ્રવૃત્તિ પ્રયજ આપણે જોઇએ છીએ, તે અનુસાર વિષયોથી નિવૃત થઇ આત્મજ્ઞાન અગર ઇશ્વર ભક્તિ તરફ પ્રવૃત્તિ કરશે, અને તેમ થવાથી આત્મ સ્વરૂપને ઓળખી ઇશ્વિરના ચરણકમળમાં પોતાનુંમસ્તક નમાવી આત્મ સુખની ઇચ્છા પૂર્ણ કરશે- તેમ થવાથીજ વૈરાગ્ય ભાવના પ્રબળ થાય છે, અને તેથીજ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ અનુભવાય છે, તત્વોનું ચિંતન કરવાથી પણ વૈરાગ્ય વૃત્તિ દઢ થાય છે

જડ અને ચૈતન્ય એટલે પુદ્દગલ અને આત્મા આ બે તત્વો છે. પ્રકાશ અને અંધારામાં જેટલો તફાવત છે, તેટલો તફાવત આત્મા અને પુદ્દગલમાં છે. આ બન્ને તત્વોનાં સંબંધમાં સુક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરતાં, અને તેના પરિણામો તરફ નજર નાખતાં, લાભાલાભનો ખ્યાલ લાવતાં જડ પુદ્દગલો તરફની આશક્તિ ઓછી થાય છે, અને આત્મા તરફ લાગણી વધે છે તેમ થતાં પુદ્દગલો તરફ-રખાતી આશક્તિમાં વૈરાગ્યવૃતિ મજબુત થાય છે, કે જે આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય સાધન તરીકે પોતાનો પાઠ ભજવે છે.

જગતના સ્વભાવનો વિચાર કરવાથી પણ વૈરાગ્ય વૃત્તિને પોષણ

તેવા કેવળ સ્વાર્થી સબધો તરફથી વિરકતી આવ્યા સિવાય રહેતી નથી, અને આ વિરકતી વૈરાગ્યને પોષણ આપી, શુદ્ધ, આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા સુધી લબાય છે. અર્થાત્ વૈરાગ્યથી મનોવૃત્તિ કાબુમાં આવે છે; અને છેવટે આત્મસ્વરૂપમાં લય પામે છે ૫.

"આજ્ઞાનાદિ ભાવનાના સબંધમાં ધ્યાન શતકમાં કહ્યુ છે કે."—

દર્શન ભાવના.

संकाइ सल्ल रहिओ पसमाछिछज्जाइ गुणगणोवेउ
होइ असंमूढमणो दंसण सुद्धिएज्झाणंमि ॥

આત્માના અસ્તિત્વ, નિત્યત્વાદિમાં, શંકાદિક સલ્પ રહિત, શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા, આસ્તિક્યતાદિ, તેમજ સ્થિરતાદિ ગુણોના સમુહ યુકત, એવો મનુષ્ય દર્શન શુદ્ધિ વડે કરી ધ્યાનને વિષે ભ્રાંતિ વિનાના મનવાળો થાય છે

ચારિત્ર ભાવના.

नवकम्माणायाणं पोराणविनिज्जरं सुभायाणं
चारित्तभावणाए ज्झाण मपयत्तेणय समेइ ॥

ચારિત્ર ભાવના વડે કરી નવીન કર્મનુ ગ્રહણ થતુ નથી. પૂર્વના કર્મોની વિશેષ પ્રકારે નિર્જરા થાય છે તથા સાતાવેદની વાળા શુભ પુણ્યનુ ગ્રહણ થાય છે, અને વિના પ્રયત્ને ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે (સર્વ સાવદ્ય પાપવાળા) મન, વચન, કાયાદિ યોગોની નિવૃત્તિ રૂપ ક્રિયાને ચારિત્ર કહે છે, તેનો અભ્યાસ કરવો તે ચારિત્ર ભાવના છે.

વૈરાગ્ય ભાવના.

सुविइय जगस्सहावो निःसंगो निम्भओ निरासोय
वेरग्ग भावियमणो ज्झाणंमि सुनिच्चलो होइ ॥

સારી રીતે જગતના (જન્મ, મરણ, સંયોગ, વિયોગ, આધિ, વ્યાધિ ઉપાધીરૂપ) સ્વભાવને જાણનાર,વિષયસ્નેહાદિ સગ રહિત, આ લોક પરલોકાદિ સાત ભયથી રહિત, નિર્ભય અને આલોક કે પરલોકના સુખની આશસા (ઇચ્છા) વિનાનો, આવા પ્રકારનું વર્તન કરનાર જીવ ચારિત્ર ભાવના વડે ભાવિત (વાસીત) મનવાળો કહેવાય છે. તે જીવ ધ્યાનને વિષે નિશ્ચલ હોય છે

ભાવનાનો ઉપસંહાર.

भावना स्वाम्नु संलीनं विधायाध्यात्मिकं स्थिरं

धर्मे पुष्कल बीजानां स्वरूपं च विचिन्तयेत् १२
नित्यमपि निर्वेदा विश्वं भावयन्नसितं मुनिः
विश्वोदासीन्य भावस्य भरतस्येव मुच्यताम् १३

આ ભાવનાઓને વિષે મનને લીન કરી (વાસીત) કરી આત્મજ્ઞાન-માં મન સ્થિર થાય તેમ કરવું. તે માટે ધર્મ શુક્લ અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ ચિંતન કરવું (વિચાર કરવો) મુનિ જ્યારે આ ભાવનાઓ વડે આખા વિશ્વને ભાવિત કરે છે આખા વિશ્વનો વિચાર કરે છે આખા વિશ્વના સંબંધમાં દરેક વસ્તુનો બરાબર દૃઢ નિશ્ચય કરે છે ત્યારે આ વિશ્વ ઉપર તેને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સર્વ પદાર્થ ઉપરની ઉદાસીનતાના યોગે (કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર રાગ દ્વેષ, રહેતો નથી ત્યારે) અતીન્દ્રિય (આ અધ્યાત્મ) સુખ ભરેલા જ્ઞાનની મદદ વિચરે છે ભરતેશ્વર જેવી તેને કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ કે બંધાવાપણું થતું નથી.

પ્રકરણ ૧ લું

ભાવનાની જરૂરીઆત શા માટે છે?

અનિત્યાદિ ભાવના.

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી, અનિત્યાદિ બાર ભાવનાથી મનને વાસીત કરવા માટે અનિત્યાદિ ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવે છે જેમકે સાફ કરેલા ક્ષેત્રમાં બીજ વાવવાથી તે સારી રીતે ઉગી નીકળે છે અને તે માટે કરેલ પ્રયાસ (યત્ન) સફળ થાય છે આવળ આદિ કોઈ વાસણ કે જાતે પહેલાં લસણ વગેરેના એવા કે વગેરુ પરિસ્થિતિથી વાસિત (દુર્ગંધવાળા) હોય તેમ તેને પ્રથમ સુગંધિત કરવા માટે, અગરબત્તી કોઈપણ વાસ્તવી વાસીત કરીને તેની પૂર્વની દુર્ગંધ દૂર કરી નાંખવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ તેમાં કોઈ ઉત્તમ સુગંધવાળા અત્તર અગર ઘી નીજ ભરવામાં આવે છે

તેવીજ રીતે આ આત્મારૂપ વાસણ અનાદિ કાળથી કર્માદિ મલિન વાસના વડે છે તેનાથી આ દુર્ગંધિત થઈ રહેલ છે તેમાં પ્રથમ ધર્મ (ધર્મધ્યાનાદિ) સુગંધિત વાસનાઓ નાખે છે તે

ઉસરો તેને પૂર્વની દુર્ગંધથી બગાડી નાખવામાં આવે છે અર્થાત્ તેની કાંઇપણ અસર થતી નથી.

આ મલિન વાસના ભરેલા હૃદયમાં ગમે તેટલાં ઉત્તમ ધર્મના તત્વો ભરો, કે મહાન્ પુરૂષોનાં અનુકરણ કરવા જેવાં ચરિત્રો સાંભળો તોપણ તેનું પરિણામ કાંઇપણ પોતાના ભલા માટેનું આવતું નથી ! આ માટે તે મલીન વાસનાને હઠાવવા યાને તેપૂર્વની દુર્ગંધ કાઢી નાખવા માટે આ બતાવેલી જ્ઞાનાદિ ચારભાવના અને હવે પછી બતાવાતી અનિત્યાદિ બાર ભાવના તેના વિરોધી પદાર્થની ગરજ સારશે, એટલુંજ નહીપણ પોતાની સુગંધિત વાસના પણ તેમાં દાખલ કરશે, અને તેમાંથી દુર્ગંધતા સર્વથા કાઢી નાંખશે,

આટલું થયા પછી કામ, ક્રોધાદિ ઓછા થતાં ગુર્વાદિ તરફથી ઉત્તમઆત્મબોધ સાંભળતાં કે તેમાં ધર્મ ધ્યાનાદિ ઉત્તમ પદાર્થો નાખવામાં આવતાં તેનું તત્કાળજ પરિણામ ઉત્તમ આવશે આ માટે આ ભાવનાઓની પૂર્ણ જરૂર છે.

અનિત્ય ભાવના.

सर्वेभवसंबंधा विनश्वरा विभव देह सुख मुख्याः
अमरनरेंद्रैश्वर्यं योवनमपि जीवित मनित्यं ॥ १४ ॥

વૈભવસુખ, અને શરીરનું સુખ, ઇત્યાદિ સર્વે સસારના સંબંધો વિનશ્વર (નાશ પામનારા) છે દેવઅને મનુષ્યેંદ્ર (ચક્રવર્તિરાજા) નું ઐશ્વર્ય, યોવન, અને જીવીતવ્યપણ અનિત્ય છે. ૧૨.

ભાર્વાર્થ:—હે માનવો ! તમો નિત્યાનિત્યનો વિચારતો કરો ! જે સુખની પાછળ તમો દોડો છો, અહોનિશ જેનો વિચાર કરો છો, જેને માટે નિરતર પ્રયાસ કરો છો, અને જેને ઘણી જીવતોડ મહેનતે તમે મેળવો પણ છો, તે સુખ કેટલા વખત માટે ? બહોળું કુટુંબ હોય, વિનયવાન્ સુદરસ્ત્રી હોય, આજ્ઞાંકિત પુત્રો હોય, વૈભવ ઘણો હોય નિરોગી દેહ હોય, ઇદ્રનું કે ચક્રવર્તિનું ઐશ્વર્ય હોય, યુવાન અવસ્થા હોય, અને લાંબુ જીવિતવ્ય હોય, આ સર્વ સામગ્રી મળી એટલે આ દુનિયાના સુખની અવધિ થઈ રહી આ પ્રમાણે આ દુનિયાના વૈભવમાં, સુખમાં, આનદિત થઇ રહ્યો હોય, સુખના છેલ્લા તરગમાં ઝુલતો હોય, પોતાના સુખને માટે ગર્વ કરતો હોય, તેટલામાં કુટુંબ કોઇ અનિર્ધારિત આફતમાં સપડાઇ મરણ પામ્યુ સ્ત્રી અને પુત્રોએ આ દેહ મુકી અન્ય સ્થળે નિવાસ કર્યો. વૈભવનાશ પામ્યો, શરીર રોગથી ઘેરાયું, ઐશ્વર્ય ચાલ્યું

થયું, દરવાજામાં આવીને બેસી રહીયો, ખાવું નજીક આવીને ઉભું રહ્યું
ત્યાં ! આ અવસરે તે મનુષ્યની સ્થિતી કેવી હશે ? પૂર્વે અનુભવેલ
સુખ કરતાં અત્યારે અનુભવાતું દુઃખ કેટલું અસહ્ય થઈ પડ્યું હશે !
પણ શો ઉપાય !

અરે જીવ ! આ વખતે તો આવ્યું થયું ! શા માટે આવું થયું !
તેની પાસે કેમ હતી ન રહ્યું ! હવે બધું મળી શકે તેમ છે ! અને બધું
કામ થઈ શકે કે કેમ ! આનો ઉત્તર તમને શું મળશે તે કહે છો
ખરા ! ઉત્તર એજ કે આ સર્વ કાંઈ થયું નથી આ દુનિયા ઉત્પન્ન
છે તે વસ્તુના સ્વભાવ પ્રમાણે તે ફેરફાર થયા કરે છે. આવા બનવું
કારણ એજ કે તે પુન્યને લઈને આવી મળ્યું હતું અને તે પુન્ય પુરું થઈ
ગયા બાદ પુન્યવાન્ તેની પાસે આવતું નથી.

તેની પાસે નહીં હતી રહેવાનું કારણ એજ કે તેણે પૂર્વના પુન્યને
અનુસાર લઈ લીધું, અને જેણે લીધું તે મળ્યું આવ્યું હતું. અને જેને
પ્રાપ્તિ વધારે વખત થઈ રહેલ હતી મળી આવે, તેનું પુન્યફળ ખાલી
કામ તેવું આ ઇંદ્રિયોમાં કહી ન હતી. હજી પણ તે આ ઇંદ્રિયોમાં ખાલી
કામ કરે, અને આ ખામરોઠને ઉપયોગ કરે, તો ખરેખર તેની સ્થિતી
બેસતી થઈ જાય ! જ્યાં તે હરી બેઠેલી સ્થિતી પાછી કાયમ થઈ શકે
કે કેમ તે એક સવાલ છે કારણ ! કારણ એજ કે વસ્તુઓનો સ્વભાવજ
અનિત્ય છે એક રૂપે તે સ્થિર રહેવાજ નહીં અનિત્ય કેઈ ભિન્ન
ભિન્ન નવા થાય.

ભિન્ન આકાર સ્વરૂપ છે અને તેની ખાત્રી કે વિરામ સ્થિતીમાં તે
તમારી પાસેજ રહે છે વસ્તુઓના અનેક પરિણામોને વશ થતાં તે આત્મ
સ્વરૂપ કાયમ છે માટે મહાનુભાવો ! તેનેજ શુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન
કરો. આત્મ હરીયો, તેને ખરી રીતે ઓળખો, તેનેજ આત્મ લેખો,
ભીષ્ટ આત્મ ... ... અને તે પછીને પણ ... અનિત્ય
તેનાથીજ થશે.

આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યનો વિવેક કરી, મન ઉપર તેની મજબુત
અસર કરે કે જેથી પુન્યયોગના ... વિરોધથી તેમાં હર્ષ, કે આગમન
થતાં, શોક ન કરતાં, મન બધારણ સ્થિતી ધારણ કરવી જોઈએ. ૧૨

असातोदये पुण्यफलावे पूर्वसुखे सतेनव
... स्पृहां ... परिसहो सम्यक् ११

એજ રીતે ... ઉત્પન્ન ... તે ...

ઇંદ્રિઓને ઇષ્ટપણું આપી, પાછા અહો! ખેદની વાત છે કે એક ક્ષણ વારમાં અનિષ્ટતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫

અહો! ખીલેલા પુષ્પોના સુંદર બગીચાઓ પ્રાતઃકાળમાં મનુષ્યોને કેવો આલ્હાદ આપે છે? વૃક્ષોની કુંજોમાં કલરવ કરતાં પંખીઓના મધુર સ્વર કાનને કેવો આનંદ આપે છે? પુષ્પોનો સુંદર સુગંધી પરાગ નાસીકાને કેવો તૃપ્ત કરે છે? મલયાચળને સ્પર્શીને આવતો મંદ મંદ પવન રોમેરોમમાં કેવી શાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે? વિવિધ પ્રકારના મિષ્ટ પક્વાનો, તીખા તમતમતા શાકો, સ્વાદિષ્ટ ફળો, અને સંસ્કારિત મધુર પાણી આદિના સ્વાદોની સહેલ્જતની તો વાતજ શી કરવી? આ સર્વ પદાર્થો આખા શરીરને આનંદમય કરી સુખના સાગરમાં ડુબાવે છે

અરે! તે કેટલી વડી સુધી? પુષ્પો કરમાઇ જાય છે, વૃક્ષો સુકાઇ જાય છે, પંખીઓ મરી જાય છે, સુગંધ તે દુર્ગંધનું રૂપ ધારણ કરે છે, શીતળ પવન તાપને લઈ ગરમ તુનું રૂપ પકડે છે, વિવિધ પ્રકારના ભોજન પાણી વિષ્ટા અને મુત્રનું રૂપ ધારણ કરે છે થઇ ગયું? આ આનંદની હદ આવી ગઇ? થોડા વખત પહેલાં તો તે પદાર્થો જાણે હસતા, રમતા, ગેલ કરતા હોય તેમ દેખાતા હતા, અને ઇંદ્રિયોને પોતા તરફ આકર્ષી ઇચ્છાથી અધિક આનંદ આપતા હતા તેજ પદાર્થો થોડા વખતમાં એવી અનિષ્ટ સ્થિતીમાં આવી પડ્યા કે, મનુષ્ય તેને પદાર્થની થયેલી વિષ્ટાને અડકીને હાથ ધમી ધમીને ધોઇ નાખે છે, નાક આગળ ડુચો આપે છે, આંખને તો તે ગમતા ન હોવાથી પાપણો રૂપ દરવાજાજ તેને ફરી ન જોવા માટે બંધ કરે છે, કાનો તો તેની સ્થિતી કેવી થઇ પડી છે તેનું વર્ણન સાંભળવાનેજ ના કહે છે, ત્યારે જીભ તો તેને પ્રવેશ કરાવવા માટે હોઠરૂપ દરવાજો ઉઘાડેજ શા માટે?

આહોહા! કેવી પદાર્થોની અનિત્યસ્થિતી છે?

ખરી રીતે આ પદાર્થોની સ્થિતિજ આવી છે? કે મનની માન્યતા તેવી છે? તે બતાવે છે.

अशुभार्थः शुभार्थः स्या च्छुभार्थोऽप्यशुभ स्तथा
रागद्वेष विकल्पेन भावाना मित्यनित्यता ॥ १६ ॥

અશુભ પદાર્થ શુભ પદાર્થ થાય છે, તેમજ શુભ પદાર્થ પણ અશુભ પદાર્થરૂપે થાય છે, રાગ દ્વેષવાળા, વિકલ્પો વડે કરીને આ પ્રમાણે પદાર્થોની અનિત્યતા છે. ૧૪

ભાવાર્થ—વસ્તુતઃ દુનિયાના કોઈ પણ પદાર્થનો નાશ થતો નથી, કેમકે કોઈપણ પ્રકારે આ જગતમાં તે પદાર્થની હયાતિ કાયમ છે અશુભ પદાર્થ શુભ થાય છે અને શુભ અશુભ થાય છે આ બન્ને સ્થળે મનની શક્તિ કરતી વિકલ્પનાથી માન્યતાજ અનિષ્ટના માનવામાં કારણભૂત છે. ઈષ્ટ પદાર્થના સંયોગથી, અનિષ્ટ પદાર્થના વિયોગથી સુખ થતું માલુમ પડતું થાય છે ત્યારે ઈષ્ટ પદાર્થના વિયોગથી કે અનિષ્ટના સંયોગથી એમ કે દેહ થતાં માલુમ પોતાને દુઃખ માને છે. બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો પદાર્થ બેઉના એકજ હોય છે. એક વખત પોતાની માન્યતાને લઈ તે ઈષ્ટ હોય છે ત્યારે તેનો તેજ પદાર્થ બીજી વખતની બુદ્ધિ માન્યતાને લીધે અનિષ્ટ થાય છે. અથવા એક પદાર્થ કોઈ હેતુને લઈ પોતાને ઈષ્ટ હોય છે તેજ બુદ્ધે હેતુ અન્ય બુદ્ધિ માન્યતાને લીધે બીજાને અનિષ્ટ થાય છે અને જે પદાર્થ કોઈ હેતુથી પોતાને અનિષ્ટ થાય છે તે અન્યને અન્ય કારણને લીધે ઈષ્ટ થાય છે. આમ પદાર્થ એકજ હોવા છતાં મનની જુદી જુદી માન્યતાને લીધે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ થાય છે.

ગૃહસ્થ પક્ષમાં સ્ત્રી પુત્ર ઈષ્ટ ગણાય છે, તેજ સ્ત્રી પુત્રાદિ તેને ત્યાગ અવસ્થામાં અનિષ્ટ થાય છે. અથવા પોતાના કહ્યા મુજબ નીતિના માર્ગે ચાલનાર સ્ત્રી પુત્રાદિ ઈષ્ટ હોય છે તેજ આજ્ઞા માન્ય ન કરતાં અનીતિના માર્ગે ચાલતા હોવાથી અનિષ્ટ થાય છે. અથવા સારી રીતે કમાઈ કરનાર પુત્ર ઈષ્ટ થાય છે. નહીં કમાઈ કરનાર અનિષ્ટ થાય છે. કામ કરનાર નોકર ઈષ્ટ થાય છે. નહીં કામ કરનાર અનિષ્ટ થાય છે. ઉછેરનાર માતપિતાઓ ઈષ્ટ થાય છે. મારી ખાનાર અનિષ્ટ થાય છે. યુવાવસ્થામાં સ્ત્રી ઈષ્ટ લાગે છે. પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તે અનિષ્ટ લાગે છે. સુખ ભોગવતાં ઈષ્ટ લાગે છે. તેમજ જેનાથી વિષય વિમુખ લાગીને અનિષ્ટ લાગે છે ત્યારે તેની તેજ વિષય અભ્યાસને અને કામીઓને ઈષ્ટ લાગે છે.

આ પ્રમાણે ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થ દેખવામાં અનેક પ્રકારે છતાંની પ્રાપ્તિ ભાવ દૃષ્ટિ ભિન્ન ભિન્ન જાતની હોય છે તેમ કારણ છે.

પદાર્થમાં શુભતા કે અશુભતા છે તે મનની માન્યતાને લીધેજ છે; એમ આ ઉપરથી નિશ્ચય થઈ શકે છે. મન એમ માને છે કે આ વિષયોમાં સુખ છે ત્યારે તે તરફ આકર્ષિત થઈ પ્રાપ્તિ ઈચ્છા કરે છે. અને તેની રીતે તેને લોભાવતો આપે, કે બંધાઈ એમ માની તેનાથી તે દૂર મન ઈચ્છતું નથી, પણ મનને જ્યારે નિશ્ચય થાય છે કે આવી માન્યતામાં દુઃખ છે આવું પરિણામ આખર ભાગ્યમાં આવશે અને

મને અનેક સંકટો વેઠવાં પડશે, એ નિર્ણય જ્યારે મનને મજબુત થાય છે, ત્યારે તે વિષયો તરફ તે જરા નજર સરખી પણ કરતું નથી, અને જે મા તે પોતાનું હિત પહેલાં સમજતું હતુ તેને સર્વથા અહિતકારી સમજે છે.

આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે મનની માન્યતામાં શુભાશુભ અને ઇષ્ટાનિષ્ટ છે, પણ વાસ્તવીક રીતે તેવુ કાંઇ નથી આ કલ્પનાજ ભૂલાવો ખવડાવનારી છે. આત્મા પોતે આ શુભાશુભની પર છે આ સર્વ કહેવામાં ગ્રંથકારનો આશય એ છે કે પદાર્થને નિત્યમાનો કે અપેક્ષાએ અનિત્યમાનો, તે તો જેમ છે તેમજ રહેવાના છે, તેમાં ફેરફાર કરવાનુ તમારા કે મારામાં જોર કે બળ નથી

આપણે એટલી સાવચેતી રાખવાની છે કે, ઇષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થને દેખી કે અનુભવીને તેમા રાગ, દ્વેષની પરિણતી ન થાય એ બળ વાપરવાનુ છે, અથવા એટલો પુરૂષાર્થ કરવાનો તમારા હાથમાં છે પદાર્થની અનિત્યતા બતાવવાનું કારણ પણ આજ છે કે તે પદાર્થો તરફ આશક્તિ રાખી ઇષ્ટાનિષ્ટથી તમો લેપાઓ છો, રાગ, દ્વેષ કરો છો તે કરતાં અટકો. પદાર્થની અનિત્યતા બતાવવી તે તેનુ બાહ્ય સ્વરૂપ છે, અને રાગ દ્વેષ ન કરવાનુ જે કહેવુ છે તે આંતર સ્વરૂપ છે, અથવા પદાર્થની અનિત્યતા કહેવી તે સામાન્ય વાત છે રાગ દ્વેષ ત્યાગ કરવા સૂચના કરવી તે વિશેષ ઉપદેશ છે ૧૪.

અશરણ (બીજી ભાવના.)

न त्राणं नहि शरणं सुरनरहरिखेचरकिंनरादीनां
यमपाशपाशितानां परलोकं गच्छता नियतं ॥१७॥

યમના પાસલામાં સપડાઇને પરલોકમાં જતા દેવ મનુષ્ય ઇંદ્ર વિદ્યાધર અને કિન્નર આદિને નિશ્ચે કોઇ ત્રાણ કે શરણુ કરનાર નથી. ૧

ભાવાર્થઃ—આ બીજી ભાવનામાં મનને અશરણતાનો પુટ આપવામાં આવશે. મનને એવી ખાત્રી થવી જોઇએ કે હુ કોઇનું શરણ કરી શકુ તેમ નથી, અને મારૂં કોઇ પણ રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી. આ નિશ્ચય થયાથી જે પોતે ધન, માલ, ગામ નગર, નોકર, ચાકર, સ્ત્રી, પુત્રાદિ ઉપર માલીકી ધરાવવાનો અહંકાર કરતો હતો, અથવા પોતાને ધન, ધાન્યાદિકના આશ્રય આપનારને માલીક (રક્ષણ કરનાર) માનતો હતો તે અહંભાવની ભાવનાની નિવૃત્તિ થશે. હુ કોઇનો માલીક છું કે મારો કોઇ માલીક છે, હું કોઇનુ રક્ષણ કરી શકુ તેમજ કે મારૂં કોઇ રક્ષણ કરી શકશે. આ જુઠી ભાવનાની નિવૃત્તિ થતાં સત્ય શું છે ? રક્ષણ કોણ

કરી શકો છે ? મારે શું કરવું ? વગેરે વિચારની શ્રેણિ સ્ફુરવા માંડશે, અને તેમાંથી પોતાનું કર્તવ્ય તેને સમજાશે, તેથી જે આ જગતના પ્રપંચનું મુખ્ય કારણ છે તે અહંકાર નાશ પામશે. આ દુનિયામાં દેવ એ એક મહા સમર્થ શક્તિ ગણાય છે. બીજી પણ એક નિત્ય આનંદિત દેવશક્તિ વિશેષ છે તેઓના આયુષ્યો મનુષ્ય શક્તિ કરતાં વધારે લાંબા હોય છે. તેઓમાં કહેવત છે કે (દેવાનું મનાયું) એટલે દેવો મનમાં ધારે તે કામ તત્કાળ સિદ્ધ કરે છે. આપણે તો એટલે સુધી જાણીએ છીએ કે એક વખતે દેવનું મન એવું છે કે આખા વીશ્વને ઉથાપીને ઉઠવા નાખીને વખતમાં આ વાત પોતાના જ દ્રષ્ટિબિંદુ કરવા અનુસાર આખી દુનિ પાળ આવે છે. આપણા આ પૃથ્વિને ઉથાપીને દૂર ફેંકી દેવા ધારે તો તે સમાપ્ત કરી શકે છે આટલું બળ છતાં પણ ઉત્પન્ન છતાં તે પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકતા નથી. મનુષ્યના મગજમાં તેઓ રહેલા છે અને ઉપર ઉપરથી કે અનિચ્છાએ પણ સ્વર્ગોમાં પ્રયાણ કરે છે ત્યારે તેઓ પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકતા નથી તો ખરી એવા તેઓ નિર્ધપર્યે છે એમ તેઓ માને છે તેઓનું તેઓ કેવી રીતે જોઈ શકશે ?

આજ પ્રમાણે મનુષ્યમાં ? શરૂની કે સામાન્ય રાજાઓ અને વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાની શક્તિઓને ધારણ કરનારા વિદ્વાનો, તેઓ પણ મનુષ્યના મગજમાં રહેલા આત્મા આગળ થઈ સ્વર્ગોમાં ગમન કરે છે તેમને કંઈનું સમજાણું નથી. કરોડો મનુષ્યો મહાકાય અજ્ઞાનતાઓ, વાઘો જંગલોમાં રહેનારાઓ, ઘણાઓ ઘણુંઓના મન કેળવનારાઓ અને દુનિયામાં નામાંકિત થયા વગેરે પ્રસિદ્ધી પામેલા, મહાન પાપ કે એવા વાઘો રાજા, મહારાજાઓ અલ્પ રાજાની રજ ધૂળમાં મળી ગયેલી ઉપર પડેલા છે કે તેમના નામ નિશાનનો પણ પત્તો નથી.

એવા મોટા મોટા વિદ્વાનો શોભાવતા હતા તેવા અનેક વીરો, ઋષિ મુનિઓએ પણ ઉપર સ્વર્ગ ધનિષ્ઠ થયેલી છે, આર્ય સ્વર્ગ ધનિષ્ઠ આપણ દીધી છે, વસ્તુસ્વતંત્રતાના વિશે હવે વખત વીર પુરુષો કયાં ગયા ? સ્વર્ગના ઠકાણામાંથી કેટલું ગયું છે ? તું તમારું સ્વરૂપ જોઈ આવા વખતે આપણા વીસરો કયાં પુરુષો ગયા ? મિત્ર ! ખરા મનુષ્ય હોઈએ, તમે શું કરી શકો તેમ છો ? તમારા પોતાના આત્માને પણ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી તો તમે શાને ગર્વ ધરાવો છો ? આજના પાપ, હરા વિગેરેએ કેટલો આત્મા કરી છે ખરો કે ? આ માટે તેમાં મમત્વ ધરાવો છો ?

....યથી નિશ્ચિત થઇને એશારામ કરો છો ? ચેતો ! અને તમારાબચાવના ઉપાયો શોધો ! ! જ્યાં આશા બાંધી છે ત્યાંથી તો અવશ્ય નિરાશાજ મળશે મનુષ્યોથી વધારે શક્તિ ધરાવનારા, ગગનગામી વિદ્યાધરો તમારીપણ આજ સ્થિતી છે. તમારી ગગન ગામી શક્તિ,રૂપ પરાવર્તન કરનારી વિદ્યા, અપ્રતિહત શક્તિવાળા ગસ્ત્રો ભૂત ભવિષ્યના સમાચાર આપનારી રોહિણી પ્રમુખ વિદ્યાદેવીઓ અનેક કળાનિપુણ વિદ્યાધરીઓ, અને ફરવાનાં આકાશગામી વિમાનો, તેમાંથી કોઇપણ બચાવે તેમ છે ? હે ! અનાથ, અને અશરણ જીવો ! જડમાયાથી બચવા માટે, તેમાંથી આશક્તિ દૂર કરવા માટે તમારા શુદ્ધ આત્મદેવને શરણે જાઓ ૧૭

ઇંદ્રિયોના વિષયોનો ઉપભોગ એ તમારો બચાવ નથી.

इद्रियभरानुभूतै रद्भूत नवरसकरैश्च निज विषयैः
श्रुत दृष्ट लब्ध भुक्तै यदि मरणं किंततस्तैर्मोः १८

ઇંદ્રિયના સમુહ વડે અનુભવાતા અદ્ભૂત નવરસને ઉત્પન્ન કરનારા, સાંભળેલા, દેખેલા, મેળવેલા, અને ભોગવેલા પોતાના (મેળવેલા) વિષયો વડે કરીને જો મરણ થાય તો પછી હે માનવો ! તે વિષયોનું પ્રયોજન શું છે ? તે વિષયોમાં અધિકતા શાની ? અર્થાત્ તેમાં શું; સ્વાર્થ સધાયછે અગર ફાયદો લાગે છે ?

ભાવાર્થઃ—જેનું શરણ તેનાથીજ ભય ઉત્પન્ન થતો હોય તો તેનુ, શરણ શા કામનુ ? જો સોનુ કાન તોડતું હોય તો પછી તેને કાને વળગાડવાનું પ્રયોજન શુ ? તેમજ ઇંદ્રિયોના સુંદર વિષયો કે જેને મેળવવા માટે મનુષ્યો અહોનિશ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ભવિષ્યમાં પોતાને ઉપયોગી થશે તેમ ધારી સચય કરી રહ્યા છે, અને વર્તમાન કાળમાં ઇચ્છાનુસાર તેનો ઉપભોગ લઇ રહ્યા છે, તે વિષયોથી મરણ થતું હોય તો પછી તે ગમે તેવા દેખાવથી લલચાવનાર હોય તો પણ તેનું શુ પ્રયોજન છે ? કંઇનહી. આશય એવો છે કે—વિષયો શરણ ભૂત નથી પણ તેમાં કરાતી આશક્તિ મરણ દેવાવાળી છે. વિષયો માટે મોટી મોટી લડાઇઓમાં ઉતરી હજારો મનુષ્યોના જાન લીધા છતાં પરિણામ એ આવ્યું કે, તે વિષયોને અહીં મૂકી દઇ હાથ ઘસતા, હાયવોય કરતા, અને નિશાસા મૂકતા તેઓ એકલાજ ઘોરગતિમાંરૌરવ દુઃખનો અનુભવ કરવા લાગ્યા, અને જેને માટે સગ્રામ કરવાની જરૂર પડી હતી તે પૃથ્વી કે પત્નિનો અને બીજા ઉપભોગ કરવા લાગ્યા આ પ્રમાણે સર્વે વિષયોની સ્થિતી છે, એટલે વિષયો ઉપરનો મમત્વ એ આપણો રક્ષક નથી પણ ભક્ષકછે,

તેનાથી આપણો આત્માનથી પણ નાશ છે માટે આપણા મરણ ન મરણ કરનારની બીક કરી આપણ સેવની જરૂર છે અને તેજ તમારો બચાવ કરનાર, તમારો મહાન્ શક્તિમાન્ આત્મા જ છે તેને ઓળખવો તેમાંજ તમારું કલ્યાણ રહેલું છે અને તેજ સર્વસ્વ છે ૧૮

भीयमाणः कुतश्चिन भीषोऽयमात्मोऽमरोऽपि
मणिश्चार घसेनापि मायते मेति चिन्तयेत् ॥ १९ ॥

સમર્થો વા અન્યના મરણ ઇચ્છનું તે કામ બને ઉપાયેલો કે પણ ધ્યાન કરી શકતા નથી, એમ વિચારવું ૧૮

ભાવાર્થ —કોઈ પણ માણસને મરણ ભય છે ત્યાં તેની આગળ કોઈ ઉપાયો હોય અને મારણને મરણ બતાં છતાંય, અમર તો પોતાનોજ કલ્યાણ ઉપાયથી બચાવ કરે એ સારી વાત છે એમ સમજવામાં આવે છે કે કોઈની પાસે અમૃત છે કોઈ પોતે પણ અમર કહેવાય છે એટલે તેની આગળ મરણથી બચવાનો ઉપાય હોવો જોઈએ.

આનો ઉત્તર કહે છે કે કોઈની પાસે અમૃત છે તે ભલે હો. પણ તે અમૃત આ મરણથી બચવા માટે ઉપયોગી થતું નથી. મરણથી બચવા માટે તો અમૃતનું નિષ્ફળ નિવડ્યું છે કોઈ અમર કહેવાય છે તે પણ નામનાજ અમર છે. નહિ તેને પણ મરવું તો પડે છે જો મરણથી તે તમારો બચાવ કરી શકતા હોય તો પહેલો પોતાનો બચાવ તેઓ કેમ ન કરે ! આવા કોઈને મરણથી બચવા માટે મેં કહ્યો ઉપાયો કહ્યો છે પણ ન તો પોતે બચ્યા છે કે નહિતો બીજાને બચાવી શક્યા છે આપણી આનકથન કહે છે કે—

" હે, મ ક નારેદ, મુનીંદ, મને કેમ ધ્યાન પતિ [illegible] ! મહાન્ છો, ગણપતિપતિ કોઈ, ભુવન પતિ [illegible] છો, [illegible] સિંધુરોધ, કોઈ આ દુનિયા ઉપર સર્વે પાલન કરતા દેવતાથી ઉપરિ રહને પછીને મરવા [illegible] કેમ રામ ! કેમ મારીક ! કેમ છે ! અને કેમ [illegible] ! [illegible] ઓળખ [illegible] છે

મહાદ્ ભાઈ ! આ આત્માના સંબંધી વિચાર કરી, કેટલી [illegible] ને [illegible] મરણ [illegible] ઉપાય કરવાના વિચારો કે તેમ [illegible] લાભ કરો. અને [illegible] શુદ્ધ આત્માનું મરણ એ કે જે શુદ્ધ આત્મા [illegible] મરણનો ભય નથી. [illegible] ને બચાવી શકાય છે અને અન્યને બચાવી લેવા માટે પણ આત્મ [illegible] કહેવાય છે. ૧૯

સંસાર ભાવના ત્રીજી ભાવના.

संसार दुःख जलधौ चतुर्गतावत्र जन्म जरावर्त्ते
मरणार्त्त वाडवाग्नौ भ्रमंति मत्स्या इवांगभृतः ॥ २० ॥

ચાર ગતિને લીધે જન્મ, જરારૂપ આવર્તવાળા, મનની પીડારૂપ વડવાઅગ્નિથી બળતા, આ સસારરૂપ દુ ખસમુદ્રમા, માછલાઓની માફક જીવો ભમ્યા કરે છે ૨૦

ભાવાર્થઃ—સસારમાં કોઇ શરણ રાખનાર નથી એમ બતાવ્યા બાદ આ સસાર સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો, એટલે મન ઉપર તેનો પુટ આપવો યા મનને તેની ભાવના આપવી, કે જેથી તેમાં મોહ ન પામતાં પોતાના સત્ય આત્મા સ્વરૂપ તરફ પ્રવૃત્તિ થાય

સસારને એક દુ ખમય સમુદ્રની ઉપમા આપે છે, સસાર, દેવ, મનુષ્ય તિર્યંચ, અને નારકી રૂપી ચાર ગતિથી ભરેલો છે, અથવા ચાર ગતિ તે સસાર છે સમુદ્ર પણ ચારે દિશામાં પાણીથી ભરેલો છે સમુદ્રમાં જોરથી પડતી (આવતી) નદીઓના પાણીથી, કે સમુદ્રમા રહેલા પહાડો સાથે પાણીના અફળાવવાથી, ભયંકર આવર્તો (ભમરીઓ વમળો) પડે છે. ભયકર એટલા માટે કે તેમાં સપડાએલુ કોઇ પણ વહાણ કે જીવ ઘણે ભાગે તેમાંથી બચવા પામતુ નથી પણ અફળાઇ અથડાઇને તેમાંજ નાશ પામે છે.

આ બાજુ સંસારમાં દુ ખ રૂપ જન્મ અને વૃદ્ધાવસ્થા એજ આવર્ત (વમળો) છે જન્મનું દુ ખ સામાન્ય નથી જન્મતી વખતે ઘણી વેદના થાય છે, તે વખતે વિશેષ પ્રગટ જ્ઞાન ન હોવાથી તે થોડુ અનુભવાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાની સ્થિતિ મનુષ્યોથી અજાણી નથી ગાત્ર શીથીલ થાય છે; ઇંદ્રિયો નરમ પડે છે એટલે આંખે પુરૂં દેખાતું નથી પગે ચલાતું નથી કાને સભળાતું મદ થાય છે શરીર ધ્રુજે છે. દાંત પડી જાય છે. મોંમાથી લાળો ચાલુ પડતો રહે છે વિગેરે શરીરની વિષમ સ્થિતી રૂપિ વમળ દુ ખ રૂપ છે.

સમુદ્રમાં વડવાનળ બળી રહ્યો છે પાણીને શોષી નાખે છે, અથવા આયુષ્ય રૂપ પાણીને સુકાવી નાખે છે આવા સમુદ્રમાં માછલાઓ મોટા મચ્છો ભમ્યા કરે છે પાણીના વમળ અને વડવાનળના અસહ્ય તાપથી દુખથી ઘણા હેરાન થાય છે અને વારંવાર જન્મ મરણ કરે છે તેમજ આ સસારમાં જન્મ, જરા મરણના સપાટાથી વારવાર અસહ્ય અનુભવ કરતા જીવો અનેક ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આત્મસ્વરૂપ રૂપ ઘરમાં

એટલે કર્મ સિવાય શાંતિ મળતીજ નથી. ૧૮

त्रसत्वे विपर्यते त्रसेषु स्थावरेषु च
स्वकर्म प्रेरिता जीवाः संसारस्यापि मासगाः ॥ २१ ॥

પોતાના કર્મથી પ્રેરાયેલા જીવો ત્રસ, અને સ્થાવરોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે એ સંસાર સ્વભાવ છે

ભાવાર્થ—જેઓ કે નાના મોટા કર્મ કર્યાં હોય તેના પ્રમાણમાં તેજ કર્મોદયથી જીવો, હાલે ચાલે તેવી, અને સ્થીર રહે તેવી બધી સ્થાવરની જાતિઓમાં વારવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે

આત્મહિતના ઇચ્છુકે પરમેશ્વરનાં વાક્યોનો વિચાર કરીને પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થવાનું અને મરણ પામવું હોય તો તે, કર્મોજ કરવાં નહિ કરતાં એઓને કે મરણ વિના કર્મની ઉત્પત્તિજ ન થાય ! આ વાત નક્કીજ છે પણ આ જીવે પોતાની અજ્ઞાનાવસ્થામાં કર્મના સંબંધો વેઠતી મૂકેલ છે આવી એવી મજબુત આસક્તી મૂકી છે કે ઉપયોગ હોય કે ન હોય પણ કર્મ કર્યા સિવાય તેને ચાલતુંજ નથી માટે તે મનથી વચનથી કે શરીરથી પોતે કરતા હોય કે અન્ય પાસે કરાવતા હોય, અગર કોઇ કરતું હોય તો તેને સારું જાણતા હોય, તેની અનુમોદના કરતા હોય પણ તે કર્મોનો આસ્રવ કરે છે અને આસ્રવ કરવાના, તથાપિ એ અહિંસાવ્રતની, આત્મહિતની, કે ધર્મની સાધનાથી કર્મ કરાય છે તે કરવાં અટકવું જોઇએ.

આગળ કહ્યાં આત્મહિતને ચાહનારા પછી આગળજ કહીવાર રહે છે કે આત્મહિત વિના, તેમ પ્રભુની આજ્ઞા વિના મોટું કર્મ કરવાનું રહેવું, અને એ ઉપર આવે તેને ૧૫, ૬૫, કે ૬૭ હિંસાના પરિણામ કર્મ સિવાય બાબતાને ચોખવટા રહેવું આત્માનું કર્મબંધનું મુખ્ય અને આશ્રય કારણ છે આ વચનોમાં આચાર્ય શ્રમણ પ્રભુ છે કે:—

अकरिस्सं चाहं कारावेस्सं चाहं करओ यावि समणुन्ने भविस्सामि,
एयावंति सव्वावंति लोगंसि कम्मसमारंभा परिजाणियव्वा भवंति.

હું કરીશ, હું કરાવીશ, હું બીજા કરનારને સારો માની અનુમોદના આપીશ, મિથ્યાત્વાદ આત્મા પોતામાં કર્મ બાંધવાના કારણરૂપ ક્રિયાઓના ભેદ જાણવાના છે

તેથી, આ કર્મ આત્માના સ્વભાવનો બંધ થઇ શકે તેમ છે કે નહી ? જવાબમાં તે આત્મહિત કહેવું જ છે કે તે બંધ થઇ શકે

તેમ છે, પણ અનાદિ અભ્યાસને લીધે કામ વિકટ જેવું લાગે છે. શરૂઆત આવી રીતે સરલ થઇ શકે કે પ્રથમ અશુભ, (ખરાબ) કર્મો પ્રબળ પ્રયત્ન કરી ઓછાં કરવાં, અને તેનું સ્થાન સારા કર્મોને આપવું, એટલે સારા કર્મોનો વધારો થતાં અશુભ ઓછાં થશે પછી આત્મજ્ઞાનને મુખ્ય કરી શુભ કર્મોને પણ રાજી ખુશીથી રજા આપવી, અને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરતા રહેવુ, છેવટે બન્ને જાતનાં કર્મો ક્ષય પડતાં જન્મ, મરણો થતાં અટકશે, અને આત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાશે

આ સિવાય નાના પ્રકારની જીવોની જાતિઓમાં જન્મ, મરણ ચાલુજ રહેશે આ સંસાર વિચારની ભાવનાની મન ઉપર મજબુત અસરે બેસાડવી. સંસારમાં જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, સંયોગ, વિ-યોગથી જીવો કેવા આકુળ વ્યાકુળ થઇ રહ્યા છે ? ક્ષણે ક્ષણે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જીવો મરણ કરી રહ્યાં છે ? દેવેન્દ્રોથી લઇ એક કીડા પર્યંત જન્મ મરણનો કેવો વિષમ ધોધાટ મચી રહ્યો છે ? એક આત્મજ્ઞાની સિવાય જન્મ મરણને લઇ કોઇપણ જીવોના હૃદયશાંતિવાળાં નથી આ પ્રમાણે રાજા, રાંક, ગરીબ, ધનાઢ્ય, રોગી, નિરોગી, સુખી, દુ:ખી, બુદ્ધિમાન્, મુર્ખ ઇત્યાદિ હર્ષ શોકના વિષમતાવાળા સંસારનું સ્વરૂપ વારવાર દૃષ્ટિ આગળ લાવવાથી તેમાંથી વૈરાગ્યવૃતિ સ્ફુરવા સાથે તેના પ્રતિકાર તરીકે તેમાંથી બચવવાના ઉપાયો તરફ મનુષ્યોનું વલણ થાય (જાગ્રતિ આવે) તે સંસાર ભાવનાનુ ફળ છે. ૨૧

એકત્વ ચોથી ભાવના.

शुभा शुभानां जीवोयं कृतानां कर्मणां फलं,
सोत्रैव स्वयमेवैकः परत्रापिभुनक्तिच ॥ २२ ॥
कलत्र पुत्रादि कृते दुरात्मा करोति दुःकर्म सएक
भुंक्ते फलंश्वभ्रगतः स्वयंच नायांति सोदुंस्वजना स्तदंते ॥२३॥

આ જીવ કરેલાં શુભ કે અશુભ કર્મોનાં ફળ તે પોતેજ આ જન્મ અને અન્ય જન્મમાં પણ એકલોજ ભોગવે છે ૨૨

આ દુરાત્મા જીવ, સ્ત્રી અને પુત્રાદ માટે દુષ્કર્મ કરે છે. તે એક-લોજ તેનાં ફળ નરકમાં જઇ પોતે ભોગવે છે. તેના સંબંધીઓ તે ફળો ભોગવવા માટે તેની પાછળ (સાથે) આવતાં નથી. ૨૩

ભાવાર્થઃ—મારા સંબંધીઓ ઘણા છે, મારૂં કુટુંબ બહોળું છે

બચ્ચાંને જાણતો હું, હું બચ્ચાંને ચાહનારો, બચ્ચાં છોકરાંનું પોષણ કરવું વિગેરે અહંકાર વાળી ભાવનાને રોકવા માટે તેની પ્રતિપક્ષી ભાવના "હું જોઉં છું, અને મારૂં કંઈ નથી" એ ભાવનાની અસર મન ઉપર કરવા માટે આ બીજી ભાવના છે. મારું કર્યું કંઈ હોય કે થતું હશે એમ હોય, પોતાને માટે કંઈ હોય કે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કુટુંબને માટે કંઈ હોય તેમાં મારાં કે મારા ઉપર આવી છોકરાં એકમેક છે. અહીં એમ ચાલ્યા ગયાં રહેતાં હોય કે અન્ય જન્મમાં જઈને પણ જોઈશે છે.

આ કુળ ભેગાનું તેના ભોગવટા માટે નિર્માણ થયું છે. કારણ કે કર્મ કરવામાં તેની અભિમાન વાળી સ્વાર્થ બુદ્ધિ પ્રાપ્તિ હોય છે અને તેમાં પણ મહાન સિદ્ધ પરમાત્મા જો દુરાગ્રહ કરવામાં આવ્યાં હોય, પછી ભલેને તે પોતાને માટે ન કર્યાં હોય અથવા, તેનું સિદ્ધ, અગર, કુટુંબ કુળ ભેગાપણ માટે તેને નાશમાં જવું પડે છે. કારણ કે આ દુનિયા ઉપર તેના કરેલ દુષ્કર્મો ભરેલા પડ્યા છે, તેવું વિશેષ દુઃખ નથી. બિચારો તે સર્વ જવું જોઈએ. ત્યાં તે કર્મ કુળ ભોગવવામાં સદાચાર તેમાંથી જ્ઞાન થવાના અહીંથી બીજી તે કર્મ એને માટે મૂકી દઈ તેના કુળ વગેરે ઇંદ્રિયોના વિષયોનો ઉપભોગ એવો કર્યો હશે, તેમાંથી ત્યાં છૂટવાનું બનતું નથી. મતલબ કે તેને ભોગવવાનો તે ભોગવવું પડે છે.

અહીં આ શંકા ઉત્પન્ન થવા જેવી છે કે જો વસ્તુ માલિક પર કબજો વાળે છે અને તેમાંથી ઘણું મનુષ્ય તેનો ઉપભોગ લે છે તે બચ્ચાં છોકરાંનું પોષણ કરે છે તો આમાંમાં એમ માલીકની મીલકતો થાય છે તેમ પારકી દુકાનમાં પણ માલીક કેમ ન થાય! અને એમ અહીં તે ભાગીદાર થાય છે તેમ પારકામાં આ ભાગીદાર કેમ ન થાય!

એનો ઉત્તર એવો છે કે વસ્તુનો માલિક જે કુટુંબનું પોષણ કરે છે તેમાં તેને મોહ છે. મમતાવાળું અભિમાન છે અને વળી તેનો સ્વાર્થ પણ રહેલો છે. આ કારણથી તે તેમનું પોષણ કરે છે. આ મોહ કે અભિમાન ન હોય તો તેનું પરિણામ શું આવે છે તે સ્પષ્ટતાથી કે દુનિયામાં અનેક દાખલાથી સમજ વિચારવા જેવું છે.

મા૦ બાપ ઉંમરથી મોટાં તે કરતાં મોહ એટલે વર્ષ બીજા બાપ કરે છે. તેમાં વિશેષ મોહ વાળો પરેશી બાપ ઉંમરથી મોહ પૂરી થાય છે તે તે વખતે તેના વધુ કેવું વર્તન કરતા છે. તેના પોષણને માટે શું થાય છે! પોષણ આપવાની તો વાત શી, પણ તે ભણી નજરે દીઠી પણ ગમતી નથી. કારણ મોહવાળી અભિમાનથી પોષણ આપવું પડે છે કે જે ખાસ

વેમાંથી હિતકરી–પરિણામે સુખદાઇ શું દેખાય છે? પોતાના આધાર ઉપર ઉભો રહેતા શીખ. તારા પોતામાં વિશ્વાસ રાખ. મનોવૃત્તિને બાહારના વિષયોમાંથી ખેંચી લઇ સ્થીર થતા તને તારૂં સ્વરૂપ દેખાશે.

તે સિવાય આ ભ્રાંતિ ટળનાર નથી. જેઓ સ્વરૂપમાં સ્થીર થાય છે તેમણેજ જન્મ, મરણને જલાંજલી આપી છે. તેઓજ પરમ સુખી છે ઇત્યાદિ વિચારો વડે મનને વાસીત કરી, સંયોગ વિયોગથી હર્ષ શોક ન કરતાં ઉદય આવે તે કર્મોને અનુભવી લેવા, અને નવાં ન બાંધવા તે આ ભાવનાનો ફલીતાર્થ છે. ૨૩

અન્યત્વ પાંચમી ભાવના

आत्मा स्वभावेन शरीरतो य मन्यश्चिदानंदमयो विशुद्धः ।
कर्माणुभिर्योऽस्तिकृतः कलंकी स्वर्णं यथा धातुजकालिकाभिः २४

આ આત્મા સ્વભાવવડે શરીરથી જુદો છે. જ્ઞાન અને આનંદ મય છે વિશુદ્ધ છે ધાતુથી ઉત્પન્ન થતી કાળાશ વડે જેમ સોનું મેલું (દોષવાળું) થાય છે, તેમ કર્મના પરમાણુવડે તે કલકીત કરાયેલો છે. ૨૪

ભાવાર્થ—દેહ અને આત્માની એકયતાનો જે અભ્યાસ થઇ ગયેલો છે, તે દૂર કરાવવા માટે, બન્નેના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો બતાવી, તે બન્ને સ્વતંત્ર જુદાં છે તેવી દ્રઢતા કરાવવી, તે આ ભાવનાનો હેતુ છે.

શરીરનો સ્વભાવ અને આત્માનો સ્વભાવ તદ્દન અલગ છે. શીર્યં તે ઇતિ શરીર. સડી જાય, પડી જાય, વિધ્વંસ પામે તે શરીર અમુક પરમાણુની વૃદ્ધિ હાનિથી મોટું નાનું થાય, સારા ખોરાકથી તેજસ્વી બને, હલકા–ખરાબ–ખોરાકથી નિસ્તેજ થાય, વધારે મેહેનતથી ઘસારો પહોંચે. થોડી મહેનતથી પુષ્ટ થાય, જળના સંયોગથી સડી જાય, અગ્નિના સંયોગથી બળી જાય, અનુકુળ અનાજ પાણી આદિથી વૃદ્ધિ પામે, શોભાયમાન થાય, ટકી રહે વિગેરે અનેક અનિત્ય ધર્મો શરીરના છે.

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, આનંદમય છે, અને વિશુદ્ધ છે. જાણવાનો સ્વભાવ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે, જડમાં જાણવાનો ગુણ નથી દેહમાંથી આત્મા જુદો થતા દેહમાં જરાપણ જાણવાનો ગુણ દેખાતો નથી મૃતક શરીરોની આ સ્થીતિ આપણા સર્વના જાણવામાં છે. શરીર આખું છતાં તેમાંથી એવું શું ચાલ્યું ગયું કે બોલવું ચાલવું વિચારવું બંધ થયું? ઉત્તર એ છે કે જેની મદદથી ક્રિયા થતી હતી, અને તેમાં જે જાણનાર હતો તેજ આત્મા હતો કે જેની ગેરહાજરીથી તેમ થતું અટકી પડ્યું છે.

રાખનાર પણ તેમ તેમ અભ્યંતરથી તેતે પ્રમાણમાં નવીન પાપની ઉપાર્જન કરે છે.
દર્શન કરીને એક દીવો પ્રગટ કરેલો હોય, તે પ્રકાશસ્થાનને તો જે માટે તે પ્રગટ કરેલો હતો તે આતનું ફળ ભલે પૂરું પણ તેજ દીવાથી બીજા પણ અનુક્રમે નવા નવા દીવા પ્રગટે છે. આજરીતે પાપ કરનાર એક પાપપુંજ પ્રગટ કરે છે તેથી તેનું અનુમોદન કરનાર પણ નવું પાપ પેદા કરે છે.

જેમ દીવાથી દીવો પ્રગટાવતાં મૂળ દીવામાં ભિન્નતા થતી નથી, તેમ પુણ્યપાપમાં ભિન્નતા ન થતાં બીજાઓ તે મેળવી શકે છે.

આથી ચેતન, સ્વામી, કે અધિષ્ઠાન વગર વૃત્તિએ વર્તન કરવું કે આપણી નાખવા માટે આ નિર્ણયનો ઉપયોગ કરવાનો છે.
તે એમ કે હે આત્મા ! તું એકલોજ છે તારું આ જગતમાં કોઈપણ નથી. સર્વે દરેક પોતાના શુભાશુભ કર્મો આવીને ભોગવે છે. તારા સારા કર્મો આવે તને સારો મળશે. ખોટા કર્મો આવ્યા તને ખોટો મળશે. દુનિયાના જીવો જેમ સુખદુઃખમાં નિમિત્ત માત્ર છે. તારું કર્મ સારું હોય તો કોઈ તારું બૂરું કરી શકનારજ નથી અને તારું કર્મ જો ખરાબ હોય તો કોઈ તારું સારું કરનાર નથી, તેમ તું પણ કોઈનું સારું કે બૂરું કરી શકનાર નથી. સારા જીવોના સારા કે નઠારા કર્મના ઉદય વખતે તેમ થાય કે સુખમાં નિમિત્ત માત્ર તરીકે થઈ શકો છો.

જેમ કર્મોદયના અભિમાનમાં પડી તમે આ ચારે દુર્ગતિમાં ! જન્મ્યો ત્યારે એકલોજ આવ્યો હતો અને ત્યારે પણ એકલોજ જવાનો છું.

આ શરીર, ધનધાન્ય કોઈપણ સાથે આવ્યા નહોતા અને આવવાના પણ નથી. વિશાળ રાજ્યો, મોટા મહેલો, સુંદર બાગો, મનોહર આરામ બગીચાઓ, વિશાળ સત્તા ઋદ્ધિ, અને આલંકારિક પરિવાર મેં કોઈ સાથે લાવ્યો નથી. અત્યાર ન હતું અને રહેવાનું પણ નથી. આમાં કેવળ આપણી નિર્મળ યાત્રા છે. તુંજ તારું સ્વરૂપ છે અને તુંજ તું છો. આ વિચાર એ કોઈ છે તેમાં અને ત્યારે કરવાથી સ્વભાવ જેવો શક્તિ છે. આ ઉપાયે તારું એકત્વાર્થનું ભાન ભૂલાવનાર છે એને તું વિશેષ ચાહે છે (ઉપદેશ) એજ તને વિશેષ પ્રકારે ભાન ભૂલાવનાર જેજ વસ્તુ ત્યાજ્ય ધારે છે.

૧ હે આત્મન ! ... ઉપાય, ... તને આ ...

અનેક સંપ્રદાયોમાં અનાદિ કે અનિર્વચનીય ઇત્યાદિ શબ્દો વાપરતા નજરે પડે છે એમ સમજાય છે.

અનાદિ અશુદ્ધતા જણાવવા માટે શાસ્ત્રમાં સોના અને માટીનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે કે સોનાની સાથે માટી-મેલ હોય છે, ખાણમાંથી નીકળતું સોનું રેતી, માટી કે, પથ્થર સાથે મળેલુંજ હોય છે. આ સોનું માટી કે પથ્થર સાથે ક્યારે મળ્યું ? અથવા તલમાં તેલ ક્યારે મળ્યું તે સમજી શકાતું નથી છતાં અમુક જાતના સંયોગીક પદાર્થો દ્વારા સોનું અને માટી તેલ અને ખોળ તદ્દન અલગ જુદાં થઇ શકે છે. આ દૃષ્ટાંતે આત્મા કર્મ સાથે ક્યારે બંધનમાં આવ્યો તે સમજાતું નથી છતાં તે સમ્યક્જ્ઞાનાદિ નિમિત્તોથી સર્વથા કર્મથી જુદો થઇ શકે છે.

ખાણમાં રહેલ સોનું અને તે સાથે રહેલ મેલની માફક આત્માની સાથે અશુદ્ધતાને અનાદિ સંબંધ છે આ અશુદ્ધ સંબંધથી આત્મા પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવને ભૂલી ઉદય આવેલ કર્મ પર્યાયમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભાવથી રાગ દ્વેષાદિ ભાવે પરિણમે છે, આ પરિણામોનું કારણ દ્રવ્ય કર્મ છે તો પણ પરિણામ એ ચૈતન્યમય આત્માની સાથે વ્યાપ્ય વ્યાપક સંબંધે રહેલ હોવાથી (રાગાદિભાવ આત્માના કરવાથી થાય છે માટે તે વ્યાપ્ય છે અને તેનો કર્તા આત્મા તે વ્યાપક છે માટે) અપેક્ષાએ આત્માજ કર્તા ભોક્તા છે.

જ્યારે આ આત્મા સ્વ-પરભેદ વિજ્ઞાન દ્વારા શરીરાદિ પરદ્રવ્યોથી પોતાને પ્રથક્ માને છે ત્યારે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં થતી ઇષ્ટાનિષ્ટાપણાની બુદ્ધિ મૂકી દેછે, આ ઇષ્ટ અનિષ્ટતા પોતાના પરિણામોથી થાય છે, કાંઇ દ્રવ્યોમાં તેવા સારા, નઠારાપણાની શક્તિ નથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં પરિણામ લીન થઇ જાય છે ત્યારે ધ્યાતા ધ્યાનનો વિકલ્પ પણ રહેતો નથી. તાદાત્મ્ય વૃત્તિથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્કંપપણે કાયમનું પરિણમન થાય છે ત્યારે આ આત્મા કૃત્યકૃત્ય થાય છે ૨૪.

(જડ ચૈતન્ય વસ્તુના સ્વભાવ જુદા છે.)

सर्वथाऽन्य स्वभावानि, पुत्र मित्र धनानि च;
चेतनेतरे वस्तूनि, स्वात्मरूपा द्विभावय २५
विनैकं स्वकमात्मानं, सर्वं मन्य भिजात्मन.
मत्स्वे तोष्टाभिनाशेगिन्, हर्षशोकौ हि मूढता. २६

હે આત્મન્! ચેતન અને જડ વસ્તુઓ સર્વથા જુદા સ્વભાવવાળી તેમ પોતાના સ્વરૂપથી, પુત્ર, મિત્ર અને ધનાદિ તે પણ જુદાંજ છે

આત્માનો સ્વભાવ આનંદમય છે. આ આનંદ સ્વભાવની પ્રતીતિ જ્યારે મન તદ્દન શાંત થઇ જાય છે વિકલ્પો નષ્ટ થાય છે અને મન આ સાથે ભળી જવાની તૈયારી કરે છે તે વખતે અનુભવાય છે દુનિયામાં ઉપાધીજન્ય સુખ કે જે ઇન્દ્રિયોથી અનુભવાય છે તેથી જે આનંદ થાય છે તે શુદ્ધ આનંદ નથી, તે સ્વતંત્ર આત્માનો આનંદ નથી, પણ પુદ્ગલોથી મિશ્રિત છે આ શુદ્ધ આનંદ સ્વભાવ પુદ્ગલોમાં નથી. પુદ્ગલના સ્પર્શને પણ આત્માની સત્તાથી અનુભૂતિ હોય છે આત્માનો સ્વભાવ વિશુદ્ધ છે તે વિભૂતિને અમે યોગીઓને પણ આપી શકો છો અને દેખી શકો છો તેના વિશુદ્ધ સ્વભાવ ઉપર કર્મ આવરણોનો પડદો છે કે જેને લઇને તે મલિન થયો છે મલીન થયેલો છે તેનો પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ થયેલો નથી, છતાં પણ અત્યારે જેટલું દેખી શકીએ છીએ, તેના થોડા પણ વિશુદ્ધ સ્વભાવને જાણવી છે. આધાર કરે છે કે આત્માના ખાસ ગુણ કોઇ નિરંતર ઉઘાડ રહે છે મતલબ કે તેના ઉપર આવરણ આવતું નથી. તે અક્ષરનો ભાગ જો ચૈતન્ય જડની સ્થિતિએ પહોંચી જાય. સુભાગ્યે કે એવું કોઇ વખત બન્યું નથી અને બને પણ નહિ

આત્મા કર્મના પરમાણુઓથી વેષ્ટિત કરાયેલો છે આનો અર્થ આવો નથી થઇ શકતો કે પહેલાં આત્મા નિર્મળ હતો અને પછી કર્મના આવરણે તેને મલીન કર્યો. અનાદિકાળની અપેક્ષાએ તેમ માનવામાં આવે છે કે અમુક વખતે અમુક પ્રકારે આવું કર્મ બાંધ્યું, અને તેના ફળ તરીકે આ દશા ભોગવે છે વિશેષ-પણ ફળ સ્થિતિ કેવી હતી! શું સુખરૂપ હતી! અને પછીથી કર્મ થઇ ગયાં! આનો ખુલાસો જાણ્યા વગરથી અમને થાય છે કે અનાદિ કાળથી કેવળ આવો આત્મા છે અને નિમિત્તથી શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પરિણમન કરે છે જે પ્રકાર સર્વથા શુદ્ધ થઇ જાય તો પછી ફરી અશુદ્ધ થવાની તેનામાંથી યોગ્યતા ચાલી જાય છે સોનાં કે રૂપિયા ખાણમાં જેમ ફરી અશુદ્ધ ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા રહેતી નથી તેમ ફરી મલિન થવાની યોગ્યતા તેમાં રહેતી નથી. થોડો થોડો શુદ્ધ થતો જાય છે તેમાં અશુદ્ધતા, નિમિત્તથી આવી જાય છે પણ અનાદિ સંસ્કારો નિમિત્ત કર્મોનો ક્ષય કરી શુદ્ધ થએલામાં ફરી અશુદ્ધતા આવતી નથી. આત્મા ક્યારે અશુદ્ધ થયો! તેનું મૂળ કેઇ પણ જ્ઞાનીઓ જણાવતા નથી. તેઓ કેવળ જ્ઞાનમાં અનાદિ જણાય છે આત્મા કેવળ જ્ઞાનમાં કંઇ પણ ન આવ્યું હોય અને બીજો કંઇ અનુભવની વાત, વિના અનુભવ બાબતે જણાવવી ન શકાય હોય તો તે જ્ઞાનીઓ આવી પણ મૌન રહે

વતાનો ઉદ્દેશ પણ તેજ છે કે પુદ્ગલ–જડપદાર્થથી વ્યાવૃત થઇ આ. સ્વરૂપ અનુભવવુ અને દેહ અને આત્માવચ્ચે ઐક્યતા નથી સ: ભિન્નતા છે. ૨૫ ૨૬.

અશુચિ ભાવના. ૬.

शुक्रादि बीजं निंद्य, मनेका शुचि संभृतं;
मलिनं निसर्गनिःसारं, लज्जागारं त्विदंवपुः २७

વીર્યાદી બીજવાળુ નિંદનીક, અનેક અશુચિથી ભરેલું, મલીન, : ભાવથી સારવિનાનું અને લજ્જાના ગૃહ સમાન આ શરીર છે. ૨૭

ભાવાર્થ—આત્માથી શરીરને જુદુ જાણ્યા છતાં પણ તેના ઉ સ્નેહ બન્યો રહે છે પોતાના દેહ ઉપર કે સામાન્ય રીતે સર્વ દેહ ઃ જીવોના દેહ ઉપર મોહ મમત્વ ન થાય એટલોજ આ અશુચિ ભા કહેવાનો ઉદ્દેશ છે

આ દેહનુ મૂળ શુ છે તે મનુષ્યોથી ભાગ્યેજ અજાણ્યું હોય શુક્ર (વીર્ય) અને શોણિત (સ્ત્રીનું વીર્ય અથવા રજસ્) આ બ મીલાવટથી આ દેહની ઉત્પત્તિ છે તેજ બીજ છે. જમીનમાં બીજ વ પછી તેને વાયુ, અગ્નિ, પાણી વિગેરેની મદદથી જમીનમાં જુદી જાતની જુદે જુદે વખતે રસાયણીક—સયોગીક ક્રિયા થાય છે જેમ અંકુર રૂપે તે બીજ બહાર આવી બહારનાં હવા, પાણી, પ્રકાશ વિગે પોષણ મેળવી છેવટે એક વૃક્ષાદિ રૂપમાં આવે છે, નિયમિત અવધિ- ગુણ પ્રમાણે આંહી દેખાવ આપી પાછુ તેનુ રૂપાંતર થઈ જાય છે ર પામે છે અને નવુ થાય છે

આવીજ કાંઇક ક્રિયા આ દેહ માટે પણ થાય છે તે સ્ત્રી પુરૂ સયોગ જન્યબીજ, માતા તરફથી મળતા પોષણમાંથી વૃદ્ધિ પામે છે જોઇતી હવા ગરમી અને આહાર તે સર્વ માતાના શરીરમાંથી મળે અર્થાત્ આ ગર્ભના બીજની રસાયણીક ક્રિયા માતાના ઉદરરૂપ જમીન થાય છે, અને અમુક વખતની મર્યાદા પછી શરીરથી બહાર અંકુ માફક આવે છે. ત્યાર પછી બહારના અનુકુળ આહાર, હવા પ વિગેરેથી વૃદ્ધિ પામી આ દેખાતું શરીર યુવા વૃદ્ધાદિ અવસ્થા પામી ભગી જાય છે તે સાથે તેમા રહેનારાવાળો જીવ પણ અન્ય સ્થળે તે જુદો પડી ચાલ્યો જાય છે પાછુ નવુ શરીર ધારણ કરે છે આ પ્ર ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.

એમ વિચાર કર કે પોતાના આત્મા સિવાય, પોતાના આત્માથી સર્વે
બીજું જુદું છે એમ માનીને ઇંદ્રિયોની પ્રાપ્તિથી કે ઇંદ્રિયના નાશથી હર્ષ, શોક
કરવો તે મિથ્યા મૂઢતા સૂચક છે ૧૧—૧૨

ભાવાર્થ—દેહ આત્માથી જુદો છે એમ જાણેલ કરી મારા ભાઈ
પ્રગટ કે સત્ ચિત્ત શુદ્ધ સ્વભાવવાળો છે એમ જાણી ત્યાં ભાઈ
હવે જ્યારે આવત નાશવંત ધારનાર દેહ એ આત્માથી જુદો છે તો
પછી દેહથી બહારે દૂર રહેનારાં પુત્ર મિત્ર, સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય, ઘર
વગેરે પદાર્થ વસ્તુઓ તો આત્માથી સર્વથા ભિન્ન હોય તે સ્વાભાવિક રીતિએ
સમજી શકાય તેમ છે

જેમ કોઈ બે વસ્તુ આત્માથી જુદી છે તેમ ક્ષણેક્ષણ બદલાતા
અસ્થિર પ્રમાણે કોઈ આત્માઓ પણ પરસ્પર ભિન્ન છે પછી તે બધે
તેઓ દેહ ધારણ કરેલ હોય કે દેહ રહિત સિદ્ધ સ્વરૂપ હોય ત્યાં પણ પરસ્પર
ભિન્ન સ્વરૂપવાળા જ છે આત્મત્વપણા સર્વની સરખી અનુભવમાં આવે છે
અને તેઓ દેહમાં આત્માએ સ્થાન લીધેલું હોય ત્યાં સત્તા સ્વરૂપે સર્વે
સરખા છે કર્મની પ્રકૃતિના સ્વભાવને લીધે કે અધિક ઓછાપણાને લીધે
ભિન્નભિન્નતા દેહધારી આત્માઓમાં દેખાય છે ત્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સરખાપણું
છે તેમજ દેહરહિત શુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધાત્માઓ સર્વે આત્મશક્તિમાં, સ્વરૂપમાં,
જ્ઞાનમાં, આત્માનંદમાં પરસ્પર સર્વે સરખા છે તેમાં કંઈ ફેરફાર નથી. અહીં
દૃષ્ટાંતથી સમજવામાં આવે છે કે એક મૂળમાં એકજ જાતના સરખા
પ્રમાણમાં દશ દીવાઓ હોય તો તે સર્વની પ્રભાવલીઓ એક સરખી છે
ત્યાં દરેક દીવાઓ જુદા છે પ્રકાશ સ્વરૂપે એક છે આવી રીતે દરેક
આત્માઓ જુદા છે

હે ભાઈ! દેહધારી આત્મા! તારા પોતાના આત્માથી બાકી બધાં
સર્વે પદાર્થ જુદા છે તેનો તું વિચાર કર. અહીંથી તારા આત્માને આરોપ
(આરાપ) કર. બાહ્ય અનુભવે દરેક પદાર્થ તે આત્મા નહિ આત્મા
હું નહિ આત્મા હું નહિ આત્મા હું નહિ એમ કહેતાં કહેતાં ઘર, કુટુંબ,
સ્ત્રી, પુત્ર દેહ, વાણી,મન વિગેરેને ત્યાગ કરતાં કરતાં છેવટે જે બાકી રહે
તે તું છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે એમ નિશ્ચય કર અને તેવા દશ પુત્ર
અધિક વધીકેવો ભિન્ન પણ, ઇંદ્રિ ખાવું આવ કે આવી મળેલો પણ તેથી
હર્ષ શોક મોઢાનું ન થાય એવી સ્થિતિ મેળવ. જે વસ્તુ તારી નથી
એવું નથી તેવા જવા આવવાથી તને હર્ષ, શોક શા માટે થવો જોઈએ!
ન થવો જોઈએ. અને તેજ વાત કહેલ છે તેજ કહેલ છે આ ઠેકા

વતાનો ઉદ્દેશ પણ તેજ છે કે પુદ્ગલ—જડપદાર્થથી આવૃત્ત થએ આત્મ-સ્વરૂપ અનુભવવુ અને દેહ અને આત્માવચ્ચે ઐકયતા નથી પરંતુ ભિન્નતા છે. ૨૫ ૨૬

અશુચિ ભાવના- ૬.

शुक्रादि बीजं निंद्य, मनेका शुचि संभृतं;
मलिनं निसर्गनिःसारं, लज्जागारं त्विदंवपुः २७

વીર્યાદી બીજવાળુ નિંદનીક, અનેક અશુચિથી ભરેલું, મલીન, સ્વ-ભાવથી સારવિનાનું અને લજ્જાના ગૃહ સમાન આ શરીર છે. ૨૭

ભાવાર્થ—આત્માથી શરીરને જુદુ જાણ્યા છતાં પણ તેના ઉપર સ્નેહ બન્યો રહે છે પોતાના દેહ ઉપર કે સામાન્ય રીતે સર્વ દેહ ધારી જીવોના દેહ ઉપર મોહ મમત્વ ન થાય એટલોજ આ અશુચિ ભાવના કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

આ દેહનુ મૂળ શુ છે તે મનુષ્યોથી ભાગ્યેજ અજાણ્યુ હોય છે શુક્ર (વીર્ય) અને શોણિત (સ્રીનું વીર્ય અથવા રજસ્) આ બન્નેની મીલાવટથી આ દેહની ઉત્પત્તિ છે તેજ બીજ છે. જમીનમાં બીજ વાવ્યા પછી તેને વાયુ, અગ્નિ, પાણી વિગેરેની મદદથી જમીનમાં જુદી જુદી જાતની જુદે જુદે વખતે રસાયણીક—સયોગીક ક્રિયા થાય છે જેમાંથી અંકુર રૂપે તે બીજ બહાર આવી બહારના હવા, પાણી, પ્રકાશ વિગેરેનું પોષણ મેળવી છેવટે એક વૃક્ષાદિ રૂપમાં આવે છે, નિયમિત અવધિ—આ-યુષ પ્રમાણે આંહી દેખાવ આપી પાછુ તેનુ રૂપાંતર થઈ જાય છે. મરણ પામે છે અને નવુ થાય છે

આવીજ કાંઇક ક્રિયા આ દેહ માટે પણ થાય છે તે સ્રી પુરૂષના સયોગ જન્યબીજ, માતા તરફથી મળતા પોષણમાંથી વૃદ્ધિ પામે છે તેને જોઇતી હવા ગરમી અને આહાર તે સર્વ માતાના શરીરમાંથી મળે છે અર્થાત્ આ ગર્ભના બીજની રસાયણીક ક્રિયા માતાના ઉદરરૂપ જમીનમાંજ થાય છે, અને અમુક વખતની મર્યાદા પછી શરીરથી બહાર અંકુરોની માફક આવે છે ત્યાર પછી બહારના અનુકુળ આહાર, હવા પાણી વિગેરેથી વૃદ્ધિ પામી આ દેખાતું શરીર યુવા વૃદ્ધાદિ અવસ્થા પામી પાછુ મરી જાય છે તે સાથે તેમાં રહેનારાળો જીવ પણ અન્ય સ્થળે તેમાંથી જુદો પડી ચાલ્યો જાય છે પાછુ નવુ શરીર ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.

આથી એમ સમજાય છે કે આ શરીર ઉપર [illegible] કરેલું છે [illegible] છે। શરીરનો આકાર [illegible] આકૃતિથી [illegible] છે [illegible] તે શરીર [illegible] છે અને તેથી [illegible] કે [illegible] તે શરીર [illegible] છે [illegible] આકૃતિ [illegible] છે [illegible] સાથે [illegible] છે [illegible] આ શરીર [illegible] છે તેના ઉપર [illegible] જુદા જુદા કરી તેમાંથી આ [illegible] અને તો તેથી [illegible] પીત, કફ, મૂત્ર, વિષ્ટા [illegible] અને [illegible] વિના [illegible] પણ જોવામાં નહીં આવે. [illegible] તે. એવા દુર્ગંધી [illegible] છે કે [illegible] છે [illegible] આ શરીરમાં [illegible] છે કે [illegible] રહે છે।

શરીરની [illegible] તું [illegible] આ [illegible] છે [illegible] તે [illegible] તું [illegible] છે। તું [illegible] તે [illegible] કરી [illegible] પૂરણ [illegible]

विरम([illegible] किं । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ॥२८॥

આ [illegible] છે તે [illegible] છે। [illegible] છે તે [illegible] છે તો [illegible] છે। [illegible] છું। [illegible] તો [illegible] છું। [illegible] નહીં ૨૮

ભાવાર્થ.—આ [illegible] છે તે [illegible] આ [illegible] નહીં [illegible] નહીં [illegible] આ [illegible] છે કે [illegible] નહીં. [illegible] નહીં, તેમ [illegible]

થઇ જવાનો નથી. કે જ્ઞાન સ્વરૂપ બની જવાનો નથી આશય એવો છે કે અવશ્ય વિનાશ પામનારા આ દેહને માટે નાના પ્રકારના પાપો કરી મમત્વભાવે મોહને લીધે તેને પોષો નહિં. જરૂરીયાતથી વધારે, અને માદક પદાર્થોથી તેનુ પોષણુ ન કરો. તમારૂં મન અને ઇંદ્રિયો કાબુમાં ન રહે તેવો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરનારો ખોરાક તેને ન ખવરાવો શરીરમાં અજીર્ણાદિ વિવિધ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય, અને ક્રુરતામાં વધારો થાય તેવા વિકારી ખોરાકથી દૂર રહો. આપણે આગળ કહી ગયા તેમ દેહ અને આત્મામાં ઐકયતા નથી પરંતુ કુદરતના શચાની માફક એટલો સબધ તો છેજ કે દેહને જેવા ખોરાકથી પોષીએ તેવા ખોરાકની કુદરતી અસર તમારા મનઉપર થયા વિના રહેશે નહિ. માટે ગમે તેવો ખોરાક લીધા પહેલાં તેના ગુણદોષ તપાસીને પછીજ તે આહાર ગ્રહણ કરવો. તૃષા લાગી હોય ત્યારે ગમે તે પ્રકારે ગમે તેવા પાણીથી પણ તૃષા તૃપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય છે ત્યારે જો અશુદ્ધ, ગદુ અને પોરાવાળું પાણી પીવાય તો તે શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરી મનઉપર પણ અસર કરે. માટે સાત્વિક, જોઇએ તેટલોજ અને પોષક કે જેથી દેહ ટકી શકે તેવોજ ખોરાક લેવો જે ખોરાક લેવાથી જીવોને દુખ ન થાય, ઇંદ્રિયો કાબુમાં રહી શકે, રોગ ઉત્પન્ન ન થાય, મનમાં શાંતિ રહે, વિકારો હેરાન ન કરે, અને શરીરનો નિર્વાહ ચાલે, તેવો જરૂરીયાત જેટલો સાત્વિક ખોરાક લેવો અને તેવાજ પોષાકથી દેહને ભૂષિતકરવો.

શરીર જવાનુંજ છે તો તે મલ્યું પણ શા કામનું ? આશય એવો છે કે જો જવાનુંજ છે તોપછી તેના ઉપર મમત્વ શા માટે કરવો ? પણ વિચાર કરવો કે આ શરીર શાકામનુ છે ? આ શરીરથી વિવિધ પ્રકારનાં પરમાર્થિક કાર્યો થઇ શકે છે. અનેક જીવોને આ દેહ દ્વારા મદદ આપી શકાય તેમ છે અનેક જીવોનો બચાવ આ દેહદ્વારા કરાતા ઉપદેશથી થઇ શકે તેમ છે. આ શરીરથી અનેક વ્રત, તપ, જપ, વિનય, વૈયાવચ્ચ, (ભક્તિ) આત્મ ચિંતન, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે થઇ શકે તેમ છે ઇત્યાદિ વિચાર કરી તેને ઉપયોગી કામે લગાડવુ અને તે દેહનો નાશ ન થાય તે પેહેલાં તેનો સારો ઉપયોગ કરી લેવો. પુર્નજન્મ ન આવે અને ફરી ફરી આવા અશુચિ વાળા દેહમાં પ્રવેશ કરવો ન પડે તેવો રસ્તો સિદ્ધ કરી લેવો. ૨

બનાવો અને પાછુ નાશ પામે તો તે બનાવ્યું પણ શા કામનું ?

આથી શરીરનો વિનાશી સ્વભાવ જણાવાય છે કે ક્ષણક્ષણ આ શરીર પ-
રિવર્તન પામે છે તે ન જણાય માટે જ્યાં ઉપર દેખાવો ભ્રાન્તિ આપતા તેનો
નાશ ન થાય તે પહેલાં અવિનાશી સ્વભાવ સાધ્ય કરી લેવો. આત્મા
જેવું શરીર જણાવું તે ઠીક નથી. એટલે તેનું વિનાશી શરીર ન મ-
ળાવવું પડે અને તેના વિયોગ થી થાય તેવી ઉત્તમ અપેક્ષિક સ્થિતિ
મેળવી લેવી. જન્મો અને ફેરા ભરી જવો તે અજ્ઞાનનું પ્રયોજન
છે. જન્મોને ફેરા ન ભાવું પણ એવું કાર્ય કરવું કે પછી ફરી
ફરી ભટકવું જ ન પડે. આપણા પુનિતતિ ઉપયોગી મત વિચાર મળ્યું નહિ
સાધ્ય થતાં કામ કર્યા પછી ભવ ટેવ પડે તેમ તેનું જન્મનું તે કારણ
છે. વળી તે કામ કરવું કોઈ એવડવાની કે માનવી આશા કે ઉત્તમ
પામવી નહિ- પરંતુ સ્વભાવથીજ પરોપકારને અર્થે તેવી શુદ્ધ વૃત્તિ ધારણ
કરીને સર્વ કામ કરવું કે એથી પોતાના આત્માને શાંતિ મળે અને તેમ
કર્યા પછી સર્વ કરેલ દેહથી શાંતિ ઉપજે છે તેમજ મનુષ્ય તથા
પર તરીકે કોઈ મકુભા નહિ. આ સર્વ કહેવાનો આશય એ છે કે શ-
રીરનું અશુચીપણું જાણી તેમાં મિથ્યા મમત્વ ધારણ ન કરશો અને આ
પરમ લાભ પામવાનું છે તેમ જાણી તેનો સારો ઉપયોગ કરશો.

આશ્રવ ભાવના. ૭.

मनोवचनकाय कर्म, योग इत्युच्यते जिनैः
स एवाश्रव इत्युक्तः सो प्यशुभ शुभ स्तथा ॥ २९ ॥
अर्थोपौ यात्र पापस्य छिद्रं सूते यथा जलं
योगरंध्रैः स्तथा जीवः कर्मात्रयं शुभाशुभं ॥ ३० ॥

મન, વચન અને શરીરની ક્રિયાને જીનેશ્વરે યોગ કહેલ છે અને
તેજ આશ્રવ છે એમ કહેલું છે તે પણ શુભ અને અશુભ એમ બે
પ્રકારનો છે

સમુદ્રમાં વહાણમાં પડેલ છિદ્ર, જેમ (વહાણમાં) જળ આવે છે તેમ
જીવ યોગરૂપ છિદ્રોવડે શુભાશુભ કર્મ ગ્રહણ કરે છે.

ભાવાર્થ.—આ ભાવનામાં કર્મને આવવાના કારણોનો વિચાર કર-
વાનો આવશે. રાગાદિ પરિણામથી મન, વચન, શરીરના યોગદ્વારા પુદ્ગલ
પરમાણુ આવવું તેને આશ્રવ કહે છે. આશ્રવમાં બીજ કહેલ છે કે
ચોર લાગવાથી તેની ક્યા કરવી તેમ કરવાં યોગ્ય પહેલાં જે કારણ

હોય તે કારણોને સમજીને મંદવાડને આવતો અટકાવવો તે વધારે સારું છે. તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે આવતાં કર્મ અટકાવવાની જરૂર છે પરંતુ કર્મ કરી પછી તે કર્મના પરીણામને નિર્મૂળ કરવા પ્રયત્ન કરવો તેના કરતાં કર્મના કારણો સમજી તે કારણોને ખાસ દૂર રાખી કર્મજ ન બાંધવાં તે વધારે સારૂં છે અને કર્મ બંધ ન થવા માટે તેના કારણો સમજવાની ખાસ જરૂર છે જ્યાં સુધી કર્મને આવવાના કારણો જાણવામા આવતાં નથી ત્યા સુધી તેને રોકવાને માટે મનુષ્યો કેમ સમર્થ થશે? અને તે રોકવા માટે તે તરફ પ્રવૃતિ પણ કેવી રીતે કરી શકશે? કદાચ ઓઘ સંજ્ઞાએ પ્રયત્ન કરશે તો કર્મને છોડવાને બદલે કર્મ બાંધી લેવાનો પણ ભય રહેવા સંભવ છે,માટે પ્રથમ કર્મ આવવાના કારણો સમજવાની ઘણી જરૂર છે આ કર્મ બે પ્રકારનાં છે. એક શુભ અને બીજા અશુભ જે કર્મના ઉદયથી જીવો મન તથા ઇંદ્રિયોને અનુકુળ લાગે તેવા ઇષ્ટ વિષયોનો ઉપભોગ લે છે, જે કર્મોના ઉદયથી મજબુત અને અને સુંદર શરીર મેળવે છે, બોલવાની અને વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, સારી લાજ આબરૂ કે કીર્તિ મેળવે છે દેવ મનુષ્યની ગતિ પામે છે, સારા કુળમાં જન્મ પામે છે, આયુષ્ય પૂર્ણ પામે છે, દેહ નિરંતર નિરોગી રહે છે, રાજ્યાદિ વૈભવ પામે છે, ઇંદ્રાદિકની પદવી પામે છે, તેવા કર્મને શુભ કર્મ કહેવામાં આવે છે. શુભનુ બીજુ નામ પુન્ય પણ છે.

જે કર્મોના ઉદયથી જીવો અનિષ્ટ વસ્તુ પામે છે, ઇચ્છા છતાં ઇષ્ટ વસ્તુ મળતી નથી, કુરૂપ કે કદરૂપ શરીર મળે છે, બોલવાની કે વિચારવાની શકિત હોતી નથી, દુનિયામાં જ્યાં જાય ત્યાં અપકીર્ત્તિ પામે છે, પાંચ ઇંદ્રિયો પૂર્ણ હોતી નથી, હલકી ગતિમાં કે હલકાકુળમાં જન્મ લેવો પડે છે, આયુષ્ય ઘણાં ટુકાં હોય છે, શરીર રોગથી ભરપુર હોય છે, ભીક્ષા માગતાં પણ પેટ ભરાતું નથી, અથવા ઘણી મહેનતે પેટનું પુરૂં કરે છે, ટુકામાં કહીએ તો ઇષ્ટ મળતું નથી અને અનિચ્છાએ પણ અનિષ્ટ આવીને ઉભુ રહે છે, તે સર્વ કર્મને અશુભ કર્મ કહેવામાં આવે છે જેનું બીજું નામ પાપ પણ છે

આ પાપ, પુન્યને આવવાની ક્રિયામાં મન, વચન, શરીર પણ એક પ્રકારનો વિશેષ ભાગ ભજવે છે તે મનાદિથી થતિ ક્રિયાને યોગ કહેવામાં આવે છે તે દ્વારા આવતાં કર્મને આશ્રવ કહેવામાં આવે છે,

આસ્રવ—એટલે ચારેબાજુથી આવવું. આ શબ્દનો અર્થ સામાન્યથી આવવું થાય છે. આવવું એ સામાન્ય અર્થ છે. શુભ અને અશુભ એ તેના વિશેષ વિભાગો છે. પાપી આસ્રવ આવે છે. મન, વચન અને શરીરની ક્રિયાથી, મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો, નિસાસો, [illegible] તે શરીરને મલિન કરે છે.

પૂર્વોક્ત ૪૨ સંસ્કારોથી [illegible] મન પોતે મલિન થાય છે અને તેની સાથે રાગદ્વેષની મિશ્રતાવાળો હોય છે. આ રાગ દ્વેષની [illegible] નવીન કર્મ બંધાય છે. તેવી રીતે શરીર મલિન થઈ આત્માને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરે છે. તે શરીર બહારથી જુદાજુદા [illegible] અને મનને મલિન મૂકે છે અને વિશેષ પ્રકાર છે. આ મલિન સંસ્કારોની પરિસ્થિતિને વશ થઈ, તેઓની ઉપાધિઓ છે. તે દરેક વિવિધ સ્વભાવવાળા કર્મોની [illegible] [illegible] કર્મોનું [illegible] ૪૨ પ્રકાર રૂપે [illegible] જે [illegible] રૂપે [illegible] [illegible] અનુભવ કરે છે.

એ આસક્તિપૂર્વક સારાં કર્મો કરી એટલે મન, વચન, શરીરનો સારે રસ્તે ઉપયોગ કરી જેટલો શુભ કર્મ બાંધી શકાય છે અને તેનો એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી ખોટે રસ્તે ઉપયોગ કરી તેટલો અશુભ કર્મ બાંધી શકાય છે.

જેમ કે દેવની પૂજા કરવી, ગુરુની સેવા કરવી, સુપાત્રોને દાન આપવું, દયા કરવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, [illegible] મન નિર્મળ રાખવું, આત્મ તપ કરવો, સામાયિક [illegible], [illegible], ધર્મ ભાવનામાં પ્રીતિ કરવી, [illegible] આપવું, ઉત્તમ [illegible] સેવા કરવી, ધર્મ [illegible] કરવો, [illegible] રાખવો, પ્રમાદ [illegible] કરવો, [illegible] ઉપકાર કરવો, [illegible] કરવી, [illegible] ઉપર [illegible] રાખવો, [illegible] રાખવો, [illegible] દયા રાખવી, [illegible] ભોજન આપવું, તરસ્યાઓને પાણી આપવું, [illegible] વસ્ત્ર આપવાં, રોગીને ઔષધ આપવું, નિરાધારને આધાર આપવો, [illegible] આસન આપવો, [illegible] સ્મરણ કરવું, [illegible] નમન કરવું, તેમની સેવા કરવી, [illegible] બોલવું, હિતનો ઉપદેશ આપવો, [illegible] વિચારો કરવા, અને [illegible] કરવું— ઇત્યાદિ આ કર્મોમાં [illegible] છે. આ [illegible]

ભાવથી, સુખી થવાની ઇચ્છાથી, આ ભવમાં કે પરભવમાં કાંઇક ઇષ્ટ વ- સ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તેવી મમત્વની લાગણીથી જો પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તો તેનાથી પુન્ય બંધ થાય છે.

ખરાબ કામ જેવાં કે–જ્ઞાન ભણતો હોય તેમાં અંતરાય કરવી, વિઘ્ન કરવુ, જ્ઞાન આપનારને ઓળવવો, તેની નિંદા કરવી, જીવોનો ઘાત કરવો, મત્સર ધરવો, જીવોને દુઃખ આપવુ, શોક કરવો યા ક- રાવવો, સંતાપ આપવો, આક્રંદ કરવુ યા કરાવવુ, વીતરાગ, શ્રુત, સંઘ અને ધર્મના અવર્ણવાદ બોલવા, અન્યપણ દેવાદિના અવર્ણવાદ બોલવા જીવોને આળ આપવાં, અસત્ય માર્ગની પ્રરૂપણા કરવી, જીવોને ઉન્માર્ગે ચડાવવા, ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરવા, અનર્થનો આગ્રહ કરવો, ગુર્વાદિકનું અપમાન કરવુ, તીવ્રકષાય, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કરવો, ખરાબ ચેષ્ટાઓ કરવી, મશ્કરી ઠઠ્ઠા કરવી, ઘણોપ્રલાપ કરવો, (વગર પ્રયોજનનું સંબંધ વિના બોલબોલ કરવુ)સદૃન શીળતા ન રાખવી, ઈર્ષા કરવી, બીજાના સુખનો નાશ કરવો, ખરાબ કામમાં ઉત્સાહીત અન્યને કરવા, (ઉત્તેજન આપવુ) નાના પ્રકારની ક્રીડાઓ કરવી, કામણાદિ કરી અન્યના મનને સ્વાધિન કરવુ, ભય આપવો, ત્રાસ પમાડવો, નિર્દયતા વાપરવી, સદાચારની નિંદા કરવી, વિષયમાં આશક્તિ રાખવી, અસત્ય બોલવું, ચોરી કરવી, પર- સ્ત્રીલંપટ થવું, સતીઓનાં શીયળ ખંડવાં, આરંભ કરવો, પરિગ્રહ વ- ધારવો, સાધુ પુરૂષોની નિંદા કરવી, ધર્મમાં તત્પર થયેલાને વિઘ્ન કરવુ, સંસારની આશક્તિ ભાવે અનુમોદના કરવી, ઉત્તમ ચારીત્રને દુષણરૂપે કહેવુ, શાંત થયેલા કષાયાદિની ઉદિરણા કરવી, કલેશ જગાડવો, દારૂ માં- સનું ભોજન કરવુ, લાંબા વખત સુધી વેર વધારવુ આર્ત્ત રૈદ્ર ધ્યાન કરવુ, મિથ્યાત્વરાખવુ, કરેલપાપને છુપાવવુ, દાંભિકતા રાખવી, વક્રપણું, અન્યને ઠગવા, માયાકપટનો પ્રયોગ કરવો, ચાડીખાવી, ચીત્તની ચપળતા રાખવી, જુઠી સાક્ષી ભરવી, દ્વેષભાવે અન્યનાં અંગોપાંગ કાપવાં, વિના પ્રયોજને મનુષ્ય તથા જનાવરો બંધીખાને રાખવાં, પાંજરામાં પુરવાં, હિંસકયંત્રો બનાવવા, કઠોરકે અસભ્ય વચન બોલવાં, પરના સોભાગ્યનો નાશ કરવો, દાવાનળ સળગાવવો, ધર્મનાં સ્થાનો કે સાધનોનો નાશ કરવો, અન્યની અવજ્ઞા કરવી, સદ્ગુણનો નાશ કરવો, અસદ્ દોષનો આરોપ કરવો, પોતાની પ્રસંસા કરવી, છતા દોષ ઢાંકવા, જાતિઆદિનો ગર્વ કરવો, અન્ય દાનાદિ કરતો હોય તેને નાં પાડવી, અંતરાય કરવી, દેહનો ઘાત કરવો ઇત્યાદિ બીજાપણ તેવાજ ખરાબ કામ કહેવાય છે રાગ દ્વેષ

કે અજ્ઞાન આદિ આશ્રયિત પૂર્વક તે કર્મ કરવાથી અશુભ કર્મ બંધાય છે

વિવિધ પ્રકારની મનની વૃત્તિઓ, વચનની વાણીઓ, અને શરીરની પ્રવૃત્તિઓ, તે શુભાશુભ કર્મ બંધનનાં કારણ છે. આશ્રવભાવનામાં પણ આજ પ્રમાણે મન, વચન અને શરીરથી કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાની ક્રિયાઓ કર્મ બંધનનાં કારણરૂપ કહી છે. કર્મ બંધનાં બીજાં કારણોને કહીએ પણ રીતે આ ત્રણમાં સમાવેશ થઈ શકે છે.

આજ વાતને દૃષ્ટાંત દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે. વહાણની અંદર અગર બીજા વાહનને છિદ્ર પડવાથી જેમ તે છિદ્ર દ્વારા પાણી વહાણમાં દાખલ થાય છે અને જો કુશળ નાવિક—કપ્તાન તે પાણીને કાઢી ન નાખે, તથા થોડા છિદ્રને બંધ ન કરી શકે તો તે વહાણ ડૂબી જાય છે. તેમજ આ જીવ મન, વચન, કાયાની રાગદ્વેષ અજ્ઞાનજન્ય ક્રિયામાં છિદ્રો શુભાશુભ કર્મ દાખલ કરે છે અને જો તે જીવને ઉત્તમ પ્રકાર કપ્તાન ન મળે તો આ જીવરૂપ વહાણ તળીએ બેસી જાય છે. અર્થાત્ જીવ વિવિધ પ્રકારની દુર્ગતિઓમાં રખડે છે. આ આશ્રવને રોકવાના ઉપાયો આહાર દીક્ષા વગેરે જેવા છે. કારણ કે રોગીની ઔષધ સ્વામિ પણ જાણે હોય છે. આજ નાડી પરીક્ષા કરીને વૈદ્ય જે દવા આપે છે તો વખત તેની અસર થઈ શરીર નીરોગી બને છે. તે નિયમ પુસ્તકોમાં લખેલી દવા વાંચીને કરવાથી કે વ્યાખ્યાનમાં બોલેલા આશ્રવોને જોવાથી ઉપયોગની અસર થતી નથી તેમ આહાર વૈદ્ય કર્મ રોગની પરીક્ષા કર્યાં વિના પિતાની મેળે કરેલા કર્મ કાપવાના ઉપાયો ઉપયોગી થતા નથી અને તેના અજ્ઞાનથી ઘણી વિપરીત અનુભવોની દવા કરતી જે વખતમાં અજ્ઞાનનું કારણ થાય છે.

સંવર ભાવના. ૮

योगाश्रवरोधो यः संवरो सो निगद्यते;
द्रव्यतो भावतश्चापि स द्विधेति प्रवर्त्यते ॥ ११ ॥
यः कर्म पुद्गलादान विच्छेदः स्यात् तपस्विनाम्
स द्रव्य संवरो ज्ञेयो योगिभिः योगित्ववात्मभिः ॥१२॥
यः संसार निमित्तस्य क्रियाया विरतिः सदा
स भाव संवरो ज्ञेयः सर्व ज्ञान योगीनां ॥१३॥

જે સર્વ આશ્રવનો રોધ કરવો તેને સંવર કહે છે. તે દ્રવ્યથી અને

ભાવથી એમ બે પ્રકારે પ્રવર્ત્તે છે. જે જ્ઞાનીઓને કર્મ પુદ્ગલ લેવાનું બંધ થાય છે તે, ભાવિતાત્મા યોગીઓએ દ્રવ્ય સંવર જાણવો. જે સત્પુરૂષોને સંસારના નિમિત્તભૂત ક્રિયાની વિરતિ (નિવૃતિ) થાય છે તે સર્વથા સવૃત્ત (નિવૃત્ત) યોગીઓને ભાવ સવર જાણવો.

ભાવાર્થ—પૂર્વે આશ્રવ ભાવનામાં કર્મને આવવાના હેતુઓ, રસ્તાઓ બતાવ્યા હવે આ સવર ભાવનાની અદર આવતા કર્મને કેવી રીતે અટકાવવા તે બતાવવામાં આવશે. રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ પરમાણુઓનું આગમન રોકવુ તે સવર કહેવાય છે. સંવરનો અર્થજ એ થાય છે કે સવરવુ—એકઠુ કરવુ શું સવરવુ કે એકઠુ કરવુ? વિવિધ પ્રકારે રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન આદિ ભાવોમાં ફેલાયેલી, વીખરાયેલી મનોવૃતિઓને, સવરવી, એકઠી કરવી એક ઉત્તમ સાધ્ય-બિન્દુ રાખી તેમાં તે વૃતિઓના પ્રવાહને ચલાવવો, અને છેવટે તેનો આત્મામાં લય કરવો વૃત્તિઓ મનને હોય છે. મનનો સવર કહેવાથી તેમાં વચન અને કાયાનો પણ સમાવેશ થઇ ગયો સમજવો. કારણ કે મનમાં કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છાનું સ્ફુરણ થયા સિવાય વચન કે શરીરની પ્રવૃતિ થવી સંભવતી નથી.

દેશ સવર અને સર્વ સવર એમ સવરના બે ભેદ થાય છે થોડા થોડા અમુક વૃત્તિનો આશ્રવ રોકવો તે દેશ સવર કહેવાય છે. જેમકે હિંસક સ્વભાવવાળી એકાદ ખરાબ વૃત્તિને રોકવી યાને તેમ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી અને તે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તન રાખવું આ દેશ સવર છે.

સર્વથા સર્વ પ્રકારની વૃતિઓને, મન, વચન, કાયાના યોગોને રોકી નાખવા અને પાછુ તેમાંથી ફરી ઉત્થાન કોઇ પણ વખત ન થાય તેવી સ્થીતિમાં આવી રહેવુ તે સર્વ સવર કહેવાય છે.

દ્રવ્ય સંવર અને ભાવ સવર એમ પણ સંવર બે પ્રકારનો છે. આશ્રવ દ્વારોવડે આવતા કર્મ પુદ્દગલ લેવાનું બંધ કરવુ, તે દ્રવ્ય સંવર છે. જેમકે અમુક વખત સુધી બોલવુ બંધ કરવુ, કે શરીરની સ્થુલ ક્રિયાઓ અટકાવવી, સામાયિકાદિ કરવુ, ઇચ્છાઓ—વાસનાઓને માર્યા સિવાય મનાદિ યોગોની પ્રવૃતિ અટકાવવી, મહાવતો કે સ્થુલ વ્રતો લેવા વિગેરે આ ક્રિયા સ્થુલ પ્રયત્ન સાધ્ય છે અમુક વખત સુધી રહે છે પણ સત્તામાં તે વાસનાનાં બીજ હોવાથી પાછુ ઉત્થાન થવા સભવ છે

અધિક થતું દૃષ્ટિ તે દ્વાર અશુ થયા વાસ્તે છે માટે તે ક્રમ ક્રમ છે

ચ્યવનના પ્રસંગ ઉપરથી ચિત્તમાં ઊંડું તે આવ ભવ છે. આ ભવની ઉપર પણ સૂક્ષ્મ પ્રયત્ન થાય છે યત્નમાંથી બીજનો વાસ્તા નાશ થાય છે એટલે ચ્યવનના નિમિત્ત ભૂત ઉપર થતી આશા છે મતલબ કે યોગીઓને વગર, મતલબ ટેવ સ્વભાવ યોગીઓને-ત્યાગીઓને આ ભવ ઉપરની સંસ્કાર ટેવ છે પૂર્વેનો સ્વભાવ ભવ તે દૃષ્ટિ પાછળ આવ પકડવું સ્વરૂપ ન થવું કરે છે.

મનમાં જે જે ભાવની વૃત્તિઓ થાય છે તેના પ્રતિ પ્રયત્ન વડે તેને દબાવનાર વૃત્તિઓ પણ હોય છે એટલે વાસનો ઉંડો ભાવ મેળો થયો કે આગળ થાય વિરુદ્ધ ભાવની વૃત્તિ થાય તો તરત તેની વિરુદ્ધની તેને અટકાવનાર વૃત્તિ ઉભી થઈ કરવી કે જેથી પહેલી વૃત્તિ સમાઈ જાય. ભાવની અશુદ્ધ ભાવનાને શુદ્ધ ભાવનાવડે દબાવવી, આમ તેનો નાશ થાય દર્શન વગેરે વિધાનવડે પરિણામ થાય તે તેની સાથે તેના વિરોધી વગેરે સમ્યક્ત્વનાં વિધાન પરિણામ ઉભાં કરવાં. જેમ મિત્રમાં અનિત્યતાની બુદ્ધિ થવી, દુઃખમાં સુખની બુદ્ધિ થવી, આ અનાત્મ પદાર્થમાં આત્મસ્વરૂપની બુદ્ધિ થવી તે મિથ્યાત્વ પરિણામ કહેવાય છે તેને ટાળી મિત્રમાં નિત્યસ્વરૂપની બુદ્ધિ, દુઃખમાં દુઃખસ્વરૂપની બુદ્ધિ અને આત્મામાં આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો તે સમ્યક્ પરિણામ કહેવાય છે પ્રથમ તેમ જ તે સાથે આત્મભાન, નિશ્ચયતા, સદ્‌ભાવ, ધર્મ પરિણતી આત્મની ભાવના પૂરી તેનો નાશ કરવો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ દ્વેષ પ્રમુખ દોષોને દબાવવા તેની સાથે અનુક્રમે ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, વિરાગ, સમપરિણામ વિગેરે આત્મગુણ વૃત્તિઓથી તે પૂર્વની વૃત્તિઓનો નાશ કરવો પણ આ વિરોધી શુભ વૃત્તિઓ એવી પ્રબળ હોવી જોઈએ કે અશુભ વૃત્તિઓને દૂર કરે અગર તેમ ન કરી શકે તો પણ ચલાવી એ ભાવથી અગર એક વખતે ચિત્તની પીઠ વાળવું ભલ તે તેવું જોઈએ કે જેથી અશુદ્ધ વાસનાઓ અસર કરી શકે નહિં અને આત્માજ ધીમે ધીમે શુદ્ધ થતા જાય. ચ અભ્યાસને નિરન્તરતાથી ટેવાવુ, શ્રદ્ધાન વિશ્વાસથી અને ધીરજને સ્થિરતાથી આ પ્રમાણે રહેવાથી કે જેથી જેઠી તેવી આત્મબળ હોય તે પ્રમાણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાથી ક્રમે આત્માને લાભ થાય છે એટલે ભાવમાં પર મનનું જોઈએ કે દૃષ્ટિ

---

૧ સર્વ વસ્તુના સ્વભાવની ભાવના.

સમ્યક્ થયા વિના સંવરની ક્રિયા એટલે આવતા કર્મને રોકવાનું બળ જીવોમાં આવી શકતું નથી. સમ્યક્ દર્શન કહો કે સમ્યક્ દષ્ટિ કહો એ બન્ને એકજ વાત છે આત્મા તરફજ જેની દૃષ્ટિએ પ્રયાણ કર્યું છે, પુદ્‌ગલ પદાર્થોમાં સત્ય સુખ નથીજ એવી જેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રગટી છે, આત્માજ સુખરૂપ છે અને તે હું સાચો હું હુંજ છુ એમ જાણી તેના દરેક પ્રયાસો તેને શુદ્ધ કરવા માટેજ પ્રવર્ત્તે છે, તેના તરફ લક્ષ રાખીનેજ વર્ત્તન થાય છે ત્યારેજ તેનાથી કરાતી સર્વે ક્રિયાઓ સંવરરૂપ થાય છે. નહિતર સમ્યક્ દષ્ટિ વિના કરાતી ક્રિયાઓ સંસારના કારણરૂપ થાય છે. તેમાં સારી ક્રિયાઓ હોય તો પુન્યનું કારણ થાય છે. પણ તેથી સંસારના પરિભ્રમણનો નાશ કે કર્મ અટકાવવાનાં કારણરૂપ તે ક્રિયા થતી નથી માટે દરેક ક્ષણે સમ્યક્દષ્ટિ મનુષ્યોએ જાગૃતિ રાખવી જોઇએ કે, અમુક ક્ષણે મારા મન, વચન, શરીર ની પ્રવૃત્તિ કઇ તરફ છે ? તેમાં મનની પ્રવૃત્તિ તપાસવા માટે તો વારવાર લક્ષ આપવુ જોઇએ, અને આશ્રવવાળી પ્રવૃત્તિ જણાતાં તેની વિરોધી પ્રવૃત્તિ ધારણ કરી સામી સારી ભાવના ઉત્પન્ન કરી અશુભ આશ્રવથી પાછા હઠી શુભ પ્રવૃત્તિમાં વધારો કરવો. તે ટેવ પડયા પછી શુભ આશ્રવને પણ રોકી લઇ શુદ્ધ આત્મ સ્થીતિમાં પ્રવેશ કરવો. અને તેજ આ ભાવનાની વિચારણાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

નિર્જરા ભાવના ૯.

मूल भूतानि कर्माणि जन्मांतादि व्ययातरोः
विशीर्यंते यया सा च निर्जरा प्रोच्यते बुधैः ॥३४॥
सा सकामा ह्यकामा च द्विविधा प्रतिपादिता;
निर्ग्रंथानां सकामा स्या दन्येषा मितरा तथा. ॥३५॥

જન્મ મરણાદિ પીડારૂપ વૃક્ષના મૂળ સરખાં કર્મો જેવડે વિખરાઇ જાય, ખરી પડે તેને જ્ઞાની પુરૂષો નિર્જરા કહે છે

તે નિર્જરા—સકામ અને અકામ એમ બે પ્રકારે કથન કરેલી છે. નિગ્રંથોને સકામ નિર્જરા હોય છે, તેમજ બીજાઓને અકામ નિર્જરા હોય.

ભાવાર્થ—આવતા કર્મોને રોકવારૂપ સંવર ભાવના બતાવ્યા બાદ, પૂર્વેના આવેલ કર્મને કાઢી નાખવા માટે નવમી નિર્જરા ભાવના કહેવામાં આવે છે. આ જીવ પોતાના શુદ્ધ ઉપયોગના બળથી પૂર્વ સંચિત કર્મ અણુઓનો એક દેશથી નાશ કરે છે તે નિર્જરા કહેવાય છે. એક દેશથી એટલે અમુક ભાગનો નાશ કરે છે એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે સર્વથા

ને અનુક્રમે નાશ થઈ જાય તેને મોક્ષ કહે છે. તે મેળવવા હોય તો અને
આ ક્રિયા પ્રાપ્ત છે જેથી ક્રિયાની હકીકત આવશે છે.

કર્મ બે પ્રકારનાં છે. નિકાચિત કર્મનું અને શિથિલ કર્મનું.
જે કર્મ કારણ મેળવતાં પલટાય છે અને બીજાં કર્મ નિકાચિત
હોય છે તેમાં ફેરફાર થઈ શકે નહીં તે તે કારણ પ્રાપ્ત થયે
ઉદય આવતાં અને તે નિકાચિત કર્મનાં કોઈ નિવારણ
ભોગવ્યા વિના છૂટ થાય છે.

શિથિલ આત્મા કર્મ જે અને તે બંધાય-નિકાચિત થાય નહીં
તેમ જ પ્રબળ કર્મ પુરુષાર્થ આવે કર્મો છે તેમાં ફેરફાર થઈ શકે
છે. ..., ..., ... પણ ... હોય તે
નિમિત્ત કારણ છે. આવા કેટલાક કર્મ પ્રાપ્તિના ... નાશ
કર્મ પ્રાપ્તિમાં ... પણ કારણ છે. ... ...
થયેલી, ...
... ... છે. ... ... છે. ... ...
... ..., ...
... ... છે કે નિકાચિત ... ...
... ...,
... ..., ... છે ... ...
... ... છે કે ... ...
... ... છે તે ... ... ક્રિયા છે.

આ ક્રિયા બે પ્રકારની છે. બાહ્ય ક્રિયા અને આભ્યંતર ક્રિયા.
... ... છે જે જે ...
... ... છે અને તે ... ...
... ... છે તેથી બાહ્ય ક્રિયા પણ છે.

દાન, તપ, શીલ, ભાવ, અથવા પ્રાણાયામાદિ, ...
... ... છે. ... ...
... ... છે. ... ..., ...
... ..., ..., ...
..., ...,
... ..., ...
... ... કે ... ...
... ... છે તે ... ...

વાથી પછી તે ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી પણ જેટલું સહન કરવામાં આવે છે તેટલું પૂર્વે જે કર્મ બાંધેલું છે તેમાંથી ઓછુ થાય છે. આ સહનતાથી અકામ નિર્જરા થાય છે. જે અકામ નિર્જરા એકેંદ્રિય જીવોથી લઇ પંચેન્દ્રિય જીવો પર્યંત મિથ્યાદષ્ટિવાળા સર્વને કાયમને માટે હોય છે. જે જે વ્યક્તીઓને સકામ નિર્જરા કરવાની સત્તા હોતી નથી અગર તો તેવી નિર્જરાને લાયક હોતા નથી તે તે વ્યક્તીઓને અકામ નિર્જરા હોય છે એટલે કે પૂર્વ કર્મના ઉદયે દુખો આવી પડે છે તે સહન કરવાથી પૂર્વ કર્મ ઓછાં થાય છે પણ આત્મ જાગૃતિ ન હોવાથી અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષ પૂર્વક તે પૂર્વ કર્મ ભોગવતાં નવિન કર્મ બંધ કરે છે આવી રીતે વિશ્વમાં દરેક મનુષ્ય બલ્કે પ્રાણીને માટે અકામ નિર્જરા તો છેજ.

આ સિવાય પણ જે પંચધુણી તાપવી, અજ્ઞાન તપશ્ચર્યા ઉપવાસાદિથી કરવી, વિગેરે કષ્ટદાયક ક્રિયા પોતાનુ આત્મબલ જાગૃત થયા સિવાય અજ્ઞાનભાવથી કરવામાં આવે છે, તે સર્વથી અકામ નિર્જરા થાય છે તેમજ તે ક્રિયાઓ ભાવી દુનીયાના સુખની ઇચ્છાથી કે કાંઇ પણ આશાથી કરાતી હોવાથી તેમાંથી પુન્ય પણ થાય છે પણ આ પ્રકરણ નિર્જરાનું હોવાથી અહિ નિર્જરાનેજ મુખ્ય રાખીને વિવેચન કરવામાં આવે છે તે કર્મ જેટલુ ભોગવાય છે. તેટલુ પૂર્વના બાંધેલ કર્મમાંથીજ બાહાર આવે છે તેથી તેનો નાશ તો થાય છેજ એટલે આ નાશ પામતા—આત્મ પ્રદેશથી ઓછાં થતા કર્મને અકામ નિર્જરા કહેવામાં આવે છે અકામ નિર્જરા મિથ્યાદષ્ટિનેજ હોય છે બાકી તે કર્મ ભોગવતાં સમ્યક્દષ્ટિના અભાવે હર્ષ, શોક, રાગદ્વેષાદિવાળાં પરિણામ થયા સિવાય રહેતાં નથી અને આવાં પરિણામથી નવીન બંધ પણ સાથેજ થાય છે. સમ્યક્દષ્ટિ વાળા જીવો આ કર્મ ભોગવતાં હર્ષ, શોક, કે રાગદ્વેષ ન કરતા હોવાથી તેને સકામ નિર્જરા થાય છે. અને તેઓ નવીન બંધ કરતા નથી. કર્મ ભોગવતાં હર્ષ, શોક ન થવાનુ કારણ તેમની સમ્યક્દષ્ટિ થયેલી છે તેજ છે તેમનો આત્મઉપયોગ, શુદ્ધ ઉપયોગ ક્ષણે ક્ષણે જાગૃત હોય છે. તેથી અજ્ઞાન, મમતા કે અભિમાન તેમને થતાં નથી અને તેના વિના નવીન બંધ થતો નથી. જેમ પેહેલાં નાના પ્રકારનાં પ્રતિકુળ કષ્ટો સહન કરવાથી પાપ કર્મની અકામ નિર્જરા થાય છે તેમજ પાંચ ઇંદ્રિયના અનુકુળ સુખ ભોગવવાથી, પણ પૂર્વનુ બાંધેલ શુભ કર્મ—પુણ્ય ઓછુ થાય છે એટલે તેથી પણ અકામ નિર્જરા થાય છે. આ પ્રમાણે ઇષ્ટા નિષ્ટ સુખ દુખ ભોગવવાથી સમ્યક્દષ્ટિ સિવાય અકામ નિર્જરા થાય છે જે નિર્જરા સર્વ પ્રાણીને હોય છે.

આટલી આ વાત ઉપરથી થયો નિર્ણય છે કે આત્મા નિત્ય સર્વ ક્ષેત્રે વ્યાપક છે તો તમે આ નિત્યાત્મવાદથી નવીન શું બતાવ્યું? વળી આત્મા નિર્લેપથી શું અદૃષ્ટના નિમિત્તભૂત કર્મનો નાશ થઈ શકે છે? અને સુખ દુઃખ ભોગવવાથી કર્મનો નાશ થશે, તેમજ તેવો ભાવને ભવ જ કરે છે તો પછી ધર્માધર્મની આવશ્યકતા શું જણાય છે?

આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. સર્વ જીવો સુખ દુઃખ અનુભવીને કર્મ ભોગવે છે તે વાત નિશ્ચય તેમ જ છે. પણ તે સુખ દુઃખ રૂપ શુભાશુભ કર્મનો અનુભવ કરતાં તે જીવો નવા રૂપની નવીન વાસનાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ જે બીજ જેવી અને જેટલી વાસના તેવું અને તેવા પ્રમાણનું કર્મ બાંધે છે. કર્મની આવક હતી નવીન આત્માને વળી વાસના નિમિત્તભૂત કર્મનો નાશ થતો નથી. મતલબ કે જેટલું કર્મ સુખ દુઃખના અનુભવથી તે ભોગવે છે તેટલું કે તેનાથી અધિક અગર જ બાંધે પણ બાંધે છે. આ કારણથી ધર્માધર્મની આવશ્યકતા સર્વ જીવને રહ્યા કરે છે.

નિત્ય તત્વમાં નવીન એ બતાવવાનું છે કે, આત્મા નિર્લેપતાથી સર્વ જીવો કરે છે પણ બાહ્ય નિમિત્ત કરી તે પુદ્ગલોથી બંધાય છે તે તેમ છે ત્યાંસુધી નિશ્ચયથી બાહ્ય નિત્ય જ છે. શુભ બંધ સ્થાનોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે બાહ્ય નિત્ય નિશ્ચયથી તે તેમ છે એ વાત ખરી છે પણ નિર્લેપ અને તે ત્યાંથી પાર છે. તેથી ખાસ સર્વ જીવોની નિર્લેપ એટલે કશી ચિન્તા "—એવી રૂપ રહેવી જોઈએ—[illegible] છે તેમ" એ સર્વ એક વધારે ચૈતન્ય છે. મતલબ કે શુદ્ધ સ્વરૂપના પામીને પ્રગટતી આ આત્મતત્વની વાસનાઓ એવી નાશ પામે છે તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ વાળા જીવો પ્રયત્ન કરવા તે આથી વધારે ચૈતન્ય થાશે.

આત્મવિત્ નામ ધરાવતી આત્મશક્તિને વળી રાગદ્વેષની તીવ્ર પરિણતિ, તે એની ઉન્નતિ માટે બાધ થઈ ગયા છે, અનંત જ્ઞાને વિસ્તારતી જ્ઞાન, ધ્યાન, ચારિત્ર, તેમજ રૂપ અનંતચતુષ્ટયી આત્માઓદ્દિષ્ટ એવી … થયાં છે તેમ જીવો નિત્ય કર્મથી મુક્ત કરવા આત્મા … લાગી હોય કે ચૈતન્ય હોય તેને બાહ્ય નિર્લેપ થાય છે આ ઉપરથી મે નિશ્ચય કરાય છે કે એવા સમ્યગ્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા છે તેવા સમ્યક્ત્વવાન્ જીવોને બાહ્ય નિત્ય હોય છે, તે શિવમાર્ગને આચરિત્ત હોય છે.

અનિચ્છાએ, આત્મજાગૃતિ વિના, સ્વભાવિક રીતે ઉદય આવી કર્મ ઓછાં થાય છે તે અકામ નિર્જરા છે તે જીવની એવી ઇચ્છા નથી હોતી કે સત્તામાં મારે કર્મ પડયાં હોય છે તે બહાર લાવું કે બહાર આવી સર્વથા નાશ પામે અને હું મુક્ત થાઉં.

અકામ નિર્જરા ઝાડનાં ડાળાં પાંખડાં કાપવા જેવી છે. મૂળ જમીનમાં કાયમ હોવાથી તે કાપેલાં ડાળા પાંખડાં પાછાં પલ્લવીત થવાનાંજ. તેવીજરીતે અસમ્યક્દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાનદશાને લઇને ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષ મોહાદિના બીજ સત્તામાં હોવાથી, તેમાથી વારવાર નવીન કર્મ થવાનાંજ.

સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોને જ્ઞાનદશા જાગૃત થયેલી હોવાથી સકામ નિર્જરા હોય છે. આ નિર્જરા ઝાડનાં મૂળિયાં ઉખેડી નાખવા જેવી છે. મૂળ નાશપામતા તેમાથી ફરી અંકુરો ઉત્પન્ન થવાની શક્તિનાશ પામે છે તેમ જ્ઞાન દૃષ્ટિ જાગૃત થવા પછીથી કરાતી ક્રિયા નવીન ફળ આપાનારી થતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વકર્મનો નાશ કરવાવાળી પણ થાય છે જ્ઞાની પૂર્વકર્મના ધક્કાથી ચાલે છે. પૂર્વસંચિત કર્મના ઉદય અનુસાર દુનિયામાં પ્રવૃત્તિ કરેછે. તે ધક્કો બંધ થતાં તેની ક્રિયા અટકી જાય છે અજ્ઞાની નવો ધક્કો આપે છે કર્મને નવીન બળ આપે છે. તેથી જીવન ચક્ર સદા ગતિમાન્ રહયા કરે છે પરિભ્રમણ ચાલુ રહે છે

આ ભાવનામાં ધ્યાનપર લાવવા જેવી બીજી નવીનતાએછેકે પૂર્વકર્મનો અનુભવ કરતાં નવીન કર્મ ન બધાય તેમાટે પૂર્ણ સાવચેતી રાખવી આ બબત ઘણીજ મનન કરવા જેવી છે એને માટે જેટલો પુરૂષાર્થ કરવો ઘટે તેટલો કરવો યોગ્ય છે પુરૂષાર્થને અવકાશપણ આ વાત માટે જેછે બાકીતો પૂર્વનું કર્મ ચાલ્યું આવે છે. તેતો તમે હા કહો કે ના કહો, તમારી ઇચ્છા હોય કે ન હોય, તમે રાજી થાઓ કે ન થાવ, પણ તે કર્મ તો આવવાનુંજ અને તમારે ભોગવવુ પડવાનુંજ. તે માટે પુરૂષાર્થ કરવાની જરા જેટલી પણ જરૂર નથી.

પુરૂષાર્થની જરૂરીયાત છે તે બતાવે છે,

स्वयं पाक उपायाच्चि फलानां स्याद्यथा तरोः
तथात्र कर्मणां पाक स्वयं चोपायतो भवेत् १६ ॥
विशुध्यति यथास्वर्ण सदोष मपि वन्हिना
तद्वत्शुध्यति जीवोयं तप्यमान तपोग्निना १७ ॥

જેમ વૃક્ષ ઉપર કેરીનો પાક સ્વાભાવિક થાય છે તેમ ઉપાયથી પણ થાય છે. તેમ આંહી કર્મનો પાક (ઉદય) પોતાની મેળે થાય છે તેમ ઉપાયથી પણ થાય છે. મેલવાળું સોનું જેમ અગ્નિથી વિશુદ્ધ થાય છે તેમ તપરૂપ અગ્નિથી તપાવેલ આ જીવ શુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ—આંબા પ્રમુખનાં ફળો ઝાડ ઉપર કેટલોક વખત પાકે છે પણ તે પાકવામાં વધારે વખતની જરૂર પડે છે. જેને તે ફળ ખાવાની આતુરતા હોય તેઓની વહેલી ઇચ્છા હોય આવા ઝાડ ઉપરથી તે ફળ પોતાની મેળે ઉપયોગ થાય ત્યાં સુધીની તેની રાહ જોયાની ધીરજ ન હોય તેઓ તે ફળોને પાલ, ઘાસની ગરમીથી વધારે ગરમી થાય તેવા હૂંફાળા સ્થાનમાં રાખવાં જેથી ગરમીની મદદથી થોડા વખતમાં તે ફળો પાકી જાય. આ પ્રમાણે ફળો પકાવવાનો નિયમ આપણા અનુભવમાં આવે છે. વિશેષ એટલો છે કે વૃક્ષ ઉપર ફળો સ્વાભાવિક રીતે પાકે છે તેમાં તે પાકવા નિમિત્તે મહેનત કરવાની આપણને જરૂર રહેતી નથી. પણ તે ફળોને વેળા કરતાં વહેલાં પકાવવાં હોય ત્યારે તે નિમિત્તે મહેનત કરવાની જરૂરીઆત રહે છે.

આજ રીતે કર્મનો પાક પણ (ઉદય-અનુભવ પણ) બે પ્રકારે થાય છે. એક ઉદિત એ છે કે કર્મો સ્વાભાવિક રીતે પરિપક્વ થઈ ઉદય આવી પોતાનો સ્વભાવ બતાવી સુખ દુઃખ અનુભવાવે છે. સુખ દુઃખનો ભોગ આપે છે. જેવી કર્મ બાંધતી વખતે જેવા સ્વભાવ વાળું કર્મ બાંધ્યું હોય, જેટલો ટાઈમ (મુદતના વખત) વાળું બાંધ્યું હોય છે તેવા જ સ્વભાવે, તેવી સ્થિતિ પર્યંત, તેવા રસે, અને તેટલા પ્રદેશો વડે ઉદય આવે છે. આ કર્મનો ઉદય વખતસર સ્વાભાવિક રીતે પાકવાં ફળોની માફક વિના પ્રયત્ને ઉદય આવેલાં કહેવાય છે. આ કર્મોને ભોગવવા પ્રયત્નમાં નવીન પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

જે કર્મ પકાવ્યાં વગરે ઉદયમાં આવવાનું હોય છે તેને પ્રયત્ન પૂર્વકની મદદ પુરુષાર્થ કરીને થોડા વખતમાં ભોગવવું તેને ઉદીરણા સિવાય કહેવાય છે. મતલબ કે જે કાળમાં ઉદય આવવાને ઘણો વખત વખતે આવે છે તે વખતે પ્રયત્નવાન્ જ્ઞાની પુરુષ તે કર્મના ઉદયની વાટ જોતા ન બેસતાં, પ્રયત્ન કરીને ઉદીરણા કરી ઉદય લાવી ભોગવી નાંખે નવીન કર્મ ન બંધાય તેવી જાગૃતિ રાખી, સર્વ કર્મનો નાશ કરી નાખે છે. તે પુરુષાર્થ આત્મ-કર્મ ઉદીરણા કહેવાય છે.

વિચાર કરતાં આમ સમજાય છે કે, જે કર્મ પોતાની મેળેજ પાકીને ફળ આપે છે તેનું ફળ વધારે જોર વાળુ હોય છે. દાખલા તરીકે આપણે પૂર્વે કર્મ સચિત કરેલું હોય તેવું ફળ જો આપણે આપણી પોતાની જાતે કાયાને કષ્ટ આપી વિચાર પૂર્વક મહાવ્રતો પાળી કે તપશ્ચર્યા કરીને ભોગવીએ છીએ, તો તેની અસર વિશેષ દુ ખદાતા થતી નથી પરતુ જો તે કર્મને સ્વભાવિક-કાળેજ પાકવા દઈ તેનું પરિણામ સહન કરવા ધારેતો તે ફળ અનિચ્છાએ આવેલ હોવાથી મનુષ્યોને વિશેષ દુ ખ રૂપ લાગે છે મતલબકે કુદરતી દુ ખ જે પ્રાપ્ત થાય છે તે તો તેનો અત આવે ત્યારેજ દૂર થઇ શકે છે અને તે બરોબર પરિપક્વ થયા પછી જ આવે છે જેથી તેની અસર ઘણી સખત થાય છે માટે પ્રયત્ન કરી કર્મ ફળને વેલાસર જાગૃતિ પૂર્વક પકાવીને સ્વેચ્છાથીજ પરિણામ સહન કરવુ તે ઉત્તમ છે

પહેલું કારણ અને પછી કાર્ય આ વ્યવહાર ઘણે સ્થળે મોટે ભાગે લાગુ પડે છે આ દેહ કાર્ય છે તો તેનું કારણ આ દેહ મળ્યા પહેલાંનાં કર્મ હોવાંજ જોઇએ. અત્યારે જે દુ ખ અમુક મનુષ્ય અનુભવે છે તે કાર્ય છે, તો તેનું કારણ તે દુ ખ પહેલાં હોવુ જોઇએ. અત્યારે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે તો તેનું કારણ તેના પહેલાનું શુભ કર્મ માનવુજ જોઇએ, તેવીજ રીતે વિચાર કરવાના સાધન તરિકે મન છે. બોલવા માટે વચન શક્તિ છે. તેમજ મનુષ્યના આખા જીવનમાં જેટલા અનુકુળ કે પ્રતિકુળ, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ સયોગો મળી આવે છે તે બધા કાર્ય રૂપે હોવાથી તેનું કારણ તે મળ્યા પહેલાંનુ શુભ કે અશુભ કર્મ માનવું જોઇએ.

આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે, અત્યારે આપણને જે અનુભવ કરવો પડે છે તે પૂર્વ ભવનો પ્રયત્ન છે નવુ કાંઇ નથી આ પૂર્વના પ્રયત્નને જોર કરીને તરત ઉદયમાં લાવવો તેને ઉદિરણા કહે છે દૃષ્ટાંત તરિકે દુ ખથી કટાળેલા, ક્રોધથી ધમધમી રહેલા, વ્હાલાના વિયોગથી વ્યાકુળ થયેલા, કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો તે અસહ્ય દુ ખથી મરવાને તૈયાર થાય છે આપઘાત કરે છે પથ્થર વડે માથુ ફોડે છે આપઘાત કરી આયુષ્યનો નાશ કરે છે આ સ્થળે એમ સમજાય છે કે તેઓ આ નિમિત્તોને પામી અસાતા (દુ ખમય) કર્મની—સતામાં રહેલાની ઉદીરણા કરી ઉદય બાહર લાવે છે આયુષ્યને ટુંકુ કરે છે આ ઉદીરણા છે પણ તે ઉદીરણા તેમને ફાયદા જનક નથી આ સ્થળે અજ્ઞાન દશા છે આ ઉદીરણાથી દુ ખ ભોગવવાનું વહેલુ ઉદયતો આવ્યુ પણ તેથી તેનાં કર્મ નાશ પામી તે નિર્વાણની શાંત સ્થીતિ ભોગવી શકવાનો નહિ કારણ

અજ્ઞાન ટળે ત્યાં સુધી અમર નહિ, જીવનમાંથી ઉગરવાની દશા નથ ન
પણ કેમની ઉંઘ પૂર્વે અભીનમાંથી જાગવી એટલી કઠણ નહિ ત્યાં
સુધીનો કમતા અજ્ઞાનો પણ પુરવણ થયેલી મોટા કાળ સુધી
ચાલવાથી તે હરિની નાશ કરવાની આજ્ઞા કરી જેમ નિરૂપેલી છે
નિરૂપણ છે તેમ આ અજ્ઞાન અન્ય ઉપાધિ નાશથી છે આમ કરતા
અનુભવ કેવળી ભક્તજનો હરિ વધારે મજબૂત ન થાય પણ એ, આ
અજ્ઞાન અન્ય ઉપાધિથી છે પણ કરેલા દુઃખનો અનુભવ કરતાં તેને
કહેવું કે આ કાળ વખતના વિષે પાપથી વધારે અને કાળ
થયો કે જ્યાં આ પ્રયોગ કેવળી દયાથી કરેલ દેહથી થાય ત્યાં તે
ન કરે કે ટરે ન પણ તે પણ અજ્ઞાન ટાળવા હરિનો નાશ કરવાથી તે ઉપ
સિદ્ધિ મેળવી શકાય નહિ હરિ એ કમ ન થઈ શકે નથી કે
તેનો નાશ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય !

હરિએ કલ્પેલું કારણ હોય કે અજ્ઞાનની, કેટલાક પુરુષો
પણ હરિએ દેહધારી તેઓને પણ ભાર થયો એમને ! પણ તે હરિ
તેમને કર્મબંધ કરી શક્યું નથી.

આ વાર્તામાં કહ્યો અજ્ઞાન, કામ, ક્રોધ, મમત્વ, ઇત્યાદિ છે તેને
દૂર કરવા ફક્ત હરિનો નાશ કરવાથી કર્મ ટળતો થયો નથી. હરિ
તો કેવળ કર્મ ન થાય તેવાથી મદદગાર થાય છે

ત્યારે આ ઉપાધિ કેમ ટળે ? અને તેથી તેને કયે પરે જાઓ ?
આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે આપણા મનમાં ઉઠે છે

સમાધાન આ પ્રમાણે થઈ શકે છે જેણે આપણ અન્તર્યામી, આ
દેહનો નિરોધ કર્યો હોય, ઉપર આવનાર સુખ દુઃખને સમદષ્ટિએ
સહન કરવાને સમર્થ હોય વાસનાઓનો વિચાર કરી સંસાર દેહ અ-
તરનો દમ, શમ કામ અને આત્માનો વિચાર કરી અંતર ઉપર ન
આ અસર, કાળથી ન હોય, ઉપર આવતા કર્મમાં તત્પર, દરરોજ ન
કરતાં તેમ અને પ્રભુએ અનુભવે મેળવી વસેલ હોય, પૂર્ણ નિશ્ચલ
હોય અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનના સાધન આત્મનિષ્ઠ અનુભવ થયેલા પુરુષ સમ-
ક્ષ ઉપદેશ કર્મ ભવબંધ વિષય ઉપાધિ કરે છે તેમ પણ એવે
એવી વાત તેઓ કહી અજ્ઞાનથી રોગ નિમાર્યો એવી છે

સદગુરૂ મહર્ષીઃ શ્રી આત્મસાક્ષાત્કારના વિવિધ પ્રકારની તરકીબ
કરી હતી. શ્રી રામાદિક અનુકુળ સાધનો હોય આ તેમ તરત કરી
શકે પરિણામે અસત્ય કરવાનું ચિન્હ ૫ કે દી, ભક્તિ તેમાં જરાએ મિશ્ર

થવા લાગ્યા અને ક્લિષ્ટ કર્મો હજી બાકી અધિક છે તેમ જણાતાં, તે કર્મની ઉદીરણા નિમિતે અનાર્ય દેશમાં ગયા હતા અને જાણી જોઇને ત્યાં વિવિધ પ્રકારનાં ઉપસર્ગો અને કષ્ટો સહન કર્યાં હતાં.

આવીજ રીતે અનુકુળતાવાળી યોગ્ય સામગ્રી હોવા છતાં નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવી, કરેલ કર્મની ગર્હા કરવી, ગુરૂની સાક્ષીએ પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરવો, મન, વચન, શરીરનો સયમ-નિગ્રહ કરવો મહાન્ અભિગ્રહો લેવા, ધ્યાન નિમગ્ન થવુ, તેમા આવી પડતા પરીષહો કે ઉપસર્ગો સમભાવે સહન કરવા, પરોપકારનાં કાર્યોમાં મન, વચન, શરીરની શક્તિને ફેરવવી, પોતાના શરીરને કષ્ટ થાય છે કે મહેનત પડે છે તેની પણ દરકાર ન રાખતાં અન્યને ઉપયોગી મદદ કરવી ઇત્યાદિ કાર્યોમાં પોતાનું પુરૂપાર્થ બળ-વીર્ય ફેરવવુ તે ઉદીરણા પ્રયત્ન કહેવાય છે.

આ સર્વ સહન કરતાં આર્ત્ત, રૌદ્ર પરિણામ ન થાય, કર્મક્ષય કરવા નિમિત્તેજ પ્રયત્ન હોય, આત્મદશાની જાગૃતિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો આ ઉદીરણાથી પૂર્વ કર્મ નિર્જરવા-દૂરથવાસાથે નવીન બધ પણ થતો નથી.

સ્વાભાવિક રીતે કર્મના પરિપાક કાલે જે સુખ દુ ખાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે કર્મનો ઉદય કહેવાય છે અને કર્મનો ક્ષય કરવા નિમિત્તે આત્મઉપયોગની જાગૃતિ પૂર્વક જેટલી કાષ્ટ સાધ્ય-કે સુસાધ્ય ક્રિયાઓ જાણી જોઇને કરવામાં આવે છે તે ઘણે ભાગે ઉદીરણા રૂપે હોય છે.

દરેક જીવો ઉદય આવેલ કર્મ ભોગવે છે જેટલું ભોગવાય છે તેટલું ઓછું થાય છે છતાં તેઓ મુક્ત થતા નથી. તથા 'આ' પૂર્વનું કર્મ છે અને 'આ' અત્યારે નવુ બધાયું છે. આનો નિર્ણય કેવી રીતે થઇ શકે ?

આ શકાનું સમાધાન પ્રથમ કેટલુંક કહેવાઇ ગયું છે તથાપિ વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે થઇ શકે છે.

જીવો અત્યારે જે કર્મફળ ભોગવે છે તે પૂર્વના કર્મનું પરિણામ છે. કારણ પ્રથમ અને કાર્ય પછી આ ન્યાયે વર્તમાન કાળે જે સ્થિતિ અનુભવાય છે તે પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ ભોગવાય છે એટલે નવુ કાંઇ નથી, પણ બધુ જુનુ છે. આ જુનુ જેમ ભોગવાય છે તેમ ઓછુ થયાજ કરે છે છતાં સર્વથા ખાલી ન થવાનું કારણ એ છે કે જીવો તેમાં દરેક ક્ષણે નવીન વધારો કરતાજ રહે છે.

એક અનાજની કોઠીમાં પચીશ મણ અનાજ ભર્યું હોય તેમાથી નિરતર એક શેર અનાજ કાઢવામાં આવે તો એક હજાર દિવસે અવ-

રસ તે કુંડી ખાલી થતીજ જોઈએ, જ્યાં નીચેની બાજુથી નિરંતર
એક સેર અનાજ કરીએ અને ઉપરની બાજુથી તે કાઢીએ. જેટલું અનાજ
મફતું હોય તેટલું કે તેનાથી અધિક મીઠું નાખ્યા કરીએ તો તે કુંડી
ખાલી થવાનો પ્રસંગ કોઈ વખત નજ આવે, આ ઉપરથી ઠરે છે જ્યારે
જ્યારે કર્મોથી ઉત્પન્ન થતા સુખ દુઃખાદિનો અનુભવ કરી કર્મ નિર્જરા
કરે છે તે તે કર્મોનો અનુભવ કરતી વખતે સુખ દુઃખમાં રાગદ્વેષની
પરિણતીથી નવાં બંધ કરે છે. રાગદ્વેષ એ મોહનીય છે. ઇષ્ટ પ્રાપ્તિથી ખુશી
થવાય છે અનિષ્ટ પ્રાપ્તિથી નારાજ થવાય છે. પૂર્વ કર્મનો ઉદય ભોગ
વવતી વખતે આત્મા સ્થિર રહેતો નથી. થાય કે નહિ, કોઈજ ઉદય
આવે છે તો પછી પોતાની મહેનતના બદલા ભાવથી હર્ષ શોક ને
કે આનંદ આ માટે કરવો જોઈએ? સમ્યગ્દષ્ટિ થયા સિવાય આવી
સ્થિતિ રહી શકે નહિ. અને તેવી સ્થિતિના અભાવે તે હર્ષ રાગદ્વેષ
વળી એવી અને એવા પ્રમાણવાળી લાગણીથી તે કર્મોનો અનુભવ કરે
છે તેવા પ્રમાણમાં તે નવીન કર્મ બાંધવાનું કારણ થાય છે.

પૂર્વ કર્મના ઉદયથી હાલ, પગ આદિ શારીરિક શક્તિ મળી છે પણ
તેનો ઉપયોગ અન્યને નુકશાન કરવામાં, હેરાન કરવામાં કે મારવામાં,
રાગદ્વેષથી ભિન્ન કે મંદ લાગણીથી કરવામાં આવે છે તો, આ લાગણીઓ
નવીન અશુભ કર્મ બંધ કરવામાં હેતુભૂત થાય છે.

આર્થિક કે શારીરિક શક્તિ કે માનસીક શક્તિનો સારી લાગ
ણીથી કોઈને મદદ કરવાદિ પરોપકારના કાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે
છે તો શુભકર્મનો બંધ થાય છે.

આથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ શરીરાદિના નિ
મિત્તથી અન્યના શરીરાદિને નુકશાન પહોંચે તેવું કર્મ બાંધેલું હોય
અને તેને વધીને અન્યને દુઃખાદિ કરવાથી તેવું પૂર્વ કર્મ ખુટી ગયું
હોય તેમ શા માટે ન માનવું? અને એ તેમ થયું હોય તો પછી નવીન
કર્મ શા માટે બંધાય?

પ્રથમ આ કહેવું માન્ય કરીએ, તેમ છતાં આપણે જ્યાં તમારા
શરીરાદિ દ્વારા અન્યને નુકશાન પહોંચવાથી વખતે પણ એ તમારા મનમાં
હર્ષ, શોકની લાગણી ન હોય તો તમને કર્મથી બંધાવાનું કાંઈ પણ
કારણ જણાતું નથી. તમારા પૂર્વ કર્મ નિર્જરી ગયું, એટલાજ માત્ર પણ
તમારા હાથ, પગ આદિથી અન્યને દુઃખ થયું તેના પ્રમાણમાં ખાસ
મનુષ્ય તરીકે જોતાં તમને આપણા ભાઈનો આ આત્માને દુઃખ
કરવાનું મન તમારામાં કેવું જોઈએ. તે પોતાને લાગેલા કર્મથી તમને

પ્રહાર કદાચ કરે, નુકશાન પહોંચાડે. તે વખતે જો તમારામાં રાગદ્વેષની પરિણુતિ ઉઠે, તેને પ્રતિકાર કરવા તમે ઉઠો, તો તે વખતે તમે નવીન કર્મ બાંધવાનાજ આ વખતે તમારે સંતોષ માનવો જોઇએ કે મારા હાથ, પગથી અન્યને થયેલા પ્રહારનો આ બદલો છે છતાં જો હું તેને સહન નહિ કરૂ તો મારા તરફથી કરાતા આઘાતનો ફરી પાછો બદલો સામા તરફથી કરાતા પ્રત્યાઘાત રૂપે થવાનોજ મળવાનોજ.

આમ વિચાર કરી જો સમભાવની સ્થીતિમાં આવી જાઓ તો નવીન કર્મબંધ થતો અટકી પડે. નહિતર આ કર્માવર્તનું વિષમચક્ર પાછુ આવી ઉભુ રહેવાનુંજ. અને એક પછી એક આના ઘાત પ્રત્યાઘાત થયાજ કરવાના

આજ પેલી કોઠીને ખાલી ન થવા દેવાનુ કારણુ. સંસાર પરિભ્રમણુ ચાલુ રહેવાનુ આજ કારણુ. નવીન બંધ કેમ થાય છે તેને સમજવાની આજ કુંચી છે. સમ્યક્‌દૃષ્ટિ થયા સિવાય નવીન બંધ થતો અટકતો નથી માટે આત્મદૃષ્ટિ જાગૃત કરી સામ્ય સ્થીતિમાં આવી જવુ જોઇએ

કોઇપણુ જાતની ઇચ્છા કરીને, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વિષયને ઉદ્દેશીને ક્રિયા ચાલુ રાખશો ત્યાં સુધી તમારી ઇચ્છાના પ્રમાણુમાં કર્મનાં પુદ્‌ગલો ખેંચવાનાજ. પણુ જો પૂર્વના ઉદય પ્રમાણે નિરિહપણે વર્તન ચાલુ રાખો, ઇષ્ટાનિષ્ટમાં હર્ષ શોક ન કરો, અનીચ્છાએ પણુ પૂર્વ કર્મના ચક્રના વેગ પ્રમાણે તમારી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખો, અને જે કાળે જે આવી મળે તેમાં ખેદ કે આનંદ ન માનો તો નવીન કર્મબંધ ન થતાં પૂર્વનાં કર્મ નિર્જરી જશે ખરી પડશે.

પૂર્વ કર્મનો અવશ્ય ઉદય થાય છે એમ વિચારી સામ્ય, યા મધ્યસ્થ સ્થીતિ રાખવાથી, હર્ષ, શોક વિના અનુભવ કરવાથી નવીન કર્મબંધને અટકાવી શકાય છે

આવી મધ્યસ્થ સ્થીતિએ પહોંચવાને માટે કે થયેલી ઉત્તમ સ્થીતિ ટકાવી રાખવા માટે વિચારવાન્ મનુષ્યોએ યશ કીર્ત્તિની ઇચ્છા વિના કે પુદ્‌ગલિક સુખની લાલસા વિના શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ, અશુભ કર્મથી નિવૃત્તિ, અને સંવર ભાવનો વધારો કરવો ઇત્યાદિ રસ્તાઓ યોજવાના છે

સારૂ કામ કરવાની અને ખોટુ કામ ન કરવાની ટેવ પાડવાથી આ કર્મ નિર્જરાનો માર્ગ સુલભ થાય છે અને વિશેષ પ્રકારે નવીન અશુભ કર્મ ન બાંધવાના માર્ગને મદદ મળે તેવુ મન થાય છે.

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજવાથી, વારવાર તેનો વિચાર કરવાથી,

આરોગ્યને નવું પામવામાં, કેટલીક એવી નવીન અનેરી સ્ફૂર્તિ અને આત્મજાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સર્વકાળ ઉપવાસની ઉપયોગિતાનો વિચાર—ખાસ સ્વાસ્થ્ય આદિ આવૃત્તિ મેળવવા માટે નવીન કંઈ ભોગ ન થાય તેવી સ્થિતિ મેળવવી આવે છે.

કેટલાકનું માનવું એમ અગ્નિમાં નાંખવાથી શુદ્ધ થાય છે તેમ દેહ, ઉપવાસ અગ્નિએ શુદ્ધ થાય છે.

કોઈને લાગશે કે તપ છે. સર્વેના જાણેલી દુનિયામાં રહેતા આધુનિક પ્રાણીઓમાંથી આધુનિક-સુધરેલાઓમાં ખાસ કરીને દુર્ગુણ વધી ગયા છે ખાવાપીવા ઉપરાંત કે કોઈમાંથી અહંકાર વધી ગયા છે અને સ્વાર્થ સ્વચ્છ થઈ રહે છે. આવું કારણ સમજી રહેલી ચેતના કઠિન છે. આવી રીતે મનમાં રહેલી ભાવનાની પરિસ્થિતિથી મૌલિક—આત્મિક તેને એમ તો ઉપાડી રહેલ અને મનને સ્વચ્છ—નિર્મળ કરી શકાય તે તપ છે. ઉપવાસાદિ કરવા તે આત્માની પહેલી સીડી છે તે પણ દરેકને પોતાની શક્તિની તુલના કરીને કરવા જોઈએ.

એમાંના સિવાયના વિચારોની અગત્યતા હોય છે તેને તત્કાળ અમલ કરવા માટે ઉપવાસ ઉપયોગી સાધન છે પણ આ એકલા ઉપવાસની અસર દર્દીઓ ઉપર, શક્તિ બગાડ કરી શકતી નથી. ઉપવાસથી જેમ શરીરના અવયવો ઢીલા થશે, દર્દીના વિકારો શાંત થશે ત્યારે ફરતી નીચે શક્તિ જતી રહે, પણ તે ઉપવાસ કરવા જોઈએ એટલે પાણી વિકારોની સ્થિતિ પૂર્વેની માફક પ્રગટ થઈ આવશે.

આ ઉપવાસની અસર શરીર ઉપર પડેલી છે. પણ મન ઉપર તેની કેટલી અસર થાય છે. આ ઉપવાસથી કંઈ કલ્યાણ કરી શકાતું નથી. ઘણાં કરી લીધાં એટલે શક્તિ મંદ થશે પાચક વાયુ અગ્નિથી નીરોગી એટલે અગ્નિથી વધારે થશે અને પેટમાં ન આવવાથી શરીર દર્દીઓ સાથે નાશ થશે. આ. તો બહારના પેટમાંના આંતરડે નાશ થશે. પણ પાછો બળ પેટમાં અગ્નિ-દેહમાં પાચો કે પાછી વિકારોની આવૃત્તિ તેઓને તેઓજ થશે. આ માટે સામાન્ય ઉપવાસથી ઉપયોગી છે. પણ આખું કંઈ શરીરનો નાશ કરતો નથી; શરીરનો નાશ કરતો હોત અને શરીરના નાશથી કોઈને (રાગ, દ્વેષ, દર્દ, એવી વાસનાઓ) નાશ થતો હોત તેમ તેઓ નિત્ય, આદિ અનેક આત્મ પ્રયોગોમાં, એક પછીથી દેહથી આત્માનો વિયોગ કરવો આપણા અનેક ઉપાયો દુનિયામાં કેવળ

છે, પણ તેનાથી પરમશાન્તિનુ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી આપણે દેહનો નાશ કરવાનો નથી, પણ મનમાં રહેલ-કર્મની સત્તા જમાવી પડેલા રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનાદિનો નાશ કરવાનો છે, એટલે કે, મન ઉપર અસર કરવાની છે, તો તેને માટે મનને શુદ્ધ કરવા સારૂ એક પવિત્ર-નવકાર મત્રનો પરમાત્માના નામના વાચક શબ્દનો અખડ જાપ કરવો. આ ઉપવાસ પછીનો બીજો માર્ગ છે-બીજી ભૂમિકા છે

ઉપવાસાદિ લોકો ઘણુા કરે છે તે સબધી તેઓ ઘણું જાણે છે. એટલે તે સબધી આંહિ વિશેષ લખવુ યોગ્ય ધાર્યુ નથી.

આ જાપનામની બીજી ભૂમિકા તે તપનોજ ભેદ છે. મનને તપાવે છે-મલીનતા ઓછી કરાવે છે નદીના ઉડાણુમાં પડેલા પાણીના ધરામાં પાણી ભરાઇ રહે છે, ઉનાળામાં પણુ તે ઉડા ધરામાંથી પાણી સુકાતું નથી, છતાં નવીન આવક ન હોવાથી તે પાણી ગધાઇ જાય છે, લીલ ફુલ ઉપર છાઇ જાય છે, આ ગધાયેલ પાણીના ધરામાં જ્યારે નવીન પાણી જોસ બધ આવી પડે છે, ત્યારે તે જુનું પાણી કયા જાય છે? તમે જાણુતા હશો કે તે પાણી, નવીન પાણીના ધક્કાથી, બહાર નીકળી ચાલ્યું જાય છે અને તેની જગ્યા, આ નવીન આવેલુ પાણી લે છે; અર્થાત્ જુનું પાણી નીકળી જઇ નવીન પાણી-સ્વચ્છ પાણી તેમાં રહે છે, આજ દૃષ્ટાંતે જુના પાણી રૂપ-મલીન વિચાર-પાપીષ્ટ કર્મ-ગધાઇ ગયેલ અને તેથીજ અપકીર્તિ અને દુ ખની દુર્ગંધ ઉછાળનાર પાપકર્મો આ નવીન પરમેશ્વરપદનો વાચક મહામત્ર ॐ अर्हं नमः તેનો અખડ જાપ કરો તમારામાં બળ હોય તેટલા પુર જોસથી જાપ કરો. એક શ્વસોશ્વાસ પણુ મહા મત્રના ઉચ્ચારણુ કર્યા સિવાય ખાલી ન જવા દો જોઇ લ્યો પછી મજા આ નવુ પાણી એટલા જોસથી વહેવા માંડશે કે તેના ધક્કાથી પૂર્વનુ જુનુ ગંધાયેલું પાપરૂપ પાણી-મલીન વાસના રૂપ પાણી તદ્દન ખાલી થઇ જશે, તેની ખાત્રી તમારા મનમાં ખરાબ વિચારો પ્રકટ ન થાય તે છે. અને આ મત્રના તાપથી—(કારણુ કે તેથી તપ થાય છે એટલે તેના તાપથી) ઉત્તમ વિચારની ધારા પ્રગટ થશે. આ આવરણુ જવાથી-આ જાપના ઘર્ષણુથી-ઉત્પન્ન થતી વિજળીના તાપથી તમારી મલીનતા બળી જવાથી અનેક સુવિચારની ધારાઓ સ્ફુરવા માંડશે આ અજ્ઞાનાવરણુ ઓછુ થવાથી ખરૂ જ્ઞાન જેમાંથી થવાનુ છે તેવી વિચારશ્રેણી ચાલુ થશે, આટલુ થયા પછી, અજ્ઞાનાવરણુ તોડવાનુ કામ શરૂ થશે એટલે ત્રીજી ભૂમિકા શરૂ થશે

પૂર્વે કહી ગયા તે ઉપશમ એ પહેલી ભૂમિકા છે અને બીજી ભૂમિકા છે વિવેક ત્રીજી ભૂમિકા છે આ સર્વે તત્ત્વો સિવાય બીજું છે તારે આત્મી તત્ત્વ ધ્યાન છે પરબ્રહ્મનું નામ સ્મરણ પ્રભુ તે તત્ત્વ છે તે ત્રણે આ તત્ત્વ ધ્યાન પૂર્ણ કરવું એટલે અંતરતત્ત્વ પણ થઈ શકે. ધ્યાન પૂર્ણ અને એટલે હૃદયમાં અંતર્દૃષ્ટિ રાખી જે મૂર્તિ દેવ પોતાનો કોઈ હોય, કે કેવળ સદ્ગુરુની મૂર્તિ હૃદયમાં રાખી, અંતર્ દૃષ્ટિથી તે જોયા કરવી, અને મનથી તે મંત્રનો જાપ કરવો, તે મૂર્તિ ધ્યાનમાં ન આવી શકે તો, જે મૂર્તિ દેવનો જાપ કરવો હોય તે અક્ષરોની આકૃતિ હૃદયમાં ધરે તેવી રીતે તે જાપ કરવો, અને અંતર્ દૃષ્ટિથી તે અક્ષરો જોયા કરવા, મનથી તે મૂર્તિ દેવનો જાપ ચાલુ રાખવો આ તત્ત્વ છે એનું એમ ભક્તિથી શુદ્ધ થાય છે તેમ મન, આ તત્ત્વથી શુદ્ધ થયું તો, પછી તે મન દ્વારા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો એટલે શુદ્ધ આત્મ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવો તે ભક્તિ નથી. ૧૩ ૧૪

ધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે તે વિષે

[illegible]

जगदाधारो धर्मो दयान्वितो हत विषम धृत जगत्
स्वर्गापवर्ग सुलभ' सुदुर्लभो मानवे भवे ॥१४॥

परत्रादि येन सुखसेव्य धर्मेति मत्वा
मुक्ति ददस्य शुचिदानदयादि ग्राहैः
धर्म्य स्वरूप मनुज मादिर्ह हि सम्यक्
किं तस्य नास्तिक नरे न कुमार्ग पारे ॥१५॥

આ પવિત્ર ધર્મ જગત્નો આધાર છે જેના દશ ભેદ છે તે જગતને પવિત્ર કરનાર છે સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનાર છે તેની પ્રાપ્તિ ઘણી દુર્લભ છે એમ સમ્યક્ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો.

ધર્મના પવિત્ર દાન આદિ માર્ગો અમૂલ્ય, ધારી જેના એક મનુષ્ય જન્મ જેવી—પામીને સમ્યક્ત્વ મુક્તિને આપે છે તે ધર્મના મહાન્ સ્વરૂપને, આવી રીતે એટલાને દુરાત્મા પાખંડી જેવું નાસ્તિક કાયમ રહે છે ? નહિ જ

ભાવાર્થ—ધર્મની દુર્લભતા વિષે મનુષ્યોએ વિચાર કરવો કે દુનિયામાં બીજી સર્વ વસ્તુ મળવી સુલભ છે પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ ઘણે દુઃખે પામી શકાય છે. મહાન્ પુન્યાઈથી એકાદી જન્મ આ મનુષ્ય જન્મ મળે છે તેમાં પણ આ દેશ ઉત્તમ અતિશય જ, ધર્મ સહિત

પૂર્ણતા, નિરોગી શરીર, દીર્ઘ આયુષ્ય, અને ધર્મપ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ દુર્લભ છે. ધર્મ સિવાય આર્ય દેશાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ નિરર્થક થાય છે, માટે ધર્મપ્રાપ્તિ તે સર્વથી ઉત્તમ છે, આર્યદેશાદિ નિમિત્તો ધર્મપ્રાપ્તિમાં સુલભ કારણરૂપે છે; છતાં પણ ધર્મપ્રાપ્તિ થાય તો તે સફળ છે

આ ધર્મજ જગતમાં રહેલા જીવોને આધારભૂત છે ધર્મવિના અનેક જીવન વ્યતિત થયાં, પણ તેનુ પરિણામ કાંઇ સારૂ આવ્યુજ નથી. ધર્મવિના જીવન ઉચ્ચ થઇ શકેજ નહી. તેમાં પણ સર્વ જીવોને શાન્તિ આપનાર, અક્ષય આપનાર, આત્મસ્વરૂપે જોનારધર્મ, તેજ ધર્મનામને યોગ્ય છે બાકી—**ધર્મનામધારક**—બીજા ધર્મ સમજવા

ધર્મ દશ પ્રકારનો છે

ક્ષમા રાખવી અન્યને ક્ષમા આપવી ૧

અભિમાન રહિત થવુ—અહવૃત્તિનો નાશ સાધવો. ૨

હ્રદય કોમળ, સરલ, માયારહિત રાખવુ—છળ પ્રપંચાદિને હ્રદયથી રજા આપવી ૩

જે મળે તેમાં સંતોષ માનવો—સંતોષમય જીવન ગુજારવુ ૪

બાહ્ય અભ્યંતર તપ કરવું—ઇચ્છાનો નાશ સાધવો—ઇચ્છા રહિત થવુ

મન, અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો સયમ સાધવો. ૬

પ્રિય, પથ્ય, સત્ય અને હિતકારી બોલવુ—સત્ય શોધવુ, સત્ય સ્વરૂપ થવુ ૭

મન, વચન, શરીરને અશુભ સંકલ્પ, અશુભ ઉચ્ચાર અને અશુભ વિરૂદ્ધ આચરણથી અળગાં રાખવાં, અને શુભસંકલ્પ, શુભઉચ્ચાર અને શુભઆચરણથી પવિત્ર રાખવાં ૮

નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્ય પાળવુ—આત્મજ્ઞાનમાં—બ્રહ્મમાં રમણતા કરવી

સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો, શુભાશુભ કર્મો ઉપરથી પણ મમતા કાઢી નાંખી આત્મસ્વરૂપે થઇ રહેવું ૧૦

આ દશ પ્રકારે ધર્મ છે

આ ધર્મ જગતને પવિત્ર કરનાર છે. શાન્તિ આપનાર છે, સ્વર્ગ ઇચ્છકને સ્વર્ગ સુખ પણ આપનાર છે. ઇચ્છાપૂર્વક ધર્મનુ સેવન કરવાથી સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિ થાય છે અને મોક્ષના ઇચ્છકને મોક્ષ પણ આપનાર છે આવો પવિત્ર ધર્મ મળવો દુર્લભ છે, તેનો વિચાર કરી અનુકૂળ અવસર મળ્યા છતાં પ્રમાદ ન કરતાં યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી.

આ ધર્મના પ્રભુ પવિત્ર આપ્ત—આપ્ત (જેણે કે સર્વ જીવોને આત્મ સમાન જોયા, સર્વ જીવોની દયા કરી જીવોને અભય આપ્યું છે) તેણે આત્મ મુક્તિ પણ જીવો મોક્ષ પામ્યા છે અને પામશે. નાસ્તિકો, જેઓ પરમાર્થ જેવું કંઈ માનતા નથી, આત્માને પણ ભિન્ન સ્વરૂપે સ્વીકારતા નથી, તેઓ આત્મના રહસ્યને શું સમજે ? તેના પ્રત્યે પામ્યા થશે, આ ધર્મનું મહાન સ્વરૂપ કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરી શકે ? કારણ કે ધર્મ અનુભવ ગમ્ય છે અક્ષરથી અને તેનું તેનું સ્વરૂપ કથન કરે તથાપિ તેઓ, અનુભવ કર્યા વિના તેનાથી ઉત્પન્ન થતી શુભશાન્તિ થતી હોતી નથી.

હે ભવ્ય જીવો ! આવી ઉત્તમ અનુકૂળતા તમને મળી છે તો તેનો દુરૂપયોગ ન કરતાં તેને સાર્થક કરો. ધર્મનો અનુભવ મેળવવા માટે પ્રયાસ ન કરતાં વખત વ્યર્થ જાય તે આ કાળની વિચારશ્રેણિ ઉદ્દેશ છે ૪ ૪૦.

આ લોક શું છે ? તે સંબંધી વિચાર.

લોક ભાવના.

जीवाद्यो पञ्च समस्तभावा, भिन्ने विलोक्यन्ते इतीह लोकः
यत्र स्थिता सो स्वयमेव सिद्धो, स्वामी न कश्चिद् नियतस्य विस्तारः
उत्पद्यते विपद्यते, वर्तते जीवराशयः
कर्मपाशादि संबद्धा माया मोहादि संस्थिता ॥ ४१ ॥

જીવાદિક, જેમાં છ એ આદિ સમસ્ત પદાર્થો જેને છે તે આદિ લોક કહેવાય. તે લોક સહુ પ્રકારે કહ્યો છે સ્વયં સિદ્ધ છે. કોઈએ બનાવ્યો છે નિત્ય છે અને નાશ પામનાર નથી. એમ વિચાર કરવો.

કર્મપાશથી અતિ બંધાયેલી, અને નાના પ્રકારની યોનિઓમાં રહેલી, જીવની રાશીઓ જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે તે લોક છે.

ભાવાર્થ—પ્રવચનમાં પરમેશ્વર સમજવું. હવે લોક ભાવના એટલે આ લોક સંબંધી વિચાર કરવો. આ વિચાર કરવાનો હેતુ એવો છે કે મનનો ચંચળતાનો સ્વભાવ છે અને તેને રોકવો તેને સ્થિર કરવાને માટે પ્રયોજન સહજ નિમિત્ત મળ્યું કે તેથી આત્મા અન્યવિચારોમાં ભટકતા અટકે. આ લોક ભાવના વિચારો કરવાથી તે તેની ચંચળતાને વધારે ચંચળતા કરાવીને શાન્તિ આપવાનો ઉપાય છે. પોતે પણ મરણ અને ઉત્પત્તિ તેની કેમ, તેઓ શાશ્વત ક્યાં રહેવાની ભાવના કરવી કેમ તેની

તેને એકવાર રેતીના ઉભા રણમાં પ્રવેશ કરાવી, તેની ઇચ્છાથી પણ વધારે દોડાવવાથી, છેવટે થાકી જઇ ચલાવવા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે ઉભો રહી જશે આ ન્યાયે મનના ચપળ સ્વભાવને વધારે ચપળતા કરાવી આખા લોકમાં ફેલાવી મનને શાન્ત કરવાનો આ ઉપાય છે. આમાં મનને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વિચાર કરવા નહિ દેતાં આપણી ઇચ્છાનુસાર—આપણા કહ્યા મુજબ કહ્યા તેટલા વખત સુધી વિચાર કરાવવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે, મતલબ કે મરજી મુજબ વિચાર કરાવીયે, અને મરજી મુજબ વિચાર બંધ કરાવીયે લાંબે કાળે આ ટેવથી સારો ફાયદો થાય છે મન કાબુમાં આવે છે અને પછી જે જાતના વિચાર કરવાની ટેવ પડાવીએ છીયે, તે સિવાય આપણી ઇચ્છાવિરૂદ્ધ જુદી જાતના વિચારો કરતું તે અટકે છે આપણે કહીયે તેજ જાતના વિચાર મન કરે, અને ફરી આપણે તેને શી આજ્ઞા કરીયે તે સાંભળવાની રાહ જોતું મન બેસે; આ કાંઇ ઓછો ફાયદો થયો ન કહેવાય

વિશેષમાં, આ લોક સ્વરૂપના વિચારો એવા સુકા છે કે, તેમાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થવા જેવાં નિમિત્તોથી નથી, તેથી મન પણ સુકુ—લુખુ એટલે મધ્યસ્થ—રાગદ્વેષ વિનાનું બનવાનો પણ સંભવ છે.

જીનેશ્વર ભગવાન્, જેમાં જડ, ચૈતન્યભાવો રહેલા જુએછે તેનું નામ લોક કહે છે. ઉપાધિ ભેદથી તે ત્રણ પ્રકારે છે. ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્ચ્છાલોક ઉપરનો ભાગ ઉર્ધ્વલોક કહેવાય છે. નીચેનો ભાગ અધોલોક ગણાય છે, અને આપણે જે ભુમિ ઉપર રહ્યાછીયે, તે તિર્ચ્છાલોક ગણાય છે લોક શબ્દની વ્યાખ્યામાં ત્રણે ભાગોનો સમાવેશ થાય છે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ—પુદ્‌ગલ અને આત્મા આ છ દ્રવ્યો પદાર્થો જેમાં રહેલા છે તે લોક કહેવાય છે, અને તે સિવાયનો ભાગ અલોક ગણાય છે અલોકમાં આ છ દ્રવ્ય માંહીલુ એક આકાશ દ્રવ્યજ છે આ લોક સ્વયંસિદ્ધ છે. તેને બનાવનાર કોઇ નથી. તેમ તેનો માલીક સ્વામી પણ કોઇ નથી—અર્થાત્ પોતેજ માલીક છે.

આ લોક નિત્ય છે, કોઇકાળે તેનો નાશ થવાનો નથી તે માંહીલા એકપણ અણુનો કે એકપણ જીવનો કોઈપણ કાળે નાશ થવાનો નથી. એટલે અંત વિનાનો છે.

આ જીવોની રાશી—સમુદાય કર્મના પાશથી બંધાઇને નાના પ્રકારની ચોરાશી લાખ જીવાયોની (જીવોને ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો) માં ઉત્પન્ન થાય છે. જે ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનવિશેષના રૂપ, રસ, ગંધ, એક સરખાં

મધ્યમાં આવેલું હોય તેવાં અનેક સ્થાનોને એક મનુષ્યમાં આવે, તેવાં અનેક સ્થાનોના સમુદાયને જગતિ કહેવાય છે આવી ટચેને ઉત્તમ વસ્તી [illegible] વાળ ટપકેલી કહેવાય છે એટલે ટચેને ઉત્તમ વસ્તી [illegible]

તે સર્વ સ્થાનોમાં મકાન અને આકાર વગેરેથી કહેવું શુભાશુભ કર્મના બંધનોથી બચવાન થઇ શકે. તેમાં ઉત્તમ સાર છે અને મરણ પામે છે. પાછા જન્મે છે અને પાછા મરે છે આવી રીતે આ સંસાર પરિભ્રમણનું શું કારણ હશે એવી જિજ્ઞાસા જાગૃત થાય નહીં હોય? આ ટકે તેનો અનુભવ સીધો ન હોય. જન્મમરણની યાતના મનુષ્ય આ રીતે સહવા લાગે છે પણ ટબ (આત્મા) શુદ્ધ તો સિદ્ધ નિરંજન છે માટે તે નિત્ય વસ્તુનેજ વળગી રહેવું જોઈએ.

આ લોક સ્વરૂપની વિચારણા વખતે, શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી જણાવેલા લોકમાં રહેલા સ્થાનો પાર્થિવ દ્રવ્યો વિગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે તેનો વિચાર કરવો.

અધોલોકમાં નરક, ઘનવાત ઘનોદધિ, તનોદધિ, સાત નારકી તેના [illegible] પ્રતરો, નરકાવાસો, તેમાં રહેલ કુંભીઓ, નારકીઓ, તેને થતી વેદનાઓ, (પીડાઓ) પરમાધામીના પ્રહારો અન્યોન્ય કરેલી ઉદીરણાઓ, તેમજ ભવન વાસ, ભવનપતિ, વ્યંતરની જાતિઓનાં સ્થાન જેવા પણ અનંત વેદનાઓ, ભયંકર [illegible] ઇત્યાદિ—દુઃખો અપાર, તેનો વિચાર કરવો.

શુભાર્થીઓ, ભવન વાસનતર, આદિ દેવોનાં સુખો—સ્થાનો નિવાસસ્થાનો તેની સમૃદ્ધિઓ, તેમનું આનંદિત જીવન, વગેરેનો વિચાર કરવો.

તિર્યગ્લોકમાં, અસંખ્ય [illegible] દ્વીપ સમુદ્રો [illegible] દ્વીપ, સમુદ્ર, [illegible] જંબુદ્વીપ [illegible], [illegible], મેરુ આદિ પર્વતો, નદી આદિ [illegible], વિદ્યાધરોના નિવાસ [illegible], [illegible] [illegible], દેવોની ક્રીડા કરવાની રાજધાનીઓ [illegible], [illegible] તેનો વિચાર કરવો.

ઊર્ધ્વલોકમાં—દેવવિમાનો, કલ્પાતીતો, [illegible], [illegible] અનુત્તર વિમાન વિમાનોની સંખ્યા, વિસ્તાર, તેમાં રહેતા દેવો, [illegible], તેમની સિદ્ધ શિલા [illegible] [illegible] વર્ણન [illegible] ([illegible]) વિગેરેનો વિચાર પોતાના અનુભવ [illegible] કરવો અને છેવટે તેથી મનને વૈરાગ્યભાવિત બનાવવું. આ સર્વ [illegible] નહિ પણ અનેકવાર મેં [illegible] [illegible] અનુભવ્યું છે આ સર્વ વસ્તુનો ઉપભોગ મેં અનેકવાર કર્યો છે પણ [illegible] [illegible]

થઇ નથી. અને થવાની પણ નથી. અનતકાળથી આવી સ્થિ
ગવ્યા કરૂ છુ. આવી ગતિ–જાતિઓમાં પરિભ્રમણ કર્યાજ
છતા તે પદાર્થોથી ખરી યા સાચી, શાન્તિ મળી નથી, મળવાની
નથી, ઉલટો સંતાપ, વિયોગ, દાહ, આર્ત્ત સ્થીતિ મળી છે અ
જો તેમાંજ આશક્તિ રાખીશ તો મારી આ દુ:ખમય સ્થીતિ
રહેશે ઇત્યાદિ વિચાર કરી મનને તેના ઉપભોગથી–તે તરફના
પાછુ હઠાવી, નિરાશ કરી, ઇચ્છા રહિત કરી, આત્મ સ્થીતિ
આની રીતે મનને આખા લોકમાં ફેરવવાની ટેવ પડયાથી મન
વ્યાપ્ત કરી દેવાની શક્તિ આવશે અને તેમ કરી તે સ્થીતિમા
આત્માનદનો અનુભવ લેવાશે. છેવટે લોકનું જ્ઞાન થઇ રહ્યા પછી
સ્થીતિનુ પણ ભાન થશે અને આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આની રી
સ્થીતિ લાવવા માટે આભાવનાનો ઉપયોગ કરવાનો છે,

સમ્યક્ દૃષ્ટિ થવી દુર્લભ છે.

બોધિ ભાવના.

जीवानां योनि लक्षेषु, भ्रमता माति दुर्लभम्
मानुष्यं धर्म सामग्री, बोधि रत्नं च दुर्लभम् ॥ ४

લાખો જીવાયોનિમા ભ્રમણ કરતાં, મનુષ્યપણુ મળવુ ધ
છે તેમા પણ ધર્મની સામગ્રી અને બોધિરત્ન (સમ્યક્જ્ઞાન
તે વધારે દુર્લભ છે.

ભાવાર્થ—માનવો! ચોક્કસ સમજજો. વારંવાર આ મા
મળવી દુર્લભ છે અનેક જીદગીઓના પરિભ્રમણ પછી,
અને કોઈજ વાર, સર્વ સાધન સપન્ન આ જીદગી મળી છે
ધર્મ–આત્મસ્વભાવ પ્રગટ કરવામાં મદદગાર—આર્યદેશ,
નિરોગીશરીર, તિક્ષ્ણબુદ્ધિ, લાંબુઆયુષ્ય, સત્સમાગમ
પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા, એ ઉત્તરોત્તર દુર્લભ્ય છે આ સ્થીતિ
તત્ત્વ સ્વરૂપ જાણુવુ, પામવુ, એ વધારે દુલભ ન ગણાય,
સ્થીતિ પામ્યા છતાં પણ સમ્યક્ત્વ–સમ્યક્દૃષ્ટિ અને તત્ત્વ
અમુલ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી તે ઘણીજ દુર્લભ છે એવી
પતીત પણ થઇ જવાય છે એ અનુકૂલ સયોગો ઘણીવાર
છે એમ જ્ઞાની પુરૂષોએ ઘણીવાર જોયેલું છે, માટે આપણને

વાર મેળવે છે કે તે સ્થિતિ દુર્લભ છે.

ભાઈઓ ! ઉઠો ! પ્રયત્ન કરો, નહિ તર વખત મળ્યા પછી પસ્તાવો થશે છે.

આ પ્રમાણે સમજણ આપવા માટે—સમરૈયની પરિસ્થિતી બતાવવા માટે આ ચાર આખ્યાનથી ભટ્ટારકને વારંવાર વાંચીત કર્યું.

આ ચાર દ્રષ્ટાન્ત સંબંધી વિચાર કરશો તો જણાશે કે તે આખ્યાનો પણ હુ શત કે મલિન વાસના દૂર કરવાને માટે સુધારાની જરૂર થાય છે.

શાસ્ત્રકાર તો આગળ વધીને એટલું જ કહે છે કે આ આખ્યાનો તો રસાયણ છે ખાસ દૂર કરીને પિત્ત આવવાને ગરમ રસાયણ છે.

આ આખ્યાનથી જેવું હાયપકીત ન થયું હોય તે ખાસને વાસ્તવ કહેવાય નથી. મતલબ કે ખાસને વાસ્તે જવા માટે આ આખ્યાનોનો પ્રથમ પ્રયોગ કરશો રસાયણ ખાવા માટે મેળો થાય કરવા આ સુધારો પ્રથમ થઈ હોય ત્યાર પછી ધર્મ રસાયણનું સેવન કર્યું.

પ્રકરણ ચોથુ

હિત શિક્ષા.

गुणोपेतं भवतं भेद, ... मीलितः
यथार्थं सफलं कुर्वीत, निर्त्यं योसार्थं साधनैः ॥ ४५ ॥

હે ભવ્ય ! આ સુદ્યોગનું મનુષ્યપણું તે પ્રમાદીન ન્યાયથી મળે પ્રાપ્ત થયું છે તે મોક્ષ પ્રાપ્તી થાય તેવાં સાધનો નિત્ય સેવીને તારે તે સફળ કર્યું.

ભાવાર્થ, "મનુષ્યપણું"—કુળ, જાતિ, બાળતા, સ્વભાવસરળતા, પ્રત્યાખ્યાન ... મનાદિ દુર્લભ જેવાં ઉત્તમ ગુણ સામગ્રી છે તેવું મનુષ્યપણું તને પ્રમાદીન ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયું છે. કહેવત છે કે ભરમાનું દાણા ભેગા, અને દાણું થયું નાનું તો કેલાપાદમાં છે ... દાણા નીચે મીઠે તા પછી આ ... મિત્ર ... નથી. તેમ મનુષ્યપણું પણ ફરીને મળતું નથી, પણ કોઈક પ્રમાદીન ન્યાય જેવા પ્રસંગે મળી આવે છે તો હે મનુષ્ય ! નિરંતર મોક્ષ મેળવે એવું સિદ્ધ થાય તેવાં ઉત્તમ સાધનોના સેવનવડે તેને સફળ કરી લે.

શ્રીમાન્ના ... કુળ ... માનવી ... પિતા, ... જેવા

હાથી ઉપર લાકડાનો ભાર ભરવો, અને ચિંતામણી રત્ન કાગડાને ઉડાડવા માટે ફેંકવુ, એ જેમ મુર્ખતા છે, તેમ આવા ઉત્તમ માનવ દેહનો, વિષયાદિ વાસના તૃપ્ત કરવામાં દુરૂપયોગ કરવો તે મૂર્ખતા છે. તેમ ન કરતાં મોક્ષના સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં સફલ કરીલે,

ધ્યાન મોક્ષનું સાધન છે.

मोक्षो तिकर्म क्षयतः प्रणीतः कर्मक्षयो ज्ञान चारित्र तश्च

ज्ञानं स्फुर ध्यानत एव चास्ति, ध्यानं हितं तेन शिवाध्वगानां ४६

સર્વથા કર્મક્ષય થયથી મોક્ષ કહેલો છે કર્મનોક્ષય, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી થાય છે જ્ઞાન ઉજ્વળ ધ્યાનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે આ કારણથી નિર્વાણ માર્ગના પથીઓને ધ્યાન હિતકારી છે.

यतः उक्तं કહ્યુ છે કે,

मोक्षः कर्मक्षया देव, स सम्यग् ज्ञानतो भवेत्

ध्यान साध्यं मतंतद्धि, तस्मात्तद्धित मात्मनः ॥४७॥

મોક્ષ કર્મક્ષયથીજ થાય છે કર્મક્ષય સમ્યગ્જ્ઞાનથીજ થાય છે, સમ્યક્જ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય થાય છે તેમ જ્ઞાનીઓએ માનેલુંછે માટે આત્માને ધ્યાન હિતકારી છે.

अतः स्वात्मार्थ सिध्यर्थं, धर्मध्यानं मुनिः श्रयेत्

प्रतिज्ञा प्रातिपद्येति, चिंत्यते ध्यान दीपिका ॥ ४८ ॥

આ કારણથી પોતાના આત્મ–સ્વરૂપની સિદ્ધિને માટે મુનિ ધર્મધ્યાનનો આશ્રય કરે. આપ્રતિજ્ઞા અંગિકાર કરીને ધ્યાનદીપિકાનુ ચિંતન કરીએ છીયે

ભાવાર્થ——આ ગ્રંથકાર પોતાનો આશય પ્રગટ કરે છે કે, ઉપર બતાવેલ હેતુઓ વડે સિદ્ધ થાય છે કે આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાને ધ્યાન એજ મુખ્ય ઉપાય છે અને તે માટે મુનિઓએ તેનો અવશ્ય આશ્રય કરવોજ આવાત ધ્યાનમાં રાખીને અથવા આ પ્રમાણે ચોકસ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છુ કે ધ્યાન વિના જ્ઞાનનજ થાય, અને જ્ઞાનવિના કર્મક્ષય નજ થાય, અને કર્મક્ષય વિના મોક્ષ નજ થાય, માટે આ ધ્યાન સબંધી હકીકત જણાવવા માટે હું ધ્યાનદીપિકા કહું છુ અર્થાત્ જેમ મકાન ચણતા પહેલાં તેના પ્રમાણમાં તે મકાનના પાયાને મજબુત કરવાનો વિચાર કરવો જોઇયે અને જો પાયો તેના પ્રમાણમાં ઉંડો ન હોય તો

તે ધ્યાન મનનું આચરતો મનુષ્ય જ્યાં સુધી નિશ્ચિત વચન કહેલી રાખી
તેનો લાભ લેવાં મનનું શિખે નહિ ત્યાં સુધી તેનો લાભ બરાબર મળતો
નથી તેમ મુખ્ય ધ્યાન તે મોક્ષનો મૂળ પાયો છે, તે મૂળ પાયો જ્યાં સુધી અ-
ગ્નાન સમજ પૂર્વક વિચાર કરી હાથ ધરવામાં ન આવે તો મોક્ષરૂપી
મહાનના ઉંચાસન સુધી પહોંચવું મનુષ્ય સુલભ ન થાય, માટે
તેની કીંમત અનુભવ માટે આત્મવિચાર સમજવાની ખાસ જરૂર છે.
આત્માને ઉદ્દેશી જાગ ધ્યાનના અનુભવ પ્રકાર દર્શાવ્યો પછી હવે
તેના ઉપર અનુભવ અનુભવની ખાતર ધ્યાનના વિચારો સમજવાની ખાસ
જરૂર છે આ કારણથી આ સ્થળે હવે હું ધ્યાન સંબંધી વિચાર કરું છું

આત્મ સાધન વિના બધું નકામું છે.

कंठेऽस्ति मृत्यु येषि यस्य यस्य, चिंतामणिर्वा ईसा स्थिता स्ततः किं ?
सुवर्ण सिद्धि स्तमय ततः किं ? यातं मनुष्यत्वं सम्मिकं ततः किं ?॥९॥
मासा च गुर्वी पदवी ततः किं ? मीतं पयोऽस्ये नैरि वा ततः किं ?
मुक्ता च योगाः सुरस्य स्ततः किं ? सम्पाप विपापरता ततः किं ? १०
सम्प्राप्तिर्मिता वाञ्छितं ततः किं ? मिथ्योऽमिता कोटि येता स्ततः किं ?
नर्व मुक्ति मंदिरं ततः किं ? न स्वीकृतं चेन निरामयं स्वात्म्यं ॥११॥

જેને તેને મનુ અને ઉપરે કહેવું છે કે, ચિંતામણિ રત્ન હાથમાં
આવ્યું પણ શા કામનું ? સુવર્ણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તો શું ? પૃથ્વીની
મનુષ્ય—મેરુપર્વ પ્રાપ્ત થઈ તેથી પણ શું ? મહાન પદવી પ્રાપ્ત થઈ તેનાથી
પણ શું ? ભીષ્મ જેવા ગર્વ થાય કર્યું અગર ન કર્યું તેમાં પણ શું ? સારા
ભોગોનો ઉપભોગ કર્યો તો પણ શું ? નિરાધાર પ્રાપ્ત થયા હોય તો
શું ? સમાધિ વિષે વશ થઈ—વિવિધ કીડાઓ કરી હોય તો
શું ? કરોડોની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ—સમ ઉપાર્જન કર્યું હોય તો શું ?
મુક્ત જ્ઞાનીઓએ નમન કર્યું કે પૂજન કર્યું હોય તો શું ? જો પોતાનું સ્વરૂપ
ન ઓળખ્યું—વિકાર રહિત—નિર્મળ ન સ્વીકાર્યું તો સર્વ નકામું છે.

ભાવાર્થ—દુનિયાની તમામ ધન તથા ઋદ્ધિઓને અનુકૂળ વારમાં
પ્રાપ્ત થાય તથાપિ આત્મા, પરંતુ ખાતે સ્પર્શ કરતાં હોય તો તે અનુકૂળતા શા
કામની છે ? અર્થાત્ તે નિરર્થક છે તે અનુકૂળતા નિરર્થક ધ્યાન કરે માટે
નાશવંત આત્મા પરિણામે સદા દુઃખ વિરક્તીમાં ભારે છે પરંતુ આત્મા

દુખો ઉત્પન્ન કરે છે અને આવી અનુકૂળ સામગ્રીઓ મળી હોય કે ન મળી હોય પણ જેને પોતાનું પ્રોજન આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કરી લીધું હોય છે, તો તેને આ સામગ્રી મળી તોપણ ઠીક છે અને ન મળી હોય તોપણ ઠીક છે, તેનો જન્મ તેનું જીવિતવ્ય અને તેનો પ્રયાસ સર્વ સફળ છે

ધ્યાન સુધારસ પીઓ.

अतोऽसत्कल्पना मार्ज, हित्वार्थ मोक्ष मिच्छुभिः
समस्त गुणसंस्थानं, धर्मध्यानं समाश्रितम् ॥ ५२ ॥
निर्विण्णोसि यदि भ्रात, जन्मादि क्लेशयोगतः
निःसंगत्वं समासृत्य, धर्मध्यान रतो भव ॥ ५३ ॥
अविद्यातामसं त्यक्त्वा, मोह निद्रा मपास्य च
निर्दोषो थ स्थिरी भूय, पिव ध्यान सुधारसम् ॥ ५४ ॥

આ કારણથી અસત્કલ્પનાવાળા અર્થનો ત્યાગ કરી, મોક્ષના ઇચ્છક જીવોએ સર્વ ગુણના સ્થાનતુલ્ય ધર્મ ધ્યાનનો આશ્રય કર્યો છે.

હે ભાઇ! જો તું જન્માદિ કલેશના યોગથી ખેદ પામ્યો છે તો સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાનમાં આશક્ત થા

અજ્ઞાન અંધકારનો ત્યાગ કરી, મોહ નિદ્રાને દૂર કરી, નિર્દોષપણે સ્થીર થઇ ધ્યાનરૂપ અમૃતરસનું પાન કર

ભાવાર્થ—પૂર્વે કહી આવ્યા તેમ અનુકૂળ સંયોગો છતાં પણ જન્મ મરણ દૂર કરવા અને આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા, આ માનસીક કલ્પનાથીજ રમણીય દેખાતા પદાર્થોનો ત્યાગ કરી સર્વ ગુણોના સંસ્થાન–ગૃહતુલ્ય ધર્મધ્યાનનોજ આશ્રય પૂર્વે અનેક મુમુક્ષુ જીવોએ લીધો છે, વર્તમાનમાં પણ લે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તે ધ્યાનનોજ આશ્રય લેશે

હે પ્રિયબન્ધુ! જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી, ઉત્પન્ન થના કલેશથી, તને જરાપણ નિર્વેદ આવ્યો હોય–કંટાળો આવ્યો હોય, ફરી તેવા કલેશો સહન કરવાની તારી ઇચ્છા ન હોય તોજ સર્વ સંગનો સર્વ આશક્તિનો ત્યાગ કર

જો હજી પણ આ દુનિયાના માયિક–દેખાવ માત્ર રમણીય વિષયો પ્રિય લાગતા હોય તો આ બાહ્ય ત્યાગના કલેશમાં પડીશ નહિ મનથી ત્યાગ થયો હોય તો આ ત્યાગ માર્ગ કલેશવાળો નથી પણ સુખરૂપ છે. પણ તે સિવાય તો કલેશરૂપ છે. ઉપરનો ત્યાગ તે ત્યાગ નથી કાંચળી કાઢી

નાશકથી પણ નિર્વિઘ્ન થતો નથી, માટે વિઘ્નોની પ્રથમ દૂર કરી ઉત્ત
રોત્તર ધર્મધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવો. પ્રવેશ કર્યા પછી પણ આરોગ્ય અને ઉત્સ
ર્ગ ન થાય તો પણ ધર્મધ્યાનમાં આસક્ત થવું. ધર્મધ્યાન કરવામાં
નહિ પણ તેમાં આસક્ત થવું. એટલે તેને માટે આદર રાખવો અને
ધ્યાન વગર કરી રહેવું તો પણ નિયમ મૂકવો નહિ.

આ ધર્મધ્યાનનું ધ્યાન કરવા પહેલાં આત્માને દૂર કરવો અને
મિત્રનું વિરોધ ત્યાગ કરેલું કરવું તે વિચાર કરો. ત્યાગ નિપુણ થઈ
એકલું નહિ પણ તે ત્યાગ ઉપયોગ વધાર શરીરનું રક્ષણ થઈ.
આત્મા એમ પ્રયત્ન કરવો તેને માટે ત્યારે સર્વ પ્રકૃતિ હોવી
જોઈએ. શરીર પણ તેવું આત્મનિપુણ-પૂર્ણ કરવા પ્રાણથી વિપુલ હોવું
ન જોઈએ. આ સ્થિતિ મેળવવા માટે મોહ નિયમો બાંધ્યા માટે ત્યાગ
કરવો આવું નિયમ એટલી દુર્લભ નથી તેથી ઉત્તરોત્તર એકનિષ્ઠ
દુર્લભ છે. આત્મધ્યાનની નિષ્પત્તિ છે. આત્માની તરફ પહેલેથી આ
ત્રણેમાંને પણ નિષેધ દૂર એમાંથી આવતી છે. નિજ ત્યાગ કરી એટલે
આપણ રહેવું—આપણા રહેવું—અને તેમાં આવતા રહેવું ! પોતાના સ્વભાવમાં
આત્માના ઉપયોગમાં, સ્વરૂપમાં જે આવવો છે તેમ તાત્વિક રીતે આવવો છે.

નિર્વિઘ્ન થયે શબ્દાદિ વિષયો, મલીન વિચારો, તેનો ત્યાગ કરી, શરીર
થયે આસક્તિ આદતોને ધર્મધ્યાનમાં સ્થિર કરવી આવું આમ વિચાર
આદતોને બીજા કામમાં વાપરીએ નહીં—આપ ઇચ્છા નહિ તેમ ધર્મ
ધ્યાનરૂપ આપણાનું પાન થઈ. તેમ અભ્યાસના પ્રાપ્ત થઈ. તે વિ
વાર ઉપર સ્થિતિમાં પહોંચવાની આશા રાખવી પણ ન રાખીએ.

ध्याता ध्यानं च तद्रूपं फलं चेति चतुर्विधं
सर्वं संक्षेपतो मता, स्वार्थध्यानादिकं स्मरेत् ॥ ६१ ॥

ધ્યાન કરનાર, ધ્યાન, ધ્યાન કરવા લાયક ધ્યેય, અને તેનું ફળ
આ ચાર પ્રકાર છે. તે ટૂંકમાં ધર્મધ્યાનમાં સમજવું આત્માર્થીઓએ સારી
રીતે ધ્યાન કરવું.

તાત્પર્ય—ધ્યાન ઉપયોગી ધ્યાન છે એમ સમજવા માટે તેના
માટે પ્રયત્ન કરનારાઓએ તે ધ્યાનનાં અંગો-વિભાગો સારી રીતે જાણ
વા જોઈએ. પહેલી વાત એ છે કે, ધ્યાતા એટલે ધ્યાન કરનાર કેવું
હોવા જોઈએ, કારણ કે ત્યાંથી ધ્યાન કરવામાં કેવી યોગ્યતા હોવી

જોઇયે ? બીજી વાત ધ્યાન એટલે શુ ? અને તે કેવું–કેટલી જાતનુ છે ? ત્રીજી વાત. જેનું ધ્યાન કરવાનુ છે તે ધ્યેય કેવુ હોવુ જોઇયે ? ચોથી વાત. તેનુ ફળ શુ પ્રાપ્ત થશે ? આ ચારે બાબતને પ્રથમ ટુંકામાં પણ સમજીને પછી ધ્યાન કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી ખરૂ ધ્યાન સમજાયાથી આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનને સારી રીતે મજબુતાઇથી ત્યાગ કરી શકાય છે.

ધ્યાન કોણ કરી શકે ?

निर्ग्रंथो हि भवेध्ध्याता, प्रायो ध्याता गृही न च
परिग्रहादि मग्नत्वात्, तस्य चेतो यतश्चलं ॥ १६ ॥

નિર્ગ્રંથ–ત્યાગી મનુષ્યો નિશ્ચે ધ્યાન કરનાર હોય છે. પ્રાયે ગૃહસ્થ ધ્યાન કરી શકતો નથી કેમકે તે પરિગ્રહાદિમાં ડુબેલો છે તેનું ચિત્ત ચપળ છે.

ભાવાર્થ—આહારથી તેમ અતરૂમાંથી ત્યાગ કરનાર, કામક્રોધાદિને હઠાવનાર, ત્યાગી, નિર્ગ્રંથ-રાગદ્વેષની ગ્રંથીને તોડનાર–ઢીલી કરનાર એવા મુનિઓજ ધ્યાન કરવાના અધિકારી છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલો મનુષ્ય પ્રાય ધ્યાનનો અધિકારી નથી ધ્યાન શબ્દથી આંહી ઉત્તમ ધર્મધ્યાનાદિ ધ્યાન સમજવુ. આર્તધ્યાનાદિ તો ગૃહસ્થને પણ હોય છે.

પ્રાય શબ્દ આંહી મુકેલો હોવાથી, પૂર્વ જન્મના સસ્કારી અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ વિરક્તતા ધારણ કરનાર કોઇ યોગ્ય જીવ હોય, અને તે કોઇ વિશેષ કારણથી ત્યાગ કરી ન શકતો હોય છતાં તેનું હૃદય ધ્યાનાદિ માટે અધિકારી થયું હોય અને તેવી અનુકૂળતાવાળી ઘરમાં સગવડ પણ હોય તો તે કરી શકે પણ ખરો. આ માટે આંહી પ્રાય શબ્દ મૂકેલો છે

મુખ્યતાએ, ગૃહસ્થ શા માટે ધ્યાનનો અધિકારી નથી ? તેનો હેતુ બતાવે છે. તે પરિગ્રહાદિમાં મગ્ન–આશક્ત હોય છે, માટે અધિકારી નથી ધન ધાન્ય, જમીન, રાજ્ય, વૈભવાદિ, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી આદિ સબધીઓ વિગેરેના પાલનપોષણાદિમાં તેનુ ચિત્ત વ્યગ્ર હોય છે. વ્યવહારના પ્રસ-ગોમાં, મનપર થતા આઘાતો અને તેના હૃદયપર પડતા સસ્કારો એવા વિક્ષેપ ઉપજાવનારા હોય છે, કે તે કાર્યના નિશ્ચય–કે સમાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી મન વિચાર કરતુ અટકતુ નથી. આવુ વિક્ષેપવાળુ મન, ધ્યાનમાં જરા પણ ઉપયોગી થતું નથી મનને એકજ ધ્યેયમાં પ્રવાહિત કરવુ, અગર સ્થિર કરી દેવુ, આ ધ્યાનની સ્થીતિ છે. તે મન નાના

પ્રકારની આશા કે કામનાઓથી દૂષિત અશુદ્ધ–અપવિત્ર કે ચપળ મન હોય ત્યાંસુધી ધ્યાનમાં ઉપયોગી કેમ થઈ શકે ?

મન સ્વચ્છ અને સ્થીર હોય ત્યારેજ તે ધ્યાનમાં ઉપયોગી છે. પણ વૈરાગ્ય વિના મન સ્વચ્છ–નિર્મળ કે સ્થીર થતું નથી. ગૃહસ્થાવાસમાં રહેવું અને ખરો વૈરાગ્ય રાખવો, એ મુશ્કેલીનું કામ છે. આ માટે મૂળમાં ગ્રહ. શબ્દ મૂકાયેલો છે. કોઈ કોઈ વિરલ જીવ, ગૃહસ્થપણામાં પણ પરમ વૈરાગ્યવાન્ હોય પણ ખરો તથાપિ તે રાજમાર્ગ નથી. એટલે એમ જણાવ્યું છે કે ધ્યાનના મુખ્ય અધિકારી ગૃહસ્થો નથી. હેવ વધુ વિસ્તારથી કહે છે.

खरस्यापि हि किं शृंगं, ख पुष्प मथवा भवेत्
तथाऽपि सद्मस्थानां, ध्यानं वा स्थिरं मनः ॥ ९७ ॥

ગધેડાને શું શીંગડું હોય ! અથવા આકાશને પુષ્પ થાય ખરું ? (તે બન્નેનું અસંભવિત છે) તેમ ગૃહસ્થીઓમાં ધ્યાન અથવા મન ક્યાંથી સ્થિર હોય !

પાખંડીઓને ધ્યાન હોય શકે ?

तथा पाखंडि मुख्यानां नास्तिकानां कुधर्मिणां
तेषां ध्यानं न शुद्धं च, दुष्ट तत्त्वतया यतः ॥ ९८ ॥

તેમજ પાખંડીઓમાં મુખ્ય નાસ્તિકો–કુદૃષ્ટિવાળાઓને શુદ્ધ ધ્યાન ન હોય કારણ કે તેઓને વસ્તુ તત્ત્વનું અજ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ—પાખંડી શબ્દ સામાન્ય પ્રકારે–ત્યાગ ધર્મના વેશ ધારણ કરનારાઓને કહે છે. અહિં તે સામાન્ય અર્થ ન લેતાં પાખંડીમાંહિ એટલે, નાસ્તિકોમાં મુખ્ય છે. ધર્માધર્મની વ્યવસ્થાને માનનાર નથી. અથવા નિત્ય, અપરિણામી અને ક્રિયા–અક્રિયા રહિત ક્રિયા–ભાવને એકાંત નિત્ય ગ્રહણ માનનાર છે કે અનિત્ય અને જડ માનનાર છે તેઓને તથા કુદૃષ્ટિવાળાને–એટલે જેઓની અંતઃદૃષ્ટિ મલિન છે અથવા ખુલી થઈ નથી, આ કારણ જેઓનું વસ્તુ તત્ત્વ નથી જેવા અસ્તિત્વ ધર્મ શાસ્ત્રેવડીઓ કે રાજ્યાદિકની પ્રાપ્તિ માટે ત્યાગ ગ્રહણ કરે છે. અજ્ઞાન તપશ્ચરણ કરે છે અને જેઓ કામના પૂર્વક મલીન પ્રપંચ આ જન્મની આશાથી ધ્યાનાદિ પણ કરે છે તેઓનું ધ્યાન શુદ્ધ હોતું નથી. કારણ કે તેઓને વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન હોતું નથી. દુનિયાની આશાઓ કે સ્વર્ગની આકાંક્ષાએ થઈ જેઓ પોતાનું કર્તવ્ય

સિદ્ધ કરી શકતા નથી જેમ લક્ષ વિના ફેંકેલું બાણ-કે યોગ્ય સામગ્રી સિવાય કરેલો પ્રયાસ નિરર્થક જાય છે તેમ તેઓનું ધ્યાન મુખ્ય ફલ દેવા વાળું થતું નથી

સાધુ વેશધારીને ધ્યાન હોય કે ?

सदाचारा च्च भ्रष्टानां, कुर्वतां लोक वंचनं
विभ्रतां साधु लिंगं च, तेषां ध्यानं न शुद्धिदं ॥ ८९ ॥
नित्यं विभ्रांत चित्तानां, पश्यरवेषां कुचेष्टितं
संसारार्थं यतित्वेपि, तेषां यात्यफलाजनि ॥ ९० ॥

સાધુના વેશને ધારણ કરનારા (કરવા છતાં) સદાચારથી ભ્રષ્ટ થયેલા અને લોકોને ઠગનારાઓને ધ્યાન શુદ્ધિ આપતું નથી.

નિરંતર વિભ્રાંત ચિત્તવાળાઓના દુરાચારને તમે જુઓ. યતિપણાને વિષે પણ સંસારને નિમિત્તે તેઓનો જન્મ નિષ્ફળ જાય છે

ભાવાર્થ. ભલે ઉત્તમ સાધુઓનો વેષ ધારણ કર્યો હોય તો તેથી શું થયું ? દુધ નહિ આપનારી ગાયને ગળે ટોકરો વળગાડવાથી શું તેની ખરી કીંમત કોઇ આપશે કે ? નહિજ વેશ તો એક ટોકરો વળગાડવા જેવો છે બાકી ખરી રીતે તો તે સદાચારી હોવોજ જોઇયે સદાચારના ગુણવિના સાધુવેશની કીંમત કાંઇ નથી છાપ સારી હોય પણ રૂપિઓ તાંબાનો હોય તો તેની કીંમત રૂપા જેટલી થવાનીજ નહિ છાપ અને રૂપું બન્નેની જરૂર છે. પણ એકલી છાપની કીમત નથી એકલા રૂપાની તો ઓછી પણ કીંમત તો થવાની, તેમ કદાચ વેશ ન હોય પણ સદાચારી હોય તો ફાયદો તો થવાનોજ. બન્ને સાથે હોય તેતો સોનું અને સુગંધ સાથે મળ્યુંજ કહેવાય, તેમ વેશ અને ગુણ બન્ને સાથે હોવાથી તેનાથી સ્વ-પર ઉપકાર સારી રીતે થઇ શકશે એકલા ગુણથી તે પોતાનો ઉદ્ધાર કરશે.

સદાચારથી ભ્રષ્ટ થઇ, લોકોને ઠગનારાઓ-કેવળ વેષધારીઓમાં ધ્યાન કયાંથી હોય ? કદાચ તેઓ ધ્યાન કરતા પણ હોય તો તે ધ્યાન તેને કેવી રીતે શુદ્ધિ આપશે ? જો શુદ્ધિને માટેજ ધ્યાન કરાતું હોય તો પછી સદાચારથી ભ્રષ્ટ થવાનું અને લોકોને ઠગવાનું કારણ શું ? સદાચારથી ભ્રષ્ટ થઇ લોકોને ઠગવા અને સાધુવેષ ધારણ કરવો તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે, અને સાથે ધ્યાન કરવું તેતો વિશેષ પ્રકારે વિરૂદ્ધ છે -મતલબ કે ચિત્તની મલીનતા કે ચપલતા જ્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધી ધ્યાન સ્થિર ન

આત્મ. તે વ્યકિતના દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. તે ન બને ત્યાંસુધી ધ્યાનના ઉમેદવાર થવું જોઈએ.

ध्यानमेवात्मधर्मस्य मूलं मोक्षस्य साधनम्
असद् ध्यानं ततो हेयं यत् कुतीर्थिक दर्शितम् ॥ ६१ ॥

ધ્યાન આત્મધર્મનું મૂળ છે. ધ્યાન મોક્ષનું સાધન છે. માટે જે કુતીર્થિકોએ બતાવેલું અસત્-મલીન ધ્યાન છે તેનો ત્યાગ કરો.

ભાવાર્થ—તીર્થ જોઈએ બાર ભાવો-આત્માર્થે, તેને બતાવનાર તે તીર્થિક કહેવાય છે તેથી વિપરીત-આત્મધર્મ બતાવનાર વાચક ઇચ્છોને બાહ્ય વિષય ભાવમાં ખુશી રહેવાવાળા રાગદ્વેષને વિષય બનેલાઓ, પંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પસંદ કરેલાઓ, વિવિધ પ્રકારના આરંભોથી વૈરવાળાઓ, અને અલૌકિક તથા પરલોકની ભાવનાઓથી વાસનાવાળાઓ, તે સર્વે કુતીર્થિક કહેવાય છે. જે આત્મધર્મનું મૂળ કારણ નથી અને મોક્ષના કારણભૂત પણ નથી તેવા મારણ, ઉચ્ચાટન, મોહન, વશીકરણ વિગેરે માટે ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક જાપ કે ધ્યાન કરવાનું જેણે ઉપદેશ્યું છે તે મિથ્યા મલીન ધ્યાન છે. તેવા કુતિર્થીઓએ બતાવેલા અસત્ ધ્યાનનો અવશ્ય ત્યાગ કરો. તેમ બતાવે છે

केचित् मूढात्मनो ध्यानं, क्षुद्रैः स्व पर वंचकैः
स पापं तन्मन्वते च, दुःख दुर्गति कारणम् ॥ ६२ ॥
वश्यार्थं तथापि अर्थार्थं तंतु पातादि कारकं
तत् घातादि कुर्वाणं, क्रियते क्षुद्र बुद्धिभिः ॥ ६३ ॥

પોતાને અને પરને અત્યંત ઠગનાર એવા ક્ષુદ્ર જીવોએ દુઃખ અને દુર્ગતિને આપનારું પાપરૂપ ધ્યાન કહ્યું હોય છે

ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા જીવો, ધનને અર્થે સ્ત્રીઆદિ વશ કરવા અર્થે, શત્રુને ઉચ્ચાટન આદિ કરવા માટે અને શત્રુઓના ઘાત આદિ કરવા માટે ધ્યાન કરે છે

ભાવાર્થ આ કુતીર્થીઓ-પોતે પોતે સ્વતે ઠગાય અને બીજાને પણ ઠગતા, પોતાને અને પરને પ્રમાદ જ કરનારી ઇચ્છોને, આર્ત રૌદ્રાદિ ધ્યાન કરતા બતાવ્યા. જે મલીનવાસનાવાળાને ઠગી પોતે દુઃખી થાય છે, અને બીજાને દુઃખી કરે છે પોતે દુર્ગતિમાં જાય છે અને

બીજાને લઈ જાય છે તેઓ ખોટાં ધ્યાન શા માટે કરે છે? ધનને માટે, શત્રુઓને ઉચ્ચાટન કરવા માટે આવાં ખોટાં ધ્યાન કરે છે. કોઇ ધનાઢ્ય કે રાજા પ્રમુખને વશ કરી, તેની પાસેથી ધન મેળવે છે. સ્ત્રીઓને સ્વાધિન કરી કામી-વિષયી વાસના સતોષે છે. શત્રુ આદિને ઉચ્ચાટ થાય, તેને દુઃખ થાય, મરણાંત કષ્ટ થાય, વિગેરે તેવા પ્રયોગો કરી પોતાનું વેર વાળે છે અગર અન્યને થતા દુઃખથી પોતાને શાન્તિ માને છે, આ તેઓની દુષ્ટ બુદ્ધિ છે. અન્યને દુઃખ દેવાની માન્યતામાં તેઓ ઠગાય છે. સામા મનુષ્યનું પુન્ય બળવાન હોય તો આ માણસથી કરાતા મલીન, મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણાદિ પ્રયોગો નિષ્ફળ નિવડે છે જો તેઓનું પોતાનું પુન્ય બળવાન હોયતો આવી અધોગતિ આપનારી, આત્મશક્તિનો દુરૂપયોગ કરનારી ક્રિયા કર્યા સિવાય પણ તેઓને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તેવા પ્રસંગો મળી આવે છે. કદાચ સામાનું પુન્ય ઓછું થયેલું હોય અને આ નિમિત્તે આ ક્રિયા કરનાર કોઇ વખત તેવા પ્રયોગોમાં વિજયી નિવડે છે, તોપણ આ આર્ત્ત, અને રૌદ્ર અધ્યવસાયથી અન્યને મરણાંત કષ્ટ આપવા માટે કરાયેલી ક્રિયાનું ખરાબ પરિણામ તેને મળ્યા સિવાય રહેતુંજ નથી. એટલુંજ નહિ પણ મહા મોહકર્મ બાંધી ઘણા વખતસુધી દુર્ગતિનો અનુભવ કરવો પડે છે, માટે આત્મવિશુદ્ધીને ઇચ્છનારા મુમુક્ષુ જીવોએ આવા અસત્ ધ્યાનને રસ્તે કદાપી પણ જવું નહિ, અને તેવા લોકોની સોબતમાં પણ ફસાવું નહિ. એ માટે ઘણી સાવચેતી રાખવી લાલચો બુરી ચીજ છે ગમે તેવા મહાત્માઓને પણ ફસાવે છે માટે તેવા સંગથી સદાને માટે દૂર રહેવું

ધ્યાન કોને કહેવું? કેટલા વખત સુધી ટકી રહે?

दृढसंहननस्यापि, मुने रांतर्मुहुर्त्तिकं
ध्यान माहु रथैकाग्र, चिंतारोधो जिनोत्तमाः ॥ ६४ ॥
छद्मस्थानां तु यद्ध्यानं, भवे दांत र्मुहुर्त्तिक
योगरोधो जिनेंद्राणां, ध्यानं कर्मोघ घातकं. ॥ ६५ ॥
एक चिंता निरोधो य स्तद्ध्यानं भावनाः पराः
अनुप्रेक्षार्थचिंता वा ध्यान संतान मुच्यते ॥ ६६ ॥

એક વસ્તુના ઉપર ચિત્તનો નિરોધ કરવો તેને જીનેશ્વરો ધ્યાન કહે છે. દૃઢ સંહનનવાળા મુનિને પણ તે અંતર્ મુહુર્ત સુધી હોય છે.

છદ્મસ્થોનું જે ધ્યાન છે તે અંતર્ મુહૂર્ત પ્રમાણે હોય છે. કર્મના સમૂહનો નાશ કરનાર યોગના નિરોધરૂપ ધ્યાન કેવળીઓને હોય છે.
જે એક નિશ્ચળ નિરોધ છે તેને ધ્યાન કહેલ છે તે સિવાયની મનની અવસ્થાને ભાવના અથવા અનુપ્રેક્ષા અથવા ચર્ચે ચિંતારૂપ ધ્યાન કથન કરે છે

ભાવાર્થ. એક વસ્તુના ઉપર ચિત્તનો નિરોધ કરવો એટલે મનને એક વસ્તુ ઉપર જ રોકી રાખવું તેનું નામ ધ્યાન કહેલ છે

એમાં મુખ્યતા હોય તે વસ્તુ કહેલ છે. આત્મા કે જડ કોઈપણ વસ્તુ ઉપર મનને રોકી શકાય છે. બહાર કોઈપણ જડ વસ્તુ કે તેવી આકૃતિ, ભગવાનની પ્રતિમા વિગેરે વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી, દૃઢ રીતે મનને રોકી રાખવું. અંતરમાં કોઈપણ આત્માનો ગુણ પસંદ કરી લેવો એમાં હું આત્મા સ્વરૂપ છું કે જ્ઞાન સ્વરૂપ અથવા આત્મ આત્માને પસંદ કરી લેવો એટલે તેના ગુણ કે આત્મા તરફ મનને ઠીક તેના ઉપર જ સ્થિર રાખવું વચમાં તે ગુણના વચ્ચે વિચાર નહિ ને કોઈપણ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવા ન દેવો, તે ગુણ તરફ મનનો આખો પ્રવાહ ચલાવવો અને નિરંતર (નિયમ) રીતે તેના ઉપર સ્થાપન કરવું (ધારી રાખવું.) વસ્તુ નિયત સ્થાનમાં રહેલા દીવાની શિખાની માફક અડોલ રાખવું. વિચારોનું વમળ ઉત્થાન ન થાય તેવી રીતે સ્થિર મન આનું નામ ધ્યાન કહેલ છે શરૂઆતમાં મન જોઈએ તેવી રીતે સ્થિર રહેતું નથી માટે બહાર કોઈ ચીજ ઉપર પ્રથમ દૃષ્ટિ રાખી મનને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ પાડવો.

આ ધ્યાનથી ભગવાન મહાવીર સ્વામીજીએ છદ્મસ્થપણે એક વખત પોતાનો વૃત્તાંત અનુભવ્યું કહ્યું છે તે ધ્યાનથી ગૌતમ આ પ્રમાણે ભગવતિ સૂત્રમાં છે કે હે ગૌતમ ! એક વખત હું એક રાત્રિ ના ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી એક પુદ્ગલની પર્વતની પ્રતિમા (અભિગ્રહ) કરી રહ્યો હતો. મતલબ કે તે મહાપુરુષે અનિમેષ દૃષ્ટિએ એક પુદ્ગલની પર્યંત અને એક જ વિષય કે ચીજ ઉપર રોકી રાખવા સુધી પ્રયત્ન કર્યો હતો.

બહાર દૃષ્ટિ અમુક વસ્તુ ઉપર રાખવી તે એક નિશાન છે તે બહાર દૃષ્ટિ રાખી અંતરદૃષ્ટિ કરવામાં કે ભ્રકુટી આદિ સ્થાનોમાં રાખ-

વામાં આવે છે અને તે સ્થળે જેમ એકાદ ચપળ સ્વભાવવાળી ભાગનાશ કરવાવાળી ગાય કે ભેંસને ખીલે બાંધવામાં આવે છે તેમ અંતર્ હૃદયમાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરનાર સિદ્ધ પરમાત્મા–કે જીવન દેહ ધારી અરિહંતાદિની સાક્ષાત્ મૂર્ત્તિની સ્થાપના કરી, આ શુદ્ધ સ્વરૂપ પરમાત્મા હું છું. મારૂં તેવુંજ શુદ્ધ સ્વરૂપ રૂપ છે વિગેરે ભાવનાવાળી વૃત્તિ કરી તે સ્થાનમાં મનને તે મહાપ્રભુના સ્વરૂપ રૂપ ખીલાસાથે બાંધી મુકવામાં– રોકવામાં આવે છે જેથી તે મનની વૃત્તિઓ પોતાની ચપળતાને મૂકી દઇ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં પોતાનું ભાન ભુલી લય થઇ જાય છે.

એક નિશાન ઉપર બાહ્યદૃષ્ટિને રોકી રાખી અંતરમાં અંતર્દૃષ્ટિનું સચોટ નિશાન બાંધવું એ આશય, ભગવાન્ મહાવીર દેવનો ગૌતમ સ્વામીને જણાવવાનો હોય તેમ એ સ્થળે સમજાય છે આ તે મહાપ્રભુની અભ્યાસદશા હતી. શરૂઆતમાં મનને સ્થીર રહેવાનું શીખવવા માટે દેવની કે ગુરૂની શાંતમૂર્ત્તિ સન્મુખ સ્થાપન કરી તેના ઉપર એકાગ્રતા કરી શકાય છે આ અભ્યાસની શરૂઆત ધીમે ધીમે કરાય છે તે ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપ્યા બાદ તે ધ્યેય સિવાય બીજો કોઇ વિચાર મનમાં આવવા ન દેવો દૃષ્ટિ નિમેષોન્મેષ રહિત ખુલ્લી રાખવી એક બે મિનિટ જેટલા થોડા વખતથી શરૂઆત નિયમિત રીતે કરવી અને તેને ધીમે ધીમે લંબાવવી–વધારવી પછી તે મૂર્ત્તિને હૃદયમાં સ્થાપન કરી આંખો બંધ કરી મનમાં તે ધ્યેયસિવાય બીજો કોઇ વિચાર આવવા ન દેવો એટલે તેનોજ વિચાર કરવો. તેનો વિચાર કરવો એટલે આત્માના શુદ્ધપદનો વાચક કોઇ પણ શબ્દ જેમકે સોહં અર્હં ૐ વિગેરે લઇ તેનો મનથી જાપ કરવો હૃદયમાં તે મૂર્ત્તિને અંતર્દૃષ્ટિથી જોયા કરવી આ વખતે વચમાં કોઇપણ વિચાર આવી જાયતો તે વિચારને મુકી ન દેવો પણ તરતજ જાપ બંધ કરી તે વિચારને પકડવો અને વિવેકજ્ઞાનથી તે વિચારને છિન્નભિન્ન કરીને કાઢી નાંખવો વિચાર કોઇપણ વાસનાને લેઇને ઉઠે છે તેનું અનિત્યપણું, અસારપણું, દુઃખદપણું વિચારી, અનાત્મપણું, ક્ષણભંગુરપણું, નિર્ણિત કરી તે વિચારને કાઢી નાખવો અને પાછો તે જાપ, મૂર્ત્તિમાં ધ્યાન આપવા પૂર્વક શરૂ કરવો જે વિચારોને દબાવવામાં આવે છે તો તે વિચારો તેટલો વખત દબાય છે, પણ પાછા તેનાથી બમણા જોરથી ઉપડે છે અને હેરાન કરે છે માટે વિચારોને નહિ દાબતાં વિચારદ્વારા વિચારને વિખેરી નાખવા વચમાં થોડો વખત જાપ તથા વિચારને બંધપણ કરી દેવાની ટેવ પાડવી અને ' શુદ્ધઆત્મસ્વરૂપ

હું છું તે આત્માને મુખ્ય રાખી તે સ્થિતિમાં સ્થિર થવું—મનને તે સ્થિતિમાં રાખી રાખવું પણ વિચારાંતર કે આત્મગવેષણાનું આલંબન મનાતું—આ પ્રકારની વચમાં આવવા ન દેવું તેમ થાય ત્યારે ધ્યાન સિદ્ધ થયું મનાય છે અને તેવા ઉત્કૃષ્ટ ભાવના કરીશકનાર મુનિને પણ આ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત એટલે અડતાલીસ મીનીટ કે તેથી ઓછા વખત સુધી ટકે છે તેથી વધારે ટકી શકતી નથી.

શુભધ્યાનમાં આવી સ્થિતિ વધારે વખત સુધી ટકતી નથી, પણ યોગ્ય અભ્યાસથી તે સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે. આ ધ્યાન મહત્ત્વનું છે. અભ્યાસ એટલે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિના અભ્યાસનો ક્રમ તે જાણ. વખત જ થતા યોગોનો—આશ્રવોનો સર્વથા નિરોધ થઈ શકતો નથી. તેથી મોક્ષ, કેવળનું પર્યંત આલંબન ઉપર મનને સ્થિર કરવા રૂપ ધ્યાન, તેને કહેવામાં કે ગણવામાં આવ્યું છે.

સર્વ યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરવારૂપ ધ્યાન કેવળીઓને હોય છે કેવળીઓનો સામાન્ય અર્થ અહીં કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિ પામેલા આત્માઓનો થાય છે જ્યાં તે દેહધારી હોય છે. દેહ વિનાના મુક્તાત્માઓને તો યોગના આશ્રવો કોઈપણની જરૂર રહેતી નથી.

કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી પણ યોગોનો સર્વથા નિરોધ કરવાનું શા માટે રહે છે? તેમ ચેષ્ટા—જૈન પરિભાષામાં જેને કહે છે? તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે કરવો જોઈએ છે. ઉદારિક આદિ શરીરના યોગોથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મ પરિણામ વિશેષ વ્યાપાર જેને યોગો કહે છે ધ્યાન જણાવવા પૂરતું કે

ઉદારિક આદિ (આ દેખાતું આપણું સ્થૂળ શરીર—આદિ શબ્દથી વૈક્રિય—આહારક શરીર લેવાં) શરીરયુક્ત આત્માની વીર્યશક્તિની પરિણતિ વિશેષ તે કાયયોગ.

તેમજ ઉદારિક—વૈક્રિય આહારક શરીરના વ્યાપારથી ખેંચેલા ભાષાદ્રવ્યના દ્રવ્યોનો સમૂહ—તેની મદદથી થતો જીવ-વ્યાપાર-ક્રિયા વિશેષ તે વચન યોગ.

તથા ઉદારિક વૈક્રિય આહારક શરીરના વ્યાપારથી, ખેંચેલ મનો વર્ગણાનાં દ્રવ્યોનો સમૂહ તેની મદદથી જીવનો વ્યાપાર (ક્રિયાવિશેષ) તે મનો યોગ.

આ સર્વ વ્યાપારોને (ક્રિયાઓને) અટકાવવા માટે આત્માની—કેવળી તેમ કરવા માગે તે છેલ્લું ઉપયોગી ઉત્કૃષ્ટતમ ધ્યાન કહેવાય છે આ ધ્યાન પછી તરત તેઓ આ દેહથી છૂટવા માટે સર્વ કર્મોનો નાશ કરી મુક્ત થાય છે

આ ઠેકાણે આશંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે છદ્મસ્થ મુનિઓને અંતર્ મુહુર્ત્ત પર્યંતજ ધ્યાન હોય છે એમ અહિ જણાવ્યું. પણ શાસ્ત્રમાં સાંભળ-વામાં આવે છે અને કોઇ કોઇ પ્રસંગો દેખવામાં પણ આવે છે કે અમુક મહાત્મા–મુનિઓ કલાકોના કલાકો સુધી ધ્યાન કરે છે તેનું કેમ સમજવું ?

આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે એક દ્રવ્યમાં કે ગુણમાં મનનો નિરોધ કરવો–એકરસ અખંડ પ્રવાહ ચલાવવો તે ધ્યાનતો અંતર્ મુ-હુર્ત્તથી અધિક છદ્મસ્થોને હોઇ શકે નહિં યોગોની ચપળતા રોકવી ઘણી મુશ્કેલીભરેલી છે તથાપિ તે ધ્યાતા મુની, એકપછી એક એમ અંતર્ મુહુર્ત્ત પછી પોતાના ધ્યેયોને પલટાવતો જાય અગર મનોયોગની સ્થીતિની વિકળતા થઇ જાય કે તરતજ પાછી તેને ઉપયોગની જાતિથી તેની સાથે જોડી દે અનુસંધાન કરી દે. તો તે ધ્યાનની સંતતિ લાંબા વખત સુધી પણ લંબાય છે પણ અંતર્ મુહુર્ત્ત પછી એકાગ્ર થયેલું મન નિરોધ સ્થીતિમાં રહી શકતું નથી તેનો પ્રવાહ ધ્યેયાંતરમાં–પછી તે આત્મગત મનાદિકમાં કે પરગત દ્રવ્યાંતરમાં સંક્રમણ કરે છે તેથી ધ્યાનનો પ્રવાહ લાંબા વખત ચાલુ રહે છે.' કલાકો સુધી ધ્યાન કરવાનું જે કહેવા કે સાંભળવામાં આવે છે તે આ અપેક્ષાએ બરોબર છે.

એકાગ્રતામાંથી ખસીગયેલા ચિત્તની ત્રણ અવસ્થા થાય છે. તેને ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, અને પદાર્થચિંતા કહેવામાં આવે છે.

શરૂઆતમાં મનને એકજ ધ્યેયમાં જોડવાનું હોય છે. આપણે ધ્યેય તરિકે એક આત્મગુણ લઇએ જેમકે ' આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે. ' વા-રવાર મનને આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે તેનો સંસ્કાર પાડવો. મનમાં તે પદનો–શબ્દોનો પ્રતિધ્વની થયા કરે. આ એકાગ્રતા નથી પણ એકાગ્રતાનો અભ્યાસ થાય છે બીજા સંસ્કારો કે વિચારાંતરોને હઠાવીને આ એકજ વિચારને મુખ્ય કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે આવી મનની સ્થીતિને ભાવના કહે છે. આવી ભાવના ચાલુ રાખવા પછી તે અભ્યાસને મુકી દઇ મન તદ્દન સ્થીર થાય છે. ' હું આનંદસ્વરૂપ છું ' તેને પણ યાદ કરતું નથી મનનો કેવળ લય થઈ જાય છે તે એકાગ્રતાવાળી ધ્યાનની સ્થીતિ કહેવાય છે.

આ ભાવનાની હૈયાતિ ધ્યાનના અભ્યાસ કાળમાં, એટલે ધ્યાન કરવાની શરૂઆતમાં અને અંતર્ મુહુર્ત પછી એકાગ્રતાની સ્થીતિ વિ-ખરાતાં હોય છે આવી મનની સ્થીતિ તે ભાવના છે.

મનની બીજી સ્થીતિ અનુપ્રેક્ષાની છે. અનુપ્રેક્ષા એટલે પાછળ તપાસ

કરવી. એટલે અર્થાત્ ધ્યાનની સ્થિતિ ખસી જવાથી પાછું તે સ્થિતિ મેળવવા પૂર્વે અનુભવેલી ધ્યાનસ્થિતિનું સ્મરણ કરવું, સ્થિતિ ખાલી પૂર્વેની સ્થિતિને યાદ કરવી તે છે

મનની ત્રીજી સ્થિતિ ચિંતા નામની છે આ બે સ્થિતિથી જુદી એટલે મનની આ બે સ્થિતિ ઉંચા પ્રકારની છે તેનાથી આ ત્રીજી નીચા પ્રકારની છે (ટુંકામાં પાછળની ચિંતા કરવી એટલે અનેક વિચારવિશેષો ભમવું અથવા ઇત્યાદિક અનેક પદાર્થોના વિચાર કરવા તે ત્રીજી પ્રકારે ચિંતા નામની મનની સ્થિતિ છે આગમમાં કહ્યું છે)

जं थिर अज्झवसाणं, तं झाणं जं चलं तयं चित्तं
तं हुज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ॥ १ ॥
अंतो मुहुत्त परमो चिंता झाणं तर व हुज्जाण
सुचिरंपि हुज्ज बहु वत्थु संकमे झाण संताणं ॥ २ ॥
अंतो मुहुत्त चित्तं, चिंता वत्थाण मेग वत्थुंमि
छउमत्थाण झाणं जोग निरोहो जिणाणंतु ॥ ३ ॥

જે સ્થિર અધ્યવસાય છે તેને ધ્યાન કહેછે. જે ચપળ અધ્યવસાય છે તેને ચિત્ત કહેછે તે ચપળ અધ્યવસાયને ભાવના, અનુપ્રેક્ષા, અને ચિંતા કહે છે.

અંતર્ મુહૂર્ત (બે ઘડી સુધી) પછી (ધ્યાન રહેતું નથી) ચિંતા હોય છે અથવા ધ્યાનાંતર હોય છે (ભાવના) અનુપ્રેક્ષા હોયછે) ઘણી વસ્તુમાં મન સંક્રમણ કરે (એકમાંથી બીજામાં ફેરવ્યા કરે તો) ઘણા વખત સુધી પણ ધ્યાનનો પ્રવાહ હોય છે અંતર્ મુહૂર્ત પ્રમાણે એક વસ્તુમાં ચિત્ત સ્થિર કરી રાખવું તે છદ્મસ્થોનું ધ્યાન છે અને યોગોનો નિરોધ કરી દેવા તે જીનોનું ધ્યાન છે

આ ધ્યાન કોને કહેવું ?

रागद्दोसो वसी मुणिणा, जं वत्थु विचिंतएव
तत्तवत्थं तं झाणं होयवं या मयस्सवं ॥ १० ॥

રાગ અને દ્વેષ જીતીને, આત્મજ્ઞાની મુનિ જે જે વસ્તુ ચિંતન કરે-ધ્યાન કરે તે તે ધ્યાન સારું માનેલું છે તેમ બાકી ધ્યાન તે અશુભ માનેલું છે

કહ્યું છે શાસ્ત્રાંતરમાં કે,

वीतरागो भवेद् योगी, यत्किंचिदपि चिंतयन्

तदेव ध्यान माम्नात, मतोन्ये ग्रंथ विस्तराः ॥ ६८ ॥

યોગી, ગમે તેનું પણ ચિંતવન કરતાં (જો) વીતરાગ થાય તો તેને જ ધ્યાન માનેલું છે. (તેનેજ ધ્યાન કહેલુ) એ સિવાય બીજા ગ્રંથનાં વિસ્તાર સમજવા મતલબ કે જે ધ્યાન કરવાથી,—જેનુ ચિંતન કરવાથી વીતરાગ થવાય-રાગદ્વેષ રહિત સ્થિતિ પમાય. તેજ ધ્યાન છે એ સિવાય બીજા પોથાં તે ખાલી થોથાં સમજવાં

પ્રકરણ પાંચમું.

આર્ત્ત ધ્યાન

आर्त्तं रौद्रं च दुर्ध्यानं, प्रत्येकं त चतुर्विधं

अर्त्ते भव मथार्त्तं स्यात्, रौद्रं प्राणातिपातजं ॥ ६९ ॥

'આર્ત્ત અને રૌદ્ર એ બે દુર્ધ્યાન છે. તે દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે પીડાથી ઉત્પન્ન થયેલું આર્ત્ત ધ્યાન કહેવાય છે અને પ્રાણનો નાશ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું રૌદ્ર ધ્યાન કહેવાય છે

ભાવાર્થ—રાગદ્વેષની પરિણતિથી કોઇપણ જીવને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવુ કે દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાના વિચારો કરવા તે દુર્ધ્યાન છે. તેને આર્ત્ત ધ્યાન કહે છે બીજા જીવોને આર્ત્ત-પીડીત-દુઃખીત કરવાના વિચારોથી તે ધ્યાનની ઉત્પત્તિ છે

જીવોને પ્રાણોથી સર્વથા જુદા કરવાથી કે કરવાના વિચારોથી ઉત્પન્ન થયેલું દુર્ધ્યાન તેને રૌદ્ર ધ્યાન કહે છે આ બન્ને જાતના દુર્ધ્યાનની ઉત્પત્તિ વિચારદ્વારા થાય છે અને પછી વચન કે શરીરદ્વારા તેને ક્રિયામાં મૂકવામાં આવે છે. આ આર્ત તથા રૌદ્ર દુર્ધ્યાનના ચાર ચાર ભેદ છે. જે અનુક્રમે આગળ બતાવે છે

આર્ત્તધ્યાનના ચાર ભેદ.

अनिष्ट योगजं चाद्यं, परं चेष्ट वियोगजं

रोगार्त्तं च तृतीयं स्यात् निदानार्त्तं चतुर्थकं. ॥ ७० ॥

મનને ન ગમે તેવી વસ્તુના સંયોગથી, વાહાલી વસ્તુનો વિયોગ

થવાથી, રોગ થવાથી, અને વિપત્તિ આવવાથી ઉત્પન્ન થતું એવું આર્ત ધ્યાન ચાર પ્રકારે છે.

અનિષ્ટ સંયોગ.

विष दहन वन भुजगम, हरि शस्त्रा राति मुख्य दुर्जीवैः
स्वजन तनु घात कृद्भिः, सह योगेनार्त मार्तं च ॥ ७१ ॥
श्रुते दृष्टे स्मृते ज्ञातैः प्रत्यासत्ति समागतैः
अनिष्टार्थैः मनः क्लेशे, पूर्वं मार्तं भवेत् तदा ॥ ७२ ॥

પોતાના સ્વજનોને અને પોતાના શરીરનો ઘાત (નાશ) કરનારા ઝેર, અગ્નિ, વન (અથવા જંગલનું વન) સાપ, સિંહ, શસ્ત્ર અને શત્રુ પ્રમુખ દુષ્ટ પ્રાણીઓની સાથે મેળાપ થવો, તેથી ઉત્પન્ન થતું પહેલું આર્તધ્યાન છે. તેમજ અનિષ્ટ પદાર્થોને સાંભળવા થી, દેખવાથી, સ્મરણ કરવા થી, જાણવા થી, નજીક આવવા થી, જે મનમાં ક્લેશ થાય છે, તેથી પહેલું અનિષ્ટ સંયોગ નામનું આર્તધ્યાન થાય છે.

ભાવાર્થ—ધ્યાન એ મનનો વિષય છે. વિવિધ ભાવનાથી ભાવના રૂપે રહેલ મનોવૃત્તિ પ્રગટ થઈ આવે છે અને તેથી એકાગ્ર વિચારથી લીન થાય છે તેથી તેથી આવતું તે ધ્યાન કહેવાય છે. અહીં આર્ત ધ્યાનનો પ્રસંગ છે. અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ કોઈને ઠીક લાગતો નથી. ન લાગવાનું કારણ આત્માએ આનંદ રૂપ છે શુભ સ્વરૂપ છે તેથી તેને પ્રતિકૂળ-ઉદ્વેગ થાય છે ત્યારે આ અનિષ્ટનો મેળાપ શા માટે થાય છે? આત્માએ ચિદાનંદ સુધી જઈ પોતે પાછી ચીડિયા રૂપ વિષયો તરફ આકર્ષાય છે—તેને વિષયનું આપે છે અહોનિશ તેનું ચિંતન કર્યાં કરે છે તેને માટે શરીરનો પ્રયત્ન નિરંતર કર્યા કરે છે મનમાં એ પ્રકાર પાડે છે જેનાથી તેને અનુકૂળ છે રુચ છે તેમ જેને છે પરિગ્રહાય તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેને મેળવવાં રાગ, દ્વેષ, હર્ષ, શોક કરે છે સિવાય, પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટ કરે છે વસ્તુમાં જેજે આત્માના સ્વભાવો રહેલા છે તેતે આત્મના સ્વભાવો તો પ્રાપ્તિ થતાંજ અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો છે અગ્નિનો સ્વભાવ પ્રકાશનો—ગરમ થવાનો છે તે બાળવાનો ગુણ છે. તેમાંનો આપે સ્વભાવ લાગશે? આ એક પ્રશ્ન નથી. તેમ કહે છે કે જેમ અમે જોઈએ તેમ તમારી અનુકૂળ ઉત્પન્ન જોઈએ. તમને ઠીક લાગે તો અમને સ્વીકારો. પ્રેમ લાગેલો આ ... આપો તમારી ઈચ્છા વિના અમે ક્યાં તમારી પાસે આવીએ જોઈએ. તમે અમારા સ્વભાવની તપાસ કરી જોઈએ સમજણ કરો. જ્યાં સુધી પ્રસંગે

એકવાર આમંત્રણ આપ્યા પછી અને તે આમંત્રણને માન આપીને-અમે તમારી આગળ આવ્યા પછી, અમેતો અમારા સ્વભાવ પ્રમાણે તમારી આગળ ઉભા રહીશુ તે વેળાએ તમે આવા કેમ ? ને તેવાકેમ ? આ પ્રશ્ન કરી અમારો અનાદર કરશો-તિરસ્કાર કરશો-અમને રજા આપશો, તો અમે બીલકુલ તમારી પાસેથી જવાનાજ નહિ. ઉલટા અમારા અપમાનના બદલા ખાતર તમારી આગળ રહેવાની અમારી જે મુદત છે, તમે જેટલા દિવસ ખાતર તમારૂં આત્મ ભાન ભુલી અમને ખરીદ્યા છે તે મુદતમાં વધારો કરીશુ, તેથી વધારે વખત તમારી આગળ રહેશું અને એકવાર આમંત્રણ આપ્યા પછી જેટલો અમારો તિરસ્કાર કરશો તેટલા વધારે દીવસ અમે તમને છોડશુ નહિ. જો અમે તમને ગમતા ન હોઈયે તો જેટલા દિવસનુ અમને તમે આમંત્રણ આપ્યુ છે તેટલા દિવસ રાજી-ખુશી થઈ અમને ભોગવી લ્યો-સ્વીકારી લ્યો એટલે અમે અમારી મુદત પુરી થતાં સ્વાભાવિક રીતેજ તમારી પાસેથી ચાલ્યા જઈશું, અને ફરી તમારા નિમંત્રણ સિવાય નહીં આવીયે મતલબ કે શુભાશુભ કર્મના ઉદય વખતે તેના તરફ રાગદ્વેષ ન કરતાં સમભાવે તે કર્મો ભોગવી લેવા એજ આપણો તે વખત માટેનો પુરૂષાર્થ છે

દેહ અને સ્વજન સંબંધીઓને હેરાન કરે, ઘાત કરે, તેવા અનિષ્ટ સંયોગો આવી મળતાં તેથી નારાજ થવુ, તેનો વિયોગ ચિંતવવો, એ આર્ત્તધ્યાન છે તેનાથી બચાવનો ઉપાય ન શોધવો એમ કહેવાનો અહિ આશય નથી પણ મનમાં તે સંબંધી વિચારો કર્યાજ કરવા, મનમાં ક્લેશ પામવો, ખેદ કરવો, તેનો વિયોગ ચિંતવવો, તે કાંઈ તેથી બચવાનો ઉપાય નથી

તમે જેવા વિચારોને પોષણ આપ્યું છે, અન્યને જેવી રીતે, જેવા આશયથી સંતાપ્યા છે, હેરાન કર્યા છે, જેવાં જેવાં બીજ વાવ્યાં છે, તે માટે તમે ઇચ્છા કરો કે ન કરો, તે બી ઉગવાનાંજ અને ફલ આવવાનાંજ અને તે જેને માટે નિર્માણ થયાં છે તેને ખાવા પડવાનાંજ કર્મનો બદલો કાળાંતરે પણ મળ્યા સિવાય રહેતો નથી આ અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ તે તમારા કર્મનો બદલો છે હવે તમે તેનાથી નાશી છુટીને જવાના ક્યાં છો ? બળાત્કારે પણ તેવા ક્લેશી માણસનો સહવાસ થવાનોજ અન્યનુ સુખ નષ્ટ કર્યું છે તે માટે તમારૂ પણ સુખ નષ્ટ થવા-

સુખ અન્યને કેટલા મળ્યાં છે તે માટે તમારે કેટલા અનુભવ પડશે. એ
કલ્પના અભ્યાસે ઓળખ કરીને પણ તે તમારી પાસે આવવાનાજ
તમારા સુખના ઉપભોગ માટે બધાંનાં સુખ તમે હર્યાં છે. તે
તમારાં સુખ પણ અન્યના ઉપભોગ માટે છુટવાનાંજ તમારો સ્વાર્થ
સિદ્ધ કરવા તમે અન્યને દુઃખ આપો તેની કંઈ દરકાર કરી છે! તે
બીજાઓ પણ તમને દુઃખ આપે છે તેની શા માટે દરકાર કરો!

આવા અનિષ્ટ સંયોગોથી નારાજ ન થાઓ. વિચાર કરશો તો તમને
આ જન્મ યા અન્ય જન્મથી પણ એવા દાખલાઓ મળી આવશે કે કર્મોને આધીન
જ મનુષ્યોને થવું છે બીજાઓ નિમિત્ત માત્ર છે નિમિત્ત ઉપર દ્વેષ ન
કરો. તેમના ઉપર ક્રોધ ન કરો. આવા અનિષ્ટ સંયોગ શા માટે મળે છે
તેનું મૂળ કારણ શોધી કાઢો. અને તે મૂળનેજ સુધારો. જેવાં કર્મ
કર્યાં આવશે, સુખી કરો, તો સુખ મળશે. દુઃખ આપો તો દુઃખ મળશે.
શાંતિ આપશો શાંતિ મળશે. આનંદ આપો તો નિરાંત થશે. આ ઉપર
ધ્યાન આપ્યા વિના કેવળ અફસોસ કરવો તે મૂર્ખતા છે

આર્ત ધ્યાન કહ્યું છે કે

मणुण्णाणं सद्दाइ, विसयवत्थुण दास माभिलास
धणियं विओग चिंतण मसंपओगाणु सरणंच ॥ ८७

અને નહિ મળે તેવા શબ્દાદિ વિષયો તથા વસ્તુઓનો, દ્વેષથી મ
લીન મન થઈ—અત્યંત વિયોગ ચિંતવવો અને ફરીને તેનો મેળાપ ન
થાય તેવું ઇચ્છવું—ચિંતવવું તે અનિષ્ટ સંયોગ આર્તધ્યાન છે

ભાવાર્થ—શબ્દ, રૂપ, રસ ગંધ અને સ્પર્શ, આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના
વિષયો છે અને તે જેમાં રહે છે તે વસ્તુ છે. આવા અનિષ્ટ શબ્દાદિ
વિષયો અને તેના આધારભૂત—આશ્રય-નિમિત્ત વસ્તુઓ જેવાં કે કુત્સિત
અપ્રિય અમનોજ્ઞ શબ્દો કર્કશ—કઠોર શબ્દો તથા ગાળો અને એવી
ભયંકર વસ્તુઓ ખરાબ દુર્ગંધ અને દુર્ગંધ વાળા મળ, વિષ્ટાદિ પદાર્થો,
કડવા કષાયેલા રસો, અને તેવી કડવી વસ્તુઓ, કાંટા કાંકરા વિગેરેના
કઠોર સ્પર્શ અને તેવા કઠોર સ્પર્શ વાળા મનુષ્ય અથવા અન્યપ્રાણી
પદાર્થો, આ વિષય અને વસ્તુઓનો અત્યંત વિયોગ ચિંતવવો જેવાં તેવે
આવવા ભોગે. તથાપિ ભય નથી અને કેમ પણ અત્યંત આવા વિપરીત
વિષયો કે પદાર્થોનો મેળાપ પણ મને થશો નહિ એમ ચિંતવવું તે
આર્તધ્યાન છે.

આર્તધ્યાન શા માટે? ઉત્તર એછે કે તે વિષયો નિમત્તે મનમાં ઉદ્વેગ થાય છે દ્વેષ થાય છે દ્વેષથી જીવ મલીન થાય છે. આ મલીનના ઉત્પન્ન થવી તેજ આત્માને કર્મથી દબાવી દેવાનો કે ઉજ્વલ ન થવા દેવાનો પ્રયાસ છે આત્મા કર્મથી વધારે મલીન થાય તેમાં આપણુને મોટુ નુકશાન છે, આત્મા ખરા સત્ય સુખથી વેગળો જાય છે, માટેજ તે ખરાબ ધ્યાન છે જેમ બને તેમ તેવા વિચારોનો ત્યાગ કરી, કરેલું જે ઉદય આવે તે સમભાવે ભોગવી લઇ ઓછું કરી નાખવુ તેજ સમજુ વિચારવાનોનુ કર્તવ્ય છે

ઇષ્ટ વિયોગ બીજું આર્ત્તધ્યાન.

राज्यैश्वर्य कलत्र पुत्र विभव, क्षेत्र स्वभोगात्यये
चित्त प्रीतिकर प्रशस्त विषय, प्रध्वंसभावे थवा
सत्रास भ्रम शोक मोह विवशैर्य चिंत्यते हिंनशं
तत्स्या दिष्ट वियोगजं तनुमतां ध्यानं मनो दुःखदं. ॥ ७३ ॥

दृष्ट श्रुतानु भूतै स्तैः पदार्थै श्चित रंजकैः
वियोगे यन्मनः क्लेशः स्यादार्त्त चेष्ट हानिजं ॥ ७४ ॥

मनोज्ञ वस्तु विध्वंसे, पुन स्तत्सगमार्थिभिः
क्लिश्यते यत् तदेतत्स्यात् द्वितीयार्त्तस्य लक्षणं ॥७५॥

રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, વૈભવ ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ પોતાના ઉપભોગના સાધનો ચાલ્યા જવાથી અથવા ચિત્તને પ્રીતિ કરવાવાળા—સુંદર વિષયોનો નાશ થતાં, જીવો ત્રાસ પામીને, ભ્રમીત થઇને, શોક કરીને, મોહથી પરાધીન થઇને રાતદિવસ તેને માટે જે ચિંતન કરે છે તે મનને દુઃખ દેવાવાળુ ઇષ્ટવિયોગ નામનુ આર્તધ્યાન છે.

ચિત્તને રંજન કરવાવાળા, દેખેલા, સાંભળેલા, અને અનુભવેલા પદાર્થોની સાથેનો વિયોગ થતાં જે મનમાં કલેશ થાય તે ઇષ્ટ વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું આર્ત્તધ્યાન છે.

મનોજ્ઞ વસ્તુનો નાશ થતાં ફરી તેના સમાગમના અર્થી જીવો જે કલેશ પામે છે તે આ બીજા આર્ત્તધ્યાનનુ લક્ષણ છે

ભાવાર્થ—ઇષ્ટ વાહાલા મનુષ્યો કે, દેહાદિ નિર્વાહના સાધનભૂત પદાર્થોનો નાશ થતા અજ્ઞાની જીવો વિવિધ પ્રકારના કલ્પાંત, શોક, આક્રંદ

કરે છે—આર્તધ્યાન કરે છે. તેમાં વિશેષથી આ પ્રકારને દુઃખ થાય છે. અચિંત્ય નિષ્ફળ થયું સમજે છે. તેમાં મિલાપ માટે તેનો વિયોગ પણ દુઃખરૂપ થાય છે. તેને પણ સમભાવ મળવા માટે તે માટે નિરંતર વિચારો કર્યા કરે છે. આ સર્વનું પરિણામ શું સમજવું? કાંઈ નહિ. આત્મસ્વરૂપનું આ અજ્ઞાન છે અથવા કર્મના કાયદાની અજ્ઞાનતા છે. અજ્ઞાન કાંઈ આવી મળતું નથી કે આવેલું જાતું ગયું નથી. આવવામાં અને જવામાં હેતુઓ છે. હેતુ વિનાનું કાંઈ નથી. જો હેતુ વિના આવતું, જતું, સંયોગ વિયોગ થયા હોત તો આ વિશ્વની વ્યવસ્થા બની નજ રહે.

પુન્ય એ પોતાના કરેલાં આત્મવીર્યનું પરિણામ છે. સારાં કર્મોને ગ્રહણ કરવામાં બીજ તેમાં છે. તેનાથી અનુકૂળ સંયોગો આવી મળે છે. તે પૂર્ણ થઈ ગયાં, જેમાં તારા કર્મોના ગ્રહણમાં બીજો રહેલાં છે, તેનાથી પરિણામો ફરી બાહ્ય આવે છે તેને સમજીને ક્લેશ દુઃખનો અનુભવ કરે છે. સુખમાં આપનો નાશ ઘટે છે પણ મળ્યા પછી તેમ રુપાંતરે માનવાં જાય છે આથી ક્લેશ દુઃખી થાય છે.

હવે જે મનુષ્ય વિચારવાન હોય તો, આ વસ્તુનો શોક ન કરતાં સમજીને મનને શાંતિ આપે કે જે કારણથી તેમનો આવવું હતું તે કારણ મારી પાસે પૂરું થઈ રહ્યું છે. ફરી જેમ કે તેવી વસ્તુની જરૂરિયાત હોય તો, પાછાં તેવાં સારાં કર્મો કરી પુન્ય ઉપાર્જન કરું કે તે વસ્તુઓ પાછી મને આવી મળે. આ વસ્તુનો શોક કરવાથી તે પાછી આવવાની નથી તો જેમ બને તેમ અફસોસ કરી, વખત નકામો કાઢી આર્તધ્યાન કરી, નવીન કર્મબંધ કરવો—તેના કરતાં તેમ વખતનો યોગ્ય રસ્તે સારો ઉપયોગ કરી લઉં કે ફરી પાછો આવી સ્થિતિમાં આવી ન પડું. ખરેખર આ જ્ઞાન કે વિચાર મનુષ્યોમાં પણ થોડા હોવાથી, આ સિવાય રસ્તે ચાલુ થઈ શકતાં નથી તેથી તેમને આ પ્રકાર દુઃખાનુભવ થાય છે. તેમ આપણાં ક્યાં પણ પામ તે પાપને ભૂલી જાય છે. કોઈ અનુકૂળ સંયોગો મળ્યા આવતાં અનેક વિષયોનાં દુઃખ વિચારે પડે છે અને આ અનુકૂળ સંયોગો આવવા માટે છે. પણ વખત જતાં આ અનુકૂળતા પણ વિનાશ થાય છે ત્યારે ફરી પણ પૂર્વની માફક શોક આક્રંદ કરતા રહે છે. જેમાંક ધીર પુરુષો આ વિષય સંયોગ વિયોગના માર્ગથી નથી જતા છે. ફરી તે માર્ગ જાણવું ન પડે માટે આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે. અને વિજય મેળવે છે.

ઇષ્ટ વસ્તુ કાયમ બની રહો, તેનો વિયોગ નજ થાઓ વિયોગ થયો હાયતો પાછો સયોગ થઇ આવો વિગેરે વિચારો તેમાં થયેલી એકાગ્રતા-તન્મયપણુ, આ સર્વ રાગનું પરિણામ છે રાગ છે તે આત્માને આવરણ કર્ત્તે છે આત્મા ઉપર આવરણ આવવુ-તે શુદ્ધતાને દબાવી નાખનાર છે. તે દબાતાં અજ્ઞાનતામાં વધારો થાય છે. આ આજ્ઞાનતા અનેક ભૂલાવાઓ ખવરાવી સસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે માટે આત્મા ઉપર આવરણ ન આવે તે માટે વારવાર સાવચેતી રાખી નિરાવરણ થવા માટે પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય માર્ગ છે

અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે.

इठाणं विसयाइणं वेयणएय रागरत्तस्स

अविओगज्जवसाणं तह संजोगामिळासोय. (૮)

રાગમાં રગાયેલા-રાગમાં આશક્ત થયેલો જીવ ઇષ્ટ એટલે મનને ગમે તેવા વિષયો મેળવીને આદિ શબ્દથી ઇષ્ટ વસ્તુઓને અનુકુળપણે અનુભવીને તેનો વિયોગ ફરી ન થાય, તે માટે વિચારો કર્યા કરે તથા તેવી ઈષ્ટ વસ્તુ અને વિષયો જે ન મળ્યા હોય તેવાઓને મેળવવાની ઇચ્છા રાખ્યા કરે તે ઇષ્ટ વિયોગ આર્ત્તધ્યાનનો બીજો ભેદ છે

રોગાર્ત્ત આર્ત્તધ્યાન.

अल्पाना मपि रोगाणां, मा भूत्स्वप्नेपि संगम :

ममेतिया नृणां चिंता: स्यादार्त्तं तत् तृतीयकं. ॥ ७६ ॥

થોડાપણ રોગોનો મને સ્વપ્નવિષે પણ સમાગમ ન થાઓ. એ પ્રમાણે મનુષ્યોને જે ચિંતા થાય છે તે ત્રીજું આર્ત્તધ્યાન છે.

ભાવાર્થ—અનિષ્ટ સયોગમા આ ત્રીજા ભેદનો સમાવેશ થાય છે. તથાપિ મનુષ્યજીવનની બધી ચિંતાઓમાં દેહની ચિંતા-દેહ ઉપરનો મમત્વ એ ચિંતા મોટામાં મોટી છે તેથી બીજી સામાન્ય ચિંતાની બરાબરીમાં એટલે એક બાજુ બીજી સર્વ ચિંતા અને એક બાજુ દેહ રક્ષણની ચિંતા એ સરખી છે અથવા તેથી પણ અધિક ચિંતા છે તે બતાવવા ખાતર આ ભેદ જુદો ગણવામાં આવ્યો છે મનુષ્યો કે સામાન્ય રીતે બધા જીવો પોતાના દેહના રક્ષણ માટે બીજી બધી વસ્તુને જતી કરીને પણ દેહનો બચાવ કરે છે વહાલામાં વહાલી ચીજોનો પણ દેહ રક્ષણ અર્થે ત્યાગ કરે છે એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દેહ ઉપર મનુષ્યોને કેટલો બધો મમત્વ છે ?

આથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે રોગનું શમન ન કરતાં તેને ચાલી નાખવું. હા એ ખરું સાધન છે પણ તેના ઉપર મેલેરિયાને શમન કરવાનો નથી કે ક્વોઈનિન તેનું શમન કરીને કરવું. રામ નિવ ક્વીનિન વિના ક્યાં કરી. શરીર હોવાથી તેમાં રોગાદિ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. આ રોગોમાં કેટલાક હિણપત કર્મના વિપાકથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલાક પોતાની ખાવા પીવાની બેદરકારીથી ઉત્પન્ન થાય છે કેટલાક એવા રોગો એબ્જીન્યન્થ વધવામાં ખાવાથી, ઓછું-વધુ ખાવાથી અને આળસપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઠંડી-ગરમીથી કે દુર્ગંધિત હવા વિગેરેના કારણથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

મનુષ્યોએ અને તેમાં ખાસ કરી સભ્ય જેમ આપણી જેમ, ખાવાના અને ખુલ્લી શુદ્ધ હવા વિગેરેના નિયમો પાલન કરવા જોઈએ કર્મયોગથી રોગોની ઉત્પત્તિ થઈ આવી તો આયુષ્ય, આયુષ્ય ન વધી ધીરજ ઉપચાર કરવા પણ તેના માટે આર્તધ્યાનવાળા વિચારો ન કરવા. તેને માટે ક્વોઈનિન ખાવું નહિ અરે! " આ મારો રોગ ક્યારે જશે! લખાયો પણ કેટલા વખત આ રોગનો સમાગમ થશે ન થાય. ઇત્યાદિ વિચારો કરવાનું પરિણામ શું છે? કાંઈ નહિ. રોગનાશ વિચારોમાં તલ્લીનતા સઘળી તેઓનો એકાગ્ર થઈ જવું એ તો રોગ મિટવા ના મનુ આલંબન છે ધ્યાન છે.

દુઃખોને માટે મનોયોગ જોઈએ, ક્વીનાઈન ઔષધિ પણ નથી તેથી આ રોગ માટે તમે શું એમ ધારો છો કે તે તમારા ઔષધિ થયો છે? નહિ તમારી ભૂલની તપાસ કરો ખાવાપીવાના નિયમો તમે પાળ્યા નહિ હોય, અતિશયતાથી અધિક ભોજન કર્યું હશે. આહારના નિયમોથી વિરુદ્ધ વર્તન થયું હશે. જેથી ઉત્પત્તિ થઈ હશે. નહિ કરવા જેવા વિચારો કર્યા હશે. આ વિચારોની પાછળ અતિશય આશા થઈ તેથી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે માટે પોતાની ભૂલો સુધારવી એજ આપણું કામ છે ભૂલો ન સુધારવી અને કેવળ આર્તધ્યાનના વિચારો કર્યા કરવા, તે વિચારોથી તે રોગો મટતા જતા નથી, પણ તેથી ઉલટું ધ્યાન કે આર્તધ્યાની-રૌદ્રધ્યાન, દિવસે વધતું થાય છે તેથી અશુભ કર્મનો કર્મબંધ વધારે થાય છે મતલબ એટલી છે કે આર્તધ્યાન ન થાય તેવી રીતે રોગને સહન કરવો. યથાશક્તિ ઉપચાર કરતા રહેવું. તેમ છતાં ન મટે તો સમભાવે સહન કરવું. પણ હાયવોયવાળા, વિહ્વળતા કદી ન કરવી.

બીજી રીતે વિચાર કરીયેતો રોગ એ આપણી ભુલની શિક્ષા છે ભવિષ્યમાં વધારે મોટા રોગો ન થવાની એ ચેતવણી છે. અથવા શરીર સુધારવાનું સાધન છે. અર્થાત્ તે રોગ આપણા ભલાને માટે થયેલ છે.

ખાવા, પીવા, હરવા ફરવાદિમાં સાવચેતી ન રાખવાથી–થયેલી ભૂલનો બદલો મળવો જોઇએ અને તે બદલોજ આ રોગ છે આ બદલો મળ્યાથી માણુસ વિચાર કરશે કે, આરોગ શા કારણથી થયો ? વિચારવાન્ તે કારણ શોધી કાઢશે અને ફરીને રોગ ન આવવા બદલ તે ભૂલ કરતાં અટકશે.

ભવિષ્યમાં મોટા રોગો ન થાય તે માટે રોગ એ ચેતવણી છે. આ નાના રોગો થતાંજ, એટલે સહેજ સાજ માથું કે પેટ દુ:ખવું ઇ-ત્યાદિથી ચેતી જઇને માણુસ એકાદ જુલાબ કે તેવાજ ઉપાય કરીલે તોતે રોગ આગળ વધતો ત્યાંજ અટકી જાય છે. અને થોડો ઘણો હોય તો તે ઉપાયથી નાબુદ થાય છે

શરીરમાં શ્લેષ્મ, ઉલટી, ઝાડો કે તાવ થઇ આવે છે, આ રોગો થવાનું કારણ જરૂરીયાતથી વધારે કચરો શરીરમાં એકઠો થયેલો છે, તેને બહાર કાઢી નાંખી શરીર શુદ્ધ કરવાનું છે. હદથી વધારે મગજમાં મળ ભરાવાથી ખોટી ગરમી શ્લેષ્મ દ્વારા બાહાર નીકળી જવા સાથે, મળને બાહાર ફેંકી દેછે અને તેથી મગજ સાફ થઇ જાય છે. તાવ આવવાથી ખોટી ગરમી બાહાર નીકળી જઇ શરીરમાં નિયમિત્ત કામ પાછું ચાલુ થાય છે.

જઠરાની આસપાસ મળ વધવાથી જઠરા કામ કરતી અટકે છે તે છતાં આહાર નાંખવામાં આવે છે તો ઝાડા થાય છે. આ ઝાડા થતાં ખો-રાક ઓછો લેવાતાં ઝાડાદ્વારા મળ નીકળી જાય છે અને ખોરાક ઓછો લેવાથી જઠરા પ્રદિપ્ત થાય છે એટલે મળ કચરો સાફ થતાં શરીર હલકું થાય છે જઠરને પોતાના કામમાં નડતો કચરો દૂર થતાં તે પણ પોતાનું નિયમિત કામ પાચનનું શરૂ કરે છે આમ એકંદર વિચાર કરતાં જે પો-તાના ભલાને માટે રોગ થાય છે તેને અજ્ઞાનતાને લીધે લોકો બુરૂં માની તેને માટે આર્તધ્યાન હાયવોય કરે છે. ફાયદાને ગેરફાયદારૂપ સમજે છે અને વિના પ્રયોજનની મહેનત કરી થાકે છે. મહાન્ પુરૂષો કહે છે કે જે થાય છે તે સારા માટે પણ આની કસોટી કરવાનો વખત કે આની સત્યતા સમજવા જેટલી ધીરજ મનુષ્યો પાસે કયાં છે ? નહિતર આ માનસિક દુ:ખો ઉત્પન્નજ ન થાય. (આદિશામાં પણ વિચારો કરવાની જરૂર છે.)

ગાથા ૭ :

तह सूल सीस रोगाइ, वेयणाए वि विओगपणिहाणं
तदसंपओग चिंता, तप्पडियाराउलमणस्स ॥ १ ॥ (૭)

તેમજ શૂળ, મસ્તકનો રોગ આદિ વેદના ઉત્પન્ન થયે તેના વિયોગ
માટેનો એકાગ્ર કરી તે ફરીને પ્રાપ્ત ન થાય તેવી ચિંતા કરવી અને
તેના પ્રતિકાર માટે (તે રોગ દૂર કરવાના ઉપાય માટે) મન આકુળ
વ્યાકુળ કરવું આ રોગ ચિંતા-આર્તધ્યાન છે.

ચોથું આર્ત અથવા નિદાન આર્તધ્યાન

राज्यं सुरेन्द्रता भोगाः, खचरेन्द्रत्वं जयश्रियः
कदा मे भी भविष्यन्ति, भोगार्थं चेति संमतं. ॥ ७७ ॥
पुण्यानुष्ठानजातैरभिलषति पदं यज्जिनेन्द्रामराणां
यद्वा तैरेव वांछत्यहितकुलकुलच्छेदमत्यंतकोपात्
पूजासत्कारलाभादिक सुखमथवा याचते यद्विकल्पैः
स्यादार्तं तन्निदानं प्रभवमिह नृणां, दुःखदं ध्यानमार्तं
(दुःख दावोग्र धाम.) ॥ ७८ ॥

રાજ્યની પ્રાપ્તિ, ઇંદ્રપણું, ભોગોની અનુકૂળતા, વિદ્યાધરેન્દ્ર આદિ
પદવી મળવું, અને જયલક્ષ્મી આ સર્વે મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? ઇત્યાદિ ચિંત-
વવું ધ્યાન ભોગાર્થ થાય છે.

પુણ્યકર્મ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા) કરી તેના ફળ તરીકે તીર્થંકર અને
દેવોના પદની અભિલાષા કરે, અથવા તેજ પુણ્યથી, અત્યંત ક્રોધથી શત્રુ-
ઓના કુળના ઉચ્છેદ (નાશ) થાય તેવી ઇચ્છા કરે અથવા નાના પ્રકા-
રના વિકલ્પો વડે પૂજા-સત્કાર અને લાભાદિ સુખની યાચના કરે. આ
સર્વે નિદાનથી ઉત્પન્ન થયું આર્તધ્યાન મનુષ્યોને દુઃખાદિ દાવાનળના
આકરા સ્થાન સમાન થાય છે.

ભાવાર્થ. આનું નામ તે મનની મલિનતા દુરધ્યાન-આર્તધ્યાન કહ-
વાય. મહેનતથી કરેલાં જે આત્મગુણ આપનારાં અનેક ધર્મકાર્ય. મહે-
નત કર્યા છતાં પણ આપણી ઇચ્છા સફળતાથી તેને જેમ ન થવા
દેતા તે આ નિદાન કરવાથી ખોવાયેલ છે. મોક્ષરૂપ એવી અને
જીવનનું નિર્મળપણું ક્ષીણ કરી દીધું છે તે વખતે ઘણ આત્મ હેય તો પણ
નિર્મળ ચારિત્ર તેવી ચિંતા કર્યા કરી,-તેને આ આત્મ હિતુસ્થાનનું

કે જેટલા દેશો છે તે બધાનું રાજ્ય મળે તો ઠીક થાય હો. અથવા આ રાજ્યતો મળે પણ પાછુ આયુષ્ય થોડું એટલે તે મૂકીને તો જવુંજ પડેને ત્યારે ઇંદ્રની પદવી મળેતો કેવું સારૂં ? દેવો ઉપર મનમાં ધારીયે તેવી આજ્ઞાઓ કરીએ હુકમો ચલાવીએ, સુંદર અપ્સરાઓ કે ઇંદ્રાણિઓ આવી મળે આપણી આગળ વિવિધ પ્રકારના નાટારંગો થઇ રહ્યા હોય અહા ! આ સુખનીતો વાતજ શી કરવી ? પણ અરે ! એવાં સુખતે મારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ? આ દુનિયાનાજ નાના પ્રકારના ભોગો મળે તોપણ કેવું સારૂં થાય? ગાડી, વાડી, ને લાડીની મજા મારીએ હવાવાળા મયકો ઉપર બંગલાઓ બાંધી અમન ચમન ઉડાવીયે એના કરતાં પણ વિદ્યાધરના રાજાપણાની પ્રાપ્તિ થાયતો તો પછી પુછવુંજ શું ? સુંદર વિમાનોમાં બેસી, વિદ્યાધ-રીઓની સંઘાતે, સુંદર આરામો, બાગ, બગીચાઓ, નંદનવન આદિ, સુંદર સ્થળોમાં વિહાર કરીએ કલ્પ વૃક્ષાદિ ઝાડોની સુંદર ઘટાઓમાં, સેલગાહ થતી હોય, મલયાચળ જેવો મંદમંદ પવન આવતો હોય, કિન્ન-રોના ગાયનોના મધુર શબ્દો કાને પડતા હોય, અહા ! આ મઝાનીતો વાતજ શીં કરવી ? આવામાં કોઇ શત્રુ વિદ્યાધર કે બીજો કોઇ મારી પ-ત્નિને ઉપાડીજાય-મારા સુખમાં વિઘ્ન કરે, કે મારૂં રાજ્ય લેઇ લેવા ચડી આવેતો, ખરેખર હું સામો થઇ જાઉં અને મારામાં એવુ બળ હોય કે મને કોઇ જીતી શકેજ નહિ શત્રુઓનો નાશ કરી તેમની લક્ષ્મી લુંટી લઉં આખી દુનિયાં મારે આધિન થઇ જાય સર્વ ઠેકાણે મારોજ વિજય થાય ઇત્યાદિ વિચારો કરતાં, જરા પવનનો ઝપાટો આવતાં આંખ ખુલી જાય કે કોઇના શબ્દોથી તે વિચારધારા તુટી જતાં, સાવચેત થઇ આવતાં, તપાસ કરતાં આ,જે પાયાવિનાનો મહેલ ઉભો કર્યા હતો તે માંહીલું કાંઇપણ દેખાય ખરૂં કે ? ધુવાડાનાજબાચકા કે બીજુ કાંઇ ? સ્વપ્નામાં દેખેલ બનાવોથી આમાં કાંઇ અધિકતા ખરીકે ? કાંઈજ નહિ

અરે મુર્ખતા ! અહો અજ્ઞાન દશા ! કેવી ભયંકર ભૂલ ? માનવો ! અમુલ્ય માનવ જીવનનો કેવો અસાધારણ દુરૂપયોગ ? આટલા વિચારો કર્યા તેમાંથી કાંઇ મળ્યું ખરૂં કે ? વખતપણ નકામો ગયો તેટલું આ-યુષ્ય ઓછુ થયુ મન પણ તેટલુ ચંચળ થયું અને પરિણામે શુન્ય મીંડું

આના કરતાં તેટલા વખત માટે પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યું હોત, કે ઉત્તમ વિચારો કર્યા હોત, કે કાંઇપણ સારૂ કામ કર્યું હોતતો, મન મેલું થવાને બદલે સુધરત ઉજવલ-નિર્મળ થાત સારૂ પુન્ય બંધાત કે જે વ-સ્તુની જરૂરીયાત કે ઇચ્છા હતી તે મેળવી આપવામાં મદદગાર થાત.

માટે હે મનુષ્યો ! આવા હલકા વિચારોમાંનું ખંખેરી જેની જરૂરિયાત હોય તેને માટે મહેનત કરો.

મનુષ્યો ! તમારા નિરંતરના વ્યવહાર સંબંધમાં તપાસીને જુઓ કે મહેનત વિના કંઈ મળે છે ખરૂં કે ? જ્યારે એકાદી મુસાફરી પણ વખતની મહેનત કર્યા પછીજ પેદા થાય છે તો આ તમારા મનોરથો એમ ને એમ કુદરતી પ્રગટીને પૂરા થવાના છે કે ? નહિ જ.

કેટલાએક વિચારવાન્ મનુષ્યોને ઉપરની હકીકત ખરી લાગવાથી તેમના ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવા માટે નાનાં પ્રકારનાં, પુન્ય, દાન, તપ, જપ વ્રત પ્રમુખ શુભકાર્યો કરીને આત્માને પ્રયત્ન કરે છે. પાણીની પૌંખ ન દુઃખાય ત્યાંસુધી કર્મોનું રક્ષણ કરે છે. એમ લાગણીએ આ સ્થિરત્વ ઉંચું થાય છે. ખાસ કરીને તેમનીઓ, મહિક વિચારોની પ્રમાણ તેમને દેખાતે છે. મહેનત કરીને કેટલું ભાગ્યે તેમને તે તૈયાર થાય છે. તેમ જાતે સ્વાભાવિક વખતે પોતાની મેળે મળી આવે તેવા વખત સુધીપણ તેમ ધીરજ ધરી શકતા નથી. તેમનાં ધારેલાં કામ તેમની પ્રમાણ વિરુદ્ધ થતાં આપણે રહે, કે ફળ આપવાનું સુધી અને તેવી તેમને કામ મળી હોય તેમ તેઓ, પોતાનાં કરેલાં શુભ કર્મોનો જાણે આત્માથી શાંતિ મેળે તેમ નિષ્ફળ કરે છે. નિષ્ફળપણે સર્વ કરેલ મહેનતનો નાશ! ફળ મળવાના વખત આગળથી થાકી બેસે. જુઓ, મેં ખરી જીંદગીમાં અમુક-અમુક ધારેલાં કામ કર્યાં છે તપસ્યાં કરી છે. મહાપર્વ પાળ્યું છે. બીજા ઘણા વિચારો વિશેષ મન, વચન, કે શરીરને કષ્ટ થાય તેવાં કે તેવાં શુભ કર્યાં કર્યાં છે કે ધન ખરચી મંદિર બંધાવ્યાં છે, દાન આપ્યું છે, ધર્મશાળાઓ બંધાવી છે કે પરોપકારનાં કાર્ય કર્યાં છે. તેના ફળ તરીકે-અમુક તરીકે મારી ધારેલી પ્રમાણ પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ થશે. મને વૈભવ પાછો પ્રાપ્ત થશે. દેવાદિ મારી આશાને અમુક રીતે કે પરિ પુત્રાદિકની પ્રાપ્તિ થશે.

આ કેટલાએક કામ કર્યા ઉપરાંત કેટલાક વાર આવી આશા રાખીને બેસેલાં એમ પણ નિશ્ચય કરી બેઠે કે આવા તપશ્ચર્યાદિ પુન્યની શક્તિથી મારા અમુક પુત્રોની-મને મારાં ઉપકાર કરી ઘણું લેનું ત્યાગ કે શક્તિ મને પ્રાપ્ત થશે.

આપણા આવા પુન્યના પ્રમાણથી, અસર, પાપ થવાની ઇચ્છાથી, કે તેવાજ પ્રેમ શક્તિના વિષયને અમુક વિશેષની પ્રમાણથી, તેવી તેવી

વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની માગણીઓ કરે છે આવી માગણીઓનુ પરિણામ તેમને માટે ભયકર દાવાનળના વચમાં રહેના નિવાસસ્થાન તુલ્ય દુ ખરૂપ થાય છે.

પુન્યાદિક ક્રિયાઓ કરી એટલે તેમના ધાર્યા પ્રમાણે ફળ તો મળે છે, તેમાં પણ વિશેષ એટલો છે કે તેમની ઇચ્છા જે વસ્તુ મેળવવાની હોય છે તે મળી શકે તેટલા પ્રમાણથી અધિક પુન્ય હોય, તો તે વસ્તુ મળે છે. તેટલું પુન્ય ન હોય તો તે પ્રમાણે મળતું નથી

તેમને દુ ખી થવાનુ કારણ એ છે જે, નિયાણું કરી માગી લીધેલા ફળનું પરિણામ સુખરૂપ થતું નથી. એક ઇચ્છા બીજી ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે બીજી પુરી થઇ ન થઇ ત્યાં ત્રીજી ઇચ્છા ઉઠે છે જ્ઞાનદશા જાગૃત થયેલી ન હોવાથી આ ઇચ્છાનો નાશ બીજા કોઇ ઉપાયથી થતો નથી, કેમકે ઇચ્છાઓના બીજ અજ્ઞાન દશામા રહેલાં હોય છે ઇચ્છાઓ પણ પુર્ણ થતાં હર્ષ થાય છે. પૂર્ણ થવામાં અનેક આરભો કરવા પડે છે તેમાં કોઈ અડચણ કરે, વિઘ્ન કરે તો દ્વેષ થાય છે ઇચ્છા પૂરી ન થાય તો ખેદ થાય છે. આ રાગદ્વેષની પરિણતિ નવીન કર્મો ઉપાર્જન કરાવે છે. અને પરિણામે જન્મમરણનું ગાડુ વગર અટકે ચાલ્યાજ કરે છે.

આંહી વિચારદશાની પૂર્ણ જરૂર છે જો બીજ સારી જમીનમાં વાવ્યું છે, તો ફળ થશેજ તેને માટે દીનતા કરવી તે કેવળ કલેશનેજ માટે છે તેમજ જો જીવે સત્કર્મ કર્યા છે, તો તેનાં સારાં ફળો મળવા નાંજ, તો તેને માટે આવી દીનતાવાળી અને પરિણામે દુ ખરૂપ નિયાણાની માગણી કરવી તે નકામી છે આત્મદષ્ટિ થયા સિવાય ઇચ્છાના બીજનો નાશ થતો નથી

આંહી આ શંકા થશે કે, મહેનત વિના મળતું નથી—મહેનત કરી ફળની માગણી કરતાં પરિણામ આવુ બતાવોછો ત્યારે ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કેમ કરવી ?

ઉત્તર એ છે કે ઉત્તમ વિચારબળ વિના—જ્ઞાનશક્તિ પ્રગટ થયા સિવાય ઇચ્છાઓનો નાશ થઇ શકતો નથી ઇચ્છાની તૃપ્તિ કોઇ વખત થઇ નથી અને સદાને માટે થવાની નથી એ તો બળના અગ્નિમાં લાકડાં હોમ્યા જ કરો. અગ્નિ શાંત ન થતાં વધતોજ જવાનો ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગોનો ઉપયોગ કરવો આ કાંઇ અગ્નિ શાંત કરવાનો ઉપાય નથી, તેમ વિષયોની પ્રાપ્તિથી ઇચ્છા શાંત થાય તે વાત સ્વપ્ને પણ સાચી ન માનવી મારા આ કથનથી ખાત્રી ન થતી હોય તો અનુભવ કરી જોવાથી નિર્ણય થશે.

હા ! તૃપ્તિ થશે જરાવાર શાંતિ આવશે વૈરાગ્ય પણ પ્રગટ થશે

અને હવે આ રસ્તે અનુકૂળ નહિ એમ નિશ્ચય થયું હશે. જ્યાં તે પૈ-
ગંબરજ જેવા વચન જ્યાં છે ત્યાંથી અનુકૂળ થઈ રહ્યા છે, તે ન
સમજે કે આ વસ્તુએ દુનિયામાં કેવું વચન મળેલ નથી. તેથી તેમ
આત્મામાંથી પાછી તેમ ત્યાં પ્રાપ્તિ થઈ. અને પૈગંબર પહેરેલ વેશ
થાય તૃપ્તિ શાંતિ કે નિરાકુળતા તે નજીક થતી નથી.

માટે નિષ્કામભાવ પુષ્પ વિચાર નિરીક્ષણ પ્રાપ્ત થયા વિના, કે
ધર્મબીજ પૈગામ થયા વિના, તૃપ્તિ કે શાંતિની આશા તમારે
રાખવી જ નહિ.

ત્યારે એક વસ્તુ મેળવવા માટે અમે ગુપ્તવિચારો કરી, તે અર્થે
અરે કે ! આવો ઉત્તર એમ છે કે તમારી ઇચ્છા તે વસ્તુ તરફથી પાછી
વળતી નજ હોત તેને મેળવવા માટે ઉદ્ધાર ઇચ્છાવાળા અતી સ્હેજી હોત
તો તમે ગુપ્તવિચાર અટકી પુછીથી કોઈ પણ તમારું નિદાન બતાવશો.
સુમન કરશો. વિશ્વ ઉપયોગોને મુખ્ય થતી ન આપશો, તમારા આત્માઓને
મિત્ર આસન કરો. તે મેળવવું એટલે તેનો અનુભવ કરવું શરૂ રાખો,
અને નિશ્ચયે તેને હૃદયમાં કરો. દુનિયાને પામવાને આરોજ પેદા કરે છે.
અને ધન-કામ વિગેરે તો પ્રાપ્તિ-ઇચ્છા કરી વિચાર તેની સાથે
પ્રાપ્ત થાય છે દેખાય તે આત્માઓને ભગવાનબીજ ઉદય તમે કરો તો
રસ્તામાં આવતા જાય એવા વિશ્વ ઉપયોગો તો ઇચ્છાનુસાર
સ્વાભાવિક તમને આવી મળશે. એક ક્ષણને તમે મળશો તો પહેરેલ
ચોકસી તો અનિચ્છાએ પણ તમારી પ્રાપ્તિ કરશે.

જપ, તપ, વ્રત, ભક્તિ કર્યા કરો પણ સાથે તેના ફળની ઇચ્છા
ન રાખો. ઇચ્છા વિચાર કરો. શુભકામ કર્યા કરો. આવું પરિણામ એ
આવશે કે જે ક્રિયા કરો છો, તેમાં જે સ્વભાવ છે- તે કાળાંતરે બહાર
આવશે અને તમારી આસક્તિ તેમાં મળી જશે હશે તો આ અનુકૂળ
થવાથી કે વિશ્વ ઉપયોગનો થાપશો, તમને કેવળ ન કરવા કોઈ ઇચ્છા
એને શાંતિ આવી તેમ જીવ વિચાર હતા નિરાકુળતા મેળવી આવશે.એવે
માટે જ્યારે ઇચ્છા કરતા હતા તે થઈ ગયો આનંદ પણ તમને
તેનાથી નિરાકુળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રહેશે.

વસ્તુ કે ક્રિયા એકની એક છે પણ તમે જેમ જેમ તેને આચરતા
જશો તેમ તેમ તે તમારાથી દૂર જાશે અને જ્યારે તમે તેને ત્યાગ
ઇચ્છશો ત્યારે તે તમને વળગી આવશે આ પ્રમાણે વસ્તુના સ્વભાવને
સમજ તેની ઇચ્છા કરી નથી. એટલે તે તમને મળશે, એટલુંજ નહિ

પણ તે તમારી ઇચ્છાને શાંત કરી, તમને હેરાન ન કરતાં-ઉલટી વિર- ક્તતાને પ્રગટાવી જશે. વસ્તુસ્થીતિ આ પ્રમાણે છે માટે ભવિષ્યની ચિંતારૂપ આર્ત્તધ્યાન મૂકી દઇ પ્રયત્ન કરતા રહો. આત્મપરાયણ થાઓ.

અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે—

देविंद चक्कवट्टित्तणाइं, गुण रिद्धि पथ्थणा मईयं
अहम नियाण चिंतण, मन्नाणाणुगय मच्च तं ॥ १ ॥ (९)

દેવેંદ્ર અને ચક્રવર્તિઆદિના ગુણ (રૂપાદિક) તથા રિદ્ધિની પ્રાર્થના (યાચના) વાળુ નિયાણાનું ચિંતન કરવુ તે અધમ છે. અત્યંત અજ્ઞાનની મદદથી તે અધ્યવસાય)ઉત્પન્ન થાય છે.

આર્ત્તધ્યાનનું ફળ.

एयं चउव्विहं राग दोस मोहं कियस्स जीवस्स
अट्ट झाणं संसार वद्धणं तिरिय गइ मूलं ॥ २ ॥ (१०)

રાગ, દ્વેષ અને મોહના ચિન્હવાળુ (રાગદ્વેષ અને મોહથી ઓ- ળખાતું)આ ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન, જીવને સંસાર વધારનારૂં છે અને તિર્યંચ (જનાવર) ની ગતિનું મૂળ છે. (આર્ત્તધ્યાન કરનારા જીવો વિશેષ પ્રકારે જનાવરની ગતિમાં જાય છે)

મધ્યસ્થ મુનિઓને આર્ત્તધ્યાન હોતું નથી.

मज्झथ्यस्सय मुणिणो, सकम्म परिणामं जाणिय मे अंमि
वथ्थुणस्सभाव चिंतण, परस्स सम्मं सहंतस्स ॥ १ ॥ (११)

પોતાના કર્મપરિણામથી આ (રોગાદિ અનિષ્ટ સંયોગો) ઉત્પન્ન થયેલા છે (ઇત્યાદિ) વસ્તુ સ્વભાવના ચિંતન કરવામાં તત્પર થએલા અને સમ્યક્ રીતે (રાગ દ્વેષ વિના) રોગાદિ સહન કરતા એવા મધ્યસ્થ મુનિને આર્તધ્યાન હોતુ નથી.

ભાવાર્થઃ—અહીંયાં શંકા થાય છે કે, મુનિઓ કે જેણે સંસાર ત્યાગ કર્યો છે અને મુખ્યરીતે આત્મસાધન કરવામાં ચિત્તને લગાડયું છે તેવા મુનિઓને પણ ઘણીવાર પૂર્વકર્મ સંયોગથી નાના પ્રકારના રો- ગાદિનો ઉપદ્રવ થઇ આવે છે કેમકે કર્મ કોઇને ફલ આપ્યા વિના રહેતું નથી આ મહાપુરૂષોનો સિદ્ધાંત છે, તો આ રોગની અસમાધાનીથી, તેનો પ્રતિકાર-ઉપાય કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. અને મનમાં એથી એમ

પણ થાય છે કે આ રોગ શાન્ત થઈ જાય તો ઠીક. આમ રોગના નાશનો ઉપાય કરવો અને મનથી રોગનો નાશ થાય તેમ ચિંતવવું. તેથી મુનિઓને આર્તધ્યાન થવું જોઈએ?

વળી તપ સંયમ આદિ અંગીકાર કરવાથી તેમના મનમાં ચોક્કસ નિશ્ચય હોય છે કે શારીરિક દુઃખનો વિયોગ થાય તો ઠીક. તેથી પણ તેમને આર્તધ્યાનની પ્રાપ્તિ છે એમ સમજી શકાય છે?

આનો ઉત્તર એ છે કે જો રાગદ્વેષાદિને પરવશ થાય તો મુનિ હોય તો અવશ્ય તેમને પણ આર્તધ્યાન હોય, પણ જેઓ રાગદ્વેષને આધીન ન થતાં મધ્યસ્થ સ્થિતિ ધારણ કરી વિચાર કરે છે કે, આ વિવિધ પ્રકારના રોગો જે મારા દેહમાં ઉત્પન્ન થયા છે તે પૂર્વજન્મમાં કરેલ અશુભ કર્મનો વિપાક (ફળ) છે. મારે મારે પરિતાપ કરવો એ યોગ્ય નથી. હું મનમાં ખેદ કરીશ તોપણ તેથી આ રોગ ઓછો થવાનો નથી. મહાન પુરુષોને પણ કરેલાં કર્મ ભોગવ્યા વિના છૂટકો થતો નથી, ઇત્યાદિ વસ્તુસ્વભાવના ચિંતવન-વિચારમાં તત્પર થઈ જાય અથવા ભાવે મધ્યસ્થ પરિણામે તે રોગાદિને સહન કરતાં તેમને આર્તધ્યાન હોતું જ નથી પણ કર્મની નિર્જરા થાય છે.

સાલંબ કારણનો વિચાર કરી રોગનો પ્રતિકાર કરવાની જરૂર છે.

कुणउ व पसत्थालंबणस्स, पडियार मप्पसावज्जं

तव संजम पडियारं च सेवओ धम्म मणियाणं ॥ ४ ॥ (૧૮)

પ્રશસ્ત—આદિ જ્ઞાનના સાધન ભૂત આલંબન માટે અલ્પ સાવદ્ય વાળા પ્રતિકાર—ઉપાયો કરવાની જરૂર છે અને નિયાણારહિત કર્મક્ષયના હેતુભૂત તપ સંયમરૂપ ઉપાયો સેવવા પણ જરૂરના છે. મતલબ કે તેથી આર્તધ્યાન થતું નથી પણ તે ઉપાયો ધર્મધ્યાન છે અથવા ધર્મ ધ્યાનનું કારણ છે.

ભાવાર્થ—જ્ઞાનાદિ ઉત્તમ આલંબનને માટે અલ્પ દોષવાળાં કે નિર્દોષ ઔષધાદિનો ઉપચાર કરવાથી ધર્મધ્યાનને હાનિ પહોંચતી નથી. શરીર સારું હશે તો જ્ઞાન ભણાશે. ધર્મધ્યાની કે ધ્યાન, જ્ઞાન તપસ્વી આદિની ભક્તિ થશે. નાના પ્રકારની તપશ્ચર્યા થશે. આજ્ઞાની અને અપાયની વિચારણા સેવા સાધુઓની સારવાર, વૈયાવૃત્ય બની શકશે. અને પ્રવૃત્તિ કરી આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકાશે. ઇત્યાદિ આલંબનો—કારણોને લઈ નિર્દોષ ઔષધ કરાવવાની જરૂર છે. અથવા અલ્પ દોષવાળાં પણ પરિણામે મહાન લાભ આપનારાં ઔષધોથી ધર્મધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય છે

શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, ગીતાર્થ મુનિ યતનાપૂર્વક કારણે અલ્પ સાવદ્ય ઔષધાદિ કરતાં છતાં પણ નિર્દોષ છે. ગીતાર્થ એ શબ્દ કહેવાનો હેતુ એ છે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવના જાણનાર ગીતાર્થ મુનિ હોય છે જે અવસરે જેની જરૂરીયાત હોય તેવી પ્રવૃત્તિ આગ્રહવિના તેઓ કરેછે, તેથી લાભાલાભનો વિચાર કરી યોગ્ય અવસરે કોઇ કામમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કરવી ઘટે ત્યાં તે તેવી પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે

તપ, સયમ આદિ કરવાં છે તે પણ સસારિક દુખોનો પ્રતિકાર-ઉપાય છે, માટે તપ, સયમાદિની વૃદ્ધિ થતી હોય તેવા નિમિત્તે ઔષધાદિ કરવાં પડે તેપણ ધર્મ ધ્યાનનો હેતુ હોવાથી ધર્મધ્યાન છે વિશેષ એટલો છે કે તે તપ સંયમાદિ નિયાણાં વિનાના હોવા જોઇયે સસારીક સુખની અભિલાષા—ઇચ્છા વિનાના હોવા જોઇએ

અહીં કોઇ શકા કરે કે કર્મનો ક્ષય કરવા માટે તપ સયમાદિ કરવાં છે તે પણ એક જાતનું નિયાણુ જ છે ને ! કેમકે નિયાણાનો અર્થ એજ થાય છે કે, મારી આ સયમ, તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાનું ફળ અમુક મને પ્રાપ્ત થાઓ અને તે પ્રમાણે કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે તપશ્ચરણાદિ કરવાં તે પણ નિયાણુંજ છે ને ?

આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે, તે વાત ખરી છે નિશ્ચયથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, તેનો પણ નિષેધ કરેલો છે. मोक्षे भवे च सर्वत्र निस्पृहो मुनि सत्तम ઉત્તમ મુનિઓ મોક્ષમાં અને ભવમાં–સસારમાં સર્વ સ્થળે સ્પૃહા ઇચ્છા કરતા નથી તોપણ આવી ઉત્તમ કોટિની ભાવનામાં જેમનું મન પરિણમ્યુ નથી તેવા જીવોની અપેક્ષાએ વ્યવહારમાર્ગે મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, તે દોષવાળી નથી. આ પ્રકારે પણ તેમની ક્રિયામાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી તેઓના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. અને ત્યારપછી છેવટે તેઓ સર્વત્ર નિસ્પૃહ થવાની કોટિમાં પ્રવેશ કરી શકે છે,

આર્ત્તધ્યાનવાળાને લેશ્યા કેટલી હોય ?

लेश्या त्रयं च कृष्णादि, नाति सांक्लिष्टकं भवेत्
आर्त्तध्यान गतस्याथ, लिंगान्येतानि चिंतयेत् ॥ ७९ ॥

આ આર્ત્તધ્યાનવાળાને કૃષ્નઆદિ ત્રણ લેશ્યા, ઘણી સક્લિષ્ટ-(મલીન—કલુષિત) ન હોય. તેવી (ત્રણ લેશ્યા) હોય. હવે આ-ર્ત્તધ્યાનવાળાનાં આગળ કહેવામાં આવશે તે લિગો– ચિન્હો–નીશા-નીઓ નો વિચાર કરવો

ભાવાર્થ—જેના ઉદયવડે આત્મા લેપાય છે. જુદાજુદા અધ્ય

વચનો—પરિણામો ધારણ કરે છે તેને લેસ્યા કહે છે. જેમ સ્ફટિક રત્ન સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત નિર્મળ-સ્વચ્છ અને શ્વેત હોય છે. તથાપિ કાળા, પીળા, લીલા, રાતા, વિગેરે રંગવાળા પદાર્થો તેની પાછળ મૂકવામાં આવે છે તો આ પદાર્થોની ઉપાધીને લઈ સ્ફટિક પણ કાળું, પીળું લાલ કે લીલું દેખાય છે. આ દેખાવ વિચાર કરો કે સ્ફટિક રત્ન ન સ્વરૂપ તેવું નથી પણ આ પદાર્થોની નજીકતાને લઈને વિપરિત ભાન થાય છે. જુદીજુદી રીતે તે સ્ફટિક દેખાય છે. એવીજ રીતે આત્મા સ્વભાવે ? ઉદયમાં આવ્યાં છે તેની નજીકતાથી આત્મા આત્મા પોતાનું ભાન ભૂલી જાય તેવા રાગ દ્વેષ મોહ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોની નજીકતાના નિમિત્તથી આત્મા જુદાજુદા પરિણામે પરિણમે છે. સ્વચ્છ કે મલિન, વિશુદ્ધ કે મંદ જેવા નિમિત્ત કે કર્મ અણુઓનો ઉદય થાય છે તેવા રૂપના અધ્યવસાય થાય છે તેને લેસ્યા કહે છે.

આર્તધ્યાનવાળા જીવોને, કૃષ્ણ નીલ અને કાપોત આ ત્રણ લેસ્યાઓ હોય છે. તથાપિ તે અતિ ઘણી વિશુદ્ધ, મલીન વા વિવિધ હોતી નથી, પણ થોડી મલીન થોડી વિવિધ (વિરલ) હોય છે. આર્તધ્યાનવાળા જીવોની રૂપના પરિણામો, કાળાં, લીલાં અને કાપોત પારેવાના રંગ જેવા થાય છે. આ તેને ક્રમ થયો મંદ, મોટા અને ઘણી મોટી વિશુદ્ધતાવાળા-કાળાપણાવાળા હોય છે.

આર્તધ્યાનનાં ચિન્હો-લક્ષણો બતાવે છે.

शोकाक्रंदौ मूर्छा मस्तक हृदयादि घातनं चिंता
आर्तध्यानस्य भवन्ति हि चिह्नान्येतानि पापानि ॥ ८० ॥

શોક કરવો, આક્રંદ કરવું (રડવું), મૂર્છા આવવી, માથું અને હૃદય આદિ પછાડવાં-કૂટવાં ચિંતા કરવી, ઇત્યાદિ આર્તધ્યાનને પામેલા પુરૂષનાં આ પાપ ચિન્હો નિંદ્ય સમજવાં.

વિવેચન—આર્તધ્યાન કરનારા જીવોનાં અંતરનાં લક્ષણો તે તે આર્તધ્યાન કરનાર જીવ વિચારવાન હોય તો તે પિતાના મનથી અનુભવીને પોતેજ નિર્ણય કરી શકે. બહાર આવનારા લોકો, બચપણા કે વાળા તરવ, આક્રંદ, રુદન, માથું હૃદય, કુટવા વિગેરે લક્ષણોથી બીજા મનુષ્યો પણ જાણી શકે છે કે આ મનુષ્યનું મન આર્ત છે. ચપળ, ચિંતા કે દુર્બળતાથી પીડિત છે. ઘણા ચિત્ત થતો નથી. આત્મા દુઃખી થઈ છે. વિવેકશૂન્ય થયું છે-આર્તધ્યાન થયેલ છે.

આર્તધ્યાનને લઈ આત્માની ચિત્ત વૃત્તિ ઉપર જમાવાર થયેલ છે, તેને લઈને જેવા પ્રકારની કે વસ્તુની આ પ્રવૃત્તિ છે.

મૂળ શ્લોકમાં આર્ત્તધ્યાનવાળા નરનાં-પુરૂષનાં આ લક્ષણો છે તે સામાન્યરીતે પુરૂષની મુખ્યતા રાખી લખ્યુ છે બાકી આ લક્ષણોથી દરેક જીવોના સ્ત્રી કે પુરૂષના આર્ત્તધ્યાનનો નિશ્ચય કરી શકાય છે.

तस्सा कंदणं सोयण, परिदेवण ताडणादि लिंगाइं

इठाणिठं वियोगा विओग वेयणा निमित्ताइ ॥ १ ॥ (૧૫)

ઇષ્ટના વિયોગથી, અનિષ્ટના સયોગથી, અને વેદનાના નિમિત્તથી તે આર્ત્તધ્યાનવાળાનાં, આક્રંદ, શોચન, પરિદેવન, અને તાડન આદિ ચિન્હો થાય છે,

ભાવાર્થ—આક્રદન એટલે મોટા મોટા શબ્દો વડે-વિલાપો કરી કરીને વિશેષ પ્રકારે રોવુ

શોચન એટલે આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હોય તેવી રીતે ઓરતો કરવો-પશ્ચાતાપ કરવો-જેનો વિયોગ થયો છે તેની સાથેનો પોતાનો સ્વાર્થ યાદ કરવો, યા ગુણો યાદ કરવા બીજાને કહી સભળાવવા.

પરિવેદન-એટલે દીનતા કરવી-દયામણો ચહેરો કરવો, બીજાને દયા ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે બોલવૂ અથવા વારવાર ક્લિષ્ટ ભાષણ કરવુ

તાડન એટલે—છાતી કુટવી, માથુ કુટવુ, વાળ ખેચવા, પછાડીઓ ખાવી ઇત્યાદિ બાહ્ય લિગો—લક્ષણો ઇષ્ટના વિયોગથી અનિષ્ટના સયોગથી અને વેદના-રોગાદિક વ્યાધિના નિમિત્તથી કરાય છે તે સર્વે આર્ત્તધ્યાનનાં ચિન્હો બાહ્ય બીજા આગળ દેખાવ કરી શકાય તેવાં અથવા બીજાઓ જાણી દેખી શકે તેવાં છે

આ આર્ત્તધ્યાન કોને હોય ?

तदविरय देस विरया, पमायपर संजयाणुयं झाणं

सव्वप्पमाय मूलं, वज्जेयव्वं जति जणेणं ॥ २ ॥ (૧૮)

અવિરતિ, દેશવિરતિ અને પ્રમાદમાં તત્પર સયતિ (સાધુ) ઓને તે આર્ત્તધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન સર્વે પ્રમાદનુ મૂળ છે. યતિજનોએ તેનો ત્યાગ કરવો

ભાવાર્થ—આ આર્ત્તધ્યાન કેટલાં ગુણઠાણાં સુધી હોય છે, તે બતાવે છે અવિરતિને હોય છે અવિરતિના બે ભેદ છે પહેલાથી ત્રીજા ગુણઠાણા સુધીના મિથ્યાદષ્ટિ જીવો તે અવિરતિ છે અને ચોથા ગુણ ઠાણા વાળા સમ્યક્ દષ્ટિ જીવો પણ અવિરતિ કહેવાય છે

ગુણોનું સ્થાન તે ગુણસ્થાન યા ગુણશ્રેણિ વર્ગ અપેક્ષી—ગ્રંથ
ગ્રંથી રાગી જેવી, અજ્ઞાનતાની નિબિડ અવસ્થાથી (અન્ધકાર સ-
રીખાથી) અન્ધકાર સરીખાં, આત્માનું ભાન સૂક્ષ્મ શરીર ધારણ કરવ-
ાથી કોઈક સ્થૂલ શરીર ધારણ કરવાપણું હોય. એમ કહીએ પણ
ધર્મ જેવી વસ્તુ તરફ લાગણી હોય પણ જ્યોને તે અધર્મ હોય. તથાપિ
કોઈક વખતે આત્માથી ધર્મ તરફ વલણ થયેલું હોય, પ્રકૃતિ જરા તરફ
એમ કહીએ પણ (ખરી સમજ ન પડે તેવી રીતે પણ) એટલે ગુણ
પ્રાપ્ત થયેલો હોય તેને પ્રથમ ગુણસ્થાન (કારણકે ગુણ) કહે છે આ
ગુણ આગળ આત્માની ભૂમિકાઓ વિકાસ પામતો જાય છે બીજું ગુણ
સ્થાન—બીજી ભૂમિકામાં આત્માને આત્માપણે અલ્પરૂપે સમ્યક્ત્વ થાય
છે અને દેહનું ભિન્ન ભિન્ન ભાન થાય છે તેને વિવેકજ્ઞાન પણ કહે છે
આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ અહીં પ્રગટ થયું નથી જ્યાં થોડે અંશે પણ
ગુણની શરૂઆત આ ભૂમિકામાં થાય છે એટલે અહીં સ્વસંવેદનરૂપ
અનુભવરૂપે અહીં પ્રગટ થાય છે. તથાપિ ચોથે થાય અલ્પ અંશરૂપ
(અવ્રતે) રૂપે હોય છે જે ચોથા ગુણસ્થાને પૂર્ણ પ્રગટ થાય છે

આ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવો કહેવાય છે છતાં
તેઓ અવિરતિ હોય છે અવિરતિ એટલે વ્રત નિયમો ન કરવા.

ઇન્દ્રિયો આવત છે તે ઇન્દ્રિયોને અનુકૂળરીતે મર્યાદામાં રાખવી
ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવો, થોડે અંશે પણ ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવી
તે વિરતિ કહેવાય છે આત્માનું સ્વરૂપ એવી રીતે અનુ-
ભવ્યાં આવ્યું છે (સ્વાનુભવ સિદ્ધ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયેલ નથી) તેવી
રીતે પ્રગટ કરવામાં અગત્યનું કર્મ શક્તિઓનો નાશ કરવા—તે આ
આત્માને દબાવનાર જે ચિકાશ છે તે ચાર્મો આવરણ હજુ ગયાં નથી—
તેથી ઉત્સાહ હજુ પ્રગટ થયો નથી તેથી—અલ્પ—અંશરૂપે તે વર્તે
હલકાં અગાઉ વીર્યથી છે તે અવિરતિ કહેવાય છે

પહેલાથી ચોથા સુધી રહેનારા ગુણીજન જીવો પણ અવિરતિ કહેવાય
છે તથાપિ તેમાં અને આ ચોથા ગુણ સ્થાનવાળા જીવોમાં જે તફાવત છે
તે એ છે કે, તે ભૂમિકા વાળાઓને તો આત્માને અનુભવ-વર્તવાપણું
પણ નથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજીને જડથી ભિન્ન માનવા જેટલું
અજ્ઞાન પણ ઓછું થયેલું નથી ગુણસ્થાન ઉપયોગથી વિકાસ પામવાની
ઇચ્છા પણ થઈ નથી એટલું નહિ પણ ગુણસ્થાન ઉપયોગ તેવા
એમ કરે? કરવા માગ્યેલું હોય છે અને એમ કહીએ ખરા તરફ

વલણ થયેલું હોય તોપણ, વ્યવહારના પ્રસંગોમાં સુખી થવાય કે અન્ય જન્મમાં અનુકૂળ ઉપભોગો મળે તેટના પુરતું હોય છે ત્યારે આ ભૂમિકાવાળાને આત્માનો નિશ્ચય થયેલો હોય છે જેવેરૂપે જાણ્યું છે તેવેરૂપે અનુભવ નથી પણ તે તરફ હવે તેને પ્રયાણ કરવાનું હોય છે. એટલે આનું લક્ષ આત્મજ્ઞાનજ હોય છે

અવિરતિવાળા બન્નેને આર્ત્તધ્યાન હોય છે. છતાં બન્નેના આર્ત્તધ્યાનમાં તફાવત ઘણો હોય છે.

દેશવિરતિ—દેશથકી થોડા ભાગની વિરતિ કરનાર—આત્મા તરફ લક્ષ રાખી ઇચ્છાઓનો નિરોધ કરનાર પંચમી ભૂમિકા યા ગુણસ્થાનવાળા જીવો, તેને પણ આર્ત્તધ્યાન અમુક ભાગે ઇષ્ટ વિયોગાદિ સંબંધી હોય છે

છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા—સર્વ વિરતિધારી મુનિઓ, ત્યાગીઓ, પ્રમાદમાં પડતાં તેમને પણ આર્ત્તધ્યાન થઇ આવે છે, છતાં પૂર્વના ગુણસ્થાનક કરતા ઘણુંજ મંદ મંદ આર્તધ્યાન હોય છે. તેના કારણો પૂર્વે બતાવી આવ્યા છીયે.

પહેલાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી આર્ત્તધ્યાન હોય છે તથાપિ પહેલા ગુણસ્થાનમા રહેલા જીવોનું આર્ત્તધ્યાન, તેનાથી જેમ જેમ આગળ વધતા જાય તેમ તેમ આર્તધ્યાન ઘણું મંદ મંદ હોય છે અને તેનાં કારણો પણ ચડતાં ચડતાં ઘણાં સામાન્ય, નિર્માલ્ય યાને નજીવાં જેવાં હોય છે તથાપિ આર્તધ્યાન પ્રમાદનું મૂળ છે મૂળ સજીવન હોયતો વૃક્ષ ફરી પલ્લવીત થવાનો સંભવ છે માટે થોડા નજીવા પણ આર્ત્તધ્યાનને અવકાશ આપવો નહિ અપ્રમત્ત દશાવાળા મુનિઓમાં આર્ત્તધ્યાનને અવકાશ નથી

પ્રકરણ છઠ્ઠું.

રૌદ્રધ્યાન.

दुष्ट क्रूराशयो जंतु, रौद्र कर्मकरो यतः
ततो रौद्रं मतं ध्यानं, त च्चतुर्धा बुधैः स्मृतं ॥ ८२ ॥

જે કારણને લેઇ દુષ્ટ ક્રૂર આશયવાળો જીવ રૌદ્રકર્મ કરે છે તે કારણથી તેને રૌદ્રધ્યાન માનેલું છે તે રૌદ્રધ્યાન જ્ઞાની પુરૂષોએ ચાર પ્રકારે કહેલું છે.

તે ચાર ભેદ બતાવે છે—

हिंसा नंदा म्मृषा नंदा, चौर्या संरक्षण तथा
रौद्र ध्यानं चतुर्धात्वा, देहिनां निर्दयात्मनां ॥ ८१ ॥

નિર્દય સ્વભાવવાળા જીવોને હિંસામાં થતા આનંદથી, અસત્યથી થતા આનંદથી, ચોરીથી થતા આનંદથી, અને ધનાદિ રક્ષણના આનંદથી થતા રૌદ્ર પરિણામથી રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારે થાય છે. તેને હિંસાનંદ, અસત્યાનંદ, ચૌર્યાનંદ અને રક્ષણાનંદ અથવા હિંસાનુબંધી અસત્યાનુબંધી, ચૌર્યાનુબંધી, અને રક્ષણાનુબંધી રૌદ્ર ધ્યાન કહે છે.

હિંસા રૌદ્રધ્યાન.

पीडिते च तथा ध्वस्ते, जीवौघेय कदर्थिते
स्वेन वा न्येन वो हर्षे, स्तद् हिंसा रौद्र मुच्यते ॥ ८२ ॥

પોતાને હાથે કે પરની પાસે જીવોના સમુદાયને પીડા કરવી કદર્થના કરવી, કે નાશ કરવો અને તેમ કરીને હર્ષ પામવો તેને હિંસારૌદ્ર ધ્યાન કહે છે.

ભાવાર્થ—નિર્દયતા, ક્રોધાવેશ, ક્રૂરતા, કઠોરતા, દુષ્ટતા, નિષ્ઠુરતા ઇત્યાદિ પરિણામો એક જાતની રીતે ખરાબ પરિણામને સૂચવે છે. આવા ખરાબ પરિણામ જીવના થાય તેને રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ રૌદ્રધ્યાનની પરિણતિ મનની વૃત્તિઓ અનેક પ્રકારે અનેક રીતે થાય છે. જ્યાં તે સર્વેનો સામાન્યરીતિ ચાર ભેદોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એટલે તે અપેક્ષાએ રૌદ્ર ધ્યાનના ચાર ભેદ કહે છે. તે સર્વેમાં જીવનું ક્રૂર પરિણામ થાય છે. ક્રૂર પરિણામ વિના દુર્ધ્યાન થતું નથી.

પોતે અથવા બીજાને જીવોને પીડા કરે છે મારી રીતે આપણા જીવો દીનતા-દુઃખી થાય તેવી કદર્થના કરે છે અને બીજો તે જીવોને મારી નાખે છે મારી નાખીને ખુશી કરીને પછી તે રાજી થાય છે. ખુશી થાય છે. હર્ષ પામે છે કે જો હું બળવાન્! મેં તાકીદ આવા બળવાનને મેં એકદમ મારી નાખ્યો. પોતે આ પ્રમાણે જીવોને મારી નાખીને રાજી થાય છે. તેમજ બીજા પાસે જીવોને પીડા કરાવે છે. કદર્થના કરાવે છે અને મારી નખાવે છે. અથવા કોઈ અન્ય હણે, જીવોને મારી દેખ-પીડા કરી દેખ-કદર્થના કરી દેખ તે દેખીને ખુશીથી નાચીને પોતે રાજી થાય છે. આ રૌદ્રધ્યાન છે.

ઓ મહાન્ ઇચ્છાવાળા જીવો ! તમે પોતે સુખી થવાને, નિરોગી થવા ને, ક્લેશરહિત જીવન ગુજારવાને કે, લાંબુ જીવન ટકાવવા માટે ઇચ્છાઓ કરો છો, તો બીજા જીવોની ઇચ્છાઓનો, બીજાની આરોગ્યતાનો, બીજાના સુખોનો કે બીજાના જીવનનો તમે શા માટે નાશ કરો છો ! શુ તમે એકલાજ આ દુનિયામાં સુખી થવાને કે જીવવાને લાયક છો ! તમોનેજ તમારૂ જીવન વાહાલું છે ? બીજાને શું વાહાલુ નહિજ હોય ?

ઓ અજ્ઞ જીવો ! વિચારતો કરો પગમાં એક કાંટે વાગે છે, સહજ ઠોકર વાગે છે, કે થોડો નાનો સરખો શસ્ત્રાદિનો ઘા વાગે છે તેટલામાં તમે આકુલવ્યાકુલ થાઓ છો તમારી સારવાર માટે બીજાની મદદ માગો છો તો શુ બીજાને દુ ખ નહિ થતું હોય ? બીજાઓ અન્યની મદદની આશા શુ નહિ રાખતા હોય તમે પોતે બીજાને મદદ આપવાની વાત તો દુર રાખો પણુ બીજાના જાન લેવાથી કે હેરાન કરવાથી પણુ જ્યાંસુધી પાછા ન હઠો ત્યાંસુધી તમારે પોતાને પણુ સુખી થવાની ઇચ્છા શા માટે રાખવી જોઇયે ?

બીજાની પાસેથી મદદ લેવાની આશા શામાટે રાખવી જોઇયે ? અને તમને મદદ પણુ શામાટે મળી શકે ?

સમજુઓ ! સમજો. લ્યો અને દ્યો. આપો અને મેળવો, કરો અને પામો નિયમથી વિરૂદ્ધ વર્ત્તન ન રાખો અત્યારે બળવાન્ થઇ છુટશો. પણુ છેવટે તમે પણુ ઝપાટામાં આવશો કોણુ અમર રહ્યુ છે ! અભય આપનારાઓજ નિર્ભય થયા છે શાંતિ આપો અને પછી શાંતિ ભોગવો

રૌદ્ર ધ્યાનનુ સ્થાન શું છે ?

निरंतरं निर्दयता स्वभावः स्वभावतः सर्वकषाय दीप्तः
मदो ध्धत्तःपापमतिःकुशीलःस्यान्नास्ति कोयःसाहिरोद्रगेहं॥८४॥

નિરંતર નિર્દયતાવાળો સ્વભાવ, તે સ્વભાવથી સર્વ ક્રોધાદિની પ્રદીપ્તિ, મદથી ઉદ્ધતપણું, પાપમાં બુદ્ધિ, કુશીલતા અને નાસ્તિક્તા તે રૈદ્ર ધ્યાનની ઉત્પત્તિનુ સ્થાન છે.

ભાવાર્થ—એક જાતનો અભ્યાસ લાંબા વખત સુધી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે અભ્યાસ મજબુત થઇ સ્વભાવનુ પરિણામ ધારણુ કરે છે એક માણુસ સહજ વાતમાં પોતાનો મિજાજ ખોઇ બેસે છે, ત્યારે બીજો માણુસ કહે છે કે એને છેડશો નહિ તેનો સ્વભાવજ એવો છે ક્રોધિલો છે, ચીડાઉ છે, સહજ વાતમાં ચીડાઇ જાય છે. (તપી જાય છે) મતલબ

કે ચાવે કે ખૈરો કેફનું આવો અભ્યાસ. કેટલાક વખત પછી સ્વભાવ એવો થઈ જાય છે કે તેની ટેવ પડી જાય છે.

જેમ જે માણસ નિરંતર નિંદા કરે છે સત્સંગના અ-ભાવમાં પણ મોટો થઈ જાય છે. નિંદાથી ચાલ ચાલે છે. સ્થૂ, અ-નુભવ કે અનુભવો, એવા હૃદયમાં આવતો નથી. દુઃખી જીવોને દેખીને, કે પોતાના પ્રકૃતિથી પીડાતા રીબાતા, રોગ, માનસિક જીવોને દેખીને પણ એને દયા આવતી નથી એવું હૃદય ક્યાંથી આવે (બને) થઈ ગયું. આવા કઠોર હૃદય પ્રકારે નિંદકપણું થઈ જાય છે તેવો સ્વભાવ તેવો થઈ જાય છે. તે નિંદકપણાના સ્વભાવને ધારણ કરનાર જીવોમાં સ્વાભાવિક રીતેજ વૈર ભાવ નિવાસ કરે છે કારણ કે જે એને આડા આવે તે તેને ત્યાં આડકતરી રીતે છે આવા જીવો નજીક આવતાં જીવોનો ઘાત કરી નાંખે છે. સામાન્ય પ્રસંગમાં પણ તેઓના હૃદયમાં વૈર ભાવ સ્ફુરી આવે છે.

જેઓના મનમાં સ્વાભાવિક રીતના ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભરૂપ કષાયો ઊંડા થઈ રહેલા હોય છે તેઓ પણ વૈરભાવવાળા છે. ક્રોધવાળો એવો સ્વભાવ થઈ રહેલો હોય છે-વારંવાર નજીવા કારણે પણ ક્રોધ કરવાની ટેવ પડવાથી ક્રોધવાળો સ્વભાવ બની રહે છે. આવા માણસો સત્સંગના કારણે પણ મારવા કે મરવા તૈયાર થઈ જાય છે બીજાનું ખુન કરતાં વાર લગાડતા નથી. જ્યાં પોતાનું જોર ચાલતું હોય ત્યાં તો તેને શિક્ષા કરે છે પણ તેનું જોર ચાલતું નથી હોતું ત્યાં પોતેજ તે ક્રોધનો ભોગ થઈ પડે છે. મનમાં કોઈના ઉપર વૈર લઈને બેસે છે આ રીતે એઓ મહા અનર્થકારી છે. ક્રોધ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે. પોતાના મનમાં ખરો પ્રભાવ કરી બેઠો ક્રોધનું બદલો વાળ્યા કરે છે પોતાનું બદલો વાળવા માટેજ પોતાનો ઉપયોગ કરે છે આવા માણસો માનને વારંવાર આગ્રહ આપવાની ટેવ પડે છે આ ટેવ પ્રમાણે સ્વભાવનું રૂપ પડે છે તેનું પરિણામ એ આવે છે કે બધે સ્થળે તે માનનીય જેવા કરે છે. કેમ કે જ્યાં કોઈ અધિકારી વર્ગ પાસેથી પણ માન ઇચ્છે ત્યારે તેને માન મળતું નથી અગર કોઈ તેનું અ-પમાન કરે છે ત્યારે તે પોતાના ક્રોધ આવવાના કારણમાં પોતાના પ્રભુને પણ દોષ આપે છે. કદિ તેને મારે છે અને સહિ લેવે મરે છે જેથીજ આ માન પણ વૈર ભાવને નિવાસ કરવાનું સ્થાન છે.

માયા, કપટ, પ્રપંચ એ પણ શરૂઆતમાં નજીવા દેખાય છે. સામાન્ય બાબતથી તેની શરૂઆત થાય છે. તેની ટેવ વધતાં છેવટે સ્વભાવનું રૂપ ધારણ કરે છે. મોટા મોટા પ્રપચો રચે છે, કાવત્રાઓ ગોઠવે છે, અનેક જીવોને તે જાળમાં ફસાવે છે તેમાં જો પોતાનો પ્રપચ ખુલ્લો કરનાર મળી આવે તો રૌદ્રધ્યાન ઉછળી આવે છે તેનો જાન લેશે તેમ કરતાં જો પોતાને સપડાઇ જવાનો પ્રસગ આવ્યો તો પોતે આપઘાત કરી મરે છે આમ માયા, પ્રપચ, કપટજાળ પણ રૌદ્રધ્યાનની ઉત્પત્તિનું સ્થાનજ છે

લોભની શરૂઆત પણ પોતાની ચાલુ સ્થીતિથી કાંઇક અધિકતા પ્રાપ્ત કરવી. આટલાથી શરૂ થઇને છેવટે ભયકર રૂપ ધારણ કરે છે આખી દુનિયાની રિદ્ધિ કે હકુમત મેળવી લેવા સુધી વૃદ્ધિ પામે છે.

લોભથી પિતા પુત્રો લડે છે ભાઇઓ આપસમાં લઢે છે કુટુમ્બોમાં કલેશ થાય છે. સબંધીઓનાં સગપણો મુકાય છે. અને એકબીજાનાં લોહી રેડાય ત્યાંસુધી પણ આ લોભ શાંતિ પામતો નથી.

લોભી જીવો ધનને માટે અન્યના પ્રાણ લેતા પણ પાછુ વાળી જોતાં નથી તેમ પોતાનુ ધન લુંટાઇ જતાં–ચોરાઈ જતાં કે નાશ પામતાં ઘણાં માણસો ગાંડા થઈ ગયેલા કે આપઘાત કરી મરણ પામેલા અત્યારે નજરે પણ દેખાય છે હકુમતના લોભને માટે અનેક લડાઇઓ થયેલી તમે સાભળી હશે અને અત્યારે પણ અનેક રાજ્યો લડતાં તમે સાભળો છો, દેખો છો. અહા ! કેવુ રૌદ્રધ્યાન ! કેવી ભયકર ખુનરેજી ! પોતાની લોભાધતાને લીધે લાખો માણસોની કતલ થતી અત્યારની કહેવાતી, સુધરેલી દુનિયામાં પણ નજરે દેખાય છે મારો ! મારો ! કાપો કાપોના પોકારો જ્યાં થઇ રહેલા છે, જીવતાં ને જીવતાં માણસોને સળગાવી દેવાં–ચીરી નાંખવાં કે ગોળી બહાર કરવાં તેવાં કામો પણ એક લોભને માટેજ ! ક્રોધની શાંતિને માટેજ વેર લેવાને માટેજ ! માન સાચવવાને માટેજ !

અહા ! લોભની લોભાંધતા કે ક્રૂરતા માટે શુ વર્ણન કરવુ ? ભગવાન્ રીષભદેવના પુત્રો ભરતને બાહુબળી જેવા બન્ને ભાઇઓ પણ આવી રૌદ્ર ભયકરતા સુધી પહોચ્યા હતા, કે જે તેજ ભવમાં નિર્વાણ પામનાર હતા, તો બીજાઓને માટે તો શુંજ કહેવુ ? બધા કરતાં લોભતો વિશેષ પ્રકારે રૌદ્રધ્યાનનું મુખ્ય મથક તરિકે પ્રખ્યાતિ પામેલું સ્થળ છે આ ચારે કષાયો નિરતર જેના હૃદયમાં સળગતાજ હોય છે. જવાજલ્યમાન થઇ રહેલા હોય છે તેઓને રૌદ્રધ્યાન આવતાં વાર લાગતી નથી.

આથી ઉલટ બીજા મનુષ્યો કે જીવોમાં પણ રૌદ્રધ્યાન કરવું અગર બહાર નીકળી આવે છે. ધનનો મદ, જાતિનો મદ, કુળનો મદ, અધિકારનો મદ, વિદ્યાનો મદ ઇત્યાદિ આઠથી જેનો ઉલટ સ્વભાવ થઈ ગયો હોય છે, વિદ્યા કે ધન-ધન કે અધિકાર ઇત્યાદિનું જેને અભિમાન થયું છે એમ ઓછું હોય અને તેમાં વળી વધારે મેળવવામાં આવતાં તે બહાર નીકળી પડે છે તેવી રીતે સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં આવી આવેલી ઉન્નત અધિકારને, પોતાની અનેકગણાને ... જાણી ન શકવાથી ઉલટતાથી બહાર આવી પડે છે. આમ આઠથી છ મદ બનેલા ઉલટ જીવોમાં રૌદ્રધ્યાન સ્વાભાવિકરીતે નિવાસ કરીને રહે છે.

પાપબુદ્ધિ: જેઓની બુદ્ધિ નિરંતર પાપમાર્ગમાં વર્ત્યા કરે છે પાપના વિચારો અહર્નિશ કરતા હોવાથી તે વિચારો—આર કરી વાસનારૂપે કે સંસ્કારરૂપે આ સ્વભાવ મૂળ થઈ રહે છે. અને જેમ કોઈ આકસ્મિક જેવા હોય તેને હાથમાં આવતાં બધાં કામ ચાલ્યાં પૂરી તરત તે પોતાના આદિક પાસે હાજર થાય છે તેવી રીતે આ પાપ બુદ્ધિના સંસ્કારો સહજ સામાન્ય નિમિત્ત મળતાં તે સંસ્કારરૂપ થયેલા હોવાથી સ્વતંત્ર કરતાંની આદિક હાજર થાય છે. અને પોતાને કરવા લાયક ક્રિયાદિ કર્યા તરત જોઈએ આવ છે. મતલબ કે રૌદ્રધ્યાન તરતમ ઉત્પન્ન કરે છે.

કુશીલ: ખરાબ આચારવિચારવાળા, અનાચાર વ્યભિચારી, પરસ્ત્રી લંપટ આ પાખંડપંથવાળી વિગેરે જીવો, આ સ્વભાવવાળા જીવોમાં પણ રૌદ્રધ્યાન નિવાસ કરીને રહે છે.

અભિમાની જીવો પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે નિરંતર આગ્રહ કરે છે, વિચારો કર્યા કરે છે અને અનાદર ભોગવતા રહે છે. તેના આ આગ્રહમાં અનેક પરિણામવાળા પણ હોય છે. તેની ઇચ્છાના તેઓની આડે આવનાર માણસો તરફ તેમને ક્રૂર દૃષ્ટિથી જુવે છે. તેના તરફ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યાં પણ જો તેમનો વિઘ્ન કરતા હોય તો પછી જો પોતાનું જોર ચાલતું હોય તો વૈર પરિણામે ઘાત કરતા પણ ચૂકતા નથી, અથવા તે અગ્નિ આદિક કે જેનાથી આ અભિમાનીના પ્રાણ તેના સુધી પણ પ્રયત્ન કરે છે. અને તેવાત પણ રૌદ્રધ્યાન થાય ... છે. અથવા પોતાની શક્તિ ... કરવાની તેવારવાળા ... પણ વૈર પરિણામે પોતાના પ્રાણનો ઘાત કરતા પણ ચૂકતા નથી. ઇત્યાદિ કારણોથી પણ આ કુશીલના રૌદ્રધ્યાનનું કારણ બને છે.

નાસ્તિકોમાં રૌદ્રધ્યાનનો નિવાસ છે. પરલોકને નહિ માનનાર તથા

રલોકની ગતિ આ ગતિનો ઇનકાર કરનાર જીવો નાસ્તિક કહેવા
તેઓ એમ માને છે કે " આ લોક શિવાય બીજુ કાંઇ નથી
નથી અને પુનર્જન્મ પણ નથી તો પછી અમુક વિધિ-નિષેધ (કરવુ
ન કરવુ) વિગેરે શુંકામ કર્યાથી ? ત્યારે આ જીંદગીમાં ઇચ્છાનુસાર
કરવો એ સિવાય બીજું કાંઇ કર્તવ્ય નથી. એ આનંદના સાધનો
તેવી રીતે મેળવવાંજ તેમાં આડે આવે તેને શિક્ષા કરવી "
જન્મનો ભય ન હોવાથી કરેલ કર્મોનો બદલો મળશે તેનો નિર્ણ
ન હોવાથી નિરંકુશપણે તેઓનું વર્તન ચાલુ રહે છે. આ વ
આડે આવનારને દૂર કરવા માટે રૌદ્રધ્યાન પ્રયોજવામાં જરાપણ
રહેતી નથી. આજ કારણથી અત્યારસુધી બતાવેલાં રૌદ્રધ્યાનન
નિમિત્તોનો જેમ બને તેમ ત્યાગ કરવો

બીજાં પણ કામોમાં રૌદ્ર ધ્યાન થાય છે.

> जीवानां मारणो पायान्, चिंतयेत् पूजनं तथा
> गोत्र देवी द्विजादीना, मेषादि प्राण घातनैः ॥ ८५ ॥
> जल स्थल खगादीनां गल नेत्रादि कर्त्तन
> जीवानां प्राणघातादि कुर्वन् रौद्र गतो भवेत् ॥ ८६ ॥

જીવોને મારવાના ઉપાયો ચિંતવે, ગોત્રદેવી અને બ્રાહ્મ
બકરાદિ પ્રાણીઓનો ઘાત કરીને પૂજા કરે જળચારી, સ્થળચારી
આકાશગામી ઇત્યાદિ પ્રાણીઓનાં ગળા અને નેત્રાદિ કાપે, જીવોના
ઘાત કરે, ઇત્યાદિ કરતા રૌદ્રધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે

ભાવાર્થ—ઉદર નિર્વાહના કારણે, જીવોને મારવાના ઉપાયો
વવા અથવા ગોત્રદેવી આગળ, પોતે સુખી થાય તે માટે બકરાં
જીવોનાં બળીદાન આપવાં, જીવોને મારીને ચડાવવાની માનતા
અથવા બ્રાહ્મણાદિની પૂજા કરવાના નિમિત્તે કે યજ્ઞ-યાગાદિમાં શાંતિ
દિના કારણે જીવોનો ઘાત કરવો (અત્યારના વખતમાં બ્રાહ્મણોના
કરવાના નિમિત્તે બકરાં પ્રમુખની હિંસા કરવાનો રીવાજ આ
જણાતો નથી મૂળમાં તેમ લખ્યું છે તેવા પ્રસંગો કદાચ તે લખ
વખતમાં બનતા હોય તો ના ન કહેવાય) પાણીમાં ફરનાર, જમીન
ચાલનારાં અને આકાશમાં ઉડનારાં પ્રાણીઓનાં ગળાં મરડવાં-નેત્રાદિ
વિગેરે પ્રાણીઓનો ઘાત કરવો તે રૌદ્ર, ભયંકર પરિણામ થયા

જનનું નથી. આ પ્રકાર પરિણામ તે રૌદ્રધ્યાન છે. આવા કર્મોને સહ આચરતા છે અને પોતાને પણ તેવી સ્થિતિમાં આવી પ્રકાર સ્થિતિમાં આવી પડવું પડે છે માટે વિચારવાન્ મનુષ્યોએ આવાં ઘોર કર્મોથી પાછા હઠવું.

અસત્યાનંદ રૌદ્રધ્યાન.

विधाय वंचकं शास्त्रं, मार्गमुद्दिश्य हिंसकं
प्रपात्य व्यसने लोकं, भोक्ष्येऽहं वांछितं सुखं ॥ ८० ॥
असत्य कल्पना कोटि, कश्मली कृत मानसः
चेष्टते यज्जनस्तद्धि, मृषानंद इति रौद्रकं ॥ ८१ ॥

ઠગાઈ ભરેલાં શાસ્ત્રો બનાવી હિંસક માર્ગ બતાવી, લોકોને કષ્ટમાં પાડી હું વાંછિત સુખ ભોગવીશ.

અસત્ય કલ્પના રૂપ કે પૂર્વ પાપ વડે અથવા ક્રોડો ગમે અસત્ કલ્પનાઓ વડે મનને મલીન કરી મનુષ્ય જે ચેષ્ટા કરે છે (વર્તન કરે છે) તેને નિશ્ચે કરી મૃષાનંદ (અસત્યાનંદ) નામનું રૌદ્રધ્યાન કહે છે

ભાવાર્થ—પૂર્વે રૌદ્રધ્યાન કહેવાનું તેમાં હિંસાની પ્રધાનતા (મુખ્યતા) હતી. આ બીજા રૌદ્રધ્યાનના ભેદમાં અસત્ય, (જુઠું) બોલવું તેની પ્રધાનતા છે ઇન્દ્રિયોની તથા મનની વૃત્તિ કરવારૂપ સ્વાર્થ સાધવા માટે અસત્ય વચનને મુખ્ય કરી આવા કર્મોનો નાશ થાય ત્યાંસુધી પ્રાપ્તિ કરવામાં આવે છે તેને (અસત્યમાં આનંદ માનેલો હોવાથી) અસત્યાનંદ રૌદ્રધ્યાન કહે છે

લોકોને કષ્ટ થાય સુધી શક્તિ બતાવતાં. લોકો પહેલે આગળ જેટલા પ્રકાર છે તેટલા બીજા વ્યવહારમાં અનેક પ્રકાર હતો. એટલે મેળવવા પરતા । ઘણે છે કે આમાં વિશાળ જીવોને મેળ મહેલ નહિં આપતા ધર્મમાં આવે ત્યારેજ મેળ મળે છે કેટલાક સ્વાર્થી માણસો આપે છે. અમુક રકમ આપને આપીએ મોટે મોટી બની રહેવામાં આવશે, કે તમને ત્યાં (પરભવમાં) નથી અનુકૂળતા કરી દેવામાં આવશે. એ સ્વામીનું વર્ણન અમુક દેવને નામે અર્પણ કરી દેવાથી (તન, મન, ધન સ્વામીને અર્પણ કરી દેવાથી) વિમાન વગેરે તેઓ આપવાનું બતાવે છે આ સર્વ પ્રકાર છે આવી વાતો કરવામાં આવતું કારણ અન્યના પૈસા ખૂબી પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ કરવાનું છે

કેટલાએક પોતે ઇશ્વરનો અવતાર છે કે ઇશ્વરનો અંશ છે, એવો હક ધરાવી સેવકોની સ્ત્રીઓ અને પૈસાનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. બીચારા ભોળા લોકો પણ ઇશ્વરને નામે કે ઇશ્વરના અંશને નામે અર્પણ કરતાં જરાપણ વિલંબ કરતા નથી, અને તે ઠગારા ધર્મગુરૂઓ સાક્ષાત્ ઇશ્વર બની, થઇ ગયેલા ઇશ્વરનું અનુકરણ કરતા હોય તેમ વિવિધ પ્રકારની લીલાઓ (ક્રીડાઓ) અન્ય સેવકોની સ્ત્રીઓ સાથે કરવાને પણ ચુકતા કે શરમાતા નથી

મનુષ્યોએ સમજવુ જોઇયે કે કોઇપણ મત કે પક્ષવાળાને મોક્ષનો અધિકાર મળ્યો નથી કે તેમના હાથમાં નથી, કે કોઇએ રજીષ્ટર પણ કરાવ્યુ નથી કે, તેમનેજ મોક્ષ મળે તેમના સંપ્રદાય સિવાય બીજાને નજ મળે તેનુ કાંઇ નથી. મારે તેની તરવાર છે, બાંધે તેની નહિ તેમજ પોથાઓમાં ' અમારા મતમાંજ મોક્ષ છે બીજાને અધિકાર નથી ' તેમ લખી મારવાથી મોક્ષ મળતુ નથી પણ શૂરવીર થાઓ દેહ અને ધના દિના મમત્વનો ભોગ આપો આત્માને ઓળખો અને તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ લેવાને માટે પ્રયત્ન કરો. પ્રયત્ન કરનારનેજ મોક્ષનો અધિકાર છે ગમે તે પ્રયત્ન કરે તેને પરમશાંતિ મળી શકે તેમ છે. આ સિવાય દુધ વિનાની ગાયને ગળે ટોકરો કે ઘંટ બાંધવાથી, જેમ તેનુ વધારે મુલ્ય આવતુ નથી તેમ બાહ્યાડંબરી અને વાચાળતાવાળા ધર્મની કીંમત કાંઇ નથી કીંમત તેજ ધર્મની છે કે જે પરમશાંતિ આપે જન્મમરણા-દિની આગ બુઝાવે, આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ અનુભવાવે

આવા અત્યાચારી, લોકોને ઠગનારાઓ, ઠગવા નિમિત્તે શાસ્ત્રો બનાવનારાઓ, અનેક જીવોને ખોટે માર્ગે દોરનારાઓ, પોતે દુર્ગતિમાં જાય છે. અને અન્યને દુર્ગતિમાં લઇ જવાના પ્રવાહવાળો માર્ગ ખુલ્લો મુક્તા જાય છે આ શાસ્ત્રો રૈદ્ર ધ્યાનને પોષણ કરનારાં હોવાથી તે રૈદ્રધ્યા નજ છે.

તેવીજ રીતે હિંસાને પોષણ આપનારા શાસ્ત્રો બનાવનારાઓ તે પણ પોતાના એક થોડા વખતના જીવન નિર્વાહ માટે સદાને માટે પાપનો પ્રવાહ ચાલુ કરી જાય છે

ઓ માનવો ! દેહ મળ્યો છે તો તેનો નિર્વાહ પણ મળી રહેશે પણ તેવા નજીવા કારણે તમે અન્યને પાપનો ઉપદેશ આપી, તેની ઇ ચ્છાનુસાર હાજી હા કરી, અથવા શાસ્ત્રના અર્થને ઉલટાવીને જીવહિંસાને પોષણ ન આપો તમારી વાણીથી આંબા વાવો. સદા ફળ નહિ મળેતો

જાય તો મરણદેખ પણ કદાપિ વૈર કે બાધ ન કરો. આપ પણ ન મળતાં ઉલટા તમને અને બીજાને કષ્ટ થાશે.

ઉદરના નિર્વાહ માટે મનુષ્ય કેવી કેવી જાતના પ્રપંચોથી ચેતના જનોને ખેદ કરે છે ! સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્યોને કેવો ચોરી કરવી પડે છે તે આ એક નાના વાર્તા દૃષ્ટાંતથી જણાશે.

એક રાજા પાસે બ્રાહ્મણ કથા વાંચતો હતો. રાજાએ તેને વરસાસન બાંધી આપ્યું હતું. બ્રાહ્મણ પણ વર્ષાસન બંધાવાની લાલચથી રાજાને અનુકૂળ ઉપદેશ આપતો રહેતો. એક વખત કેટલાક કારણથી તેને અપરાધ બન્યું થયું. વખતે રાજા નવીન કથાની શોધ કરાવી ત્યાં સુધી આપ કરી છે, અથવા કેટલીક નવીન બ્રાહ્મણ પાસે વખતે આ કથાથી તેવું બનેલ પણ કારણ નહિ. પ્રપંચ ચેતના ઉપાયને લેવા નિમિત્ત પોતાની મિથ્યાબુદ્ધિ કથા વાંચવા માંડી હતું. નિયમ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય કથા વાંચવા રાજા પાસે ગયો. વાંચવામાં તેમાં નિર્દેશ એક એવો શ્લોક આવ્યો કે —

तिल तुष मात्र मपि, यो मांसं भक्षते नरः
स याति नरकं घोरं, यावच्चंद्र दिवाकरौ ॥ १ ॥

જે મનુષ્ય તલના ફોતરા જેટલું પણ માંસ ભક્ષણ કરે છે તે ઘોર નરકમાં જાય છે અને જ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્ર આ દુનિયામાં રહે ત્યાંસુધી તે નરકમાં રહે છે અર્થાત્ ઘણા લાંબા વખત સુધી નરકમાં દુઃખ ભોગવે છે.

આ ઉપાધ્યાય બાદ સમાજનો દેખતી શ્લોકનો યથાર્થ અર્થ કરી આગળ વાંચવા લાગ્યો. રાજાએ તે શ્લોકનો અર્થ સાંભળી વિચાર કીધો કે થોડું પણ માંસ ખાવાથી નરક ભોગવું પડે છે તો માંસાહારી રાજાને ત્યાગ કરી શકે તેમ નથી. તો તે અનુચિત થાય. તે પછી કદાપિ વર્જન કરવાથી શું ફાયદો થવાનો છે? કેમકે વખત ગુમાવ્યો અને વર્ષાસન આપવું અસ્થાને વિચાર કરી કથા બંધ કરી. બ્રાહ્મણને પોતાની આજીવિકા જવાથી, તેથી કથા વાંચવા ન આવવા જણાવી દીધું. ઉપાધ્યાય વૈર લાવ્યો. બ્રાહ્મણ રાજાથી વૈર લાવ્યો. આ વખતે વસવાટ ઉપરે અનુકૂળ, બ્રાહ્મણે એક બીજા ઉપાયને લોભ આપ્યો. પૂર્વે ! મિત્ર તે આ રાજા આપણ ન આવે કે ! તેને અનુકૂળ પાછો વાળે કરવી જોઈએ, નિવેદ. ઉપાય વિચાર કર્યો. આપણ ! અને તેથી સમજ ન પડી તેથી એ પુસ્તકમાં આવ્યું તે વાંચી દીધું. બ્રાહ્મણ ઉપાધ્યાય રાજા પાસે આવ્યો.

કથા સાંભળવા જણાવ્યું રાજાએ પોતાનો પૂર્વે નિશ્ચય કરેલ અભિપ્રાય જણાવ્યો. બ્રાહ્મણે કહ્યુ મહારાજા !. છોકરાને કથા વાંચતાં આવડતી ન હતી, તેથી તે શ્લોકના તાત્પર્યને ન સમજતાં ઉપરનો અર્થ આપને સમજાવ્યો છે (સંભળાવ્યો છે) બાકી તેનું રહસ્ય ઉંડુ છે રાજાએ તે રહસ્ય જણાવવા કહ્યું. બ્રાહ્મણે પોતાના સ્વાર્થને ખાતર, પ્રપંચ કરી જવાબ આપ્યો અને તેમાં તે વિજયી થયો.

મહારાજા ! તલ કે તુષના જેટલું માંસ ખાનાર માણસની ઇચ્છા કાયમ બની રહે છે. ઇચ્છાની તૃપ્તિ થયા સિવાય ચિત્ત તેમાંજ ફર્યા કરે છે પણ જે પેટ ભરીને ખાતા હોય તેને નરકે જવુ પડતું નથી કારણકે તે તરફની તેની ઇચ્છા નિવૃત્ત થયેલી હોય છે આપને ઘેર ક્યાં ટોટો છે ! પેટ ભરીને ખાવાથી પછી ઇચ્છા તે તરફ રહેતી નથી.

આ ખુલાસાથી રાજાની નરક તરફની ભીતિ ઓછી થઈ તે દિવસથી કથા ચાલુ થઇ અને પ્રથમતો થોડુ અને કોઇ વખત માંસ ખાતો હતો પછીથી તો કાયમ ખાતે ચાલુ કર્યું

અહા ! પાપી પેટને માટે આમ અધોગતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરનારાઓ ! ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ દેનારાઓ ! તેવાંજ શાસ્ત્રો બનાવી જીવોને ઉન્માર્ગે દોરાવનારાઓ ! તમારૂં પાપી પેટ ન ભરાયતો ભીક્ષા માગીને ખાઓ. પણ નિર્દોષ જીવોનો આમ અકાળે અંત શા માટે લાવો છો ? અને તમોને આધાર—આશ્રય આપનારાઓને ખોટી સલાહ આપી દુર્ગતિમાં નાખી વિશ્વાસઘાતક શા માટે બનો છો !

લોકોને અસત્ ઉપદેશથી કષ્ટમાં નાંખી તમે કેટલાક દિવસ સુધી વાંછિત સુખ ભોગવી શકવાના છો ? આ જીવન ક્યાં શાસ્વત છે ? આ અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરી પોતાને અને પરને રૈદ્ર ધ્યાનથી બચાવો.

ચોર્યાનંદ રૈદ્રધ્યાન.

चोर्यार्थं जीवघातादि, चिंतार्चे यस्य मानसं
कृत्वा तच्चिंतितार्थं यत्, हृष्टं तच्चौर्य मुदितं ॥ ८९ ॥
द्विपद चतुःपद सारं, धन धान्य वरांगना समाकीर्णं
वस्तु परकीय मपि मे, स्वाधीनं चौर्य सामर्थ्यात् ॥ ९० ॥
चौर्यं बहु प्रकारं, ग्रामाध्वग देश घात करणेच्छा
सततमिति चौर्ये रौद्रं, भवत्य वश्यं श्वभ्र गमनं ॥ ९१ ॥

મૈત્રી કરવા માટે, દરેકના ધન આદિથી નિવારવો એવી ચેષ્ટા વગ નિવારણ કરે છે તે મૈત્રી ઉત્તર નિવારણ અર્થે માટે (મૈત્રી માટે દરેકને નાશ કરીને) એ દષ્ટ વર્તુળમાં વધતો તે નિર્ભય રહે ધ્યાન કરેલું છે

મનમાં વિચાર કરે કે આત્મા એ વસ્તુમાં જે આત્મતત્ત્વમાં અનન્તો (દરેક) તથા આ ધર્મ અને ઉત્તમ અપેક્ષાથી આવ્યા એ અનન્તી વસ્તુઓ છે તેમાં પણ ડીલિત થયેલી તે વસ્તુમાં મારી ઉત્પત્તિ છે

મૈત્રી કરવા વાળા વસ્તુ ઘણા પ્રકારની છે નિરાળા માટે, દેવ અને રાજાઓએ નાશ કરવાથી પ્રેમ રહ્યા કરે તેને મિત્રતા રિવાજ કરે છે તે દષ્ટ આગળ નથી આવ્યા છે

આશય—આ ભીમ પ્રકાર રિવાજમાં મૈત્રી એ મુખ્ય વિષય છે મૈત્રી કરવામાં સામેપક્ષ આગળ રીતે દરેકના ધાર કરવા સુધીના વિચારો કરવા, અનેકવિધ તે વિચારો અને વિશેષણ વાપરું, તેમનું મૈત્રી કરવું કામ સિદ્ધ કરીને કે તેમાં વિધ્ન કરનાર દરેકનો નાશ કરીને આનન્દ પામો તે મિત્રતા નામનું વિધાન છે

દુનિયામાં આવ્યો પછી, કોઈનું વસ્તુ રૈયત કે ઇન્દ્રિયોમાં આવે, ઘણી વખતે તો કોઈ છે રેલ, કે વખતે તેની રેલ, પણ આમાં નિયમ વિચારે કરે કે આમાં મૈત્રી કરવાનું આત્મા છે એટલે તે વસ્તુ માટે સ્વાર્થપણું છે કારણ તેમાં કોઈ વિધિ કરવા આવશે, તે એમ નાશ કરીને પણ તે એકના વિચાર રહીશું નહિ. આ પ્રકારે કરીને એવી રહેલી નથી. આ પ્રકારે કરવા તેવું વિધાન છે તથાપિ આ પ્રકારની આવક વધીને તે વસ્તુ મિત્રતા પણ પ્રગટ કરે છે કોઈનું ધન દેખી, કોઈ દુર્લભ અનાજ દેખી કોઈ સુંદર એ વસ્તુમાં વખોડી દેખી, આવતા આત્મતત્ત્વમાં અનન્તો દેખી આવશ્ય સુંદર ભોગો પ્રભુએ દેખીને તે મિત્રતા પ્રગટ કરે છે તેના ભાવિતો તેનું રક્ષણ કરવા નિમિત્ત આવે અને તો તેનો ઘાત કરવા પણ તે ચૂકતો નથી.

કોઈ વખતે ખુશામતે થઈ રહ્યો છે તે વરેમાનુષ્યોને સુખ છે જેવાના એવા સ્વભાવના મનુષ્યોની તેમાં મૈત્રી કરી આપી હતી છે (સુખ છે). આવતા વધારે આ મિત્રની રીતે ઉન્નત કરે છે સુખ છે. સ્થાપિત કરે છે સામાન્યથી આનન્દ રહેલો સ્વાર્થિત કરવા આવ્યો કરી દુનિયા દષ્ટિના આવો મેળ, જેવાના આનન્દનો વિસ્તાર વધારતો મૈત્રી

પણ મોટા લુંટારાઓ કે ચોરોરાજ કહેવાય છે. થોડી ચોરી કરે કે વાટ લુંટે તે ચોર કહેવાય એકાદ ગામ લુંટે તે ધાડુપાડુ અગર લુંટારા કહેવાય અને દેશો કે ગામો અન્યના પડાવી લેવાં તે મોટા ચોરો કે મોટા લુંટારાઓ ગણાય, વાત એકની એકજ છે.

આ સર્વમાં રૌદ્ર પરિણામ હોય છે ભયંકર રીતે-નિર્દય રીતે હજારો જીવોનો સંહાર કરવો પડે છે. અન્યની વસ્તુ પોતાની કરતાં વિવિધ પ્રકારના છળ, પ્રપંચો કરવાં પડે છે. તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવો તે ઠીક લાગે છે. પણ થોડાજ વખતમાં તે પ્રિય વસ્તુઓને અનિચ્છાએ પણ આંહી મૂકીને અન્ય જન્મમાં પ્રયાણ કરવુ પડે છે આ રૌદ્ર પરિણામનાં ફ્લ ભોગવવા માટે જીવોને નરક સિવાય બીજુ યોગ્ય સ્થાન હોતુ નથી

બસ થઇ રહ્યું ? મારૂં મારૂં કરી જીવોને ત્રાસ આપી, જીવોનો નાશ કરી, મેળવેલું ધન, પૃથ્વી અને સુંદર સ્ત્રીઓ, આમાંથી થોડું સાથે તો લેતા જાઓ ! ના શા માટે પાડોછો ? ઇચ્છા તો ઘણી છે પણ તે લઇ શકાય તેમ છેજ નહિ ત્યારે હવે શુ કરશો ? માખીની માફક હાથ ઘસતાજ જવાના ? પણ એટલાથી પતવાનુ નથી આગળ તો ચાલો. તમારી રાહ જોઇને પેલા માણસો બેઠા છે. શા માટે ? બદલો લેવા માટે શાનો બદલો ? તેનોજતો બાપાનો માલ તો નજ હતોને ? આવા અનેક અનુભવો કરતો, મનના સંકલ્પોથી રૌદ્ર રૂપોને ખડાં કરતો છેવટે નરકગતિમાં આ પાપેનો બદલો અનુભવે છે. હે માનવો ! રૌદ્રધ્યાન અવશ્ય ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન.

वह्वारंभ परिग्रह संग्रामै, र्जंतु घाततो रक्षां
कुर्वन् परिग्रहादेः रक्षा रौद्रीं ति विज्ञेयं ॥ ९२ ॥

ઘણો આરંભ કરીને, ઘણો પરિગ્રહ મેળવીને, સંગ્રામ (લડાઇઓ) કરીને, અને જીવોનો ઘાત કરીને, પરિગ્રહાદિની રક્ષા કરતાં, (રક્ષણ નિમિત્તે થતું રૌદ્રધ્યાન) તે રક્ષારૌદ્રિ જાણવુ

ભાવાર્થ—મેળવેલા ધન, ધાન્ય, પૃથ્વી, સ્ત્રી આદિના રક્ષણ કરવા નિમિત્તે જીવોનો સંહાર કરવા સુધીના વિચારો કરવા તે રક્ષા રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. જીવોનુ ધાર્યું કાંઇ થતું નથી. જીવ ધારે છે કાંઇ અને બને છે કાંઇ જુદુંજ પુન્યને આધિન લક્ષ્મી આદિ ભોગ્ય પદાર્થો રહેલા છે. પુન્ય ઓછુ થતાં હોય તે પણ વસ્તુ, રક્ષણ કરવા માટે અનેક ઉપાયો

કરવા જતાં રહેતી નથી. અને પુન્યની પ્રબળતા જેવાં ન હોય તે પણ વાસ્તુ, અનિત્યભાવે ભાવી થાય છે તેને જેવી છે, આવને ત્યાંથી એક એવણું તે સુધિ રીતે પાણી વધારી પાસે આત્મા વિના રહેતીજ નથી ધ્યાન કરો કે ન કરો પરિણામ એ આવવાનું છે તેવો આત્મા વિના રહેતીજ નથી. જ્યાં તે પરિણામાદિ ધ્યાન કરવા માટે આરંભ કરે, અનેક શુભ મુક્તાઓમાં ધ્યાન કરો, એવા એવા વિચારો નાખી તેમાં પૂરી રાખો, તેના ધ્યાન નિશ્ચિત અને પ્રકારની વાતોમાં વધારો કરો, ધીર યોગાભ્યાસને રાખી તેનું ધ્યાન કરાવો, ઉપરે તેના ભ્રમણ માટે, ઇત્યાદિ શ્લોકના પ્રમાણ ભાવ તેના જ ભાગો—ધારણા કરો, પણ આવું પરિણામ તમારા પોતાના મનોબળમાં અવિચારી આવશે. તેથી પરિણામનો વધારો થશે. વસ્તુના સ્વરૂપમાં દીપક સ્થિર રહી શકતોજ નથી. વળી આવી વૈરાગ્ય પુન્યનોજ આધીન છે અગર હોય તો તેનોજ વધારો કરો, પ્રભુને પાણી ન સીંચો, મૂળને પાણી પાઓ.

(ધર્માદિના ધ્યાન નિમિત્તે શ્લોક કેવા વિચારો કરે છે.)

ग्रवी दरीषां हि विरासि मित्वा, रम्भा पुलोम प्रहरति देवान्
मात्स्ये ह मैश्वर्य मनन्य सार्व्यं, सम्पूर्णतां या च तथा करिष्ये॥१३॥

ક્ષેત્રાદિ, વસુમતીનાં વસ્ત્રો અર્પીને, વસુમતીના—ચાંદી, સોનું, ઘર અને દેશોને ભાવથી નાંખીને કંઈ પણ (સ્વાધીન) ન કરી શકે તેવું અમર્ષ હું ક્યારે પ્રાપ્ત કરીશ. અથવા મારું પોતાનું મન કઈ પેઠે જેને તો પણ તેમજ કરીશ. (તેમાં વસ્તુઓ અર્પી—તેના ગ્રહાદિ ભાવથી નાંખી મારું મન ક્યારું મેળવીશ.)

सव्व पह वेर वंधण, वहणं कम्म मारणाइ पभिसयं
वाहि कोहम्मर पण्णं, निम्मिय मणसो इय विसोहि ॥ १ ॥

શ્લોકનો અર્થ કરો, પ્રભાવદિ વાતના કરવી, નાસીકાદિ નિષે- ધોમાંથી એવા પ્રશુભ વાણી નાખી રાખવા, આત્મા તેમાં કે, વળી પ્રભુ ભક્તિ પોતે રાખવી, ધન—ધાન્યાદિ, એવા પ્રભુના ભક્તિથી આદિ અને છતાંથી ધરી નાંખવું, વિષયે પ્રભુથી જુદી કરવી. પંચાદિ કરવામાં મિથ્યાત્વ, લાલચોના, વિચારધારા કરવી. શ્લોકનો નાશ થવાથી કોઈ કંઈ ન હોય, તપાદિ અવિરતિ કોપ, ઇત્યાદિ પાપથી નાશવત થઈ જાય, આદિ પ્રભુ ની નિર્દ મન કરી તેના વિચારો કરવા તે પણ આપણ—ધારણા

ગવામાંજ પોતાની બુદ્ધિનું સાર્થકપણુ માને છે, અયોગ્યરીતે જીવોને દડે છે અન્યનો નાશ કરીને અન્યના ભોગે પોતાનું કામ સાધી લેછે. અનેક જીવોનો સહાર કરીને પણ પોતે સુખી થવા પ્રયત્ન કરે છે આ સર્વ રૌદ્ર ધ્યાનવાળા જીવોનાં લક્ષણ છે

परवसणे अभिणंदइ, निराविरको निद्दओ निरणुतावो
हरिसिज्जइ कयपावो, रूद्द झाणो वगय चित्तो ॥ १ ॥ (૨૭)

પરને સકટમાં પડેલો જોઇને આનદ પામનાર, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુખ ભોગવવાં પડશે તેની અપેક્ષા—દરકાર નહિ રાખનાર, દયાહિન–નિર્દયતા વાપરનાર, અકાર્ય કરીને પશ્ચાતાપ નહિ કરનાર, પાપ કરીને હર્ષ પામનાર આ સર્વ રૌદ્રધ્યાનવાળાનાં મનનાં લક્ષણો છે. આ લક્ષણોથી રૌદ્રધ્યાનવાળા જીવને ઓળખી શકાય છે અથવા આ લક્ષણો જેમાં હોય તેને રૌદ્રધ્યાન વર્ત્તે છે એમ સમજવુ

રૌદ્ર ધ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે.

क्वाचि त्क्वाचि दमि भावाः प्रवर्त्तते पुनारापि
प्राग् कर्म गौरवाच्चित्र प्राय संसार हेतवः ॥ ९६ ॥

પૂર્વકર્મની અધિકતાથી કોઇ કોઇ વખત આ રૌદ્રધ્યાનના પરિણામો ફરી ફરીને પણ જીવમાં પ્રગટ થઇ આવે છે. આશ્ચર્ય છે કે તે ભાવો પ્રાયે સસારના હેતુભૂત થાય છે.

ભાવાર્થ. આ શ્લોકમાં પ્રાય શબ્દ મૂક્યો છે, તે એમ સૂચવે છે કે કોઇ વખત તેવા પરિણામો સંસારના હેતુભૂત થાય છે, તો કોઇ વખત સસારના હેતુ ભૂત નથી થતા આવા રૌદ્રધ્યાનના વિચારો અને કર્તવ્યો સસારના હેતુ ભૂત નથી થતા એમ કહેવામાં એ તાત્પર્ય રહેલું છે કે કેટલાક મનુષ્યોમાં પૂર્વકર્મ એવી ગૌરવતાથી રહેલું હોય છે કે તે ખરાબની સાથે સારાં કર્મનાં બીજો પણ હોય છે આવા નિમિત્તોથી ખરાબ ભોગવાઇ ગયુ હોય અને હવે સારાં કર્મનો ઉદય થવાનો હોય એ નિમિત્તથી તેની વિચારશક્તિ બદલાય છે આ બાજુ પોતાના ખરાબ કર્તવ્યનો બદલો જે પોતાને અસહ્ય દુખરૂપ મળેલો હોય છે એટલે તે નિમિત્તે પણ વિચાર શક્તિ બદલાય છે કે અહો! જેમ મને આ દુખ ખરાબ લાગે છે, સહન થતુ નથી. મારા ઉપર બળવાન્ મનુષ્યો ત્રાસ વર્ત્તાવે છે, તે જેમ મને ઠીક નથી લાગતું, તેમ મારૂં વર્ત્તન બીજાને કેમ ઠીક લાગતું હશે? મને જે દુખ

રૈદ્ર ધ્યાનના માલીક) અવિરતિ, અવિરતિસમ્યક્દ્રષ્ટિ અને દેશવિરત (પાંચમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવો છે) તે જીવોના મનથી ચિંતન કરેલું રૈદ્રધ્યાન આવેલ છે આત્મનાશ કરનારૂં છે પાપથી અને નિંદનીક છે ધ્યાનને શરણ લેવાથી મનથી સેવાએલું કે ચિંતન કરાએલું એમ મૂળમાં બતાવ્યાં આવ્યું છે તેથી ધ્યાનના ચિંતનમાં મનની મુખ્યતા છે

રૈદ્ર ધ્યાનનું ફળ.

एवं चउव्विह राग दोस, मोहं किलिस्स जीवस्स
रुद्दं झाणं संसार, वद्धणं नरयगइ मूलं ॥ ६ ॥ (२३)

રાગ, દ્વેષ, અને મોહના વશથી (ચિન્હ) વાળા જીવને આ ચાર પ્રકારનું રૈદ્ર ધ્યાન સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર અને નરક ગતિના મૂળ કારણ છે (મોક્ષથી બહાર નાખનાર છે અને વિશેષથી નરકગતિ આપનાર છે)

રૈદ્ર ધ્યાનની લેશ્યાઓ.

कापोत, नील कृष्णा अति संक्लिष्टा भवंति दुर्लेश्या
रौद्र ध्यान परस्य तु मरस्य नरकप्राप्तिवे मौहात् ॥ २४ ॥

રૈદ્ર ધ્યાનમાં તત્પર અને નરક ગતિના અતિથિ—પરોણા બનાવ અનુભવને મોહના કારણથી ઘણી ક્લિષ્ટ અને ભયંકર કપોત, નીલ અને કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે.

રૈદ્ર ધ્યાનનાં લક્ષણો—ચિન્હો.

क्रुरता विपत्कास्मिन्, वंचकत्वं कुर्दवा
विसर्पन च क्रियाणि, रौद्रस्येक्षणानि सूरिभिः ॥ २५ ॥

કુરતા, હૃદયની કઠિનતા (કઠોરતા,) ઠગાઈ પણ અલબત ઠગ ભાવ નિર્દયપણું આ સર્વ રૈદ્રધ્યાનવાળા જીવોના ચિન્હો આચાર્યોએ કહ્યાં છે

ભાવાર્થ—જેના પાપે ભેગમાં કુરતા આવી એવી હોય છે કે વિના અપરાધે કે થોડા અપરાધે જીવોને રીબાવી રીબાવીને મારે છે પશ્ચાતાપ વિના અત્યંત ઠગ આવે છે પાપ કરીને જેમ પશ્ચાતાપ કરે નહી, જીવોને દુઃખી કરીને કે મારીને આનંદ પામે છે હૃદય પીગળે નહી એવા અન્યના વિચાર કે તેથી અત્યંત કરવા છતાં પણ બચાવ જેવું તેવું હૃદય હોય છે જેથી જેવા હૃદય ઉપર તેની કોઈ પણ અસર થતી નથી. ગીનને ક

ગવામાંજ પોતાની બુદ્ધિનું સાર્થકપણું માને છે, અયોગ્યરીતે જીવોને દંડે છે અન્યનો નાશ કરીને અન્યના ભોગે પોતાનું કામ સાધી લેછે. અનેક જીવોનો સહાર કરીને પણ પોતે સુખી થવા પ્રયત્ન કરે છે આ સર્વ રૌદ્ર ધ્યાનવાળા જીવોના લક્ષણ છે

परवसणे अभिणंदइ, निरविरको निद्दओ निरणुतावो
हरिसिज्जइ कयपावो, रूद्द झ्झाणो वगय चित्तो ॥ १ ॥ (૯૭)

પરને સકટમા પડેલો જોઇને આનદ પામનાર, આ લોકમા તથા પરલોકમાં દુખ ભોગવવા પડશે તેની અપેક્ષા—દરકાર નહિં રાખનાર, દયાહિન–નિર્દયતા વાપરનાર, અકાર્ય કરીને પશ્ચાતાપ નહિ કરનાર, પાપ કરીને હર્ષ પામનાર આ સર્વ રૌદ્રધ્યાનવાળાનાં મનનાં લક્ષણો છે. આ લક્ષણોથી રૌદ્રધ્યાનવાળા જીવને ઓળખી શકાય છે અથવા આ લક્ષણો જેમાં હોય તેને રૌદ્રધ્યાન વર્તે છે એમ સમજવુ

રૌદ્ર ધ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે.

क्वाचि त्क्वाचि दमि भावाः प्रवर्त्तते पुनारपि
प्राग् कर्म गौरवाच्चित्र प्राय संसार हेतवः ॥ ९६ ॥

પૂર્વકર્મની અધિકતાથી કોઇ કોઇ વખત આ રૌદ્રધ્યાનના પાર ણામો ફરી ફરીને પણ જીવમાં પ્રગટ થઇ આવે છે. આશ્ચર્ય છે કે તે ભાવો પ્રાયે સસારના હેતુભૂત થાય છે.

ભાવાર્થ. આ શ્લોકમાં પ્રાય શબ્દ મૂકયો છે, તે એમ સૂચવે છે કે કોઇ વખત તેવા પરિણામો સસારના હેતુભૂત થાય છે, તો કોઇ વખત સસારના હેતુ ભૂત નથી થતા. આવા રૌદ્રધ્યાનના વિચારો અને કર્તવ્યો સસારના હેતુ ભૂત નથી થતા એમ કહેવામાં એ તાત્પર્ય રહેલું છે કે કેટલાક મનુષ્યોમાં પૂર્વકર્મ એવી ગૌરવતાથી રહેલું હોય છે કે તે ખરાબની સાથે સારાં કર્મનાં બીજો પણ હોય છે આવા નિમિત્તોથી ખરાબ ભોગવાઇ ગયુ હોય અને હવે સારાં કર્મનો ઉદય થવાનો હોય એ નિમિત્તથી તેની વિચારશક્તો બદલાય છે આ બાજુ પોતાના ખરાબ કર્તવ્યનો બદલો જે પોતાને અસ હ્ય દુખરૂપ મળેલો હોય છે એટલે તે નિમિત્તે પણ વિચાર શક્તિ બદલાય છે કે અહો ! જેમ મને આ દુખ ખરાબ લાગે છે, સહન થતું નથી મારા ઉપર બળવાન્ મનુષ્યો ત્રાસ વર્ત્તાવે છે, તે જેમ મને ઠીક નથી લાગતું, તેમ મારૂં વર્ત્તન બીજાને કેમ ઠીક લાગતું હશે ? મને જે દુખ

થાય છે તે શું નથી થતું તે અન્યને કેમ થતું હશે? મારાં કર્મોનો નાશ મને કેમ નહિ થાય? ઇત્યાદિ વિચારણા કે જેઓ પૂર્વજન્મનાં સારા સંસ્કારના ઉદયને લઈ મહાત્મા પુરુષોને સહજે સ્ફુરતી આ વિચારો ધ્યાનમાં પણ આવ છે એટલે ધર્મધ્યાનના હેતુભૂત રૌદ્રપરિણામને વિષેની પણ નોંધ છે તેથી તે આર્ત-પરિણામ સંસારના હેતુભૂત થતા નથી. આથી એમ સમજવામાં આવે છે કે સંસારના હેતુભૂત કારણો પણ કોઈ વખત નિમિત્તકે પરાધીન પણે સંસારથી છૂટવાના નિમિત્તરૂપ બને છે પણ આવા પ્રસંગે કોઈ કોઈ વખતજ બને છે. એટલે આર્તધ્યાન કે રૌદ્રધ્યાનના નિમિત્તોનું સેવન ન થાય તે માટે સાવચેતી રાખવી તેનાથી વિપરીત રીતે કોઈ એવા ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ આધાર કે સાધનનું સેવન કરવું કે જેથી પૂર્વનાં અશુભ પરિણામો પલટાઈ જઈ તેથી જુદાં ઉત્તમ પરિણામોને ભજે. આ કહેવાથી રૌદ્રધ્યાન પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

પ્રકરણ સાતમું

ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ.

भविस्याय धर्म्यायोपि, योगप्रणामादि विशेषु
शुभाशुभशमनो मग्नो, मनःशुद्धिं कुर्वे मुनिः ॥ १७ ॥

શુભાશુભ અનુષ્ઠાનથી વિરામ પામી, શાન્ત થઈ, મનની શુદ્ધિ કરવાને માટે મુનિએ સમભાવના સાગરમાં પ્રવેશ કરીને યોગનાં આઠ અંગોનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ. ઉત્તમ ધ્યાનમાં મનઃશુદ્ધિની પૂર્ણ જરૂર છે. મન શુદ્ધ થયા વિના ધ્યાન થઈ શકતું નથી અને મન શુદ્ધ કરવા માટે ધ્યાનની જરૂર છે. મન શુદ્ધ હોય તો ધ્યાન થાય અને ધ્યાન હોય તો મનઃશુદ્ધિ થાય. આ પ્રમાણે બન્ને અન્યોન્ય કારણ છે. મન જેમ શુદ્ધ થઈ જાય છે તેમ ધ્યાન સ્થિરતા પામતું જાય છે. જેમ ધ્યાનમાં સ્થિરતા અનુભવાય છે તેમ મન શુદ્ધ થઈ જાય છે. ધીમે ધીમે બન્ને સાથે વધીને પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચે છે.

આ મનઃશુદ્ધિ માટે આર્ત-આર્ત, રૌદ્રધ્યાનના વિચાર કે આ બુદ્ધિથી જો અલગ પાડી દેવું જોઈએ. વળી, સમભાવમાં પણ પ્રવેશ કરવો પડે. સમભાવ વિના સ્વભાવથી ચંચળતાવાળું મન સ્થિરતા પામતું નથી કે વિશુદ્ધ બનતું નથી.

વિષમ ભાવ વાળુ મન રાગદ્વેષનું પોષક છે. અથવા રાગદ્વેષની પરિણતિથી મનમાં વિષમ-વિપરીત ભાવના થાય છે. તેથી મન વધારે મલીન થાય છે

સમભાવ માટે શ્રીમાન્ યશોવિજયજી લખે છે કે વિકલ્પો એજ વિષય છે, તેથી પાછા હઠવું, અને આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનું આલબંન કરવું. આવી મહાન્જ્ઞાનની, પરિપાક અવસ્થા તેને સમભાવ કહે છે

આ મારા-તારાપણાને ઉત્પન્ન કરનાર વિકલ્પોને, હઠાવવા માટે-વિષમભાવને દૂર કરવા માટે તેઓશ્રી લખે છે કે-કર્મની વિષમતાથી ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ, સુખી દુખી, રાગી, દ્વેષી, વિગેરે પરિણતિઓ ઉત્પન્ન થયેલ છે તે કર્મની વિષમતાનો તમે વિચાર નહિ કરો, પણ જ્ઞાનાંશવડે આ આખા વિશ્વને, સરખુ જુઓ દરેક 'આત્માઓમાં-જીવોમાં આત્મસ્વરૂપનો-જ્ઞાનનો સ્વભાવ રહેલ છે તે જ્ઞાન સ્વભાવથી સર્વ જીવો-સર્વે આત્માઓ એક સરખા છે. તેમાં જરાપણુ ભિન્નતા તમે જોઇ નહિ શકો. જ્ઞાન ગુણ જે પૂર્ણતા પામેલ આત્મામાં છે તેજ જ્ઞાન ગુણ આપણા જેવા અપૂર્ણ સ્થિતિ ભોગવતા જીવોમાં પણ છે માટે જ્ઞાનગુણ સર્વમાં સરખો છે. તેમાં વિષમતા નથી. તેજ જ્ઞાનગુણની સાથે સર્વ આત્માઓને અભેદરૂપે જુઓ એટલે તમારો આત્મા જ્ઞાન ગુણ વડે બીજા સર્વ આત્મામાં રહેલા જ્ઞાન ગુણ સાથે અભેદ-એકરસ જેવો અનુભવ કરશે આથી રાગ દ્વેષની પરિણુતિ વડે મારા-તારાપણાના ભેદથી જે વિષમતા ઉત્પન્ન થતી હતી તે થતી અટકશે કારણુ તે પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા, અને હું પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા. આવી રીતે આખુ વિશ્વ પણ(સર્વજીવો)જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા છે તો કોની સાથે ભેદભાવ રાખવો—મારૂં તારૂં કરવુ ? વિષમતા માત્ર કર્મની ઉપાધિમાં રહેલી છે જુદાં જુદાં કર્મને લેઇ, જુદાં જુદાં શરીરો, જુદા જુદા વિચારો, અને જુદા જુદા અનુભવો થાય છે. આ સર્વ કર્મની ઉપાધિ છે. તે ઉપાધિને માટે એમ માનો કે ઘડીભર તે ઉપાધિ સર્વ આત્માથી અલગ ઉભી રહી છે તો તે વખતે તમે સર્વમાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ-તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપથી જરાપણુ ભિન્નતા ધારણુ નહિ કરનાર આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજુ શુ દેખી શકશો ? કશુજ નહિ શુદ્ધ આત્માજ આથી નિર્ણય થાય છે કે ઉપાધિ માત્ર કર્મની વિષમતાની છે અને તેને લેઇને જ મનની ચચળતા છે આ સમભાવ—આત્માના મૂલ સત્તા સ્વરૂપ તરફ સર્વેની દષ્ટિ થાય અથવા સર્વ જીવોમાં રહેલ સત્તા સ્વરૂપ તરફ લક્ષ થાય તો સમભાવ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે વિકલ્પો રહેતા નથી.આત્માના સ્વરૂપ

વાપે અજ્ઞાનના આ ફરે છે અને સ્વભાવ છે આ સમસ્તપાર્થિવ
મોક્ષ પામે છે બીજાને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અધિકાર નથી.

અષ્ટાવક્ર. મોક્ષ વિષે વિવેચન.

विरक्त विषयो वर्तिः स्वभावार्जनसदा
ज्ञानस्य वारि पारीपः सदय परिकीर्तितः   १
अभिप्सन् कर्म वैराग्य, प्रज्ञाविन धर्म भगन्
आत्मारामेऽनेनपः पश्ये हसौ योगं गयी यर्पा   २

અજ્ઞાનથી સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે અને તેથી આવતાં કર્મ અટકી જાય છે તથા પૂર્વ કર્મની નિર્જરા થાય છે કર્મનાં આવરણો આત્માથી અળગાં થઈ જાય છે—અમરત્વના તત્વથી પીવાયો જાય છે

વિચારવાનો ! તમે વિચાર કરી જોશો તો જરૂર તમને ભાસ થશે કે તમારા મનમાં જે જે કારણ સિદ્ધિ થઈ છે તે ઘણાંખરાં કાળ કે નિર્જન પદાર્થની પ્રાપ્તિમાં જે ભાવ તમારા અંતઃકરણમાં થયો છે તેનું જ પરિણામ છે જેવું ભાવન તેવું ફળ તેથી તેવો જ ભાવ—તેનું જ પ્રતિબિંબ તમારા હૃદયમાં પડશે. બહારને તમે જેટલે દરજ્જે દબાવો યા નહીં અને જોવા તરફ મન તેવા જ દરજ્જે આકારે પરિણમશે. તમારો ઉપયોગ તેવા આકારે પરિણમ્યા વિના તેનો તમને બોધ નહિ જ થાય. તમે તમારા મનને કોઈ વસ્તુને જોવી જાણવાને માટે નિશ્ચિત કરી આપ્યું છે તેવો તેવી જ રીતે તેને પામશો અને તેવે પ્રકારે તેના તરફ વર્તન પણ તમારું અનુકૂળ થતું જશે. જેમ આ ગુણ કાં દશા છે તેને તમે જે અહેત પણે પામશો તો તમારું મન તે તરફ વિચારવાથી જોડાઈ જશે અને એકત્વ વસ્તુના વિચારથી તે તરફ ગમન કરશે. અને તેને ધ્યાનથી ભાવ વડે પામશો એટલે આત્માનો ભાવ અનુભવો. આવો ભાવ પ્રાપ્ત થતાં આપને ઉચ્ચિતતાનું તત્વ અમરત્વ તેમના તરફ થશે. આજ રીતે તમે જ્યારે તમારા પોતાના આત્માને માટે—આત્માની ઉન્નત સ્થિતિ તરફ ગમન માટે શ્રીમન્ પતંજલિઋષિ મહાત્માના ગ્રંથોમાં કહીએ તો તમારા અંતઃકરણમાં સર્વ આત્મભાવને જે જેમ આપણે કર્મદિન સ્થિતિમાં ઉત્તેજિત થઈ રહેલા છે તેઓને, સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપે જોવાની ટેવ પાડશો. ? જે દેખાતી તરફ તમારી દૃષ્ટિ પડે છે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે એમ તમારા હૃદયમાં ઠસાવશો તો તમારી ટેવે ટેવે

દરજ્જે આત્મદષ્ટિ થશે. તમારૂં મન વારંવાર તેવા તેવા પ્રસંગે આત્માકારે પરિણામ પામશે–દેહભાવ ભૂલાતો જશે. અને શુદ્ધ આત્મદષ્ટિ–શુદ્ધ આત્મસંસ્કાર જાગૃત થતા જશે. હૃદયમાં સચોટ થતા જશે આનુ પ-રિણામ એ આવશે કે રાગ,દ્વેષ, અભિમાન આદિની પરિણતિ મંદ પડી જશે અને નિર્વિકાર આત્મદષ્ટિ મજબુત થતી જશે 'આ સમભાવની પ્રાપ્તિ થતાં મન નિર્મળ થશે, એટલે પછી તમારૂં કર્ત્તવ્ય નિર્વિઘ્ન થશે. તેમાં વિકલ્પો આવી અંતરાય પાડે છે, તે બંધ થશે અને આવરણ દૂર થતાં જીવન આનંદમય થશે વધારે શું કહેવું ? જેને આ અભ્યાસ કરેલો છે તેજ તેનો અનુભવ જાણે છે આ સમભાવપૂર્વક કોઇપણ આત્મિક માર્ગમાં પ્રવેશ કરાશે તો જરૂર તેમાં વિજય થયા વિના રહેશેજ નહિ

આ સમભાવરૂપ સમુદ્રમા ડુબકી મારીને સારીરીતે પ્રવેશ કરીને' યોગનાં આઠ અંગ સંબંધી વિચાર કરવો.

આ સમભાવમાં પૂર્ણ પ્રવેશ થઇજ જાયતો પછી કાંઇ જરૂર રહેતી નથી પણ શરૂઆતમાં સામાન્યરીતે અને થોડા વખત માટેજ પ્રવેશ થઇ શકે છે એટલે થોડો પણ સમભાવમાં પ્રવેશ કરીને તે સ્થિતિ કાયમ ટકાવવા માટે આઠ અંગ યોગનાં છે તેનો વિચાર કરવો યોગના આઠ અંગો પણ મન શુદ્ધિ માટેજ આદરવા કે વિચાર કરવા યોગ્ય છે. પૂર્વે કહેલ સમભાવમાં મનની જે શુદ્ધિ થાય છે તેવી બીજા કશાથી થતી નથી. છતાં શરૂઆતમાં તે સમભાવ આવતો નથી. આવેતો ટકી રહેતો નથી એટલે યોગનાં અંગોની જરૂરીયાત પહેલી સ્વીકારવામા આવી છે.

યોગનાં આઠ અંગ.

यम नियमासनबंधं. प्राणायमें द्रियार्थ संवरणं
ध्यानं ध्येय समाधि, योगाष्टांगानि चेति भजः ॥ ९८ ॥

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, ઇંદ્રિયોને વિષયોથી રોકવી (પ્ર-ત્યાહાર)ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ યોગનાં આઠ અંગો છે તેનું સેવન કરો

યમાદિકનું સ્વરૂપ.

सप्तदश, भेद संयम, घरो यमी शौचसादियुत नियमी
पद्मासनादि सुस्थः प्राणायाम मयासीच. ॥ ९९ ॥

સત્તર પ્રકારે સંયમ ધારણ કરનાર યમી, શૌચ આદિયુક્ત સંયમી,

પ્રયોજન ત્યાગી આપને યથાશક્તિ મેળવવા જાણવી, પ્રત્યુપકારનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્નશીલ કરેલ છે.

ભાવાર્થ—પાંચ મહાવ્રત પાળવાં, પાંચ ઇન્દ્રિયો વશ કરવી, ચાર કષાય ઉપર વિજય મેળવવો અને ત્રણ યોગોની શુદ્ધિ કે જેથી રાખવી આ સત્તર પ્રકારનો સંયમ છે

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ પાંચ પ્રકારે મહાવ્રત છે તેને યમ પણ કહે છે

જેમાં દમન, મનન વગેરે સમાયેલ હોય છે તેને યમ કહે છે તે જીવો દરેકની ઉત્પત્તિ આદિથી અનેક પ્રકારના છે તે સર્વ પ્રાણ જીવોની હિંસા મનથી, વચનથી અને કાયાથી ન કરવી, ન કરાવવી, અને અન્ય કરનારાઓને અનુમોદન ન આપવું—એવું ન માનવું તે અહિંસા નામનું મહાવ્રત કહેલ છે

આ અહિંસા મહાવ્રત દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે સમજીને પાળવું જોઈએ.

દ્રવ્યથી છકાયના જીવોનો નાશ ન કરવો, ક્ષેત્રથી સર્વ લોકમાં રહેલા જીવોનો નાશ ન કરવો, કાળથી, દિવસ હોય કે રાત્રી હોય તો પણ કોઈ જીવોનો નાશ ન કરવો, ભાવથી પ્રમાદ કરીને કે દ્વેષ કરીને કોઈ પણ જીવોની હિંસા ન કરવી.

પ્રમત્ત યોગથી (પ્રમાદના યોગથી) પ્રાણરૂપે ધારણ કરેલા મન, વચન, કાયાના યોગથી પોતાના કે પરના પ્રાણ તથા ભાવપ્રાણનો નાશ કરવો તે હિંસા છે

નિશ્ચય અહિંસા

રાગ, દ્વેષ, મોહ, કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, હાસ્ય, શોક આદિ ભાવોનું પ્રગટ ન થવું તે અહિંસા છે રાગાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ થવી તે હિંસા છે

રાગાદિરહિત, કદાચ પ્રાણીનો નાશ થાય તો પણ હિંસા લાગતી નથી. રાગાદિભાવને વશ થઈ પ્રમાદથી યત્ન કરનારને જીવો મરે કે ન મરે, તોપણ નિશ્ચે હિંસા લાગે છે જેમ આત્મા કષાય ભાવોવાળો થઈ પ્રથમ પોતાના આત્માને હણે છે. (હિંસા ઉત્પન્ન કરે છે) પછી બીજા જીવોની હિંસા થાઓ કે ન થાઓ પણ અંતરંગમાં જે ભાવ છે માટે આત્મહિત ઉપર કષાય ભાવના ન રાખી—તેવા પરિણામ થવા ન દેવું, તે નિશ્ચયથી અહિંસા છે

વ્યવહારથી બીજું મહાવ્રત.

કોઈ પણ પ્રકારનું અસત્ય—જુઠું ન બોલવુ, પણ પ્રિય, હિતકારી અને સત્ય વચન બોલવુ.

ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી અને હાસ્ય કરવારૂપ કારણથી એમ અસત્ય ચાર પ્રકારે બોલાય છે, તેનો ત્યાગ કરવો

દ્રવ્યથી સર્વે વસ્તુઓના સબધમાં અસત્ય ન બોલવુ ક્ષેત્રથી લોક અને અલોકના સબધમાં અથવા લોકના કોઇ પણ ભાગમાં રહી અસત્ય ન બોલવુ

કાળથી દિવસે અગર રાત્રિએ અસત્ય ન બોલવુ

ભાવથી રાગ કે દ્વેષના કારણે અસત્ય ન બોલવુ

મનથી, વચનથી કે શરીરથી અસત્ય બોલવુ નહિ. બોલાવવુ નહિ, અને બોલનારને અનુમોદન ન આપવુ આ બીજુ મહાવ્રત છે

નિશ્ચયથી બીજું મહાવ્રત.

આત્મા એજ આપણે છીયે અથવા આત્મા એજ આપણી વસ્તુ છે. તેનાથી પર જે પુદ્ગલ–જડ વસ્તુ છે તે અન્ય છે. પર છે, પારકી છે તે પરવસ્તુ–પુદ્ગલીક વસ્તુને પોતાની ન માનવી–ન કહેવી. દેહને આત્મા ન કહેવો આત્માનેજ આત્મા કહેવો પરવસ્તુને પર કહેવી કોઈ પણ વ્યવહારીક વચન બોલતાં પોતે આત્મા છે એમ માની વ્યવહારને ખાતર મારા તારાપણાના શબ્દનો ઉપયોગ જાગૃત રહીને કરવો, તે નિશ્ચયથી બીજુ મહાવ્રત છે

વ્યવહારથી ત્રીજું મહાવ્રત.

કોઇની કાંઇ પણ વસ્તુની ચોરી કરવી નહી. માલીકની રજા સિવાય વસ્તુ ગ્રહણ ન કરવી કોઇ પાસે લેવરાવવી નહિ લેનારને અનુમોદન ન આપવુ તે ત્રીજુ મહાવ્રત છે

તે મહાવ્રતમાં દ્રવ્યથી, લઇ શકાય કે રાખી શકાય તેવી કોઇ વસ્તુની ચોરી કરવી નહિ ક્ષેત્રથી ગ્રામમાં–નગરમાં કે અરણ્યમાં ઇત્યાદિ કોઇપણ સ્થળે ચોરી કરવી નહિ. કાળથી રાત્રિએ કે દિવસે કોઇ પણ વખતે ચોરી કરવી નહિ ભાવથી રાગ કે દ્વેષના પરિણામથી ચોરી ન કરતાં આ મહાવ્રતનું પાલન કરવુ

નિશ્ચયથી ત્રીજુ મહાવ્રત.

પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવિશ વિષયો છે. તેના સુખની ઇચ્છાએ જીવ આઠ

કર્મની વર્ગણાઓ ભેગી કરે છે. આત્મા સિવાય બીજી પણ વસ્તુ પોતાની નથી. છતાં તે કર્મની વર્ગણાઓ, જે આત્મપ્રદેશ ઉપર લાગેલી છે તે શુભાશુભ કર્મને પોતાનાં માનવાં શુભ પુન્યનાં પુદ્ગલો વડે ઋદ્ધિ રાજ્યાદિ તેને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો આ કર્મ વર્ગણાનાં પુદ્ગલો આત્માથી પર છે પરવસ્તુ છે તેને પોતાની કરી તેનો સંગ્રહ કરવો. કર્મને વશ થઈ-આલંબન પામે તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તે પણ એક જાતની ચોરી છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર જેટલું આવરણ આવે તે પારકી વસ્તુ હોવાથી ચોરી છે. આ ભાવ પુત્રાદિના અભિલાષાની-ચોરીની નિવૃત્તિ કરવી તે ત્રીજું નિર્મલ મહાવ્રત છે.

વ્યવહારથી ચોથું મહાવ્રત.

ઔદારિક અને વૈક્રિય એમ બે જાતના વિષયો છે તેમાં જે દેવ સંબંધિ વિષય સેવન તે વૈક્રિય કહેવાય છે અને મનુષ્ય તથા જાનવર સંબંધી વિષય સેવન તે ઔદારિક કહેવાય છે આ બન્ને જાતિના વિષયોનો મનથી, વચનથી, અને કાયાથી કરવા, કરાવવા અને અનુમોદન કરવા રૂપે ત્યાગ કરવો તે ચોથું મૈથુન વિરમણ અથવા બ્રહ્મચર્ય નામનું મહાવ્રત છે.

આ મહાવ્રત પાળવામાં સ્ત્રીથી દેવ મનુષ્ય, અને જાનવર વગેરેથી નિર્દોષ ત્યાગ કરવો જેનાથી ઉત્પન્ન વેળામાં, અગ્નિઓમાં અને ક્રિયાઓમાં (સ્ત્રી, પશુ અને પાપકાદિ સ્થાનોમાં) આ મહાવ્રત પાળવું કરવાથી વિઘ્ન થાય કે હાનિ થાય એવું જાણી તીવ્ર પ્રતિજ્ઞાનો નિર્ધાર કરવો. આથી સમતા આવશે કે દેવ આવશે પણ વિષય સેવન ન કરવાં યાવત્ જીવપર્યંત આ મહાવ્રતનું પાલન કરવું.

નિશ્ચયથી ચોથું મહાવ્રત.

આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેથી આત્મામાં વર્તન કરવું છે તે દૃષ્ટિ ભાવમાં રમવી તે વિષયવિકારોનો ત્યાગ કરી પોતાની આત્મપરિણતિમાં રમણ કરવું પરપરિણતિમાં પ્રવેશ ન કરવો, એટલે પરભાવનું ચિંતન ન કરતાં આત્મિક વસ્તુનું ચિંતન કરવું. સ્વસ્વરૂપ મૂકી બીજી વિભાવરૂપ ભાવમાં પ્રવેશ ન કરવો, તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત છે બ્રહ્મ એટલે આત્મા તેમાં ચરવું–રહેવું તે બ્રહ્મચર્ય છે.

આત્મભાવમાં રમણ કરવું, પર ભાવથી વિરામ પામવું તે બ્રહ્મચર્ય છે

વ્યવહારે પાંચમું મહાવ્રત.

ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, રૂપુ, સોનુ, બે પગવાળા અને ચાર પગવાળા જીવો આદિ વસ્તુઓનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે અપરિગ્રહ મહાવ્રત છે ધર્મના સાધનભૂત કે દેહ રક્ષણુના હેતુભૂત, ઉપકરણો-વસ્તુઓ વસ્ત્ર પાત્રાદિ, શાસ્ત્ર આજ્ઞા મુજબ, રાખવા પડે તે પણુ મોહ, મમકારાદિ વિના રાખવા તે સિવાય મન વચન શરીરથી પરિગ્રહનો સ્વીકાર કરવા, કરાવવા કે અનુમોદિત કરવાનો યાવત્ જીવ પર્યંત ત્યાગ કરવો.

દ્રવ્યથી, સજીવ, નિર્જીવ સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો. ક્ષેત્રથી સર્વ લોકમાં પરિગ્રહ સ્વીકારનો ત્યાગ કરવો.

કાળથી દિવસે અને રાત્રિએ પરિગ્રહ ગ્રહણુનો ત્યાગ કરવો.

ભાવથી અલ્પ મૂલ્યવાળી કે વિશેષ મૂલ્યવાળી વસ્તુઓનો રાગ દ્વેષની પરિણુતિથી સ્વીકાર ન કરવો

નિશ્ચય પરિગ્રહ મહાવ્રત.

મારાપણાની મમતાનો ત્યાગ કરવો, કોઇ પણુ સજીવ કે નિર્જીવ વસ્તુ ઉપર મૂર્ચ્છા-આશક્તિ કે મમત્વ ભાવ ન રાખવો તે અપરિગ્રહ સ્થીતિ છે ત્યાગ દશા છે. બાહ્ય ત્યાગ એ સાધન છે અંતરંગ ઇચ્છાનો-મમત્વનો ત્યાગ કરવો તે સાધ્ય છે આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે કર્મની કે રાગ દ્વેષાદિની પરિણુતિથી મુક્ત છે. નિર્મળ છે તેના ઉપર આ કર્માદિની ઉપાધિ આવરણુ કે કર્મ મળનો તદ્દન અભાવ છે, તે લક્ષ ધ્યાનમાં રાખી આત્માને નિરાવરણુ સ્વરૂપે જાણુવો અનુભવવો તે અપરિગ્રહ સ્થિતિનું સાધ્ય છે

રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન-ભાવકર્મ તેની ચીકાશે કરી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ બધાય છે તેનો ત્યાગ કરવો, દેહ ઇંદ્રિયાદિ ઉપરથી મૂર્ચ્છા ઉતારી શુભા શુભ કર્મ વિકાર તે પણુ આત્માથી પર છે એમ જાણી તેનો ત્યાગ કરવો.

પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો.

ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો એટલે તેને નિયમમાં રાખવી ઇષ્ટ વિષયોમાં રાગ કરવો અને અનિષ્ટ વિષયોમાં દ્વેષ કે ખેદ કરવો, એ સ્વભાવને અટકાવીને-બધકરીને અનુકૂળ કે પ્રતિકુળ જે ઉદય પ્રાપ્ત થાય-પ્રસંગે આવી મળે તેને આનંદથી વધાવી લેવો. હર્ષ કે ખેદ વિના ભોગવી લેવો તે ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ છે ઇંદ્રિયો પાંચ છે સ્પર્શના, રસના, ઘ્રાણુ, નેત્ર અને કાન આ પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં રાગદ્વેષ ન કરતાં સમભાવે રહેવાની ટેવ પાડવી.

કષાયનો બંધ

ક્રોધ, માન, માયા, (કપટ) અને લોભ, આત્મપ્રદેશ કરેલ છે. ક્રમે નબળા, મજબૂત અને મજબૂત આવરણ રૂપ પ્રતિસ્પર્ધીઓ-અનુયોગ છે જ્યારે જે જે પ્રકારનો ઉદય થાય, ત્યારે ત્યારે તેને જ્ઞાન મેળવવા માટે તે તે પ્રકારના પ્રતિસ્પર્ધીને અનુકૂળ થઈ શકી રહે. જેમ ઘર બહારે ચાલી રહેલ તો તેના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે અગ્નિ ક્રમે બળવાનપણે ઘર નાખી જાય છે તેમ આ ચાર કષાયનો ક્ષયોપશમ અનુકૂળ થવાથી, તેનું જ્ઞાન થઈ જાય છે મતલબ કે તેની સામે કોઈપણ શક્તિ ચાલતી નથી. તે રીતે ચારે કષાયોનો જય થઈ જાય છે

મધુ કરની વિરતી

જે પાંચ આસ્રવ કહ્યા તે દ. ત. મનદ્વાર, વચનદ્વાર અને કાયદ્વાર આ ત્રણ દ્વાર છે મનથી વચનથી અને શરીરથી આશ્રવ આવવાથી કર્મ આવિવિધ આસ્રવ કહ્યા છે કર્મ કે જેનાથી આત્માના ગુણો ઢંકાઈ જાય છે. નવીન કર્મ તેના ઉપર ચડી બેસે છે અત્યારથી અનંત શક્તિનું ઢાંકણ બન્યું—તેના ઉપર આવરણ આવ્યું તેજ કહ્યું આવી બાબતનું તેથી અપ્રતિથી વિરમવું—પાપ ટાળવું—તેનું કામ ન કરવું તે, તે તે રૂપની વિરતિ કહેલ છે

ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ શરીરના ચપળ પ્રવૃત્તિ અટકાવવી પછી વચનદ્વારા થતી ખરાબ પ્રવૃત્તિ અટકાવવી, અને છેવટે મનને પણ ખરાબ વિચારો કરતાં અટકાવવું શરીરને અશુભ પ્રવૃત્તિથી અટકાવવું તે કામ પ્રથમ મનને આધારભૂત કરવું પડેલ છે. જ્યાં સુધી શરીર પ્રવૃત્તિ નહિ કરે ત્યાં સુધી મનના વિચારો તે ઘણે ભાગે નહિ જ હો.

પ્રથમ મનને અટકાવી આપણે વચન અને શરીર સ્વાભાવિક રીતેજ અટકી પડે છે એ વાત ખોટી નથી છે તથાપિ મન ઉપર પ્રથમ કાબુ મેળવી લેવો એ બને નહિ અભ્યાસ જેવું બની છે તેમને માટે પ્રથમ શરીરની ઉપર કાબુ મેળવવો એ જરૂર પડેલ ઘર તેમ છે.

સુખથી બેસવું અને રહેવું તે આસનનું આવિષ્કાર જેવું છે મનનો પ્રબળ આવેગમાં બેલગામ વિચાર કરે તથાપિ જ્યાં સુધી વચન તે અનો ને બહાર આવી ફૂટતું નથી ત્યાં સુધી તે બોલવાના વિચારોથી જે વૈર ઉત્પન્ન થવાનું હતું તે અટકી પડે છે

જ્યારે વચન અને શરીર ઉપર કાબુ મેળવ્યો છે ત્યારે ધીમે ધીમે મન ઉપર પણ કાબુ મેળવી શકાય છે મિત્ર સ્થિર કરી આપ વિચારો

કરવા અને આવા વિચારો ન કરવા એવા વિભાગ કરવાની ટેવ છેવટે મનને પણ કાબુમાં લે છે.

અથવા બીજો ક્રમ આ ત્રણુદંડથી વિરમવા માટેનો એ છે કે, મનને સારા વિચારો કરવાની ટેવ પડાવવી. પૂર્વે જન્મમાં મન, વચન, અને શરીરની શક્તિવાળું નામ કર્મ બાંધેલું હોવાથી એ ત્રણે શક્તિઓ આપણને મળી છે. તેથી મન વિચાર કર્યા વિના રહેવાનું નથી અને વચન બોલ્યા સિવાય ચાલશે નહિ તથા શરીરથી પણ હલન, ચલનાદિ ક્રિયા થયા સિવાય રહી શકાશે નહિં. આ ક્રિયાઓ અવશ્ય થવાની છે અને થાય છેજ. આપણા અનુભવમાં પણ એમજ આવે છે કે વિચાર થાય છે, વચન બોલાય છે અને શરીરથી ક્રિયાપણ થાય છે. ત્યારે આ ત્રણે ક્રિયામાં આપણે એટલો સુધારો કરી શકીએ તેમ છીએ કે, મનથી સારા વિચારો કરવા, મહાન્ પુરૂષોના ગુણોનુ મનન કરવુ, આત્મ ગુણોનુ સ્મરણ કરવું, સદ્-અસદ્ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો. પરમાત્માના પવિત્ર નામનો જાપ કરવો. વિગેરે સારાસારા વિચારોમાં, તે મનને જોડી દેવામાં આવ્યાથી મન ખરાબ વિચારો કરતું અટકશે. અહોનિશ અનેક અશુભ વિચારો-સંકલ્પો-મનોરથો, મનો રાજ્યો ખડાં કરવામાં જે ફોગટ મનની શક્તિનો નાશ થાય છે તેનો બચાવ થઇ મનનો આ સારા માર્ગે ઉપયોગ થશે. આ સારી ટેવનો વધારો થવાથી, હલકા ખરાબ વિચાર કરવાની ટેવ ધીમે ધીમે સદંતર નાશ પામશે. મન સ્વાધિન થશે. છેવટે આત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ભળી જશે માટે પ્રથમ સારા વિચારો કરવાની ટેવ મનનેપાડવી એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે

આવીજ રીતે અન્યની નિંદા, કુથલી, કરતાં વચનને અટકાવીને પરમાત્માના ગુણ કીર્તનમાં, મહાન્ પુરૂષોના ગુણાનુમોદનમાં, ધાર્મિક ઉપદેશમાં કે કોઇને સન્માર્ગે ચડાવવામાં કે તેવાજ કોઇ પરમાર્થના કામમાં વચનનો વ્યય કરવાથી વચન બોલવાથી થતા અનેક અપરાધો અટકે છે. પોતાથી આગળ વધી શકાય છે અને અન્યને ઉપયોગી રીતે મદદગાર પણ થઇ શકાય છે.

તેવીજ રીતે શરીરને પણ ઉપયોગી કાર્ય, મહાન્ પુરૂષોની સેવામાં, દેવાદિના પૂજનમાં, ધાર્મિક અભ્યાસમાં, ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં, ઉત્તમ પુસ્તકાદિ લખવામાં, કોઇને મદદ કરવામાં તપશ્ચરણમાં, બ્રહ્મચર્યાદિ પાલનમાં, અને ઉપયોગી જીવોની સેવામાં, જોડી દેવામાં આવે તો અશુભ પ્રવૃત્તિ

બહારી ભાગ છે ગુફામાં વધારે થાય છે અને ઊંડે તે ગુફામાંથી બીજી ગુફામાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

આ પ્રમાણે સત્તર પ્રકારનો સંયમ કહેલો છે. શાસ્ત્રમાં આ સંયમનો આચાર કરવાની પૂર્ણ જરૂર છે. આ સિવાય મનની પવિત્રતા મેળવી શકી નથી અને તે મેળવી શકાયા સિવાય આગળથી યોગમાર્ગમાં વધારો થશે નહિ અને યોગના સિવાય, આગળથી આત્માની ભૂમિમાં પ્રવેશ થઈ શકશે નહીં. આ સત્તર પ્રકારના સંયમને પાળવા કરનાર યમી કહેવાય છે. આ યમ તે યોગનું પ્રથમ અંગ છે.

નિયમ.

શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણિધાન આ પાંચ નિયમો કહેવાય છે.

શૌચ.

શૌચ એટલે પવિત્રતા. બાહ્યથી પવિત્રપણું શરીર શુદ્ધ સ્વચ્છ રાખવું, વસ્ત્ર સ્વચ્છ પહેરવાં, ખોરાક શુદ્ધ સ્વચ્છ અને જુદો [illegible] બનાવેલો હોવું જોઈએ. આજુબાજુના ભાગો એવા હોવા જોઈએ કે મનમાં [illegible] સાત્વિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય.

આંતર શૌચ, મન, વચન, શરીરનું પવિત્રપણું રાખવું. મનમાં કોઈ અશુભ વિચાર ઉત્પન્ન થવા ન દેવા. વચન સત્ય, પ્રિય અને હિતકર બોલવું ઓછાબોલાપણું [illegible] કરવું કે કોઈને અપમાન લાગે નુકશાન થાય કે [illegible] થાય તેવું ન બોલવું. શરીરને શુભ વિચારોથી, [illegible] અને [illegible] ધાર્મિક ક્રિયાઓથી [illegible] એવું પવિત્ર કરી નાંખવું કે તેની દરેક [illegible] ધાર્મિક [illegible], [illegible] કોમળ [illegible] કે [illegible] [illegible], પવિત્ર [illegible] અને [illegible] થઈ જાય. તમને [illegible] થયે તેવા [illegible] [illegible] મનુષ્યના [illegible] પણ [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થાય. આ સર્વ [illegible] પવિત્રતા છે [illegible] નિરંતર [illegible] [illegible] નિરંતર વધારો કરતા રહેવું જોઈએ.

સંતોષ.

પરમાત્મા ઉપર કે [illegible] ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા મનુષ્ય પોતાને [illegible] ઉપર નિર્વાહ કે [illegible] નિર્વાહ માટે પણ [illegible] હોય છે અને સંતોષ પણ તેઓમાંજ આવી શકે છે. પૂર્વ કર્મના પ્રમાણમાં પ્રારબ્ધ જેમ જે આવી મળે તેમાં સંતોષ માનવો. બાબુ [illegible] નથી તેની [illegible] કરે પણ [illegible] [illegible] અધિકમાં નહીં અને [illegible] હોય છે.

તો કોઇ લઈ જતું નથી ન હોયતો કોઇ આપી દેતું નથી. આ જન્મ થયા પહેલાં પ્રારબ્ધ બધાઇ જાય છે અને ધીમે ધીમે તે બહાર નીકળતું આવે છે માટે પોતાના કર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્ન કરવો અને તેથી જે આવી મળે તેમાં સંતોષ માનવો કર્યા સિવાય કાંઇ આવતું કે મળતું નથી એટલે પ્રયત્નની જરૂરતો છેજ, પણ જરૂરીયાત જેટલીજ. 'સંતોષ આવતા ઇચ્છાઓ, ઓછી થાય છે મનની વિહ્વળના મટે છે. હૃદય વિશુદ્ધ થતું ચાલે છે, આર્ત્ત રૌદ્ર ધ્યાન થતું નથી. છતાં વ્યવહારિક પ્રસંગોમાં સંતોષની જેટલી જરૂર છે તેટલી કે તેથી અધિક આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે અસંતોષ વધારવાની જરૂર છેજ અર્થાત્ તેને માટે પ્રયત્નની પૂર્ણ જરૂર છે. નિરંતર ઉત્સાહ અને લાગણી પૂર્વક તે અભ્યાસ વધારતાજ રહેવું.

તપ.

મનની શુદ્ધિમાટે તપની પણ જરૂર છે. નિકાચિત કર્મો પણ તપથી નિર્જરે છે તપ કરવાથી જેમ શરીર દુર્બળ થાય છે તેમ મનને પણ દુર્બળ કરતા જવું જોઇએ. ઇચ્છાઓ મરવાથીજ મન દુર્બળ થાય છે ઇચ્છાઓને હઠાવવી તે ખરેખર તપ છે. ઘણી વખત માણસો ઘણા દિવસો સુધી શરીરને ખોરાક આપતા નથી, પણ સાથે ઇચ્છાઓના નાશ કરતા ન હોવાથી દુર્બલ થયેલ શરીર પાછું ખોરાક લેવાથી મજબુત થાય છે અને ઇચ્છાઓ પહેલાં કરતાં પણ એક ડગલું આગળ વધે છે અમુક વખત સુધી ખાવાની ઇચ્છા રોકી તે સાથે શરીર દુર્બળ થતાં મનના કે શરીરના વિકારો પણ દુર્બળ થાય છે પણ વખત જતાં પાછું પૂર્વનું રૂપ ધારણ કરે છે કેમકે તેમાં આશાઓના-ઇચ્છાઓના બીજ રહેલાં છે. માટે તપશ્ચર્યા એવી કરવી જોઇએ કે ઇચ્છાઓનો પણ સાથે નાશ થઇ જાય. ઘણી વખત અજ્ઞાન દશામાં આ તપશ્ચર્યાજ ઇચ્છાની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે એટલે કોઇપણ પ્રકારનાં, પછી તે આ ભવનાં હોય કે પર ભવનાં હોય પણ કોઇ જાતના સુખની આશાથી તપ કરવામાં આવે છે. તપ કરવાથી આપણને પુત્ર, પુત્રાદિની ધનની કે બીજી કોઇ પણ જાતની પ્રાપ્તિ થશે અથવા અન્ય જન્મમાં, દેવપણાની, રાજ્યની કે વહાલા મનુષ્યના મેળાપની પ્રાપ્તિ થશે આવી ઇચ્છાવાળા તપો કરવાથી કર્મ ખપતાં નથી પણ ઉલટાં શુભ કર્મમાં વધારો થાય છે.

તપ એવી રીતે કરવો જોઇએ કે ઇંદ્રિયોની હાની ન થાય જ્ઞાન ધ્યાનમાં ઓછાશ ન થાય પણ મનની શાંતિ સાથે વિષયોની ઇચ્છાઓનો

ખાસ થતો રહે. અમુક વસ્તુ ખાવા પીવાની કે ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ કે તરતજ તેનો ત્યાગ કરવો અને તે ત્યાગથી મનમાં જરા માત્ર પણ ખેદ ન થાય. પણ ઈચ્છાનો રોધ થાય આ તપ વધારે ઉત્તમ છે વિકાર કરે તેવા રસોનો ત્યાગ કરવો, સાત્વિક ખોરાક લેવો, ઓછો ખોરાક ખાવો, આવી રીતે બાહ્ય તપ સેવો હલકો ખોરાક લેવો, જેથી ધ્યાનમાં વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડે છે અને આહાર વિનાના રહી શકાય તે દિવસોમાં તે વિશેષ પ્રકારે ધ્યાનમાં સ્થિરતા થાય છે પણ આહાર વિના રહી શકવામાં અમુક મર્યાદા—હદ છે તે પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરવાથી ધ્યાન ધ્યાનમાં વધારો થતો રહે છે. આહાર વિના રહી શકવાની મર્યાદા પોતાના શરીરની પ્રકૃતિ અને મનોબળ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે

સ્વાધ્યાય.

આત્મ સ્વભાવની જાગૃતિ આપે તેવાં આધ્યાત્મિક પુસ્તકોનું વાંચન મનન પરાવર્તન, કરવું (વાંચેલું ફરી ગણવું—વારંવાર યાદ કરવું) આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ મહાન પુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો વાંચ્યા કરવાં, તેઓએ જે માર્ગે ગમન કરેલું છે તે માર્ગ નજરોનજર સમજવો, જડ ચૈતન્યની ભિન્નતા કરી બતાવનારાં પુસ્તકો વાંચવાં—વિચારવાં, આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ સમીપ લઈ જવા સમાન આધ્યાત્મિક પુસ્તકો છે માટે વારંવાર તેનું વાંચન કરવું, પોતાને જે માર્ગે પ્રયાણ કરવું છે તે માર્ગની યાદિ આપનાર—તે માર્ગમાં જાગૃતિ આપનાર—તે માર્ગમાં ઉત્તમ વિચારોની ધારા ચલાવનાર—મહાપુરુષોની ટુંકી નોંધ રાખી વારંવાર (નિરંતર) તેનું વાંચન અને મનન કરવું ઇત્યાદિ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે

તેમજ મનની વિશુદ્ધિ કરવા માટે, સ્વાધ્યાય તરિકે એક પ્રકાર પણ પોતાના ખરા તેમનો મન કેવું ઉંચું જાપ કરવો. જેમ કે નવકાર મંત્ર હો, પણ તેના ઉપર આપણને પૂર્ણ વિશ્વાસ—શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ કે તે મંત્ર પરમાત્માના નામને જણાવનાર છે આ મંત્ર મહા ગુણોવાળો છે. જેથી ઉચ્ચ આશયનો હોવો જોઇએ. અમુક તેનું વારંવાર રટન–સ્મરણ કરવાનું છે. તેમજ તેના ટુંક અર્થ ઉપર પણ ધ્યાન આપવાનું છે કે બીજા મનમાં આવતું અટકી પડે છે. આંખો મીંચી રાખી, મન હૃદયમાં રાખી—જેથી અંતર દૃષ્ટિ હૃદયમાં રાખી જાપ કરવો. જાપ કરતી વખતે બીજા વિચારો અંદર ન આવી જાય તે માટે બહુ સાવચેતી રાખવી. અભ્યાસ બળ પ્રમાણ વધતાં બીજા વિચારો મનમાં આવી તે પ્રસંગને કેટલો નાખે છે

તેથી તે જાપનો જે મજબુત સંસ્કાર મન ઉપર થવો જોઇયે તે થતો નથી. આપણે જાણીયે છીયે કે ખેતરમાં અનાજ વાવ્યું હોય તે છોડવાને જમીનમાંથી પોષણ મળે છે, પણ તે છોડવાની સાથે બીજા ફાલતુ ઘાસના કે તેવાજ બીજી જાતિના અંકુરાઓ કે છોડવાઓ ઉગી નીકળ્યા હોય તો તે છોડવાઓ, અનાજના છોડવાને જે રસ મળતો હોય છે તેમાંથી ભાગ પડાવે છે, અને પોતે પણ વધવા માંડે છે. આ વેળાએ તે છોડવાઓને ખેડુતો નીંદિ નાંખે છે—કાઢી નાંખે છે. જો તેમ ન કરે તો અનાજના છોડવાને પુરતું પોષણ ન મળવાથી તે જોઇયે તેવું અનાજ આપી શકતા નથી કે ફળતા નથી. આજ પ્રમાણે ચાલતા પરમાત્મ સ્મરણના પ્રવાહને તોડી નાખનાર—આડું પોષણ મેળવી જનાર અંકુરા સમાન અન્ય વિચારોને કાઢી નાખવા જોઇયે મૂળથી ઉખેડી નાંખવા જોઇયે. તેથી પરમાત્મ સ્મરણની આબાદ અસર મન ઉપર થાય છે

મન વિચારાંતરમાં ન જાય તે માટે જે મંત્રનો જાપ ચાલુ છે તેના અર્થ ઉપર લક્ષ સાથેજ આપતા રહેવું. એટલે તે મંત્ર જેના નામનો છે તેના સ્વરૂપનો ભાસ, સાથેજ મનમાં થયા કરે અને તે સ્વરૂપનેજ નમસ્કાર કરીએ છીયે તેવી મનમાં જાગૃતિ રાખતા રહેવું

મંત્ર તરિકે ટુંકા અક્ષરનો મંત્ર જેમકે ૐ અર્હં નમઃ આ મંત્ર ગંભીર અર્થ સાથે, પરમાત્માના સત્ય સ્વરૂપનો બોધક છે અર્હં—એટલે લાયક અર્થ થાય છે. જેઓ સંપૂર્ણ રીતે લાયક છે, જેનાથી આગળ લાયકાત જેવું કાંઇ છેજ નહિ તેવું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેને નમસ્કાર કરૂં છું અથવા જેઓ પૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા છે તે સર્વે અર્હન્ છે તેને નમસ્કાર કરૂં છું.

આ મંત્રનો જાપ ઓછામાં ઓછો નિરંતર દશ હજારનો થવો જોઇયે તેથી મનની વિશુદ્ધિમાં ઘણી સારી મદદ મળે છે. પરિણામની વિશુદ્ધિ વિના મનની વિશુદ્ધિ થતી નથી અને મનની વિશુદ્ધિ તે આત્માનીજ વિશુદ્ધિ છે તે સિવાય પણ નિરંતર હાલતાં, ચાલતાં જાપ શરૂ રાખવો. દશ હજાર ન બની શકે તો પછી જેટલો બને તેટલો જાપ કરવો, પણ તે કર્યા સિવાય છુટકો નથી આ જાપને પણ સ્વાધ્યાય કહેવામાં આવે છે. બન્ને જાતના સ્વાધ્યાયની જરૂર છે

ઈશ્વર પ્રણિધાન.

જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તેના ફળની ઇચ્છા—અભિલાષા ન રાખવી. કેમકે જ્યાં ઇચ્છા છે ત્યાં ફરી જન્મ થવા લાયક કર્મનો સંચય

થાય છે. ઉચ્ચારીએ નહિ તોપણ થાય છે. અથવા સર્વ ક્રિયાઓ ઈશ્વરને અર્પણ કરવી. એટલે કે ક્રિયાના ફળ તરફનો રાગ છોડી દેવો અને ઈશ્વરના પ્રેમ ખાતર—આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય તેવા એક ઉદ્દેશ તેનો ભાવ કરવો. અથવા સર્વ ક્રિયાઓની વૃત્તિનું નામ-પરાક્રમ સ્વરૂપમાં ઈશ્વર એટલે આત્મા તરફ વાળવું કરવું અથવા ઈશ્વર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટેજ પ્રયત્ન કરવો. (અભ્યાસ પ્રાપ્ત થતાં તેને માટેજ તે સઘળું સમર્પણ—તે તરફ પ્રીતિ કરવી.) તે ઈશ્વર પ્રણિધાન કહેવાય છે.

આસન.

સિદ્ધાસન, પદ્માસન આદિ અનેક પ્રકારનાં આસનો છે. ડાબા પગની એડી શીવણીમાં લગાવવી (લિંગ અને ગુદા વચ્ચેનો ભાગ જ્યાં એક સીવેલી નસ છે તેને શીવણી કહે છે) અને જમણા પગની એડીને ઉપસ્થ ભાગ ઉપર લગાવવી. અને દાઢી છાતી પર ઉપર રાખવી તે સિદ્ધાસન કહેવાય છે.

ડાબો પગ જમણી સાથળ ઉપર સાથળના મૂળપાસે રાખવો અને જમણો પગ ડાબી સાથળના મૂળપાસે ઉપર રાખવો અને હાથ સાથળ ઉપર રાખવા તે પદ્માસન કહેવાય છે. દૃષ્ટિ નાસાગ્રપર રાખવી.

આસનો ઘણાં છે તથાપિ આ બે આસનો યોગમાં મુખ્ય ઉપયોગી હોઈ વપરાશમાં આવે છે.

અથવા સામાન્ય રીતે બેસીને કે ઉભા રહીને શરીરને સુખમાં રહેવું. (ઉભા રહીને પગના આગળના ભાગમાં બે પગ વચ્ચે ચાર આંગળ અંતર રાખવો. પગના પાછલા ભાગમાં આઠ આંગળ અંતર રાખી હાથ લટકતા રાખી સિધા ઉભા રહેવું. તેમ નાસિકાના અગ્રભાગપર રાખવી અને શરીરને—અથવા કટિભાગ સુધા રહે છે) લાંબા વખતસુધી સ્થિર બેસી કે ઉભા રહી શકાય તેને આસન કહેવામાં આવે છે.

દંડ, તાર, આદિ ઘણા પ્રકારનાં આસન સ્થિર થવાનાં આવે છે. પ્રાણાયામ સહિતા પણ છે. એમ એમ શરીરની સ્થિરતા તેમ તેમ મન પણ સ્થિર થતુંજાય થઈ જાય છે. પણ દુઃખી આસનથી, શરીર આવરણ થવાથી, અથવા કે જે ચિત્તને ક્ષોભ દુઃખથી કે ક્ષોભથી સ્થિર થઈ ધ્યાન નિ ભંગ થાય છે. આ થઈ ન થાય તે માટે આસન સ્થિરતાની અગત્યતા છે. પ્રાણાયામ આસન સિવાય કરવાની અગત્યતા નથી છે. તેમ વિષયની પ્રાપ્તિ થવા પછી આસનસિદ્ધિની ઘણી જરૂર રહેતી

નથી. પછી તો હાલતાં, ચાલતા, સુતાં, બેસતાં સર્વ સ્થળે તેનું ધ્યાન બન્યુ રહે છે આત્મજાગૃતિ અખંડ જળવાઇ રહે છે તે સ્થિતિવાળાને આસનાદિની કાંઇ જરૂર નથી

પ્રાણાયમ.

શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિનો નિરોધ કરવો (ગતિ બંધ કરવી) તેને પ્રાણાયામ કહે છે શ્વાસોશ્વાસની ગતિ કાયમને માટે બંધ થતી નથી જેટલા વખત સુધી રોકવામાં આવે તેટલા વખત સુધી બંધ થાય છે અને પાછી ચાલુ થાય છે લાંબા કાળના અભ્યાસે શ્વાસોશ્વાસની ગતિ ઘણી મંદ થાય છે, શરીરની અંદર ગતિ ચાલુજ રહે છે તથાપિ અમુક વખતને માટે શ્વાસોશ્વાવસની ગતિને સ્થિર કરી શકાય છે જેમ જેમ તે શ્વાસોશ્વાસની ગતિ સ્થિર થાય છે તેમ તેમ મન પણ તેટલા વખતને માટે સ્થિર થાય છે આ શ્વાસોશ્વાસની ગતિ નાભિ આગળ થઇને નાસિકાના દ્વાર સુધી લંબાયેલી છે પ્રાણાયામના પ્રયોગથી આ ગતિને નાસિકાના દ્વાર આગળથી બાહાર જતી અટકાવીને ઉંચે બ્રહ્મરંધ્રમાં લાવવામાં આવે છે. અને ત્યાં પવનની સાથે મનને સ્થિર કરવામાં આવે છે લાંબા કાળના અભ્યાસે તેમ બને છે તેથી પવનની ગતિ નાસિકા આગળ ઘણી મંદ મંદ ચાલતી રહે છે લાંબી ગતિ ટુકી થાય છે મન સ્થિર થતા આનંદ થાય છે આ સર્વ ઉત્તમ હઠયોગની ક્રિયા છે જે યોગ્યતાવાળા મનુષ્યને આત્મધ્યાન સહજ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, જેના મનની મલીનતા નાશ પામી છે, તેને તો જ્ઞાનયોગના માર્ગેજ ગુરૂઓ આગળ ચડાવે છે તેને આ પ્રાણાયામાદિ કરવાની જરૂર પડતી નથી આ હઠયોગનો ઉત્તમ પ્રયોગ છે. અને તેથી ગુરૂપાસેથી શીખવા યોગ છે અથવા નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરવામાં આવે છે અરધો કલાક લગભગ ત્યાં દૃષ્ટિ (અરધી ખુલ્લી આંખે)સ્થિર કર્યા પછી, બાહારની દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપરજ રાખવી, અને આંતરદૃષ્ટિ (મન) નાભીની અંદર તેજ વખતે રાખવી આમ કેટલાક વખતના અભ્યાસથી પવન ઉપર ચડીને બ્રહ્મરંધ્રમાં જાય છે પવન ઉપર ચડે છે, આવી ધારણા ત્યાં રાખવી પડે છે અને બ્રહ્મરંધ્રમાં ગયા પછી ત્યાં પવન સ્થિર થાઓ તેવી ધારણા–સતત્ ભાવના કરવાથી, પવન ત્યાં સ્થિર થાય છે તે સાથે મન પણ સ્થિર થાય છે પહેલા પ્રયોગથી આ પ્રયોગ વધારે સહેલો છે

આ અભ્યાસનું પ્રયોજન માત્ર શરીર નિરોગી રાખવા સાથે પવનની મદદથી મનને સ્થિર કરવાનું છે. પછી ગમે તે જાતના અભ્યાસથી મનને સ્થિર કરવુ તેમાં કોઇ જાતનો આગ્રહ કરવા જેવુ નથી.

એક નાસિકાના છિદ્રને અંગુઠાથી બંધ કરી બીજા છિદ્રવડે પવન કર્યા સિવાય બીજે છિદ્રેથી ધીમે ધીમે પવનને બહાર કાઢી નાખવો તે રેચક કહેવાય છે. બહારના પવનને એક નાસિકાના છિદ્રથી ધીમે ધીમે અંદર ભરવો—ખેંચવો તે પુરક કહેવાય છે અને તે અંદર ખેંચેલ પવનને અકળામણ ન આવે ત્યાંસુધી નાભિમાં કે હૃદય આગળ રોકી રાખવો તે કુંભક કહેવાય છે. કુંભક થયેલ પવનને એક નાસિકાના છિદ્રથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢી નાખવો તેને પણ રેચક કહેવામાં આવે છે. આ અભ્યાસની શરૂઆતમાં કુંભક થોડા વખત સુધી રોકવો. તેમ કરવાથી રેચક કરવામાં ઉતાવળ થતી નથી. નહિતર અકળામણ થતાં એકદમ પવન છુટી જવાથી શરીરનું બળ ઘટે છે. પુરવામાં જે વખત લાગે તેમ તેથી અનુક્રમે વધતાં જવાથી, ચતુર્ગુણો, અને અષ્ટગુણો વખત રોકીને અને બમણા વખતમાં બહાર કાઢવો. શરૂઆતમાં થોડો રોકવામાં હરકત નથી. આ પવન બહારથી અંદર લેતી વખતે—ખેંચતી વખતે એવો ચિંતવન કરવો કે આ બ્રહ્માંડમાંથી એક મહાન્ શક્તિને હું અંદર ખેંચું છું જે મને નિરોગી બનાવવામાં મહાન્ મદદગાર થશે. પવનને સ્થિર કરતી વખતે એવો ચિંતવન કરવો કે નિરોગીપણાના તત્ત્વમય શક્તિ મારા શરીરમાં મજબૂત રીતે દૃઢ થાઓ. અને પવનને બહાર કાઢતી વખતે એવો ચિંતવન કરવો કે મારા રોગનાં કારણ તત્ત્વો બધાં બહાર નીકળી જાય છે અને શરીર નિરોગી બન્યું છે. મારું મન નિર્મળ થયું છે ઇત્યાદિ વિચારો ભલે વખત કરવા, જેથી મન બીજા વિચારોમાં જાય નહિ અને આ સંકલ્પબળે શરીર નિરોગી બનતાં સાથે મન નિર્મળ થાય. પવન લેતી વખતે—સ્થિર કરતી વખતે અને બહાર કાઢતી વખતે ૐકારનો અથવા પરમેષ્ઠિ મંત્ર ૐ અર્હં નમઃ આ મંત્રનો પણ જાપ કરવામાં આવે છે.

રેચક પુરક, કુંભક અને તે સિવાય પણ ઘણી જાતના પ્રાણાયામો છે પણ તે સર્વેમાં ધીમા અભ્યાસની જરૂર છે. અહીં તે સર્વે ન લખતાં આટલા બતાવ્યા છે તે એજ કે અને સ્થિર કરવું રેચક પ્રાણાયામો શરીર નિરોગતા માટે ઉપયોગી છે. પવનને વશ કરવા માટે તે પ્રાણાયામ રેચકાદિકને ઉપયોગી થાય છે.

પવન વશ કરવાનો ઉપાય.

પવનનો મોટો ભાગ છે અને જુદા જુદા સ્થાને તે રહેતો હોવાથી તેનાં નામો જુદાં જુદાં પાડવામાં આવે છે. જેવાં કે પ્રાણ, અપાન, સ

માન, ઉદાન અને વ્યાન, આ પાંચ પવન છે.

શ્વાસોશ્વાસનો વ્યાપાર કરનાર પ્રાણ પવન છે. મૂત્ર, વિષ્ટા, પ્રમુ- અને શરીરની બહાર કાઢનાર અપાન વાયુ છે. અન્નપાણીથી ઉત્પન્ન થતા રસોને યોગ્ય સ્થાને પહોંચાડનાર સમાન વાયુ છે. રસાદિને ઉંચે લેઇ જ- નાર ઉદાન વાયુ છે અને આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો વ્યાન વાયુ છે.

પ્રાણવાયુ હૃદયના ભાગમાં રહે છે. અપાનવાયુ ગુદાના ભાગો- માં રહે છે. સમાનવાયુ નાભિ આગળ રહે છે. ઉદાનવાયુ કંઠના ભાગમાં રહે છે વ્યાનવાયુ ચામડીના તમામ ભાગોમાં રહે છે.

આ પાંચે વાયુનો જય કરવા માટે, પાંચ બીજ મંત્રો છે. યૈં, પૈં, વૈં, રોં, લૌં, અનુક્રમે પ્રાણ–અપાન–સમાન–ઉદાન–અને વ્યાન તે એક એકનો એક એક બીજ મંત્ર છે.

સિદ્ધાસન કરી બેસવું બાહારથી નાસિકાદ્વારા પવન અંદર ખેંચવો જે પવન સિદ્ધ કરવો હોય તે પવનના સ્થાન ઉપર તે પવનને રોકવો. હડપચી નીચી નમાવી છાતીના ભાગપર રાખવી જેથી પવન માથા ઉપર ચડી ન જાય કે બાહાર તરત નીકળી ન જાય. પછી તે પવન રોકેલા સ્થાનપર તેના મંત્ર બીજનો જાપ કરવો

જાપ તે મંત્રનો મનથી કરવો અને આંતરદૃષ્ટિથી તે મંત્ર–અક્ષ- રની–આકૃતિ અંદર દેખાય તેમ જોયા કરવું પવન ન રોકી શકાય ત્યારે ધીમે ધીમે પાછો છોડી દેવો ફરી પાછો તેજ રીતે પુરવો અને તેજ સ્થાન- પર રોકવો ત્યાં પાછો મંત્ર બીજનો જાપ કરવો. અને તેની આકૃતિ તે તે સ્થાનમાં જોયા કરવી. અકળામણ થતાં ધીમે ધીમે પવન છોડી દેવો. આ પ્રમાણે તેતે પવનના સ્થાનમાં અનુક્રમે અભ્યાસ કરવાથી પાંચે પવનનો જય થાય છે. પવન જય ક્યારે થઇ રહે છે ?

તેના વખતનું માપ આપી શકાતું નથી. કોઇ સંસ્કારી જીવને થોડા વખતમાં જય થાય છે કોઇને વધારે વખત લાગે છે. તથાપિ તેના ફળની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જય થયો સમજવો.

પ્રાણવાયુનો જય થવાથી, જઠરાગ્નિ પ્રબળ થાય છે. શરીર હલકું લાગે છે દમ ચડતો નથી.

સમાન અને અપાન બે નજીક આવેલા છે. એકની હદ પુરી થતાં બીજાની હદ શરૂ થાય છે. બધા પવન માટે તેમજ સમજાય છે. સમાન વાયુનો જય થવાથી ગડગુમડ અને ઘા આદિનો વ્રણો રૂઝાઇ જાય છે. હાડ ભાગિલું પણ સધાઇ જાય છે, અને ઉદરની અગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

આસનના અભ્યાસથી મન સ્ફૂર્તિ વાળું થાય છે. શરીર એ શાંત થયેલ રહે શરીરના પોષણમાં ઉપયોગી થાય છે અને નાડીઓ શુદ્ધ થઈને મન સ્થિર રહે છે તથા સઘળા રોગોનો નાશ થાય છે.

ઉડ્ડીયાનના અભ્યાસથી પ્રાણને બહાર કાઢી શકાય છે તેમજ ઉ(ન્મ)-ની મુદ્રા તથા કરી શકાય છે પાણી તથા ખોરાકથી શરીરને નાશ થતો નથી.

નાસાગ્રના અભ્યાસથી કામ જો ત્રાટક કરે નહીં અને તેઓ ત્યાગ કરેલ જો વળી તેવી કામ હોય તેને પણ સ્વપ્નું જણ આવે છે. શરીર તેજ વધે છે અને આળસીના રોગો થતા નથી.

કુંભકમાં વાયુ જય થયાથી નિશ્ચય એ છે કે શરીરના જે જે ભાગમાં પીડાકારક રોગ કે દુઃખ થતું હોય ત્યાં ત્યાં તે તે ભાગ ઉપર પ્રાણને કુંભક કરી સ્થિર કરવો. ધ્યાનપૂર્વક જમાવતાં તે રોગ કે દુઃખ નિર્મૂળ થાય ત્યારે સમજવું કે પવન જીતાયો છે.

પવન જયનો અભ્યાસ કર્યા પછી મનનો જય કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો.

મનોજયનો અભ્યાસ.

સિદ્ધાસન કરી સ્થિર થઈ બેસવું. પ્રથમ રેચક કરી અંતરના તમામ મલીન વાયુને બહાર કાઢી નાંખવો. પછી ડાબી નાસિકાના છિદ્રથી ધીમે ધીમે પવનને અંદર ખેંચી પૂરક કરવો. પૂરક કરવાથી ધારણા કરવી કે પગના અંગુઠા સુધી પવન પુરાયેલ છે. પવનની સાથે મન પણ ધારણાથી ખેંચી રહેલ છે. એવી પ્રથમ ધારણા કરવી. અને તે અંગુઠાથી પુરેલ પવન શરીરમાં આકર્ષણ આપતા ચિત્ત રોકી દઈ તેવા વખતમાં એક પછી એક ધારણાના સ્થાનને કરવી ધારણાઓ આવી. પ્રથમ પગના અંગુઠા ઉપર ૧ પછી પગના તળીયાં ઉપર ૨ પાનીમાં ૩ પગની ઘુંટીમાં ૪ પગની પિંડીમાં ૫ ઢીંચણમાં ૬ સાથળમાં ૭ ગુદામાં ૮ લિંગમાં ૯ નાભિમાં ૧૦ પેટમાં ૧૧ હૃદયમાં ૧૨ કંઠમાં ૧૩ જીભમાં ૧૪ તાળુમાં ૧૫ નાકના અગ્રભાગ ઉપર ૧૬ નેત્રમાં ૧૭ ભ્રકુટીમાં ૧૮ કપાળમાં ૧૯ અને માથામાં ૨૦. એમ એક પછી એક સ્થાનમાં ધારણા વખતે પવન સાથે મનને સ્થાપવાથી જય થાય ત્યાર પછી પાછા અનુક્રમે અંગુઠા સુધી પાછા લાવી પગના અંગુઠા ઉપર લાવવું, અને ત્યાંથી નાસીકામાં લાવી પવનને ધીમે ધીમે બહાર કાઢી નાંખવો. આ રીતથી અભ્યાસ વધુ કરવો.

આ અભ્યાસથી મનને પવન સાથે આખા શરીરમાં ફેલાવવાનું બળ આવશે. પછી આ અભ્યાસની જરૂર રહેશે નહિ પણ મનને આખા શરીરમાં એકી કાળે ફેલાવી—શરીરમાં વ્યાપ્ત કરી સ્થિર બેસવાની લાંબા વખત સુધી ટેવ પાડવી. આ પ્રમાણે સ્થિર બેસી રહેવાથી મન સ્થિર થશે વિકલ્પો ચાલ્યા જશે. મન સ્થિર થાય, વિકલ્પો આવતા અટકે કે તરતજ પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ધારણા હૃદયમા કરી તેમા તે સ્થિર મનોવૃત્તિને જોડી દેવી. અને તે શુદ્ધસ્વરૂપમા જાગૃતિ સાથે મન ગળી જાય અને તે પરમાત્મ સ્વરૂપેજ મન લીન થઇ રહે તેવો અભ્યાસ વધારતા રહેવુ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ધારણા કરવાથી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થીર થવાશે આનદ ઉછળશે અને પરમશાન્તિ અનુભવાશે

આ સર્વ પ્રાણાયામનું ફળ છે અને પ્રાણાયામ કરવાનું પ્રયોજન છે, છતાં આ સર્વ હઠયોગ છે મન ઉપર બળાત્કાર કરવા જેવુ છે હઠ-યોગમાં મુખ્ય પવનને વશ કરી મનને વશ કરવાનું છે. રાજયોગમાં મનને વશ કરવાથી પવન સ્વાભાવિક રીતે વશ થઇ જાય છે—

પ્રાણાયામની ચાલુ રીત સ્વામી રામતીર્થ આ પ્રમાણે જણાવે છે.

"પ્રાણાયામ કરવાથી લાભ શુ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ આપી શકાય છે કે તમે પ્રાણાયામ કરવાની રીત શીખો. અને તે રીતે જાતો-જાત પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરી જુઓ એટલે તે કેટલો ઉપયોગી—ઉપકારક અને લાભકર્તા છે એ તમે તમારી મેળેજ અનુભવથી જાણી શકશો. માથુ ભમતું હોય, ચકરી આવતી હોય, મનમાં બેચેની જણાતી હોય ત્યારે ત્યાગે બતાવેલી રીતિ મુજબ પ્રાણાયામ કરવાથી તમારા મનને તેજ સમયે શાંતિ મળશે. અને પ્રાણાયામની આ રીતિનો ઉપયોગ તમારા સમજવામાં આવશે જ્યારે તમારે કોઇ વિષય ઉપર નિબધ લખવાનો કે વિચાર કરવાનો હોય અને તેમાં વ્યવસ્થાસર વિચાર ન આવતા હોય–મનની એકાગ્રતા ન થઇ શકતિ હોય, ત્યારે પ્રાણાયામ કરો. અને જુવો કે કેવો ચમત્કાર થાય છે જે વિષયનો નિબધી તમે લખતા હશો તે વિષયમા તમે એવા તો તલ્લીન થઇ જશો અને વિચારો એવા તો સ કલનામાં બરાબર ગોઠવાયેલા સુસબદ્ધ આવશે કે તે જોઇને તમને મોટો અચબો લાગશે પેટની પીડ, માથાનું કળતર, ફેફસાં અને હૃદયનો રોગ તેમજ તેવા બીજા રોગો પણ પ્રાણાયામના અભ્યાસથી મટી જાય છે. હવે પ્રાણાયામ કરવાની રીતિ તપાસીશ.

પ્રાણાયામ કરવાની અનેક પદ્ધતિઓ છે પણ હું જે પદ્ધતિ બતાવું છું તે અનેક લોકોથી કસોટીએ ચઢીને ઉત્તમ ઠરેલી છે. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આ પદ્ધતિએ જેઓ કરે છે તેને બહુ સારો લાભ થયો છે. જેમાં ભય નથી.

પૂરક—કુંભક—રેચક

પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવા બેસવું હોય ત્યારે તમારે સ્વચ્છ, સહજ અને સ્થિર આસનથી એકાન્ત સ્થળે બેસવું જોઈએ. જમણા પગને ડાબા પગના સાથળ ઉપર અને ડાબા પગને જમણા પગના સાથળ ઉપર એમ ઉલટ સુલટ પગ વાળીને પદ્માસન કરીને બેસવું. આ આસન પ્રાણાયામના અભ્યાસીને બહુ સુખકારક છે. શરીર, મસ્તક, અને ડોકને નિશ્ચલ અને સીધાં રાખી સ્થિર થઈ આજુબાજુ જોયા વિના ફક્ત પોતાની નાસિકા સન્મુખ દૃષ્ટિ કરી ભ્રકુટિઓ તરફ નજર નહિ કરતાં પ્રસન્ન ચિત્તથી આનંદમાં બેસવું જોઈએ.

આ રીતે તૈયાર થઈ પછી જમણા હાથના અંગુઠાવડે જમણું નસકોરું દાબીને બંધ કરવું અને ડાબે નસકોરેથી શ્વાસને ધીરે ધીરે અંદર ખેંચો. આ શ્વાસ અંદર ખેંચવાની ક્રિયાને પૂરક કહે છે. આ પૂરક ક્રિયા મન શાંત અને સ્વસ્થ થાય ત્યાંસુધી કર્યા કરવી. આ ક્રિયા વખતે મનને જરા પણ નવરું રાખવું નહિ. આ પૂરક ક્રિયા થતી હોય ત્યારે ચિત્તને એકાગ્ર કરવું અને ચિંતન કરવું કે એક મહાન્ શક્તિને હું મારા શરીરમાં ભરું છું—ગ્રહું છું. એક મહાન્ આધ્યાત્મિક તત્ત્વ અંદર ભરું છું. શ્વાસ પૂરો થઈ રહ્યા જેમ તમોને જણાય ત્યારે કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા આંગળીઓથી ડાબું નસકોરું દાબીને બંધ કરી દેવું. આ પ્રમાણે શ્વાસ લઈને બંધ કર્યા પછી કુમ્ભકમાં તેને નીકળવા દેવો નહિ આને કુંભક ક્રિયા કહે છે.

આમ યદિ થઈ બંધ કરેલા શ્વાસને રોકવો, પછી અને તેમની સ્થિતિમાં બની રહે.

શરીર આ રસ્તે રાખતા ભાળી જણાએ આ વાયુથી ભરી નાંખવી. ઉપર પ્રમાણે આ વાયુ શરીરમાં ભરી રાખવો વખતે પણ મનને નવરું બેસવા દેવું જોઈએ નહિ પણ હું આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ, અનંત શક્તિવાન, જ્ઞાન સ્વરૂપ છું છું એવી ભાવના એકાગ્ર મને ધ્યાન ધરવું તમારી સર્વ શક્તિઓ અને તમામ બળનું એકીકરણ કરીને

આ ભાવનાના ધ્યાનને સજ્જડ, મજબુત અને અચળ કરવું. શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ. તમેજ સત્ય છો-દિવ્ય અને અલૌકિક સત્તા તમે છો આ પરમેશ્વરનુ ધ્યાન તમારે ચાલુ રાખ્યા કરવુ. પછી તમોને જણાય કે વાયુ—શ્વાસ, માંહી બહુ વખત સુધી રોકી શકાય તેમ નથી. એટલે ડાબું નસ્કોરૂ ઉઘાડી નાખવુ, અને તે વાટે માંહે લઇ, બધ કરેલો શ્વાસ હળવે હળવે બહાર કાઢવો આને રેચક ક્રિયા કહે છે. આ રેચક ક્રિયા કરતી વખતે મનની વૃત્તિને આ આકાર કરી નાંખવી અને દઢ ભાવના કરવી કે આ બહાર જતા વાયુ સાથેજ મ્હારા મનનો મેલ માત્ર, સઘળી અશુદ્ધિઓ, કુવિચાર, અજ્ઞાનતા, દુષ્ટપણું અને પાપરૂપ મળ નીકળી જાય છે —ધોવાઇ જાય છે એ બહાર જતા વાયુસાથે નબળાઇ અને દુબળાઇ માત્ર ચાલી જાય છે. એ પછી દુર્બળતા કે અજ્ઞાનતા રહેતી નથી ભય કે કલેશ પણ નથી રહેતા ખેદ, ઉદ્વેગ, ઉદાસી વિગેરે પાપો, પછી રહી શકતાંજ નથી ઉપાધી માત્ર—તાપ માત્ર નાશ પામે છે.

માંહે પુરેલો વાયુ આમ નીકળી જાય એટલે બન્ને નસકોરાં ઉઘાડી નાંખવાં પણ વાયુને-શ્વાસને અદર લેવો નહિ નાક ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લેવો. તમારાથી બનતા બધા યત્નોથી વાયુને અદર આવવા દેવો નહિ શ્વાસને બહાર રાખવાની અને અદર નહિ આવવા દેવાની આ ક્રિયા જ્યારે ચાલતી હોય ત્યારે મનને નકામુ રહેવા દેવુ નહિ અને એકાગ્ર ચિત્તથી સપૂર્ણ મનોબળ-આત્મબળ વાપરીને ' આ ઉપાધિ રહિત કેવળ શુદ્ધ સિદ્ધસ્વરૂપ હું પોતે છુ, એવા અવિચળ ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવુ દેશ કાળનો મને બાધ નથી મારૂ આત્મ સ્વરૂપ દેશ, કાળ, કારણ અને પુદ્ગલોથી પર છે જગતની કોઇ ઉપાધિ અથવા જગતનુ કોઇ પણ બધન મને નડતર કરી શકે તેમ છે નહિ ઇત્યાદિ ધ્યાનમાં મગ્ન રહેવુ.

અહિ સુધી કહેલા પ્રાણાયામની પદ્ધતિના ચાર ભાગ પડેલા છે દરેક ભાગમાં શારિરીક અને માનસીક એવા બે ભાગ છે આ વાત લક્ષમાં આવીજ હશે ડાબા નસ્કોરાથી પવન પુરવો-માંહી ખેચવો આ પૂરક પ્રાણાયામનો પ્રથમ ભાગ છે. આ ભાગમાં પ્રાણને અદર લેવાની ક્રિયા તે શારીરિક ક્રિયા છે અને હું શુદ્ધ પરમાત્મ સ્વરૂપ છુ એ, મનોભાવને ધ્યાનમાં શ્વાસ ક્રિયા સાથે સ્થિર કરવો તે માનસીક ક્રિયા થઇ

તે પુરેલા વાયુને અદર કેટલાક વખત સુધી પેટ, હોજરી, ફેફસાં વિગેરેમાં રાખી મૂકવો તે કુભક. શારીરિક બીજી ક્રિયા થઇ, તે સાથે

અને ઉડ્ડિયાન્ બંધ સ્થાન છું હું મેં ૨૨ પ્રશ્નોત્તરનો ક્રિયા કરવાની માનસીક ભીંછ ક્રિયા થાય.

અમનું નાકોરાથી શ્વાસ ખેંચી શ્વાસની ક્રિયા ધીમે ધીમે કરવી તે બીજા સ્થાનની શારીરિક રેચક ક્રિયા થઇ અને શ્વાસ બારે ઉંડે ખચીત થાબવા અને કુંભક અવસ્થામાંથી કાઢી નાખવી એ માનસીક ભીંછ ક્રિયા થયા કરેલ છે

શ્વાસને અંદર બાંધવો અથવા બહાર રોકી રાખવો તેનું પ્રાણાયામ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા છે આ ક્રિયા સિદ્ધ થાય એટલે આપણે પ્રાણાયામ કરીએ. (આ સમયે અંદર ભ્રમણ સૌ ચૌકીદાર પોતાનું, સ્થિતિ લેવી, સ્થિતિ લેવી વખતે પ્રયોજન સ્વાભાવિક ગતિમાં બદલાવો. પછી પ્રાણાયામની ક્રિયા શરૂ કરવી)

હવે પ્રાણને બાંધે અમનું નાકોરાથી પવન ખેંચો. માનસીક ક્રિયાનું પહેલાની પેઠે કરવી. પૂર્વની માફક બહાર શરીરની ક્રિયા અને શ્વાસ માનસીક ક્રિયા. આ પુરી થાય ત્યારે એક પ્રાણાયામ થયો. દરેક ક્રિયાના અભ્યાસમાં વખતને ધીમે ધીમે વધારતા જવું. ઉતાવળ કરવી નહિ દરેક ક્રિયા, પ્રમાણ સહિત અને યથાયોગ્ય રીતિથી કરવી જોઇએ. શ્વાસને બારી પર અંદર ખેંચવા પછી વિરામ લેવો રહેવો નહિ

આ પ્રમાણે જો પ્રાણાયામ શીખવીને–અભ્યાસ કરશો તો તમારામાં અપૂર્વ બળ આવશે. રોગમાત્ર દૂર થશે. તેથી શીખવાથી ઘણો ફાયદો થશે, તેમજ ક્રમ ક્રમ સુધી પ્રાણાયામના અભ્યાસથી નાશ પામશે.

પ્રાણાયામ કરનાર કેટલાક ઘણા થાય છે. આનું કારણ એ છે કે તેઓ કુદરતનો નિયમ જાણતા નથી. આપણી રગોમાં શ્વાસ ફેરે, અને આપણી નસો પણ ફેફસાં જોઇએ. એ તેઓની ચેતા હાથી ધ્યાન થાય છે દરેક ક્રિયા દરેક વાર અને દરેક એકાંત વખતને વ ધારવાનો અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરવો. પણ થાક લાગે, કંટાળો ઉપજે એવું તે કદી કરવું નહિ. એકદમ શ્વાસને ખેંચવાનો કે રોકી રાખવાનો પ્ર યત્ન કરવો નહિ ધીરે ધીરે સ્વાભાવિક રીતે અભ્યાસ વધારવો. પ વનને વધારે ખેંચવી અને ધારણ કરી રાખવાથી જે ક્રિયાથી થાક લાગે અનુભવ કે કંટાળો આવે તે તત્કાળ અટકાવ લેવો. એક ક્રિયાની માફક કરવી. નીચે લિખી વધી આવે કરવી.વારી આપો તે પેટી બાર ન કરવી. તેથી ભીંછ બાર સમયમાં પુરી થશે.

પ્રાણને આયામ તે પ્રાણાયામ પ્રાણની કસરત–અથવા પ્રાણને નિ રોધ. આ રીતિ કરવાથી ઘણો લાભ થાય છે શરીરની શક્તિ વધારવાની

એક જાતની પ્રાણની કસરત તેનું નામ પ્રાણાયામ છે. પ્રાણાયામમાં કોઇ ગુપ્ત ભેદ કે અજાયબી જેવું કાંઈ નથી તેમાં ગુપ્ત રહસ્ય માનનારા ભુલ ખાય છે. પ્રાણાયામનો અર્થ આત્મજ્ઞાન કે ઇશ્વરજ્ઞાન એવો થતોજ નથી.

પ્રાણાયામ કરવાથી અધિક ફાયદો કાંઇ છેજ નહિ પ્રાણાયામથી આત્માનુભવ થાય છે એ માનતા જુઠી અને ભુલભરેલી છે પ્રાણા યામમાં લેશમાત્રપણુ પરમાર્થ કે આશ્ચર્યજેવુ નથી એ તો જેવી શરીરને કસરત તેવીજ પ્રાણની કસરત છે ફેફસાં તેમ હૃદયને સાફ તેમજ મ જબુત રાખવા માટે તથા મનને સ્થિર કરવાને પ્રાણાયામ એ પ્રાણની કસરતજ છે પ્રાણાયામ આત્મજ્ઞાન નથી પણ આત્મજ્ઞાન પામવાનું એક સાધન પ્રાણાયામ છે

એક વાત પ્રાણાયામમાં ધ્યાન રાખવા જેવી છે તે એ કે જ્યારે તમે શ્વાસ બાહાર કાઢો ત્યારે પેટને સંકોચી નાંખો એટલે પાછુ પીઠભણી ખેંચો આનાથી બહુ લાભ થશે બીજુ એ કે પ્રાણ અંદર લેતી વખતે આખા પેટને તેનાથી ભરી નાંખવાનું ચુકતા નહિ. પ્રાણવાયુ છાતી સુધી જઇને અટકી જાય નહિ પણ ઠેઠ પેટના તળીયાં સુધી પહોચી જાય તેમ કરવુ જોઇએ. ધ્યાન ધારણાદિના અભ્યાસમાં પ્રાણાયામ બહુ હિતકારી છે"

શાસ્ત્રકાર હઠયોગના પ્રાણાયામનો નિષેધ કરે છે.

किमनेन प्रपंचेन, प्राणायामेन चिन्मता
काय हृत्कलेश कारिण, नादृत स्तेन सूरिभिः ॥ ०० ॥
पूरकैः कुंभकै श्चैव, रेचकै किं प्रयोजनं ।
विमृश्येति तदादेयं, यन्मुक्ते र्बीज मग्रिमं ॥ १०१ ॥

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યોને આ પ્રપંચવાળા પ્રાણાયામોની શી જરૂર છે? તેનાથી કાયાને તથા મનને કલેશ થાય છે. આ કારણથી આચાર્યોએ આવા પ્રાણાયમનો અંગીકાર કર્યો નથી

પુરક, કુંભક, અને રેચકો વડે શુ પ્રયોજન છે? એ પ્રમાણે વિચાર કરીને જે મોક્ષના મુખ્ય બીજ રૂપ કારણ હોય તેનો આદર કરવો.

ભાવાર્થ જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયુ છે તેને આ પ્રાણાયામોની કાંઇ જરૂર નથી કોઇ પણ આલંબનમાં મન ઠરતું ન હોય વધારે મલીન સંસ્કારો મનમાં ભર્યા હોય તો આ પ્રાણાયામોની જરૂર છે. ઘરમાં એકદમ કચરો ઘણો એકઠો થયેલો હોય તો પાવડાઓ લાવી, ખાપીને કચરો

પ્રયત્નની જરૂર છે ત્યાં સાધારણપણું વિશેષ પ્રયોજન તે જણાતું નથી પણ જ્યાં ચિત્ત સ્થિર હોય ત્યાં તે મુમુક્ષુ સાધારણપણે થતું જાય છે ત્યાં ઘણા વિશેષની જરૂર નથી.

એવું ઘણું અનિશ્ચિત થયેલું છે તેને પ્રભુભજનનો અભ્યાસ કરી ચિત્ત તેનું મન વિચારશીલ સ્વાધીન થઈ જાય છે. વિચારો કરતાં—) વસ્તુ તત્ત્વ—પરમાત્મ સ્વરૂપ તેમાં જ તેથી ધ્યાન બાહ્યથી મન પાછું વળતાં પણ સ્થિર થઈ જાય છે. દરેકના ક્રમને ઠીક જાણનાર તેના અભ્યાસ અભ્યાસે જે પવનનો જય થાય છે તે જય રાજયોગના બાહ્ય સાધનથી વિચારશીલ—આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ પરમાર્થીક મન ઇચ્છાય પાછો પવન પણ સ્થિર થઈ જાય. પરમ સમાધિમાં પાછો ફરે છે તેથી જ્યાં પણ ચલન એવું નથી. પૂર્વે જે પવનની ધારણા ભણાવી છે તે ક્રમ અર્થવિચાર પણ હોય નિગ્રહ કરી મનને આધીન કરીને આદિ કરી દેહની રેચ પાળવામાં આવે છે તો પણ મન પાછું પવનનો જય થઈ જાય છે. વિશેષ શું કહીએ છે કે તે પરમાત્મ મન વિશુદ્ધ થયેલું હોવું જોઈએ. આ પ્રેમ [illegible] એકાગ્ર મનની ધારણા ઘણી જરૂરી જોઈએ. જેમ જેમ અભ્યાસનો લાભ થાય છે પરમ [illegible] વૈરાગ્યભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેમ મન શુદ્ધ થઈ જાય છે.

વૈરાગ્યનો અર્થ ભાગી જઈ બેસવું નથી કે ઘરબાર, બૈરી, છોકરાં, કુટુંબ, ને રળવાં રખડવાં પાછાં છોડી દઈ જવું ત્યાગીએ તેમ કહેલું હોય. આવાં ઘરબારના ત્યાગ કરનાર ત્યાગીઓની આ દુનિયા ઉપર કંઈ પણ ખોટ નથી—એઓની સંખ્યા નથી. પણ તેમનાથી સ્વપરનું કંઈ પણ સાધી શકાતું નથી. ત્યાગ નામ એ છે કે આસક્તિને છોડી દેવી, વસ્તુને પાછી નોંધવી. [illegible] નોંધવી આસક્તિને ભાગી [illegible] અમારા [illegible] વૈરાગ્ય કહેવાય છે. પાછી તે [illegible] પોતાની ફરજ બજાવવા સ્વીકાર હોય, કે તેમ અભિલાષના અભાવે ત્યાગી થયો હોય, તેમ બાકીના વૈરાગી છે. પોતાની ફરજ બજાવવાની શક્તિ ન હોય, કેમ આણુથી [illegible] વ્યવહાર ચલાવવાં [illegible] હોય અને મનમાં અનેક પ્રકારની કામનાઓ—ઇચ્છાઓ ભરી હોય, આવો મનુષ્ય ત્યાગી થઈ સ્વપરનું શું ઉકાળશે? જે મનુષ્ય પેટે [illegible] છે? પોતાની ફરજ શું છે? કોણ અને [illegible] શું છે? તેમાં શું ઉચ્ચ છે? તે સમજતો નથી. ફરજ બજાવી શકતો નથી અભિમાન ત્યાગી શકતો નથી. તેને માત્ર ત્યાગ શા કામનો છે? તે ત્યાગ ઊલટો અભિમાન વધારનાર થાય છે

આંતર્ વાસના ત્યાગી શકતો ન હોવાથી તે ઉભય ભ્રષ્ટ થાય છે. વાસના-નો ત્યાગ—સર્વ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ એજ ઉત્તમ ત્યાગ છે આ ત્યાગવાળા-નુંજ અંત:કરણ શુદ્ધ હોય છે. અને તેજ આગળ શાંતિના માર્ગમાં જ-વાનો અધિકારી છે. ઉંડા હૃદયમાંથી જ્યાંસુધી ત્યાગ ન થાય ત્યાંસુધી તે ત્યાગજ ઉલટો ફસાવનાર થાય છે

આવા વિશુદ્ધ મનવાળા પ્રાણાયામાદિ ક્રિયા કર્યાવીના પણ તે ફળ મેળવી શકે છે.

પ્રાણાયામથી શરીરને કલેશ થાય છે. ઘણી વખતે નિયમપૂર્વક તે કરવામાં નથી આવતો, તો રોગ પણ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે. આ કારણથી જૈનાચાર્યોએ પ્રાણાયામ તરફ વધારે લક્ષ આપ્યું નથી. પણ મો-ક્ષના બીજરૂપ જે કારણો છે, તેમાં રાજયોગને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. જડ, ચૈતન્યનો વિવેક કરી, આત્મજ્ઞાનવડે પુદ્ગલની વાસ-નાનો—ઇચ્છાનો બાધ સાધ્ય કર્યો છે. આથી એ ફલીતાર્થ થયો કે જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેને રેચક, કુંભક, આદિ પ્રાણાયામોની જરૂર નથી.

પ્રત્યાહાર. ૫

इंद्रियार्थ निरोधोयः सः प्रत्याहार उच्यते.
प्रत्याहारं विधायाथ धारणा क्रियते बुधैः ॥ १०२ ॥

ઇંદ્રિયોના વિષયોનો નિરોધ કરવો તે પ્રત્યાહાર કહીએ છીયે પ્રત્યા-હાર કર્યા પછી, વિદ્વાનો ધારણા કરે છે

ભાવાર્થ—ધ્યાનનો મુખ્ય આધાર મન ઉપર છે મન જુદા જુદા વિષયોમાં વિખરાયેલું હોય તો તેનું બળ એક પ્રવાહમાં મજબૂત રહેતું નથી મનને ઇંદ્રિયો ખોરાક પુરો પાડે છે. આંખ દેખવાના પદાર્થો મન આગળ રજુ કરે છે. નાક સુંઘવાના પદાર્થો તરફ મનનું ધ્યાન ખેંચે છે. જીભ સ્વાદના પદાર્થોનું ભેટણું મનને કરે છે કાન સાંભળવાના શબ્દો તરફ મનને ચચળ કરે છે અને સ્પર્શ ઇંદ્રિય વિવિધ પ્રકારના સ્પર્શો તરફ મનને લલચાવે છે. ઇંદ્રિયો પાંચ છે જુદા જુદા દરવાજાથી તે તે પદા-ર્થોની તરફ ઇંદ્રિયો મનનું ધ્યાન ખેંચે છે જેમ એક પુરૂષને પાંચ સ્ત્રીઓ હોય અને તે સર્વે પોતાના પતિનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચવા માટે પોતાથી બનતું કરે છે સારામાં સારા પદાર્થો ભેટ કરીને પતિનું મન રંજન કરેછે, પતિનું મન ખુશી કરવા માટે તેને સારૂ વિવિધ પ્રકારની અનુકૂળ સામ-

સ્ત્રીઓ તૈયાર કરી આપવું કરે છે. પતિ પણ તેમની શક્તિથી સંતોષ પામી તેમને સો વારવાર આપે છે. અને ચિત્રરૂપે તેમની શક્તિને સ્વાદ અનુસારે છે. આમ પ્રમાણે મનને પતિ માનીને પાંચ ઇંદ્રિયોને સ્ત્રીઓ સમજવી. તેઓ મનને સંતોષ આપવા માટે પોતે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિષયો—અનુકૂળ પદાર્થો—લેવાની આપવાની ભોગવવાની સુંઘવાની અને સ્પર્શ કરવાની પતિની સેવામાં હાજર કરે છે. મન પણ તે ઇંદ્રિયોમાં પ્રવેશ કરીને તેનો અનુભવ કરે છે. જે ઇંદ્રિય મનનું વધારે પોષણ કરે તેવો અનુકૂળ પદાર્થ હાજર કરે છે મન તે તરફ વધારે પ્રેમાળ છે. તેના તરફ વધારે આસક્તિ થાય છે. અને વારંવાર તેને પેર આપ જ કરી તે સ્ત્રીને—ઇંદ્રિયને પોષણ આપે છે. વધારે માન આપે છે.

આ ઇંદ્રિયો તરફથી મળતા વિષયમાં મન પણ આસક્ત બને છે. અને તેના ઉપભોગ માટે વારંવાર તે ઇંદ્રિયરૂપ સ્ત્રીઓના મહેલમાં પ્રવેશ કરે છે. અનુકૂળ વિષયોથી ખુશી થાય છે. જેમ વખત પ્રતિકૂળ વિષય હોય તો નારાજ થાય છે. અને તેની આ પ્રવૃત્તિથી કર્મ ટેવ, વળી, ઉદય કરીને તે આ શરીરમાં કે આગામી શરીરોમાં વધારે બંધન પામી દુઃખી થયા કરે છે.

આત્મારૂપી રાજાના પ્રધાન તરીકે મનને જાણવું જોઈએ. આ પ્રધાનના કેટલી રાજ—આત્મા પોતે પણ આવા આસક્તિથી ભરેલા દેહમાં વારંવાર આગમન કરે છે. જન્મ પામે છે અને જુના દેહ મૂકવા તથા નવા ધારણ કરવા રૂપ જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે.

મન પ્રધાન બહુ બળવાન છે. તે જો આ ઇંદ્રિયરૂપી સ્ત્રીઓની ભોગવવાની—શક્તિ આપવાથી દૂર રહે તો તે આત્મારૂપ રાજાનું પણ હિત કરી શકે તેમ છે. તેને આવા દેહરૂપ મલીન બંધીખાનામાંથી છોડાવી શકે તેમ છે અને તે આત્મરૂપ રાજાની પાસે અભેદ થઈ રહે તેમ છે પણ આ ઇંદ્રિયરૂપ સ્ત્રીઓના કબજામાંથી તે છૂટે તો આ સર્વ વાત બની આવે તેમ છે.

પ્રયોગ અભ્યાસ કહે છે કે વિષયોની ઇંદ્રિયોને આહાર ખોરાકી દેવાની, શક્તિ ઇંદ્રિયોમાં મનની આગળ વિષયો હાજર કરવા નહિ આપવો અને ઇંદ્રિયો પાસે નવું બંધ કરવું આ ઉપદેશને પ્રત્યાહાર કહે છે.

આપણે ઇંદ્રિયોને વિનતી કરીશું કે તમારે વધારે વખત નહિ તો

જેટલી વખત મન આત્માની સમીપ જવાની ઇચ્છા કરે તેટલા વખતને માટે મનને વિષયો હાજર ન કરવા. અથવા આત્માના ભલા માટે મનને વિનતિ કરીએ છીયે કે તેણે આત્માની નજીક જવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે અગર તે આત્માની હજુરમાં દાખલ થવા અગાઊજ પોતાની આ ઓઓને યાદ ન કરવી તે તરફ પેતાનું ધ્યાન ખેચવુ નહિ. અને તે સિવાયના વખતમાં કદાચ ઇદ્રિયોની પાસે જવુ પડે તો તે જે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વિષયો આપે તેમાં હર્ષ, શોક, રાગ કે દ્વેષ ન કરતાં મધ્યસ્થ રીતે તેનો અનુભવ કરી લેવો આમ કરવાથી તે મનના માલીક–મનને શક્તિ આ પનાર આત્મારૂપ રાજાને જરા પણ દુ ખ થવાનો સંભવ નથી પોતાના માલિકના ભલા માટે મન અને ઇંદ્રિયોએ આ વાત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવુ જો તેમ કરવામાં નહિ આવે તો પછી બલાત્કારે પણ આ આજ્ઞા તે મન તથા ઇદ્રિયોને મનાવવી પડશે ટુ કામાં પ્રત્યાહારનું લક્ષણ એટલું છે કે ઇદ્રિયોના વિષયોમાંથી મનને ખેચી લેવુ તેમ થતાં ઇદ્રિયો પોતાની મેળેજ વિશ્રાંતી લેશે કારણ કે મનની મદદ વિના ઇંદ્રિયો કાંઇપણ કરી શક્તિ નથી

નિરતરનો પ્રત્યાહાર એ છે કે, ગમે તેવા ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વિષયો આવી મળે તો તેમાં રાગ, દ્વેષ, ન કરતાં કાંઇપણ આશક્તિ ન રાખતાં સમભાવે તેનો અનુભવ કરી લેવો. ફરી તેને યાદ પણ ન કરવા મનને પરમાત્મ ભાવ તરફ એટલું બધુ વાળી દેવુ કે તે ખાવાપીવાનો અનુભવ કરતાં તેમાં કેવો સ્વાદ કે કેની સુગંધ હતી કેવુ રૂપ હતું તેનું ભાન પણ ન રહે અને ભાવ થાય તો પણ તેમાં જરા પણ આશક્તિ કે રાગ દ્વેષની લાગણી ઉત્પન્ન ન થાય આમ થાય તો ખરો જ્ઞાન માર્ગનો પ્ર-ત્યાહાર સિદ્ધ થયો ગણાય આમ ન બની શકેતો વિચારશક્તિદ્વારા તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરી વિવેકદ્વારા આશક્તિ હઠાવવી તેમ પણ ન બની શકે તો શરૂઆતમાં હઠયોગના પ્રયોગથી એટલે બળાત્કારથી તેને રોકવાનો પ્રયત્ન ઠીક લાગે તેણે કરવો. ઉપરના પ્રયોગો સાત્વિક છે. હઠનો પ્રયોગ તામસી છે કેટલીંક વખત તામસીક ગુણ ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે છે.

પ્રત્યાર સિદ્ધ થયા પછી ધારણા કરવી ગમે તેવા લલચાવનારા વિષયો તરફ પણ ઇદ્રિયો તેનો અનુભવ લેવા ખેચાય નહિ ત્યારે સમજવુ કે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયો છે.

धारणा.

ध्येय वस्तुनि सधीनं, यन्मनो हि स्थिरीकृते ।
परमात्म स्वरूपे वा, ध्येयनो सद्गुणेष्वपि ॥ १०३ ॥
ओंकारार्पण वसे वा, भाले मेरे मुख तथा ।
स्थाने स्थाने मनो यस्य, धारणा तस्य संमता ॥ १०४ ॥

ध्यान करवा लायक वस्तु परमात्मा, आत्मस्वरूप अने गुणोगुरुना सद्गुणो तेने विषे बुद्धिमानोए मनने स्थिर करवुं, तेमज नाभिकमळ आदि वस्तुमां तथा त्रिकुटि अथवा भ्रकुटिमां हृदय नेत्र अने मुख उपर जेनुं मन स्थिर थयुं छे तेने धारणा कहेली छे (धारणा कहे छे)

भावार्थ. अभ्यास करवा माटे मनने प्रतिबिंब जिनमूर्तिथी जेनी दृष्टि आगळ ते मनने बांधवुं जोइए जेवुं जोइए. एम पण ध्यान करवा लायक एक वस्तुमां जेवी रीतुं जेवुं नाम धारणा छे. एक वस्तुमां घणा वखत सुधी मनने स्थिर राखवाथी, ते मन ध्यान करवा लायक पदार्थो वस्तुमां एकाग्र थाय छे अथवा तन्मय बनी जाय. सुदर्शनने के, वृत्तिओ तेने निरोध करी एकज वस्तुविषे अचळ मनावस्थानुं करण, कारण बहुज स्थिरी थाय छे. धारणाने हुं मानुं विशेष छे के केवळ एकाग्र थवाथी मनने एकाग्रता नहीं, हेतुथी नहीं ते स्थान पुरी जान स्थाननो आधार न करे, तेम छे.

जल के वायु दिशे भमतां एक स्थळे स्थिर न रहेतां फरतां फरी करी तुफान करतां होय त्यारे तेने एक मजबूत भींत साथे अथडावा आवे छे तेथी तेनी गतिना वेगमां फेर पडतो नथी पण भींतनी आजुबाजु तेमां फरे करे छे आतीज रीते आ चंचळ मनने एक ओछा भींत सारी जोडवामां आवे छे तेथी ते चंचळ थोडा वखत भींतने मुकीने नीचे आवी शकतुं नथी. आथी मन सर्वथा स्थिर थई नथी, पण अनेक स्थळे फरवा रूप चंचळता मुकी दई आ एकज ठेकाणे तेना विषयमां तेनीज आजुबाजु फर्या करे छे तेथी मजबूतपणा थकी, मन तेटलुं स्थिर थई जाय छे मन ज्यारे आवा स्थळनो के अन्य आलंबननो आधार करे छे त्यारे ते धारणा पूरी थाय छे

आ धारणा स्थिर करवा माटे, एकज भींतमां मन बांधी लेवुं ते माटे केटलाक आचार्योए शास्त्रमां आधार आपेल करे छे जेम बिन्दु दराक वेपार पवन उपर दृष्टि स्थापन करीने मुक्ती आपि ते परवुं

તરફ જોયા કરે છે દૃષ્ટિને ત્યાંથી જરાપણુ ખસવા દેતા નથી. એકાદ મિનિટથી શરૂઆત કરી ધીમે ધીમે તેમાં વધારો કરી એકાદ કલાક કે તેથી પણુ વધારેવાર દૃષ્ટિ સ્થિર કરે છે દૃષ્ટિ બાહાર સ્થિર થતાં, ત્યાર પછી અંદરના ભાગમાં મનને સ્થિર કરવાની શક્તિ આવે છે. ધ્યાનનો અખંડ પ્રવાહ એક ધ્યેયમાં ચાલુ રાખવાનું બળ આવે છે

પરબ્રહ્મ જે સિદ્ધ સ્વરૂપ–આત્મસ્વરૂપ છે તેમાં કે એકાદ સદ્ગુણુમાં મનને સ્થિર કરવાનું કે જોડી આપવાનું કામ શરૂઆતમાં કઠણુ થઇ પડે તેમ છે માટે પ્રથમ સાકાર અરિહંતાદિની મૂર્તિ–છબી ઉપર ધારણા કરવી. સિદ્ધ ચક્રજીના ગટ્ટા ઉપર બાહ્ય ત્રાટક સિદ્ધ કરવું અગર અરિહંત ભગવાનની મૂર્તિના શરીર ઉપર–કપાળ ઉપર–નેત્ર ઉપર કે મુખ ઉપર ઇત્યાદિ કોઇ-પણુ સ્થાનમાં બીજા કોઈપણુ વિચારો ન કરતાં–વિચારો આવવા ન દેતાં બરોબર દૃષ્ટિ સ્થિર કરવી. બાહ્ય દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાની સાથે મનને તે ધ્યેયમાંજ ચોટાડી રાખવું. જો મન બહાર ફરતું હોય–વિચારો કરતું હોય તો બાહ્ય દૃષ્ટિ જોડી રાખેલી નકામી છે તેનાથી ધારણાનો ફાયદો મેળવી શકાતો નથી ત્યાં મન લયલીન થઈ જવું જોઇયે મન એક રસ થઈ જાય તેથી ધારણા સિદ્ધ થાય છે.

બાણુ, બંધુક કે તીરવડે કોઇપણુ વસ્તુને પહેલેજ તડાકે આબાદ વિધી નાંખવામાં ફત્તેહ પામવા માટે, તે અભ્યાસીઓ જેમ કોઇ સ્થૂળ મોટું અને નજીકનું લક્ષ વિંધવાનો પ્રથમ અભ્યાસ પાડે છે, ત્યારપછી તેનાથી નાનું અને વધારે છેટું લક્ષ વિંધવાનો અભ્યાસ કરે છે તેમાં ફતેહ પામતાં વળી તેનાથી નાનું અને છેટું લક્ષ વિંધવા અભ્યાસ કરે છે આ અભ્યાસના પરિણામે છેવટે ગમે તેવું નાનું, ચપળ કે દૂર લક્ષ હોય તે પણુ વિંધી શકે છે આજ પ્રમાણે આ ધારણા પણુ તેવુંજ લક્ષ છે અને તેજ ક્રમે સિદ્ધ કરવી જોઇએ

ઉગતા અને આથમતા સૂર્ય ઉપર કે ચંદ્ર ઉપર પણુ દૃષ્ટિ સાથે મન સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ સાધકો કરે છે ભગવતિ સૂત્રમાં તામલિ તાપસના અધિકારમાં પણુ આવીજ કાંઇક વાત આવે છે સૂર્યના સામી દૃષ્ટિ રાખીને આ તાપના લે છે. વિગેરે હકીકત છે ભગવાન્ મહાવીરદેવના સબંધમાં પણુ તેવીજ વાત આવે છે કે, એક અહોરાત્રિ પર્યંત એક વસ્તુમા પુદ્ગલના દેહા ઉપર દૃષ્ટિ રાખી તેઓ મહાપડિમા (અભિગ્રહ વિશેષ) રહ્યા હતા.

લક્ષ, ગમે તેવું હોય પણુ મનને કે નેત્રને વિકાર ઉત્પન્ન કરે કે

રેચક કૈતવ કરે એવું હેતુ ન જોઈએ. કેવળ દૃષ્ટિ અને મનને સ્થાપન કરવાનો હેતુ માત્ર દૃષ્ટિને સ્થિર કરવા અને મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત સિવાય બીજો હોતો નથી. અને બાહ્ય પદાર્થમાં દૃષ્ટિ તથા મન સ્થિરતા ન પામે ત્યાંસુધી જે આ આગળ એવી શક્તિ નથી, તેથી આંતર્ વસ્તુ કે પદાર્થમાં તે મન કેવી રીતે સ્થિરતા પામશે ! આંતર્ સ્થિરતા પામવા તેજ મુખ્ય હેતુ આ અભ્યાસમાં રહેલો છે.

આ પ્રમાણે ઉપર દૃષ્ટિને મન વડે સ્થિર કરવાનું જેને સિદ્ધ ન થાય તેમણે ભગવાનની કે ગુરુની મૂર્તિ લેવી અને તેના ઉપર એકાગ્રતા કરવી તે સિદ્ધ થયા પછી કેવળ શૂન્યનો આકાર નિરાકાર કરવું. દૃષ્ટિથી મન સ્થિર કરી શકે કે પછી તે દૃષ્ટિને આંતર્ [illegible] પાછી મેળવી આંખો બંધ કરી આંતરના ચક્રો સિદ્ધ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી.

આંખો બંધ કરીને કે અર્ધ નેત્ર ખુલ્લાં રાખીને પેટના હૃદયમાં—ભ્રકુટીમાં—નાસિકામાં—અને [illegible] સ્થાનોમાં મનને નિરાકાર આકાશની કલ્પના કરી આત્માના શુદ્ધ ઉપયોગની આકૃતિ બની રહે તે જ ચૈતન્ય—સ્થિર કરવું. નિરાધાર નિરાકારમાં ધારણા ન કરી શકો તો હૃદયમાં કે ભ્રકુટીમાં ભગવાનની કે ગુરુની મૂર્તિને મનથી કલ્પીને તેના ઉપર ધારણા કરવી. શરૂઆતમાં આખી મૂર્તિની ધારણા થઈ શકતી નથી. તેથી પ્રથમ તે મૂર્તિના અમુક ઉપર મન કરે એટલે તે આંખો બંધ કરી ત્યાં દેખાય ત્યારે દીવાનું—આબેહુબ—હાથ—પગનો ભાગ અને શરીરે મસ્તક પર્યંત એક પછી એક સિદ્ધ કરતાં ધારણા કરતા જવી. તેથી આખી મૂર્તિની, ધારણા સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકાર રૂપવાળી ધારણા સિદ્ધ થયાથી નિરાકાર કેવળ ચૈતન્ય આત્મા કે તેવા આત્માની આકૃતિધારણા કરવી. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવનાથી ધારણા કરવી. અથવા સિદ્ધસ્વરૂપ પરમાત્માની ધારણા કરવી.

ધારણાનો અર્થ એકાગ્ર થવું છે કે બીજા બધા વિષયોથી મનને ખેંચી લઈ એક વિષયમાં અને પદાર્થ—સ્વરૂપ એ પૂર્ણ કરી આપવા જેવી.

આ ધારણાના પ્રયત્નને શિથિલતા કે ભોગવિલાસથી ઢીલી ન કરવી તેમ ભોગમાં કોઈ આપ્યા લાગતા અટકે એવી એક અનેક પ્રકાર આવ્યો હશે કે તેને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. ધારણા સિદ્ધ થયા તે ધ્યાન કહેવું છે. ધ્યાન અને ધારણામાં તફાવત માત્ર એટલેજ છે કે બીજા વસ્તુથી મનને પાછું વાળી એકજ વસ્તુમાં મનને પરોવવું

તે ધારણા અને તેમાં મન સ્થિર થતું ચાલે-બીજા વિચારો ન કરે તે ધ્યાન અને આ ધ્યાનજ વધારે વખત લંબાતાં જે લક્ષ આપણે ધ્યાન કરવા માટે લીધુ છે તેનાજ આકારે મન પરિણમી જાય, પોતાના દેહ સુદ્ધાંતનું ભાન ભૂલી જઇ તદાકાર-ધ્યેયાકાર થઇ રહેવુ તે સમાધિ કહેવાય છે.

આવી ધારણા અને ધ્યાન કરવાની ટેવ દરેક મનુષ્યોને કે જીવોને પડેલી હોય છે પણ વિશેષ એટલો છે કે તે ટેવ દુનિયાના વિષયોની આશક્તિ તરફની હોય છે-અજ્ઞાન દશાની હોય છે તેથી કર્મનો ક્ષય થવો કે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાનું બનતું નથી પણ તે ક્રિયા ઉલટી વધારે બંધન કરનારી થાય છે

આવી પ્રત્યાહાર ધારણા અને ધ્યાનની ટેવ મનુષ્યોને કેવી રીતે પડેલી હોય છે? તે શંકા કરવા જેવું નથી તમારા અને મારા અનુભવની આ વાત છે અને વિચાર કરશો તો અવશ્ય તે વાત તમને તમારા જીવનમાં પણ મળી આવશે દૃષ્ટાંત તરીકે કોઇ વખત પોતાના વહાલા માણસનો વિયોગ થયો હોય કે કોઇ પૈસા સંબંધી નુકશાન થયુ હોય, કે ભવિષ્યમાં કોઇ વિપત્તિ આવી પડવાની હોય તેનો ઉપાય ચિંતવવાના વિચારમાં માણસ એટલો બધો ગરકાવ થઇ જાય છે કે પાસે કોણ આવ્યુ? અગર અમુક માણસ શું બોલ્યો? તેનુ તેને ભાન શુદ્ધાં રહેતું નથી આ ઠેકાણે વિચાર કરો કે બધી ઇંદ્રિયોમાંથી તેણે પોતાનું મન કાઢી લીધુ હોય છે કારણકે ઇંદ્રિયોના વિષયોને અત્યારે તેનું મન બીલકુલ ગ્રહણ કરતું નથી તે પ્રત્યાહાર થયો તેનું મન કોઇએક વહાલા માણસ તરફ કે પૈસા તરફ કે વિપત્તિના પ્રતિકારરૂપ ઉપાયમાં લાગ્યુ છે તે ધારણા થઇ, અને તેમાંજ-તે વિચારમાંજ તે એટલો લીન થઇ ગયો છે કે તે વિચારના પ્રવાહ સિવાય, બીજો વિચાર પણ તે વખતે હોતો નથી આ ધ્યાન થયું અને આ સ્થિતિમાં જો દેહનુ ભાન ભૂલાઈ તદાકાર થઇ જાયતો સમાધિપણ થઇ જાય છતાં સમાધિ પર્યંત ન પહોંચે તોપણ ધ્યાનસુધી તો ઘણાં માણસો પહોંચી જાય છે જુઓ કે આ ધ્યાનોને પહેલાં આર્ત્તધ્યાન કે રૌદ્રધ્યાન તરિકે ઓળખાવી આવ્યા છીયે અને તેનો ત્યાગ કરવાનુ પણ સૂચવી આવ્યા છીયે તથાપિ અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે હલકાં ધ્યાન-ધારણા તો મનુષ્યો નિરંતર કરે છે પણ તે કાંઈ કલ્યાણનો માર્ગ નથી

એજ પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાનનો માર્ગ બદલાવી નાંખવો જોઇયે જે પ્રવાહ નીચો વહે છે, તેજ પ્રવાહને તેની સામેની બાજુ તરફ ગતિ આપવી એટલે બસ થયુ આટલું જો સિદ્ધ કરવામાં આવે તો જે હલકા પ્રકા-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ! [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] [illegible]–[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે ! તેમ છે ! તે [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) તેમ ધ્યાન [illegible] [illegible], [illegible] તેમ [illegible] [illegible] ધર્મધ્યાન [illegible] છે તે [illegible] [illegible] ધર્મધ્યાનાદિ [illegible] [illegible] છે.

ધર્મધ્યાનાદિ વિચાર:

[illegible] [illegible] [illegible], ધર્મ્યં શુક્લં ચ નામતઃ
[illegible] [illegible] યોગી વિરક્તઃ [illegible] [illegible] ॥ ૧૦૬ ॥

ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન તે [illegible] [illegible] છે. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને ધ્યાનનો [illegible] [illegible].

ભાવાર્થ—ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન તે [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેમ ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાન, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] છે આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઇ છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઇ છે

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઇ છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થઇ છે. [illegible] [illegible], કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] છે તેમ [illegible] [illegible] [illegible]

સ્થિતિથી આવરણનો નાશ થાય છે. ખરી પ્રતીતિવાળા વિશુદ્ધ મનદ્વારાજ નિર્વાણ સાધી શકાય છે ધર્મ કે શુક્લ ધ્યાનો કેવળ વિચારરૂપજ છે. ધર્મધ્યાનમાં કેવળ મનનેજ કેળવવુ પડે છે. આ આમજ છે આ સત્ય છે આમાંજ સ્થિર થવુ આને યાદપણ ન કરવું આજ સુખરૂપ છે. આજ દુખનું કારણ છે વિગેરે નિર્ણયોથી મનને દઢ સસ્કારી બનાવવાનું કામ ધર્મધ્યાનમાં છે મને નિર્ણય કર્યો એટલે આ જગત્ સાચુ ભાસે છે, મને નિર્ણય કર્યો કે આ જગત્ દુખરૂપ છે તો દુખરૂપજ અનુભવવાનુ એટલે વીતરાગ પુરૂષોનો જે નિર્ણય તે નિર્ણયનો અનુભવ મનને કરાવવાથી તેવીજ પ્રવૃત્તિવાળુ તે મન બની જાય છે આ સર્વ વાતો આ ધર્મધ્યાનમાં આવશે, તે ધર્મ અને શુક્લધ્યાનના પ્રત્યેકના ચાર, ચાર ભેદ છે. જે આગળ બતાવવામાં આવશે. પાપયોગથી વિરક્ત થઇ આ ધ્યાનનો આશ્રય કરવો બાહ્ય તપશ્ચર્યા અને ક્રિયાદિ હઠયોગમાં શરીરને તથા ઇદ્રિયોને કેવળ વિશેષ દમવી પડે છે અને તેમ કરીને મનને સ્વાધિન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. રાજયોગમાં કેવળ વિચારોદ્વારા મનને મુખ્યતાએ દમવાનુ છે, નિર્મળ કે શુદ્ધ બનાવવાનુ છે. આત્માને આધિન કરવાનું છે અને તે મનદ્વારા ઇદ્રિયો કે શરીરપર શુદ્ધ વર્તનની અસર કરવામાં આવે છે

ધર્મ ધ્યાનમાં ઉપયોગી સાધનો.

भावनादीनि धर्मस्य, स्थाना घासन कानि वा
काल श्रालंवनादीनि, ज्ञातव्यानि मनीपिभि· ॥ १०६ ॥

ધર્મધ્યાનની સિદ્ધિમાટે, ભાવના, સ્થાન, આસન, કાલ, અને આલબનાદિ બુદ્ધિમાનોએ જાણુવાં

ભાવાર્થ—કોઇપણુ એક કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે, તેના અગરૂપ કે મદદગારરૂપ કારણો એકઠાં કરવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. તે કારણો હોયતોજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. નહિતર કાર્ય સિદ્ધ થતુ નથી ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાન તે પણુ એક કાર્ય છે તો તેનાં કારણો એકઠા કરવાંજ જોઇયે, તે કારણોમાં ભાવના કે જેનાથી મનને વાસીત કરવામાં આવે છે તે, તથા ધર્મધ્યાન માટે કેવુ સ્થાન હોવુ જોઇયે! કેવે આસને બેસી ધ્યાન (ધર્મધ્યાન) કરવુ? કયા કાળમાં ધ્યાન કરવું? અને કેવાં આલંબનો લેવાં? આદિ શબ્દથી ધર્મધ્યાનના અધિકારી, લેસ્યા, ચિન્હ, ફ્લ વિગેરે જાણુવાં જેમાંથી કેટલાક પૂર્વે કહેવાઇ ગયા છે બાકી જે રહ્યાં

છે તે નહિ અનુક્રમે બતાવવામાં આવશે.

ધર્મધ્યાનમાં શું શું જાણવો જરૂર વળી ઉપયોગી છે તે નિ ધ્યાનશતકમાં કહ્યું છે,

झाणस्स भावणाओ, देसं, कालं, तहासण विसेसं
आलंबणं कमं पुण, झाएयव्वं जेय झायारो ॥१॥ (२८)
तत्तोणुप्पेहाओ लेसा लिंग फलं च नाऊणं
धम्मं झाएज्ज मुणी, तग्गय जोगो तओ सुक्कं ॥२॥ (२९)

ધ્યાનને યોગ્ય બનાવનારી ભાવનાઓ, ધ્યાનને ઉચિત સ્થાન, ધ્યાનને યોગ્ય કાળ (વખત) ધ્યાન માટે આસન, આલંબન (વાચના પૃચ્છનાદિ) ક્રમ, (મનો નિરોધાદિ) ધ્યાન કરવા લાયક ધ્યેય (આજ્ઞા વિચયાદિ) ધ્યાન કરનાર લાયક ધ્યાતા, ત્યારબાદ અનુપ્રેક્ષા (ધ્યાનનું થયા પછી અનિત્યાદિ ભાવનાઓના વિચાર) લેશ્યા, (શુક્લાદિ) લિંગ, (શ્રદ્ધાન આદિ) ફળ (દેવલોકાદિ) સર્વાદિ ધ્યાનમાં ઉપયોગીને જાણ્યા પછી મુનિએ ધર્મધ્યાન ધ્યાવું, વિચારવું, કરવું. ધર્મધ્યાનનો અભ્યાસ કર્યા પછી શુક્લ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો.

ધ્યાનને મદદગાર ભાવના.

चत्तारो भावणा भव्वा, उत्ता ध्यानस्स सूरीभि
मेत्ताइय भिर्द चित्तं, चिंतेया धम्म सिध्धये. ॥ १०७ ॥

ધર્મધ્યાની, મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓ આચાર્યોએ કહી છે. ધર્મધ્યાનની જે અભ્યાસની સિદ્ધિને માટે, તેથી મન પર આ ભાવનાઓને ચિત્તમાં ધારણ કરવી.

ભાવાર્થ—આ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા, અને માધ્યસ્થ ચાર ભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને યોગ્ય કરનારી છે. દુર્બળ થયેલા શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે મનુષ્યો જેમ રસાયણનો ઉપયોગ કરે છે તેમ દુર્બળ થયેલા ધર્મધ્યાનરૂપ શરીરને પુષ્ટિને યોગ્ય બનાવવા-પુષ્ટ કરવા-તથા પ્રમાણ આ ચાર રસાયણો છે. આ ભાવનાઓ ઘણી સુંદર છે. કારણ કે પોતાને અને પરને આનંદીઓને સર્વને સુખરૂપ છે. ધર્મધ્યાનને તૂટવાનો ભય હોય છે. તેવું ધર્મધ્યાન પણ આ ભાવનાથી ફરી પાછું સાંધી શકાય છે અને તેને વધારે કરી શકાય છે. માટે આ ભાવનાઓથી ધર્મધ્યાનની પુષ્ટિ નિરંતર કરવી.

મૈત્રી ભાવના.

પ્રાણ ભૂતેષુ સર્વેષુ, સુખ દુઃખ સ્થિતેષુ ચ
વૈરિ મિત્રેષુ જીવેષુ, મૈત્રિસ્યા દ્ધિત ધીઃ સતાં. ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રાણને ધારણ કરનાર સર્વ જીવોને વિષે, સુખમાં રહ્યા હોય કે દુઃખમાં રહેલા હોય તેને વિષે, તે જીવો શત્રુ હોય કે મિત્ર હોય તે સર્વ ઉપર હિતની બુદ્ધિ રાખવી તે સત્પુરૂષોની મૈત્રીભાવના છે.

ભાવાર્થ—દુનિયાના સર્વ જીવો ઉપર મિત્રતા રાખવી,—મિત્ર સમાન પ્રીતિ રાખવી આ વખતે આવો વિચાર કરવાનો નથી કે " આ જીવો સુખી છે? નિરોગી છે? ધનાઢ્ય છે? બળવાન્ છે? કે કોઈપણ સત્તા ધરાવનાર છે? આવા ધનાઢ્ય કે બળવાન્ જીવો તરફ તો પ્રીતિ રાખવી. કારણ કે તેના તરફથી ભવિષ્યમાં કોઈપણ પ્રસંગે આપણને સહાય મળશે દુઃખી સ્થિતિમાં મદદગાર થશે અગર આપણો બચાવ કરશે અને આ જીવો તો દુઃખી છે, નિર્બળ છે, નિર્ધન છે, તેની સાથે પ્રીતિ રાખવાની શી જરૂર છે? તે આપણને શું મદદ આપવાનો છે? શું ઉપયોગી થવાનો છે "? આ વિચાર આ ઠેકાણે કરવાનો નથી વળી આ આપણા વૈરી છે, શત્રુઓ છે, અન્ય દેશના છે, તેની સાથે શામાટે મિત્રતા રાખવી? અને આ તો આપણા મિત્રો છે, કુટુંબીઓ છે સંબંધીઓ છે, ઓળખીતા છે આપણા દેશના છે, આપણી નાતના છે, આપણો ધર્મ પાળનારા છે, તેની સાથે તો મિત્રતા કરવી તે વ્યાજબી છે ઇત્યાદિ વિચારો કરવા તે યોગ્ય નથી આ મિત્રતા કરવી તે કાંઇ સ્વાર્થ સાધવા માટે નથી, કે દુનિયાના સુખ મેળવવા માટે નથી, કે કાંઇ કો જાતનો સંબંધ વધારવા માટે નથી કે જેને લઇ અમુક સાથે મિત્રતા કરવી અને અમુક સાથે તો ન કરવી

નાત જાતના, દેશ કાળના, ધર્મ વિધર્મના, ઉંચા નિચાના, નાના મોટાના, કાંઇપણ તફાવત રાખ્યા વિના સર્વ જીવો ઉપર મિત્રભાવના રાખવી તેથી પહેલો ફાયદો તો આપણને એજ થાય છે કે કોઇ જીવો સાથે વૈર વિરો રહેતો નથી બીજા જીવોને હલકા ટેવી તેના તરફ અપ્રીતિ કે અભાવની લાગણી રહેતી હતી તે નાબુદ થાય છે સામાને મિત્રરૂપ માન્યો કે મન તે પોતાના સમાનપણે જોવાનો પ્રયત્ન કરશે તેટલું મન ઉચ્ચ બનશે. મ હવે કે કોઇપણ જીવને જોઇ સમાનભાવનો આકાર ધારણ કરશે. એટ તે મનમાં જે હલકાપણાનો દુર્ગુણ હતો તે ચાલ્યો જશે. વારવાર

સ્વભાવે પરિણામ પામતાં તે જ્ઞાનની દશા સુલભમાં થશે. આ જ્ઞાન નાશી જવાથી છેવટે કે નિર્મળતા બનતી થશે. એ મન જ્યારે ઇન્દ્રિયો દમનમાર્ગથી શુભે છે એ તે મન તે વખતે દશો પરિણામે પરિણામ પામે છે તે દશા જ્ઞાનનો સંસ્કાર મનમાં પાડે છે. સ્વભાવે-વિભાવે પરિણામ પામવાના સંસ્કારથી આ દશાના પરિણામના સંસ્કારનો નાશ થાય છે. આત્માના નિમિત્તોથી મનમાં વિવિધ સંસ્કારો પડે છે. આ વિભાવભાવના સંસ્કારથી મનને દશો ટેવવાની ટેવ આત્માથી નાશ થાય છે. આત્માથી જેવું નિમિત્ત મળતું નથી ત્યારે તેને મન આવી દુનિયા વિચાર જ છે. આ જ્ઞાનથી ઉત્તમ થશે. આ સુખ કંઈ બીજો તેવો નથી. પણ મોક્ષવિચાર આવી મળવાનો વિચાર કરી આવી કંઈ આશાથી ટેવો નાશ થતી નથી. પણ દરેક પ્રસંગે આ જ્ઞાન આવે રહેવી જોઈએ. તો આ એક નાના બીજાથી મહાન્ ફળ થવાનો પ્રસંગ આવી મળશે.

સર્વજીવો આત્મસ્વભાવ છે. પોતાની મરજી છે. જેમ વળે સુખના પ્રમાણ છે તેમજ સર્વ જીવોને સુખ વહાલું છે. દેહના ટેવકરને લીધે કે શુભાશુભ કર્મની ઉપાધિને લીધે એકેન્દ્રિયો બેઇન્દ્રિયોથી જુદા જુદા રૂપમાં છે. પણ આત્મદૃષ્ટિએ જોતાં જે આત્મસ્વરૂપ તમારામાં છે તેવુંજ આત્મસ્વરૂપ તેઓનામાં છે. સત્તાએ સર્વની શક્તિ એક સરખી છે. સર્વનું જ્ઞાન એકસરખું છે. સર્વનું સ્વરૂપ એક સરખું છે. તેથી સર્વ જીવો આત્મસ્વરૂપ છે અને તેને ચેતન તત્ત્વ, ભિન્ન, સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ ભેદનો વિચાર આવી કરવાનો નથી. પણ એવાં જીવન રહેવું છે તે ભાવ પછી ભલે તે દેહ, કર્મમાં રહેલા જેમ તમારા તે સર્વ જીવોમાં ચિદાનંદ પામશે.

ચિંતવું એમ આપણો શું ચિંતવવા નથી. પણ તેને સારુ કેઈ આપત્તિ આવી પડી હોય તો મદદગાર થવું જોઈએ, તેમ આત્મસ્વરૂપે એક સરખા જીવોનું હિત ચિંતવવું, તેને મદદ આપવી. અને તેના દુઃખમાં ભાગીદાર થવું ન થવું. આ મૈત્રીભાવના છે. સર્વ જીવોના તરફ આ ભાવના હોવી જોઈએ કે સર્વજીવો સુખી થાઓ, સર્વ જીવો નિરોગી થાઓ, સર્વ જીવોનું કલ્યાણ થાઓ. કોઈ દુઃખી ન થાઓ, કોઈ જન પાપ નહિ કરો. આખું વિશ્વ દુઃખથી કે કર્મથી મુક્ત થાઓ. આ મૈત્રીભાવનાની પોતાના હૃદયમાં સ્થિર ભાવના ભાવતાં આ દુનિયાના જીવો તરફ હૃદયની લાગણીઓ વધી જતી તે બધે પ્રસરે. વેર વિરોધ શાંત પામશે.

હૃદય શાંતિ મેળવશે મનની મલિનતા ચાલી જઇ પવિત્રતા વધશે. અ
સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા વધશે માટે દુનિયાના દરેક પ્રસગમાં જ
રહી, સર્વ જીવો તરફ મૈત્રિભાવના રાખવી આથી પ્રવિત્ર થયેલા હૃદ
ધર્મ ધ્યાન સ્થિરતા પામશે

બીજી કરૂણા ભાવના.

વધ બંધનરુદ્ધેષુ, નિઃ સ્ત્રંશૈઃ પીડિતેષુ ચ

જીવિતં યાચમાનેષુ, દયા ધી॰ કરુણામતા॰ ॥ ૧૦૧ ॥

નિર્દય જીવો વડે વધ કરાતા, કે બંધન માટે રોકેલા, કે
અપાતા, તથા પોતાના જીવિતના રક્ષણ માટે યાચના કરતા, જીવોને
જે દયાની બુદ્ધિ કરવી તેને કરૂણા માનેલી (કહેલી) છે

ભાવાર્થ.—દુ ખી જીવોને દેખી તેના તરફ દયાની લાગણી
તેને બચાવવા કે મદદ આપવા માટે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરે
કરૂણા કહેવાય છે આત્મસ્વરૂપનું ભાન ભૂલેલા અને તે માટેજ ક
રાગ દ્વેષાધિન, થએલા જીવો આ દુનિયામાં વિવિધ પ્રકારની વિપ
પામે છે છતાં દયાળુ કે કોમળ હૃદયના મનુષ્યોએ તેની ઉપેક્ષા ન
તેને યથાશક્તિ મદદ આપવી. કર્મનાં ફળો જીવો ભોગવ્યા સિવાય ચ
નથી ગમે તે પ્રયોગે તે પોતાના કર્મનો બદલો મેળવવાનાજ છે
કે મોડા, હમણાં કે પછી, કર્માનુસાર તેઓ ફળ મેળવશેજ તોપણ
આવા ક્લિષ્ટ કર્મ વિપાકથી વેગળા છે તેઓએ તો તેની દયા લ
જોઇયે જો તેમ કરવામા ન આવે, છતી શક્તિએ તેની ઉપેક્ષા
આવે, નિર્દયજીવો પીડા આવે, કદર્થના કરે, વધ કરે, બંધન ક
તે દુ ખી થનારજીવ પોતાનું જીવન બચાવવા માટે પ્રાર્થના કરે
કરે છતાં પણ તેના તરફ છતી શક્તિએ ધ્યાન આપવામાં ન
તે માણસના મનમાં નિર્દયતા, કઠોરતા, કે નિષ્ધ્વસ પરિણામતા આ
આવી નિષ્ઠુરતા આત્મપ્રાપ્તિની કે ધર્મધ્યાનની પ્રાપ્તિથી મનુષ્યને
દુર ખેંચી જાય છે ધર્મ ધ્યાનને લાયક જીવોના હૃદયો ઘણાંકોમ
દયાર્દ્ર હોય છે તેઓ કોઇનાં દુ ખો દેખી ઉપેક્ષા કરી શકતા નથ
બનતા પ્રયત્ને તેને મદદ આપે છે જ્યાં પોતાનો ઉપાય ચાલે
હોય ત્યાં તે લાચારી સાથે મૌનપણું ધારણ કરવુંજ પડે છે,
પરિણામો ઘણાજ દયાળુ હોય છે દુ ખી જીવોને દેખી તેમના

પુદ્ગલોના સંકુચાય બની, આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આપણા ચિત્ત
શક્તિ જેવી રીતે પ્રાપ્ત ? આપેલ બની હોય. આત્મજ્ઞાન સર્વે વસ્તુ જો છે.
આત્માની દયા કરીએ તો આત્મ તપસ્યાથી અધિક નિર્જરાના માર્ગને
તપથી ઉત્તર દયા કરીએ.

દયા અને તપ મિત્ર બે પ્રકારની કહ્યું છે. દયાકારુણ્યથી,
ધ્યાનથી, તરીકેથી, વિવેકથી જેઓનુ કુળની ટેવ હોય તેવું આત્માની મદદ
કરે. ક્ષુધાને આપે. તૃષાને પાણી. રોગીને દવા આપે. નિરોગીને પૌષ્ટિક
ખોરાક આપે.

આત્મથી દયા. અજ્ઞાન અંધકારને નાશ કરી જ્ઞાન આપે.
અજ્ઞાન ટાળવા માટે ધાર્મિક જ્ઞાન તત્વનો બોધ આપવો. આત્મ
સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવવો તે ભાવદયા છે. બતાવનો એવી આત્માની
દયા કરવાની જેટલી શક્તિ હોય તેટલી આત્માની દયા કરી, આત્મને
પાર પાડી, ધીરે આનંદિત થવું તે દયા આત્મા છે. આ સંપૂર્ણ
આત્માથી ઠંડો ઉપર દયા બન્ને માટે છે અને ભવાંતરનું પવિત્ર થાય
છે. આ નિર્ધિકે પોતાની આત્મ શક્તિ બહાર, આવે છે પોતાની આત્મા
જ્યોતિ, શારીરિક બળ, મનોબળ, વચનબળ, જ્ઞાનબળ આદિ વિગેરે
દૈહિક શક્તિઓને વિકાસ પામવાને વખત મળે છે. એવી શક્તિઓને
ઉપયોગ કરવાનું સાધન-જ્ઞાન આત્માને મળી આવે છે. અને ઉપયોગ
પરોપકાર દયા ભવાંતરનું પવિત્ર થાય છે. વળી સાચા પાત્રોને ઓળખ
આપવું ઉપાધિને ઓરે તેમજ આપવું ઉપાધિ ઓરે. અને તેમ પ્રકા-
રના આત્મને ઉપકારક મહાત્માઓનો સમાગમ થાય છે. આપણું હા
થની પાત્રતાના પ્રમાણમાં આપવું ઉપરી સારી રીતે મિત્રે પ્રાપ્ત
કરી એ બની રીતે તપસ્વીને તો તેવાં આત્મજ્ઞાન પરેશે સ્વર્ગ છે
પ્રમોદ ભાવના.

जिन धर्म गुणां ज्ञान चक्षुणां च तपस्विनां
निरुपाय निमग्नानां, गुणे मोऽस्तममोदता ॥ ११० ॥

જ્ઞાન ધર્મ વાળા, જ્ઞાન ચક્ષુવાળા, તપસ્વી કષ્ટમાં, કષ્ટનિવારણ
બુદ્ધિવાળા બળ કલ્યાણક પ્રભુને વિષે આનંદ પામે—તેનો અનુમોદન
કરવી તે પ્રમોદ ભાવના છે

ભાવાર્થ—ભગવાન્ જ્ઞાનના પ્રભુની અનુમોદના કરવી તે પ્રભુને
હૃદય તેમનાં ઉપર પ્રેમભાવ ધારણ કરવો. પ્રભુનો પક્ષપાત રાખવો.
આનંદ મનુષ્યો બીજાને સુખી થયું જોઈને આનંદ અંતરમાં ખુશી

તારિફ કરવી—પ્રશંસા કરવી, ઇત્યાદિને પ્રમોદભાવના કહે છે

વિચાર કરતાં તમને માલુમ પડશે કે, કોઇમાં કોઇને કોઇપણ ગુણુતો હોય છે જ સર્વગુણીતો વીતરાગ દેવ છે તે સિવાય પણુ માણુસ જાત કે જીવ જાત સર્વથા નિર્ગુણીજ હોય છે એમ તો નજ કહી શકાય ગમે તેવી વસ્તુમાંથી કે જીવોમાંથી ગુણુ ગોધનારને કાંઇને કાંઈ ગુણુ મળ્યા સિવાય રહેતો નથી. પણુ એટલે દરજ્જે તેની દૃષ્ટિ ખુલ્લી જોઇએ નિરંતરની ટેવથી, તેની દૃષ્ટિ સહજ થઇ જાય છે. અને છેવટે ગમે તેવી અન્યને હલકી લાગતી બાબતોમાંથી પણુ શીખવાનું મળે છે પોતાને સુધારવાની કે સદ્દગુણી બનવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ આ દુનિયાને ગુરૂ બનાવીને, કે શીખવાની શાળા સમજીને તેમાંથી દરેક ક્ષણે, દરેક પ્રસંગે સદ્દગુણુ કે શીખામણુ શોધતાજ રહેવુ. જે બોધ, પુસ્તકોમાંથી નથી મળતો તે બોધ આ દુનિયામાંથી મળી શકે છે મારૂં તારૂં મુકી દઇ દૃષ્ટિ બદલવી જોઇએ તોજ ગુણો મળે છે

તેવી દૃષ્ટિ ન થાય ત્યાં સુધી અમુક મર્યાદા કે જેઓ સદ્દગુણુવાળા ધર્મગુરૂઓ કે દેવાધિદેવ વિગેરે હોય છે પોતે જે સંપ્રદાયમા રહેલો હોય છે, તે સંપ્રદાયના ધાર્મિક મનુષ્યો ગુરૂઓ ઇત્યાદિના જ્ઞાનાદિ ગુણોની, ઉત્તમ જીવનની, તપશ્ચરણાદિની, ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, સંતોષ, જીતેંદ્રિયતા, નિસ્પૃહતા, પરોપકારતા, આત્મપરાયણુતા ઇત્યાદિ સદ્દગુણો જેમાં હોય તેઓના ગુણો જોવાની ટેવ રાખવી, તેઓના ગુણોની પ્રશંસા કરવી, તેઓની ભક્તિ કરવી, તેમનું બહુમાન કરવુ, તેઓના ગુણો દેખી રાજી થવુ અન્યની આગળ તેઓના ગુણો બોલવા વિગેરેથી પ્રમોદિત થવુ આ પ્રમોદ ભાવના છે

ગુણુ જોનાર માણુસ સદ્દગુણી થાય છે દોષ જોનાર માણુસ દુર્ગુણી બને છે. કારણુકે એકની ભાવના ગુણુ જોવાની છે, તેનું અંતઃકરણુ ગુણોનુંજ મનન કરે છે, ગુણોનુંજ શોધન કરે છે. અને તેની મજબુત ભાવનાની અસર મન ઉપર દૃઢ થતાં તેમાં સદ્દગુણોજ નિવાસ કરીને રહે છે

જે માણુસ અન્યના દોષો શોધ્યા કરે છે, છિદ્રો તપાસ્યા કરે છે તેની ભાવના દોષો જોવાનીજ હોય છે, તેનું મન નિરંતર દોષોજ શોધ્યા કરે છે, દોષોનુજ મનન કરે છે, અને દોષોનાજ સંસ્કાર દૃઢ કરે છે. તે દોષપાત્ર થાય છે

જે ભાવનામાં જેનુ મન વાસિત થાય છે તેમાંથી તેજ ભાવનાની સુગંધ કે દુર્ગંધ નીકળવાનીજ. માટે મનુષ્યોને ખરેખર યોગ્ય તો તેજ છે કે ગુણોની તપાસ રાખવી. ચાલણી જેવા ન થવુ, પણુ કીડીનું અનુકરણ

કરવું. અનાજમાં કાંકરા હોય છે ત્યારે આંગળીઓથી તેને અલગથી જાણે છે જેથી અનાજ નીચું ઉતરી જાય છે. ફરી હાથ ઊંચો નીચે કરી જાય છે અને આંગળીઓની અગ્રતો કાંકરા રહે છે. આવીજ રીતે મનુષ્ય સ્વરૂપથી અનાત્માને જો જુદો કરે છે અને દેહ છતાં સંસારમાં રહે તો છે. આવું પરિણામ એ આવે છે કે મનુષ્યના હાથમાં આંગળીઓની માફક કાંકરા રહે છે અને સ્વરૂપ અનાજ તો નીચે ઉતરી ગયેલ છે.

કીડીનું અનુકરણ આ પ્રમાણે છે કે મને તેવી ચીકણી રેતી કે ચળીઓ અગર અથવા ધુમાડો, ખાંડ વેરવાથી આવી હોય તો પણ કીડીઓ ખાંડ વીણીને ખાય જાય છે અને કાંકરી, રેતી કે ધુળને તેમજ રહેવા આપે છે.

આજ પ્રમાણે હંસ પાણી છોડી, દૂધ, રેતી કાંકરી કે ધુળ સમાન દુર્ગુણોની ઉપેક્ષા કરી, ધાર્મિક રહી ખાંડ તેમાંથી પણ વીણી લે છે તેવી મુનિઓથી પણ ખાંડ વીણી ખાવાં કાંઈનું પેટ ભરાય છે અને હંસ અને છે. તેમજ દુર્ગુણોથી પણ આત્માને જુદી પાડવા આતુર રહેલાં બને છે અને શક્તિ અનુસાર છે.

આ સમીપ આત્માથી અજાણે બહુરૂપી આવે ત્યારે અવકાશ ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાનને લાભ બને છે. [illegible] દેહની આસક્તિ મટી જાય છે. કર્મ કે દેહ દૃષ્ટિ નથી જાય છે મન શાંતિ પામે છે ત્યારે દુનિયાના દરેક પ્રસંગમાં મુક્તિ એવરની રેવ વધારી અને મુક્તિનું અનુમાન કરવા લાગી જાય બહુરૂપી થવા પ્રયત્ન કરશે.

માધ્યસ્થ ભાવના.

देव गुरौ धर्माचार, मित्र व्यास धीविधु
यस्मिंश्च च माध्यस्थ्यं, सोपेक्षा च प्रकीर्तिता ॥१११॥

દેવની, ગુરુની, ધર્માચાર્યની, (ધર્મની, સિદ્ધાંતની) તથા આત્માની, નિંદા કરનાર અને પોતાની પ્રશંસા કરનાર પતિત જીવોને વિષે (રાગ કે દ્વેષ ન કરવો) મધ્યસ્થ રહેવું તેને ઉપેક્ષા કહેલી છે.

ભાવાર્થ—રાગ દ્વેષની પરિણતિમાં ન થવા માટે આ ચોથી માધ્યસ્થ ભાવનાથી હૃદયને વાસિત કરવું. મધ્યસ્થ એટલે ઉપેક્ષા — તે ભલો અને તેણે કર્મ ભલો જાણ્યું છું ! તેણે કર્યું તેને તેવાં પાકી, આપણે નમ્રપણે તેને માટે બોધ આ શા કરશો ! આ ઉપેક્ષા કહેવાય છે. આ ઉપેક્ષાનો પ્રસંગ બે પ્રકારે આવે છે. એકતો કોઈ માણસ

ખરાબ વર્તન કરતો હોય, દેવની, ગુરૂની, આગમની કે આચાર વિચારની કે તેવા કોઇપણ કારણસર અન્યની નિંદા કરતો હોય, પોતાની પ્રશંસા મોટાઇ ગાતો હોય ત્યારે લાગતા વળગતા કે કોઈ દયાળુ લાગણી વાળાઓ તેને સમજાવે છે-બોધ આપે છે-શીખામણ આપે છે કે આ પ્રમાણે બોલાય નહિ આ પ્રમાણે વર્તન કરાય નહિ. આથી તને નુકશાન થશે કર્મ બંધન થશે લોદો ભાર મારશે આથી દુર્ગતિમાં જવાય વિગેરે શીખામણો આપ્યાં છતાં પણ તે શિક્ષા માન્ય કરે નહિં તેઓનું અપમાન કરે, અને તે વર્તન સુધારે નહિ ત્યારે તેને શિક્ષાને અયોગ્ય સમજી, હજી તેના શુભ ઉદયને વાર છે એમ ધારી, અથવા કર્મની ગહન ગતિ છે આપણે શું કરીએ ? ઇત્યાદિ વિચારો કરી તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે એટલે તેનાં કર્મ તેને ભોગવવાં પડશે. અત્યારે આપણું કહ્યુ નહિં માને પણ તેના આ કર્તવ્યનો બદલો જ્યારે મળશે, એકવખત જ્યારે તે સારી રીતે હેરાન થશે ત્યારે તેની મેળેજ ઠેકાણે આવશે ઋતુ વિના ઝાડ ફળતાં નથી તેમ તેનો વિપાક-ઉદય હજી થયો નથી, થશે ત્યારે ઠેકાણે આવશે તેનું કર્તવ્ય તેને સમજાઇ જશે. એમ વિચાર કરી, મૈત્રી, કરૂણા કે પ્રમોદ ત્રણમાંથી એકને લાયક તે ન જણાય ત્યારે આ ચોથી ભાવનાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ બન્નેને ફાયદો છે. કારણ તેને સુધરવાને હજી વધારે વખતની જરૂર છે તે પહેલાં તેને સમજાવતાં કે સારે રસ્તે દોરતાં ઉલટો તેને કંટાળો આવે છે એટલુંજ નહીં પણ ઉલટો ધર્મ ઉપર કે શીખામણ આપનારા ઉપર તેને દ્વેષ થાય છે આ દ્વેષની લાગણી ઉત્પન્ન કરાવી તેને વધારે પાછો હડસેલવો, વધારે અધોગતિમાં જાય તેવી સ્થિતિમાં લાવી મુકવો તેના કરતાં તો તેની ઉપેક્ષા કરવી તેજ અત્યારે તેના માટે લાભ કર્તા છે.

શિખામણ કે ઉપદેશ આપનારાએ પણ પોતાના ભલામાટે તેની ઉપેક્ષા કરવી તે યોગ્ય છે. કારણ જ્યારે ઘણી શીખામણો આપતાં ઘણીવાર સમજાવતાં છતાં, અને તે પણ તેના ભલામાટેજ આપણાજ્ઞાન, ધ્યાન, અને વખતનો ભોગ આપી તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જ્યારે તે માનતો નથી સુધરતો નથી, કે સમજતો નથી ત્યારે તે ઉપદેશકને કે શિક્ષકને ક્રોધ ચડે છે—ગુસ્સો આવે છે કંટાળો વધે છે. કંટાળાથી નારાજ થઇ ફરી અન્યને શિક્ષાદેવાનું બંધ કરે તો અન્યાય કે અનર્થ થાય છે. એકને દોષે સર્વને સરખા ગણવા તે અયોગ્ય ગણાય. જો તેના ઉપર દ્વેષ

કરે તો પોતાને ધર્મ કરતાં પાપ આવી તે નાખે નવીન કર્મ બંધ થાય છે અને પરિભ્રમણમાં વધારો થાય છે તેથી આવી તેવા પ્રસંગે તેઓની ઉપેક્ષા કરવી તે યોગ્ય છે.

જેમ આ ઉપેક્ષા કરવાનું કારણ અન્યોને દુઃખ થતો અટકાવવાનું છે તેમજ ઉપેક્ષા કરવાનું બીજું કારણ આપને આત્મકલ્યાણ માટેનું છે. બાહ્ય સ્ત્રી મલીન વાસનાઓ–ઇચ્છાઓને વધારે પોષણ મળે, ત્યાં એવી મલીન વાસનાઓને ઉત્તેજન મળે તે માટે અમુક પ્રદેશોમાં તેવા પ્રસંગ અને ખાસ મનુષ્યોની ઉપેક્ષા કરવી પડે છે. મનુષ્યોના એક ભીલ જેવી રીતે સ્વાર્થ રહેલા હોવાથી, આ ઉપેક્ષાથી અમુક મનુષ્યને એવું લાગે કે દુઃખ થયું છે તથાપિ અતિ પરિણામ અન્યોના લાભમાં આવવાનું હોય તો આ ઉપેક્ષા કરવી તેવું યોગ્ય છે. આ ઉપેક્ષા કરવાનો પ્રસંગ ત્યારે અમલમાં મુકવાનો છે કે સામા મનુષ્યને સુધારી શકવાનું પોતામાં બળ ન હોય અને તેને સુધારવા જતાં પોતાને અભિમાન કે રાગ દ્વેષની પરિણતિ વધવાનો સંભવ હોય, વળી ઉપરની ત્રણ ભાવનાઓમાંથી એક પણ બની શકી ન હોય તો પછી ચોથી ભાવના અમલમાં મુકવી, આ ચારે ભાવનાથી રાગ દ્વેષમાં ઘણો ઘટાડો થઈ જાય છે.

આત્મ સ્વરૂપમાં આગળ વધેલા, કે વધવાને પ્રયત્ન કરતા મનુષ્યો એ આ ભાવનાના બળથી મલીન–સ્વાર્થી વાસનાઓનો એકદમ નાશ કરવા માટે સર્વે ઇચ્છાઓની ઉપેક્ષા કરવી અને પ્રારબ્ધ યોગે જે કાંઈ આવે તેમાં સમભાવ પણું રાખી–રાગ દ્વેષ વિના તેનો ઉપભોગ કરી, નહિ તો કે નહિ ઉદય તેવી રીતે સમભાવમાં રહેવાનો પ્રયત્ન રાખવો. આ સર્વ ભાવની ઉપેક્ષામાં આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે કેમકે જ્યાં સુધી કાંઈ કે એવી વાસનાઓ છે ત્યાં સુધી દુઃખ કે અશુભ બંધન છે તે સર્વ વાસનાઓની ઉપેક્ષા કરવી તે આત્મસ્વરૂપમાં રહેવા–સ્થિરતા કરવા બરોબર છે તેમ જાણવું. જે અવસરે જે ભાવની ઉપેક્ષા–મધ્યસ્થતા ઉપયોગી અનુકૂળ તે અવસરે તે ભાવની મધ્યસ્થતાનો આશ્રય કરવો.

આ રીતે ચોથી ભાવ ભાવના ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સ્વાર્થી મનુષ્યને બાબત ઉપેક્ષા કરવી અને ત્યાગીઓ કે ત્યાગપણાને વધારનારી ઉપેક્ષા કરવી તે સિવાય વિપરીત ઉપેક્ષા કરવામાં આવતાં અનર્થ થવાનો સંભવ છે. એવી ઉપેક્ષાના ભાવમાં ભૂલથી પ્રવેશ કરી તે વખતે તે ધર્મની આગળ ઉપેક્ષા કરે છે કે તેમને દુનિયાથી–વ્યવહારથી–ભ્રષ્ટ થશે.

વળી ઘરની સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી કે પુત્ર વધુ આદિ કોઇ અવળે રસ્તે ચાલતાં હોય તો તેને શીખામણુ આપવામાં કે શિક્ષા કરવામાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો અવસ્ય તેઓને ઉન્માર્ગે ચડવામાં ઉલટો ઘરનો માલીક મદદગાર કે કારણુભૂત થાય છે. તેવી ઉપેક્ષાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો અને પોતાની ફરજોનો નાશ થાય છે સાથે ધર્મનો પણુ નાશ થાય છે. આ ઠેકાણે તેઓને સન્માર્ગે ચલાવવા માટે સારી શીખામણો આપવી તે છતાં ન માને તો કઠીણુ શિક્ષાપણુ કરવી

આવીજ રીતે ધર્મની, દેવની, કે ગુરૂની નિંદા કરનાર, આશાતના કરનારની પણુ ઉપેક્ષા ન કરવી તેની આવી ઉપેક્ષાનો લાભ લેઇ એક વખત એવો પણુ આવી લાગશે કે, તે ધર્મનો દુનિયામાંથી નાશ થશે માટેજ કહેવામાં આવ્યુ છે કે પોતાની ભૂમિકાને ઓળખી, જ્યાં જેવી અને જેટલી જરૂરીયાત હોય ત્યાં તેવી અને તેટલી ઉપેક્ષા કરવી અને જ્યાં તે માટે બીજા પ્રતિકાર–ઉપાય કરવા યોગ્ય હોય ત્યાં તેવા ઉપાયો યોજવા

ભાવનાઓની જરૂરીયાત વિષે ગ્રંથાતરમાં કહ્યું છે કે–

पुव्व कयब्भासो भावणाहिं, झाणस्स जुग्गय मुवेइ
ताओय नाण दंसण, चरित्त वेरग्ग जणियाओ ॥ १ ॥

ધ્યાન કર્યા પહેલાં આ ભાવનાઓનો આદર કરવારૂપ અભ્યાસ ક[illegible] તેથી આ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે ભાવનાઓ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય રૂપ છે. તેથી તે જ્ઞાદિની ઉત્પત્તિ–પ્રાપ્તિ–થાય છે

જ્ઞાનાદિ ચાર ભાવનાનુ સ્વરૂપ પહેલાં કહેવાઈ ગયુ છે તથાપિ પ્રસંગે ફરી તેને યાદ કરવામાં આવી છે તો તેનું સ્વરૂપ ગ્રંથાતરથી સ[illegible]પમાં બતાવે છે

જ્ઞાન ભાવના.

नाणे निच्चब्भासो कुणइ, मणो धारणं विशुद्धं च
नाण गुण मुणिय सारो, झाइज्जसु निच्चल मईओ ॥ २ ॥

શ્રુત જ્ઞાનનો નિરંતર અભ્યાસ કરવો, તે અભ્યાસ અંતઃકર[illegible] અશુભ વ્યાપારનો નિરોધ કરી, ચિત્તને શુદ્ધ બનાવે છે. જ્ઞાન ગુણુ કરીને, જીવા જીવ આદિ વિશ્વના તત્વનો કે પોતાના કર્ત્તવ્યનો સાર જા[illegible] પરમાર્થને સમજીને, બુદ્ધિને નિર્મલ કરી જ્ઞાનથી અન્યરીતે પ્રવૃત્તિ ન

દર્શન ભાવના.

संकाइ सल्लरहिओ पसमथिज्जाइ गुणगणोवेओ
होइ असंमूढमणो दंसण सुद्धिए झाणंमि ॥ ३ ॥

આત્મતત્ત્વ અસ્તિત્વ-નિત્યત્વાદિમાં શંકાદિ શલ્યરહિત, શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યતાદિ તેમજ સ્થિરતાદિ ગુણોના સમૂહ યુક્ત એવો અમૂઢ દર્શન શુદ્ધિ વડે કરી ધ્યાનને વિષે અતિ નિશ્ચલ મનવાળો થાય છે.

ચારિત્ર ભાવના.

नव कम्माणायाणं, पोराण विणिज्जरं सुभायाणं
चारित्त भावणाए झाण मयत्तेणय समेइ ॥ ४ ॥

ચારિત્ર ભાવના વડે કરી નવીન કર્મનું ગ્રહણ થતું નથી. પૂર્વના કર્મની વિશેષ પ્રકારે નિર્જરા થાય છે તથા શુભ પ્રકૃતિઓનાં શુભ ફળનું ગ્રહણ થાય છે અને વિના પ્રયત્ને ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે (સર્વ સાવદ્ય-પાપવાળા-વ્યાપાર પ્રવૃત્તિ વિગેરેથી નિવૃત્તિરૂપ ક્રિયાને ચારિત્ર કહે છે તેનો અભ્યાસ કરવો તે ચારિત્ર ભાવના છે)

વૈરાગ્ય ભાવના.

सुविइय जगस्सभावो, निस्संगो निब्भओ निरासोय
वेरग्ग भावियमणो, झाणंमि सुनिच्चलो होइ ॥ ५ ॥

સારી રીતે જગતના (જન્મ, મરણ, સંયોગ, વિયોગ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ રૂપ) સ્વભાવને જાણનાર વિષય સ્નેહાદિ સંગ રહિત, આલોક પરલોકાદિ ભય આદિથી રહિત-નિર્ભય-અને આ લોક કે પરલોકના સુખની આશા-ઇચ્છા વિનાનો-આવા પ્રકારનું વર્તન કરનાર હોય, અને વૈરાગ્ય ભાવિત મનવાળો કહેવાય છે. તે જીવ ધ્યાનને વિષે નિશ્ચલ હોય છે

ભાવનાનો ઉપસંહાર.

भावना स्वासु संकीर्ण विषाया व्यायसिद्ध स्थिरं
धर्म पुरमक जीवानां, स्वरूपं च चिंतयेत् ॥ १,२ ॥
नित्य भाविपर्यशा चित्रं भावस्यवसिद्धे मुनिः
चिंता रासभित्व पात्म भारत्व मैव मुद्धयत् ॥ १११ ॥

આ ભાવનાઓને વિષે મનને લીન કરી–વાસીત કરી–આત્મભાવમાં મન સ્થિર થાય તેમ કરવુ તે માટે કર્મ, પુદ્ગલ અને જીવના સ્વરૂપનું ચિતન કરવુ–વિચાર કરવો મુનિજ્યારે આ ભાવનાઓ વડે આખા વિશ્વને ભાવિત કરે છે, આખા વિશ્વનો વિચાર કરે છે, આખા વિશ્વના સબંધમાં સત્ય વસ્તુનો મનમા દૃઢ નિશ્ચય કરે છે ત્યારે આ વિશ્વ ઉપર તેને ઉ-દાસીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે સર્વ પદાર્થ ઉપરની ઉદાસીનતાને યોગે (કોઇપણ પદાર્થ ઉપર રાગદ્વેષ રહેતો નથી ત્યારે) આંહીજ–આ જ-ન્માંજ મુક્ત થયેલા જીવોની માફક વિચરે છે અર્થાત્ પછી તેને કોઇપણ જાતનો પ્રતિબધ કે લેપાવા પણ થતું નથી

ધ્યાનની સિદ્ધિ કેવા સ્થળે થાય છે ?

सिद्ध तीर्थादिके क्षेत्रे शुभस्थाने निरंजने
मनः प्रीति प्रदे देशे ध्यान सिद्धि र्भवेन्मुनेः ॥ ११४ ॥

જે સ્થળે જીવો સિદ્ધ દશા પામેલા હોય તેવા તીર્થ આદિક ક્ષેત્રમાં, સારા સ્થાનોમાં, મનુષ્યોની વસ્તી વિનાના સ્થાનોમાં અથવા મનને પ્રીતિ આપવાવાળા પ્રદેશોમા મુનિઓને ધ્યાનની સિદ્ધી થાય છે

ભાવાર્થ—મનને આત્મામાં લીન કરી દેવાની કે આત્મામાં ગાળી દેવાનો મજબુત અભ્યાસ કે ટેવ પાડવામાં નથી આવી ત્યાં સુધી મન વારવાર નિમિત્તોને પામી તેવા આકારે પરિણામ પામે છે ધ્યાન વખતે આજુ બાજુના હલકા સયોગોને લઇ–નિમિત્તોને પામી મન ધ્યાનને મુકી દઇ બીજા ભાવમાં પરિણામ ન પામે તે માટે સ્થાન સારૂં હોવાની જરૂરી-યાત છે આજુ બાજુનું વાતાવરણ જેમ ઉચા વિચારનુ અને પવિત્ર હોય તેમ મન જલદી શાંત થાય છે. સારા અને નઠારા વાતાવરણની પણ અસર મન ઉપર થયા સિવાય રહેતી નથી તે માટે ઉત્તમ સ્થાનની ધ્યાન માટે જરૂરીઆત છે

વાતાવરણુ બે પ્રકારે બધાય છે એક અન્ય મનુષ્યાદિના વિચારો તથા જે સ્થાને તેઓ લાંબો વખત રહી જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી બધાય છે તથા બીજુ પોતાના વિચારોને લઇને બધાય છે

પ્રથમ વાતાવરણુ આ પ્રમાણે છે કે અમુક સ્થળે બેસી પોતાના જીવન સબધી કે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સબધી અનેક વિચારો તેઓ કરે અને પછી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા જાય આ વાતાવરણુ ઘણુા થોડા વખત સુધી રહી રહે છે કારણકે તેમણે આંહી જે વિચારો કર્યા છે

જે કંઈ બોલતા હો અને શરીર દ્વારા જે વર્તન કર્યું છે તે પૈકી વચન પામેલું છે ત્યાં તેઓના વચનમાં પણ તેમના મનદ્વારા, વચનદ્વારા, અને શરીર દ્વારા જે અણુઓની આવ-જાવ-ની થઈ છે એટલે ભાષાથી જે અણુઓ, (અહીં આશુ કલ્પવી તે તે વસ્તુને ચાલુ પુરુષ રાખી તેમ પુરુષનું સમજવું) તેમાંથી પ્રવેશ કરી છે અને મન, વચન, અને શરીરની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે પુદ્ગલો મુકેલાં છે તે પોતાના વિચારથી બીજામાંથી વખતાવેલું પરિણામાદિને અને શરીરનો સંબંધ કરાવીને પુરી થઈ છે તે અણુઓ તે પુદ્ગલના ભાગ પ્રમાણે અને તેના પ્રમાણે અત્યંત પ્રમાણમાં ત્યાં હાજી રહે છે તેનું વાતાવરણ બંધાય છે.

તે સ્થળે જે મનુષ્યાદિ બીજા ઘણા સુધી રહેલ છે તેના મન વચન, શરીરની પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ પછી તે શુભ હોય કે અશુભ હોય તેના પ્રમાણમાં તેનું વાતાવરણ બંધાય છે અને તે વાતાવરણની પૈકી પછી અસર ત્યાં બેસનાર કે આવનારના મન ઉપર થયા સિવાય રહેતી નથી. દાખલા તરીકે, મો. વેશ્યાના ઘરનું વાતાવરણ ને મો. ધર્મસ્થાનનું વાતાવરણ લો. વેશ્યાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો પછી અને તે પહેલાના તમારા વિચારોને તપાસી જોશો તો આપને તેમાં કંઈ ફેરફાર જણાશે તમને માલુમ પડશે. આજ રીતે જે ધર્મસ્થાનમાં તમે પ્રવેશ કર્યો છે તે પછીના અને તે પહેલાના તમારા વિચારોને તપાસી જોઈશું જરૂર તેમાં આશ્ચર્ય વિચારોમાં ફેરફાર થયેલો માલુમ પડશે.

પોતાના વિચારોથી જે વાતાવરણ બંધાય છે તેની પણ અસર પોતાના ઉપર થયા સિવાય રહેતી નથી. તેમ તમે એકાંત સ્થળે બેસીને નિરંતર જે વખતે પરમાત્માનું ધ્યાન કરતા હશો તે સ્થળે જ્યારે જ્યારે આવશો-બેસશો ત્યારે ત્યારે તમારા વિચારપર ત્યાંના વાતાવરણની અસર થયા કરશે. એટલે નિશ્ચિત છે કે તે સ્થળે બીજા ઘણા સુધી વાસ કે વાસ જે વિચારો કર્યા હશે તથા વારા કે ખાસ બનાવો અનુકૂળ હશે તે સ્થળને એકાંત પૂર્ણ ખોખારો સૂરી આવીને તમારા વિચારોમાં મિશ્રણ થયેલો કે નથાયેલ હો કે બેહ, વળી કે કોઈ ફેરબ કર્યો વિના નહિ રહે અને આ વાતાવરણ તમે આપી જોઈ નાખ્યું નથી. મિશ્રે સ્થાનાદિ તમારા વિચારાદિ વિના અનુભવથી બંધાયેલું છે પણ જે વાતાવરણ બંધાયેલું છે તેમાં ફેરફાર કરી નાખી, જુના વાતાવરણોને વિખેરી નાખી નવું વાતાવરણ તેજ સ્થળે બાંધવું તે કામ કે વળી પણ મનુષ્યના હાથમાં છે અને તેમ કરી પોતાના આત્માને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લાવી શકાય

છે દાખલા તરીકે જે સ્થળે મલીન વાતાવરણુ બધાયેલું છે એમ પોતાને જણાય અથવા અનુમાન કરી શકાય કે આ સ્થળે અમુક વિચારના મનુષ્યો રહેતા હતા તેથી વાતાવરણુ મધ્યમ કે અધમ હોવુ જોઇયે અને ત્યાં બેસવાની જરૂર જણાયતો તે સ્થળે ઘણુજ લાંબા સ્વરે ૐકારનો ધ્વનિ અનેકવાર કરવો. અને તે એટલી બધી પ્રબળ ભાવનાથી–લાગણીથી કરવો કે આ ૐકારના ધ્વનિથી મલીન વાતાવરણુને હું શુદ્ધ કરી દઉ છુ, તો જરૂર તેમાં ફેરફાર થશે આ વખતે આત્મ જાગૃત્તિ પ્રબળ રાખવી કે જેથી તે વિચારાંતરોની અસર પોતાના ઉપર થવા ન પામે

બીજી રીતે પોતાના અંતરૂનું વાતાવરણુ સુધારવુ. બહારનું વાતાવરણુ ગમે તેવુ હોય તથાપિ અંતરૂનું વાતાવરણુ જેનું પવિત્ર હોય છે તેને બહારનુ વાતાવરણુ જરાપણુ અસર કરી શકતું નથી ખરી રીતે તો અંતરૂના વાતાવરણુને સુધારવાની જરૂર છે જેનું અંતરૂનું વાતાવરણુ મજબુત નથી તેને બહારના વાતાવરણુની શુદ્ધતાની જરૂર છે કારણુ કે તે અભ્યાસી છે નવીન છે

અંતરૂનું વાતાવરણુ સુધારવાનો હેતુ એ છે કે મન ઉપર જે અસર થાય છે તે પોતાની માન્યતાનીજ વધારે અસર થાય છે એટલે હું શુદ્ધ આત્મા છુ અનંતશક્તિવાન્ છુ કર્મ મને નુકશાન કરી શકે તેમજ નથી, કારણુકે કર્મને જાણુવાનુ કે બનાવવાનું પણુ બળ મારામાં છે. તેને વિખેરી નાખવાની સત્તા મારામાં છે તેના દરેક સ્વભાવને જાણુવાનું બળ મારામાં છે હું હોઇનેજ તે કર્મની હૈયાતિ છે મારા સિવાય તેની હૈયાતિજ નથી મારા આધારેજ તે કર્મો ટકી શકે છે (રહે છે) ઇત્યાદિ પ્રબળતાના વિચારો મજબુતી પામ્યા હોય તો બાહ્ય વાતાવરણુ અસર કરી શકતું નથી.

ત્રીજી રીતે બાહારનું વાતાવરણુ શુદ્ધ રાખવુ એટલે પોતાથી ભિન્ન જેજે જીવો દેખાય છે તેની શુદ્ધ સત્તા સામી દૃષ્ટિ આપવી, કે, જે સન્મુખ દેખાય છે તે સર્વે શુદ્ધ આત્માઓ છે કર્મની ઉપાધીને લઇને બધા વિવિધ પ્રકારના દેખાવ આપે છે પણુ તાત્વિક રીતે સર્વે આત્મ સ્વરૂપ છે તો જેમ તે આત્મસ્વરૂપ છે તેમ હું પણુ આત્મસ્વરૂપ છુ ત્યારે તેમના સબંધમાં મને કાંઇ વિચાર કરવાનુ રહેતુંજ નથી નાના મોટા, સારા, નઠારા વિગેરે કહેવાપણું રહેતું નથી. તે સર્વ વાતો તો કર્મની વિવિધતામાં છે. તેને લેઇનેજ છે પણુ આત્મ દૃષ્ટિથી સત્ય સ્વરૂપે તપાસતાં તો સર્વ સરખાં છે તો કોના ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરવો, હર્ષ કે શોક કરવો ઇત્યાદિ વિચારો દ્વારા, બહારના વાતાવરણુને ઉત્પન્ન કરનાર

કર્મોનેજ શુદ્ધ બાળવામાં આવેલો. તેમના નિમિત્તે જે રાગ દ્વેષનાં પરિણામે વિચારો થાય છે તે ઉલટા બંધ થાય. અને આખું ધ્યાન જે વખત શુદ્ધ થાય, રાગદ્વેષ વિનાનું બને અને તેમ બનેલો અસર થાય નવીન બંધ અટકે. આત્મ ભાન થઈ, કર્મ નિર્જરા કરે. ધ્યાનમાં જ આમ કરવાનું છે. વાતાવરણ સુધારવાનો હેતુ પણ આજ છે. માટે ધ્યાનનું સ્થળ બાહ્ય અને ભાવરૂપી બન્ને રીતે ઉત્તમ રાખવું જોઈએ.

જે સ્થળે અનેક મહાપુરૂષો તીર્થંકરાદિ કે સામાન્ય કેવળી પ્રમુખ સિદ્ધ થયાને પ્રાપ્ત થયા હોય તેવું સ્થાન ધ્યાનને માટે વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે તે સ્થળે તેવાજ ઉત્તમ વિચારોનું પરમાણુ સહજ વિસ્તાર કરતાંજ ઘણા વધારે વખત છે. અહા ! ! આ સ્થળે ભગવાન મહાવીરે ધ્યાન કર્યું હતું ! આ સ્થળે મનોબળવે યુદ્ધમાં અમુક વખત રહ્યા હતા ! આ સ્થળે પરમ શાંતિ અનુભવી હતી ! આ સ્થળે કેવળ જ્ઞાન પામ્યા હતા ! આ સ્થળે નિર્વાણ પામ્યા છે ! વિગેરે વિચારો આત્માને ધ્યાન કરવાના ઉત્સાહમાં કેટલો અલૌકિક વધારો થાય છે. ધ્યાન માટે તીર્થસ્થળો વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં પણ આજકાલ જ્યાં ત્યાં ઉપર ઉપરથી બાહ્ય ધમાલ વધી પડી હોય તેવાં તીર્થ સ્થળો તો ઉલટાં નિવૃત્તિને બદલે પ્રવૃત્તિ વધારનારાં થઈ પડે છે. માટે કોઈક નિવૃત્તિવાળાં તીર્થસ્થાન હોય ત્યાં ધ્યાનની સિદ્ધિ જલ્દી થએલી થાય છે.

અથવા કેટલાંક એવાં સ્થળો કે જ્યાં અનેક મુનિઓ અત્યારે પણ ધ્યાન કરી રહેલા હોય તેમના ઉત્તમ વિચારોના વાતાવરણથી તે સ્થળ અને આજુબાજુનો પ્રદેશ વાસિત થઈ રહેલો હોય, કિંવા કે જ્યાંથી પશુઓ કે મનુષ્યો જ્યાં બેઠા હોય કે બહુધા નજ હોય તેવા શાંત અને મનુષ્યોના આવાગમનથી ભિન્ન પ્રદેશ વિચારવાના પાત્ર યોગ્યતાવાન જીવોને ધ્યાન કરવા માટે વધારે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

અથવા જે સ્થળે બેસવાથી મનને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય જ્યાંની શાંતિથી જે સ્થાન આનંદ આપતું હોય, આજુબાજુએ પ્રદેશ નાની નાની ટેકરીઓ આવેલી હોય તેના ઉપર વિવિધ પ્રકારની હરી વનસ્પતિ ઉગી નીકળી હોય પક્ષીઓ આનંદિત કલકલાટ કરતાં પવન થઈ રહ્યાં હોય, શાંતિ આનંદ કરી રહ્યાં હોય, શાંત અને સ્વચ્છ નિર્મળ વહે નાની ઝરણાં હોય, કોઈપણ રીતે સ્થાન સર્વથી ઉંચું હોય, પંચ, પ્રાય-

શાદિનો ઉપદ્રવ ન હોય, અને જ્યાં કુદરતી દેખાવોજ મનને આલ્હાદ ઉત્પન્ન કરનારા હોય તેવા શાંત, પવિત્ર, નિર્જન અને રળીયામણા પ્રદેશોમાં ધ્યાન કરવાથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાય છે. ઘણી સહેલાઇથી મન સ્થિરતા પકડે છે.

ધ્યાનને માટે કેવું સ્થાન જોઇયે તે માટે ધ્યાન સતકમાં કહ્યું છે કે—

निच्च चिय जुवइ पसु नपुंसग, कुसील वज्जियं
जइणो ठाणं विजणं भणियं, विसेसओ झाण कालंमि ॥१॥ ८

નિરંતરને માટે સાધુઓનું સ્થાન—રહેવાનું મુકામ, સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક અને કુશીલ દુરાચારીના સંગથી રહીતજ હોય છે અને તે કારણથી તે સ્થાન (સ્ત્રી આદિ મન વિક્ષેપના કારણના અભાવવાળું હોવાથી) નિર્જન કહેલું છે. છતાં પણ ધ્યાન કરવાના વખતે તો વિશેષ પ્રકારે નિર્જન હોવું જોઇયે. જેનું મન આત્મભાનમાં પરિણમ્યું નથી તેવાઓને આવાં નિમિત્તો વચ્ચે ધ્યાનનું આરાધન કરવું તે અશક્ય જેવું છે માટે તે નિર્જન પ્રદેશ શરૂઆતના અભ્યાસી માટે ધ્યાન સારૂ હોવો જોઇયે.

સ્થિર યોગવાળા માટે તેવા સ્થાનની ખાસ જરૂર નથી.

थिर कय जोगाणं पुण, मुणीण झाणेसु निच्चल मणाण
गामंमि जणाइन्ने सुन्ने रन्ने य न विसेसो ॥ २ ॥ ८३

યોગોને સ્થિર કરવાના અભ્યાસ કરવાવાળા અને ધ્યાનને વિષે નિશ્ચલ મનવાળા મુનિઓને મનુષ્યોથી ભરેલા ગામમાં, કે શુન્ય અરણ્યમાં રહેવામાં કાંઇ વિશેષ નથી.

ભાવાર્થ—ધીરજ અને સંઘયણમાં બળવાન શરીરવાળા, જ્ઞાનાદિ ભાવનાઓના વ્યાપારનો જેણે સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો હોય તેવા, વળી મહાસત્વવાળા, સૂત્ર અર્થાદિના અનુભવવાળા, અને તપશ્ચરણાદિમાં શરીરને સારી રીતે જેણે કસેલું હોય તેવા અભ્યાસવાળા તથા ધર્મ ધ્યાનને વિષે સારી રીતે નિ પ્રકંપ નિશ્ચલ મનવાળા મુનિઓ, વસ્તિથી ભરેલા ગામમાં રહે અથવા નિર્જન પ્રદેશવાળાં સુનાં અરણ્યમાં જઇને રહેતો તે બન્ને તેઓને મન સરખું છે મતલબ કે આટલી સ્થિતિ સુધી જેઓનું મન સ્વાધિન થયું છે, તેઓને ગામમાં રહેતાં પણ વિક્ષેપ થતો નથી. અને અટવીમાં જઇને રહેતો પણ કાંઇ વિશેષ નથી જેનું મન કાબુમાં આવ્યું હોય તેને મનતો સર્વ સ્થાનો સરખાંજ છે.

ત્યારે કેવા સ્થાને રહી ધ્યાન કરવું ?

जो चिय सुहभावो, होइ मणो वयण काय योगाणं
न उवघायरहिओ, सो देसो झायमाणस्स ॥ १ ॥ (३७)

માટે જ્યાં જે સ્થળે ધ્યાન કરતાં મન, વચન, કાયાના યોગોનું સમાધાન રહે. (જ્યાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન ન થાય) અને જે સ્થળે જીવો આદિ કોઈને સંઘટ્ટન આદિ ઉપઘાત ન થાય તે દેશ (સ્થળ) ધ્યાન કરનારાઓને યોગ્ય છે.

ધ્યાન કરવાનો કાળ (વખત) જાણીને ક્યારે ધ્યાન કરવું ?

यत्र काले समाधानं, योगानां योगिनो भवेत्
ध्यान कालः स विज्ञेयो, दिनादेर् नियमोऽस्ति न ॥ ११५ ॥

જે કાળને વિષે યોગીઓના મન, વચન, કાયાના યોગોનું સમાધાન હોય (યોગોનું સ્વસ્થપણું હોય—વિક્ષેપ ન હોય) તે ધ્યાન કરવાનો કાળ જાણવો. દિવસાદિનો નિયમ નથી.

ભાવાર્થ—ધ્યાન કરવાનો સમય અનુકૂળ હોય એટલે રાત્રિએ જ ધ્યાન કરવું, અમુક ઘડીના વખતમાં કરવું, દિવસે ન કરવું, ઇત્યાદિ કોઈ નિયમ નથી. પણ જ્યારે શરીર સ્વસ્થ—સારું હોય, મનમાં કોઈ જાતનો વિક્ષેપ કે ચિંતા ન હોય તેવા વખતે ધ્યાન કરવા બેસવું. પછી તે દિવસ હોય કે રાત્રી હોય, પહેલો પહોર હોય કે છેલ્લો પહોર હોય, તેનો કોઈ નિયમ નથી. મનમાં વિચાર થાય કે અત્યારે ધ્યાન કરું તો ઠીક. તે વખતે ધ્યાન કરવા બેસી જવું. આથી એ નિર્ણય થાય છે કે જ્યારે મનમાં કોઈ ચિંતા હોય, કે વિક્ષેપનાં કારણો આવ્યાં હોય કે આર્તધ્યાન હોય, તે વખત ધ્યાન કરવાનો નિષેધ સમજવો. ઉચિત વખતે ધ્યાન કરવું.

ધ્યાન શતકમાં કહ્યું છે કે—

कालोऽवि सोच्चिय जहिं, जोग समाहाण मुत्तमं लहइ
न उ दिवस निसा वेलाइ, नियमणं झाइणो भणियं ॥ १ ॥ (३८)

ધ્યાનનો વખત પણ તેજ ઉચિત છે કે જે વખતે મન, વચન, કાયાના યોગોનું ઉત્તમ સ્વસ્થપણું મળે. પણ દિવસ રાત્રી, વેળા મુહૂર્ત આદિ કાળથી સૂર્યોદયથી પહેલાં પશ્ચાત્ ઇત્યાદિનો નિયમ ધ્યાન કરનારાઓને તીર્થંકર ગણધરોએ કહ્યો નથી.

કેવા આસને બેસી ધ્યાન કરવું.

पद्मासनादिना येना, सनेनैव सुखी भवेत्
ध्यानं तेनासनेन स्यात्, ध्यानिनां ध्यानसिद्धये ॥ ११६ ॥

પદ્માસન આદિ, દરેકોઈ આસને બેસવાવડે સુખી થવાય ધ્યાનિ મનુષ્યોને ધ્યાન સિદ્ધિ માટે તે આસને બેસીને ધ્યાન થાય

ભાવાર્થ—પદ્માસન, સિદ્ધાસન, સ્વસ્તિકાસન આદિ આસનો ધ્યાન કરવામાં વધારે અનુકૂળ પડે છે. કેમકે તેથી પવન સુખપૂર્વક વહન થાય છે શરીર સિધ્ધુ ટટ્ટાર રહે છે. શરીરને લાંબો વખત ધ્યાનમાં રોકતાં થાક લાગતો નથી સોદીનું કરવુ, ગનિ નિયગિન થાય છે. તથાપિ જેને તે આસને બેસવું અનુકૂળ ન પડે તો તેણે ગમે તે આસને બેસવું જે આસને બેસવાથી સુખપૂર્વક લાંબા વખત સુધી બેસી શકાય, શરીરને કે મનને ક્લેશ-ખેદ ન થાય, ધ્યાન સિદ્ધિમાટે ધ્યાન કરવાવાળાને તે આસ-નજ યોગ્ય છે એટલે તે આસને બેસી ધ્યાન કરવું

અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે —

जं चिय देहवथ्था, जेण न झ्झाणोवरोहिणी होइ
जाइझा तद वथ्थो; ठिउ निसन्नो निविन्नो वा ॥ १ ॥ (૩૯)
सव्वासु वट्टमाणासु, मुणउ जं देस काल चेटासु
वर केवलाइ राभं, पत्ता बहुसो समिय पावा ॥ २ ॥ (૪૦)
तो देशकाल चिटा, नियमो झ्झाणस्स नथ्थि समयंमि
जोगाण समाहाणं, जह होइ तहा पयत्तव्वं ॥ ३ ॥ (૪૧)

દરેકોઇ બેસવા, ઉભા રહેવા આદિ, દેહની અવસ્થા, ચાલતા અનુષ્ઠા-નમાં-ધર્મધ્યાનમાં પીડાકારી ન થાય તે અવસ્થાએ (આસને) બેસીને, કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ઉભા રહીને, નીચા બેસીને, કે દંડાસને કે શબાસને સુતાં સુતાં પણ ધ્યાન કરવું.

આસનનો કોઇ નિયમ નથી તેનું કારણ બતાવે છે સર્વ દેશ, કાલ અને આસનાદિ અવસ્થામાં વર્તતાં-રહેતાં, મુનિઓ ઉત્તમ કેવળજ્ઞાન આદિ, આદિ શબ્દથી અવધિ, મન પર્યવાદિ લાભોને પાપ રહિત થઇને-પાપને શમાવીને (કેવળજ્ઞાનને મૂકીને બાકીના ભાવો) અનેકવાર પામ્યા છે.

આજ કારણથી અમુક દેશમાં ધ્યાન કરવું. અમુક કાલમાં ધ્યાન

કર્યું કે અમુક આસને બેસીને ધ્યાન કરવું ઇત્યાદિને નિયમ આચાર્યો-ના સિદ્ધાંતમાં નથી. જે નિયમ છે તે એટલો છે કે મન, વચન, કાયાના યોગોનું સમાધાન-વિક્ષેપ રહિતપણું-જેમ જે પ્રકારે થઈ શકે તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો.

ધ્યાનમાં દિશાનો નિયમ બતાવે છે.

पूर्वाभिमुखो ध्यानी, चोत्तराभिमुखो यथा
प्रसन्न वदनो धीरो ध्याता काले प्रशस्यते ॥ ११७ ॥

ધૈર્ય રાખી પ્રસન્ન મુખે ધ્યાન કરનારાઓને પૂર્વ સન્મુખ કે ઉત્તર દિશા સન્મુખ ધ્યાન કરવાને બેસવું તે વધારે સારું છે. બાકી આ પણ નિયમ આવશ્યક નથી. અભ્યાસથી તો આ સર્વ નિયમો કરેલા પાળવા યોગીઓ જેઓના મન ઉપર કાબુ આવી ગયો છે તેઓ આ નિયમો ન પાળતાં ગમે તેવી રીતે ધ્યાન કરે તેમાં હરકત નથી.

ધર્મધ્યાનનાં આલંબનો,

आलंबनानि धर्मस्य, वाचना प्रच्छनादिकाः
स्वाध्यायः पंचधाप्येषो, धर्मानुष्ठान सेवया ॥ ११८ ॥

વાચના દેવી—ભણવું સંદેહ પૂછવું ઇત્યાદિ પાંચ પ્રકારે સ્વાધ્યાય ધ્યાન કરવો તે ધર્મધ્યાનનાં આલંબનો છે. તેમજ ધર્મ અનુષ્ઠાનનું સેવન કરવું, તેપણ ધર્મધ્યાનનું આલંબન છે.

ભાવાર્થ—ધર્મધ્યાન રૂપ મહેલ ઉપર ચડવામાં આલંબન દાદરા રૂપ છે અને તેરૂપ રૂપ વાચનાદિ આલંબન છે. આલંબનની મદદથી નીચે આવતી તેમજ મહેલથી પડેલા રસ્તા ઉપર પડેલી [illegible] છે. વાચનાદિક ધર્મ અનુષ્ઠાન ધર્મધ્યાનમાં મદદગાર આલંબનો છે.

વાચનાદિ—નિર્જરાદિને નિમિત્તે [illegible] સૂત્રાદિ ભણાવવાં. [illegible] ઉત્પન્ન થયેલ સંશય [illegible] તે દૂર કરવા માટે ગુરુ-આદિકને પૂછવું તે પૃચ્છના છે. પૂર્વે ભણેલા સૂત્રાદિ ભૂલી ન જવાય તે માટે તથા નિર્જરાને માટે વારંવાર ગણવાનો અભ્યાસ કરવો તે પરાવર્તના છે.

અનુપ્રેક્ષા મનમાં ચિંતવના કરવી. આત્મ [illegible] ઉપયોગી તત્ત્વોનો વિચાર કરવો. સિદ્ધાંતોની અથવા આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી વિચારોને ઘણી ઉપયોગી ભાવનાથી મન ઉપર મજબૂત અસર કરવી તે ચિંતવના છે. નિર્જરાને માટે તથા બીજાને તે ભાવનાનો મજબૂત અસર થઈ શકે

માટે, અન્ય મનુષ્યોને તે બાબતનો ઉપદેશ આપવો. અથવા આપસમાં ધર્મ કથા કરવી એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય કહેવાય છે તથા આત્મ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ ન થાય અને જાગૃતિમાં વધારો થાય—સ્વરૂપનું સ્મરણ બન્યુ રહે–તેવી ઉપયોગી ક્રિયાઓ કરવી જેથી વિશુદ્ધિ વિશેષ પ્રકારે બની રહે. અથવા વૃદ્ધિ પામે. તે સર્વ ધર્મઅનુષ્ઠાન, ધર્મધ્યાનમાં આલંબન ભૂત કહેવાય છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

आलंबणाइ वायण, पुच्छ्ण परियट्टणाण चिंताओ
सामाइयाइयाइं सद्धम्मा वस्सयाइंच. ॥१॥ (૪૨)

વાચના, પ્રશ્ન કરવાં, સૂત્રાદિ પરાવર્તન કરવાં (ગણુવાં) ચિંતન કરવું, તથા સામાયિક અને આવસ્યકાદિ ઉત્તમ ધર્મધ્યાનનાં આલંબનો છે

આલંબન લેવાનું કારણ બતાવે છે.

विसमंमि समारोहइ, दढ दवा लंबणे जहा पुरिसो
सुत्ताइ कयालंबो, तह झ्झाणवरं समारुहइ ॥ २ ॥ (૪૩)

જેમ દઢ આલંબન પકડનાર પુરૂષ વિષમ સ્થાન ઉપર પણુ ચડી જાય છે, તેમ સૂત્રાદિનું આલંબન પકડનાર–લેનાર ઉત્તમ ધ્યાનમાં આરૂઢ થાય છે

ભાવાર્થ—વિષમ, નીચું, ઉચું, દુઃખે આરોહણુ–અવરોહણુ (ચડવું–ઉતરવું) થઈ શકે તેવાં સ્થાનોમાં પણુ મજબુત આલંબન પકડવાથી વિના ક્લેશે પહોંચી શકાય છે તેમજ કોઈ મનુષ્ય સૂત્રનું આલંબન લઈને, કોઈ વાચનાનું આલંબન લઈને, કોઈ વિચાર શ્રેણીનું આલંબન લઈને, ઈત્યાદિ વિવિધ પ્રકારનાં પણુ મજબુત આલંબનો લઈને મનુષ્યો ઉત્તમ ધર્મધ્યાનમાં આરૂઢ થઈ શકે છે, માટે આલંબનની જરૂરીયાત શરૂઆતમાં વિશેષ પ્રકારે છે, અને તે આલંબનો જ્યારે સ્વભાવ જેવાં થઈ રહે છે, તથા તેમાં પૂર્ણ દઢતા આવે છે ત્યારે માણુસો વિના આલંબને પણુ આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકે છે પણુ શરૂઆતતો ઉત્તમ આલંબનથી જ કરવાની છે.

ધ્યાનનો ક્રમ.

ध्यानानुक्रम उक्त' केवलिनां चित्त योग रोधादि
भव काले त्वितरेषां, यथा समाधिं च विज्ञेयः ॥११९॥

મન આદિ યોગોનો નિરોધ કરવારૂપ ધ્યાનનો અનુક્રમ કેવળ જ્ઞાની-
ઓને મોક્ષ જવાના અવસરે હોય છે. બીજાઓને તો જેવી રીતે સમાધિ
થાય તેવી રીતે યોગ નિરોધાદિનો ક્રમ જાણવો.

ભાવાર્થ—ધ્યાનની શરૂઆતમાં મન, વચન અને કાયાના યોગોનો જે
ક્રમથી નિરોધ કરવો તે વિષે વિશેષ આદિ અનુક્રમમાં આવે છે. આ
ક્રમનો વિધિ કેવળ જ્ઞાનીઓને માટે છે પણ ધર્મધ્યાનવાળા અન્ય
જ્ઞાનીઓને માટે નહિ. કેવળ જ્ઞાનીઓ મોક્ષ જવાના વખત પહેલાં અંતર્
મુહૂર્ત કાળ રહે ત્યારે શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયા ભેદની (પાયાની) શરૂ-
આત કરે છે. તેઓ પ્રથમ મનોયોગનો નિરોધ કરે છે. પછી વચન યો-
ગનો નિરોધ કરે છે અને પછી સૂક્ષ્મ કાય યોગનો નિરોધ કરે છે. આ
નિયમ શુક્લ ધ્યાનવાળા કેવળજ્ઞાનીઓ માટેજ છે. ધર્મધ્યાન કરનારાઓને
આ નિયમ લાગુ પડતા નથી. તેઓએ જેમ અનુકૂળતા પડે જેમ સ-
રળતા થાય જેમ વિક્ષેપ ઓછો થાય તેમ બને તે આદરવો. અનુભવ છે કે
ધર્મધ્યાનમાં મનાદિનો સર્વથા નિરોધ થતો નથી પણ એક પ્રકારે કે
એક ઉત્તમ આલંબનમાં-ધ્યેયમાં આવે છે. કોઈ વખતે મનાદિને
નિરોધ (ઉપશમ) કરે છે. આ નિરોધમાંથી પાછું ઉત્થાન થતાં એટલે
મનાદિની આકૃતિમાં-મનની વિચાર આદિ પ્રવૃત્તિમાં આવવાનું થયા કરે છે.

સર્વથા નિરોધ થતાં પછી પાછું ઉત્થાન થતું નથી. તેઓને તો
આ સ્થિતિમાંથી ચાલવાને માટે શુદ્ધ ઉપયોગ રહે છે. એટલે મનાદિ
નિરોધનો ક્રમ શુક્લ ધ્યાનમાંજ છે. ધર્મધ્યાન માટે તો અનુકૂળતા પ્રમાણે
શરૂઆત કરવાથી કે મનાદિનો રોધ કરવાથી સ્વાસ્થ્યતા-નિશ્ચલતા
થાય, તેવો તેવો વખતે ઉપયોગ કરવાનો છે.

આજ વાતને અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે—

झाण पडिवत्ति कमो होइ मणो जोग निग्गहाईओ

भव काले केवलिणो सेसस्स जहा समाहीए ॥ १ ॥

મનોયોગાદિના નિગ્રહરૂપ ધ્યાન અંગીકાર કરવાનો ક્રમ મોક્ષ જવાના
અવસરે કેવળ જ્ઞાનીઓને હોય છે. બાકી અધિકારીઓને જેમ સમાધિ
રહે તેમ કરી લે છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ.

आज्ञा पाय विपाकस्य क्रमशः संस्थितेस्तथा

विचयाय पृथग् धर्म ध्यानं चतुर्विधं ॥१२०॥

આજ્ઞા સંબંધી, અપાય સંબંધી, વિપાક સંબંધી અને સંસ્થાન સંબંધી વિચાર કરવા માટે અનુક્રમે ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારે જુદું જુદું જાણવું.

ભાવાર્થ—વસ્તુનો સ્વભાવ-આત્મસ્વરૂપ-તે ધર્મ છે. વત્થુ સહાવો ધમ્મો વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે આત્મા એક વસ્તુ છે તેથી આત્માનો સ્વભાવ તે આત્મ ધર્મ કહેવાય છે તે સબંધી ધ્યાન-વિચારણા તે ધર્મ ધ્યાન કહેવાય છે આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવા કે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે વિચારો કરવા, જે જે નિર્ણયો કરવા,મન ઉપર તે તે સ્વભાવને લગતા સંસ્કારો પાડવા તે ધર્મધ્યાન છે

ધર્મધ્યાનથી વસ્તુ સ્વભાવમાં પ્રવેશ કરવાની લાયકાત આવે છે અને શુક્લધ્યાનથી આત્મસ્વરૂપ થઇ રહેવાય છે શરૂઆત ધર્મધ્યાનથી થાય છે. જેમાં મુખ્યતાએ વિચારણા કરીને અશુભ ભાવના કે વાસનાથી મનને પાછું હઠાવવું અને શુભ વિચારણા કે વાસનાવડે મનને પોષીત કરવાનું છે.

આજ્ઞા સબંધી વિચારો કરવા, ૧ દુ:ખના કારણોના વિચારો કરવા. ૨ દુ:ખના ફળોનો વિચાર કરી તેથી પાછા હઠવું ૩ અને લોક સંસ્થાન-લોક સ્થિતિનો વિચાર કરવો ૪ એમ ધર્મધ્યાન જુદી જુદી પંક્તિની વિચારણાના-નિશ્ચયના ભેદને લઇને ચાર પ્રકારે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. બાકી સામાન્ય વિચારણાની અપેક્ષાએ તો તેના ભેદો થઇ શકતા નથી તે ધર્મધ્યાનના ભેદો અનુક્રમે બતાવવામાં આવે છે

આજ્ઞાવિચય ધર્મ ધ્યાન.

स्व सिद्धांत प्रसिद्धं यत् वस्तुतत्त्वं विचार्यते
सर्वज्ञाज्ञानुसारेण तदाज्ञाविचयो मतः ॥ १२१ ॥

જૈન સિધ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ જે વસ્તુતત્ત્વ છે તેનો સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનુસારે વિચાર કરવો તે આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—સર્વજ્ઞની આજ્ઞા એટલે સર્વજ્ઞનો નિશ્ચય-યથાતથ્ય, જેમ છે તેમ તે વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો. એક જ્ઞાનીનો નિશ્ચય તે સર્વ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે અને સર્વ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય તે એક જ્ઞાનીનો નિશ્ચય છે, તેમાં જરા માત્ર ફેરફાર નથી સર્વજ્ઞનો નિશ્ચય એવો છે કે કોઇ વસ્તુ આમજ છે એમ એકાંતે તેનો નિશ્ચય તમે કરી શકો જ નહિ,

પરંતુ અપેક્ષાએ તે વસ્તુ તત્ત્વ ચંચળી જેવા કહી શકો. આત્મા પોતે નિત્ય છે અનિત્ય નથી કહેવાય વસ્તુ દ્રવ્ય અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય છે અને પર્યાય અપેક્ષાએ તે અનિત્ય છે. સ્થિર પર્યાય વસ્તુ જો ત્યાંથી તે આત્મ શુદ્ધ થઈ શકે નહિ. શુભાશુભ ઉપર ધ્યાન કરવું, ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના ઉપયોગને લીધે આત્માને પરિણામો છે, એમ દરેક પરિણામે પરિણામ થયું અત્યારે સ્થિર પર્યાય કહેવાય છે. આત્મા સ્વસ્વરૂપ અને સ્વભાવ સ્થિર પર્યાય પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માનો જ્ઞાન ઉપયોગ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થયો છે સ્થિર સ્વભાવપરિણમવામાં આવે છે. નિત્ય છે કોઈ બીજો અનેક સાથે થઈ જાય છે. તેમ ત્યાંથી રહી સ્થિર પર્યાયમાં પરિણમવાની શક્તિનો નાશ થતો નથી ... કહેવામાં આવે છે.

આત્મા અને જડ એમ બે વસ્તુઓ છે. બેમાં જડ વસ્તુ નિત્ય છે તેમાં આત્મિક કરવાથી આવ જાય છે. ચેતન આત્મ સ્વભાવ છે. આત્મા ઉપયોગ જડ નિત્ય વસ્તુ નથી પરિણમતું તે એક છે અને સ્વસ્વરૂપમાં પરિણમવું-સ્થિર થવું તે અભેદ છે. આત્મસ્વરૂપમાં અભે-દભાવે થઈ રહેવું તે અભેદની ભાવના છે. નિશ્ચય પ્રતિ જાણે આવ ભેદને ઉપાય છે. એ ચર્ચાનો વિષય છે તે નિશ્ચય નય, પ્રમાણ, અને નિક્ષેપાદિ અનેક વિચારો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રીતે વસ્તુ તત્ત્વને નિશ્ચય કહી છે સાધુ તે અનેક ભેદ આમ છે. આત્મસ્વરૂપ નિશ્ચય કરવી, તે વિચારના બળે વાસ્તવિક-પર્યાય તે નિશ્ચય છે આત્માથી શુદ્ધ થવાય છે. એટલે આત્મસ્વરૂપના ભેદમાં વિકલ્પ છે તેમ નિશ્ચય કરવો, તે વિકલ્પથી આત્માનો નિશ્ચય કરવા જેવા છે. આત્મા પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય કરવા તે ધ્યાન છે. તેવા સમય વાટે અન્ય વિચારોનું બળ વધતું છે. તેથી આત્મ સ્થિરતા રહે છે. તેવા વખત વાટે જે આત્મા ઉપાય છે, આ અનુભવ કરે આત્મા નથી. સર્વ ... વિચારોથી આત્મા શક્તિ નહિ છે. આવું તે પ્રમાણે ... આત્મસ્થિરતાં અનુભવવું જાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વાતની કેવળમાં કહું છું.

ધ્યાયન પુરુષં ચ સર્વાભાસનાભાસનિશ્રયમ્

તત્ત્વવિધિવિશેષેર્યો સાક્ષાત્ધ્યાય મુચ્યતે ॥૧૨૪॥

ઉપર કહેલી રીતે યુક્તિથી આત્મ નયોને આત્મ સ્વરૂપ વિવેચન કરી તેવી સાધક પુરુષથી આત્માને—સર્વજ્ઞ વિભુને—શુદ્ધ કરીને આત્મ સર્વજ્ઞ વિભુની ધ્યાન કરીને તત્ત્વથી અનુક્રમે સ્વરૂપ સ્થિત કર્યું

એટલે પદાર્થોના પૃથક્કરણથી તત્ત્વસ્વરૂપ આત્મસ્વભાવને તેના વિરોધી પુદ્દગળોથી જુદો પાડવો—વિચારવો તેને આજ્ઞાધ્યાન કહીએ.

ધ્યાનશતકમાં પણ કહ્યું છે કે,

झाइज्जा निरवज्जं जिणाणमाणं जगप्पईवाणम्
अनिऊण मइदुन्नेयं नयभंग पमाण गम गहणम् ।। ।।१।। (४६)
तथ्यय मइदोवल्लेण तव्विहायरिय विरहओयावि
णेयगहणत्तणेणय णाणा वरणो दएणंच ।।२।। (४७)
हेऊदाहरणा संभवेय सति सुट्ठु जं न बुझेज्जा
सवन्नु मयमावितह तहावि तं चिंतए मइमं ।। ३ ।। (४८)

નૈગમ સંગ્રહાદિ સાત નય, એકાદિ સંયોગી કે ચતુર્ભંગીવાળા ભાંગાઓ, જ્ઞેય પદાર્થોના નિર્ણય કરનાર પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો અને ચોવીસ દંડક આદિ ગમાઓ ઈત્યાદિથી ગહન, નિપુણ બુદ્ધિ વિનાનાઓથી દુઃખે જાણી શકાય તેવી, કેવળજ્ઞાન રૂપ દીપકથી સમગ્ર સંશયરૂપ અંધકારનો નાશ કરનાર હોવાથી જગત્‌ના દીપક સમાન, નિર્દોષ, પાપ રહિત અથવા આ લોક કે પરલોકના સુખની આશંસા—ઇચ્છા—વિનાની જીનેશ્વરની આજ્ઞાનું ચિંતન કરવું આહી કોઈ શંકા કરેકે આવા વિશેષણોવાળી જીનેશ્વરની આજ્ઞા મંદબુદ્ધિજીવો સમજી શકે નહિ તો પછી તેનું ધ્યાનકે તત્સંબંધી વિચારતો કેમ કરીને કરી શકેજ ? આનો ઉત્તર એ છે કે બુદ્ધિની દુર્બળતાથી સમ્યક્‌રીતે પદાર્થોનો નિશ્ચય ન કરી શકાય ૧ તથા સારી રીતે તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી શકે તેવા આચાર્યોના અભાવથી ૨. તથા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી ૩, તથા જાણવા લાયક પદાર્થના ગહન પણાથી ૪, તેમજ જાણવા લાયક ધર્મના વિશેષ અર્થનો બોધ કરાવી શકે તેવા હેતુઓના અભાવથી ૫, વળી સત્યકે કલ્પિત ઉદાહરણોના અસંભવથી વિદ્યમાન છતાં, કેટલીએક વસ્તુઓ સમજી શકાતી નથી આ વાત ખરી છે તોપણ સર્વજ્ઞના સત્યવચન સંબંધીનો વિચારતો બુદ્ધિમાનોએ કરવો જોઇએ અને તે એવી રીતે વિચાર કરવો કે સર્વજ્ઞ–વિતરાગદેવ ઉપકારકે બદલાની આશા રાખ્યા વિનાજ પરને ધર્મોપદેશ આપી અનુગ્રહ કરવાને તત્પર થયેલ હોયછે.

તેઓ જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની પુરૂષો છે, તેમજ તેઓ રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનથી રહિત હોય છે, એટલે તેમને અસત્ય બોલવાનું કાંઈ પણ

કારણ હોઈ નથી, આ પ્રમાણે જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોતી નથી તેઓને પણ આવો વિચાર કરીને, તેમના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને પોતાનું ચિત્ત શાન્ત રાખવું. આત્મા આગળ જેમ નિર્મળતા વડે તેમ તેમ સત્ય વસ્તુ પોતાની મેળે અનુભવાય છે. વધારે શું કહેવું? આગળ ઉપર જાણી લેશો.

અપાય વિચય ધર્મધ્યાન.

अपायविचयं ध्यानं तद् वदन्ति मनीषिणः।
अपायः कर्मणां यत्र सोऽपायः स्मर्यते बुधैः ॥ ११३ ॥
रागद्वेष कषायाश्रव क्रिया प्रवर्तमान जीवानाम्।
इह परलोकापायान् ध्यायेदपायवर्जी साधुः ॥ ११४ ॥

તે અપાય વિચય ધ્યાન બુદ્ધિવાનોએ કહ્યું છે કે જેમાં કર્મના અપાય સંબંધી ચિંતન કે વિચાર કરાય છે. વિદ્વાનો તેને અપાય ધ્યાન કહે છે.

રાગદ્વેષ કષાય અને આશ્રવની ક્રિયામાં વર્તતા જીવોને આ લોક પરલોકમાં કેવાં પ્રકારના અપાયો (દુઃખો) પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો અપાયના પરિહારપૂર્વક સાધુ વિચાર કરે.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ કામ કરવાની ઇચ્છા થાય કે તરત તે કાર્ય કરતાં પહેલાં તેનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર કરવો. આપણે જે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ, કદાચ ન હોય તથાપિ કેટલાં તેના સંબંધમાં પ્રથમથી જ તેની આગળ ઉપર આવતી પ્રવૃત્તિ કાળે ન આવે તે માટે આત્મ સમર્પણ કરી તેના પરિણામ શું આવે છે કે આપણી તેમાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી કે તેનાથી કેમ અટકવું તે પ્રવૃત્તિ કરવા પૂર્વે આપણી સત્તા, અગર તેની પ્રવૃત્તિ કરવાને પ્રમાણે તેના કર્મ ઉદયમાં આવતાં લાંબા વખતથી અને મનોબળ પણ તેના પર કરી પરિણામની મેળવણી કરવા વડે તેનાથી પૂર્વક વિચાર કરી પછી કાર્યની પ્રવૃત્તિ આપણી ફરજ. આ માટે અપાયમાંથી વિચાર કરવો તેનું નામ અપાય વિચય ધ્યાન છે.

રાગ, દ્વેષ, કષાય અને આશ્રવની ક્રિયાઓમાં વર્તતા આ જીવોને નાના પ્રકારનાં દુઃખો આ લોક અને પરલોકમાં થાય છે. પરાધીનતા ભોગવવી પડતી હોય વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે. પાપના ભારથી દુર્ગતિએ અનુક્રમે દુઃખ આપનાર અનિષ્ટપણાથી જેમ રોગથી વ્યાધિ કરે છે

તેમ રાગી મનુષ્ય દીર્ઘ સંસાર પરિભ્રમણમાં વધારો કરે છે, દ્વેષરૂપ દાવાનળ જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ વૃક્ષોને બાળીને ભસ્મિભૂત કરી નાંખે છે. વૃક્ષના મૂળમાં-કોટરમાં-રહેલો અગ્નિ જેમ વૃક્ષને નવ પલ્લવિત થવા દેતો નથી તેમ દ્વેષરૂપ અગ્નિ જેમના હૃદયમાં વસે છે તેઓના સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો કોઈપણ રીતે વિકાસ પામતા નથી. દ્વેષરૂપ અગ્નિથી તપ્ત થયેલા જીવો આ લોકમાં તો દુ:ખી થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પરલોકમાં નરકાદિ ગતિ પામી મહા દુ:ખનો તેમને અનુભવ કરવો પડે છે જ્યાંસુધી દ્વેષનો તાપ હૃદયમાં હોય છે ત્યાંસુધી જ્ઞાનાદિ ગુણોની શાંતિ-શીતળતા પાસે પણ આવતી નથી.

ક્રોધાદિ કષાયો મહા દુ:ખના કારણ ભૂત છે. ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરેછે, માયા મૈત્રીનો નાશ કરે છે, માન વિનયનો, અને લોભ પ્રીતિ, મૈત્રી વિનયાદિ સર્વ ગુણોનો નાશ કરેછે. નહિનિગ્રહ કરેલ ક્રોધ, માન, માયા લોભ સંસારરૂપ વૃક્ષના મૂલને પાણી સીંચીને પલ્લવિત કરેછે, જેનાં ફળો તરીકે ચારે ગતિનું પરિભ્રમણ ચાલુ રહેછે.

મિથ્યાત્વ, અવિરતી અને યોગરૂપ બાકી રહેલ આશ્રવો તે પણ દુ:ખનાંજ કારણરૂપ છે. મિથ્યાત્વથી મોહિત થયેલ આ જીવ આલોકમાંજ અનેક પ્રકારનાં માનસિક દુ:ખો અનુભવે છે, શાંતિ પ્રમુખ ગુણોના અભાવે અનેક પ્રકારે તે વિહ્વળ બને છે,ક્રોધાદિથી પણ અજ્ઞાન એ મોટું દુ:ખ છે. અજ્ઞાનથી જેનાં અંતર્ચક્ષુ અંધ છે તેને કર્તવ્યા કર્તવ્યનું ભાન હોતું નથી.

પાપથી નહિ પાછા હઠેલ, ઇચ્છાઓનો નિરોધ નહિ કરનારા, ઇચ્છાનુસાર મનાદિ યોગોને પ્રવર્ત્તાવનાર જીવો ઘણાં દુષ્ટકર્મો કરી પાપનો સંચય કરેછે,જેને લઇને શાંતિથી વિશ્રાંતિ લેવાનો વખત તે જીવોને મળતો નથી, ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારે રાગાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવોને આવી પડતાં સંકટોનો વિચાર કરવો તે અપાય વિચય ધર્મધ્યાન કહેવાય છે.

કહ્યું છે કે—

रागद्दोस कसाया सवाइ किरियासु वट्टमाणाणं
इह परलोगा पाए झाइज्जावज्ज परिवज्जी ॥ १॥ (૫૦)

રાગ, દ્વેષ, કષાય અને આશ્રવાદિ ક્રિયામાં વર્તતા જીવોના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થતા આલોક અને પરલોક સંબંધી દુ:ખોનો નિર્દોષ જીવન ગુજારનારાએ વિના પ્રમાદે વિચાર કરવો.

વિપાક વિચય ધ્યાન.

ચતુર્ધા કર્મસંયોગે શુભે વાપ્યશુભે ચ વા
વિપાકં કર્મણાં ધીમાન્ દુર્ગમમાનો વિચિંતયેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

શુભ અથવા અશુભ એવા પ્રકારના કર્મબંધનો ધીમે ધીમે કેવો વિપાક તેમાંથી થાય છે તેનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ—પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર ભેદે બંધ થાય છે તે ચારે પ્રકારે બંધ છે. કર્મના બંધ કે જેવા બંધ થયા છે તેવા અનુસારે ઉદયમાં આવે છે તેવો બંધ થાય છે. મન, વચન, કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ અને તે સાથે અભિમાન કષાયાદિ અધ્યવસાયો મિશ્રિત થઈને શુભાશુભ કર્મ બંધન થાય છે. કષાયની પરિણતિ વિના કર્મબંધ થતો નથી. કષાય કોઈપણ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એમ બે પ્રકારે છે. પ્રશસ્તથી શુભ કર્મ બંધ થાય છે અને અપ્રશસ્તથી અશુભ બંધન થાય છે. મન, વચન, કાયાના યોગ બંધથી પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિ બંધ થાય છે અને કોઈપણ કષાયની પરિણતિથી સ્થિતિબંધ અને રસબંધ થાય છે.

પ્રકૃતિબંધ એટલે સ્વભાવ. કર્મનો બંધ જેવો કર્યો હોય તેવો તેનો સ્વભાવ છે. કોઈનો જ્ઞાનને રોકવાનો સ્વભાવ છે. કોઈનો દર્શનશક્તિ ન થવા દેવાનો, કોઈનો સુખદુઃખ આપવાનો, કોઈનો વિ[illegible], કોઈનો જન્મ મરણનો, કોઈનો ઉચ્ચ નીચ ગોત્ર આપવાનો, કોઈનો આયુષ્ય પરિણતિ દેવાવાનો, કોઈનો ઇચ્છિત પ્રાપ્તિ ન થવા દેવાનો ઇત્યાદિ આઠ કર્મની ૧૫૮ પ્રકૃતિઓના સ્વભાવો જુદાજુદા છે. તેનો તેવા સ્વભાવ કરાવનાર કર્મ બાંધે, તે પ્રકૃતિ બંધ કહેવાય છે.

સ્થિતિબંધ એટલે આયુષ્યસ્થિતિ પર્યંત—અમુક મુદત—સુધી ઉદય આવવાનો રોકી રાખવો તે સ્થિતિબંધ કહેવાય છે.

રસબંધ એટલે મધુર કે કડવો રસ જેમ મીઠો કે કડવો લાગે છે તેમ તે તે કર્મના ઉદય વખતે તે [illegible] રસ અનુભવવા—ભોગવવા પડે છે. શુભ કે અશુભ અનુભવ કરાવે તે રસબંધ. આ કર્મના વિપાકનો અનુભવ કરાવે તેવો રસ પણ થોડો થોડો, વધારે થોડો, તેથી વધારે વધારે એમ કર્મને અનુસાર વિવિધ પ્રકારની તરતમતાવાળો રસ છે. જેમ એકઠાણીઓ, તેથી વધારે બેઠાણીઓ રસ, તેથી વધારે ત્રણઠાણીઓ રસ, તેથી વધારે ચારઠાણીઓ એમ અનેક પ્રકારની તરતમતાવાળો

દુ ખરૂપ કર્મવિપાક અનુભવવો પડે છે તે રસ બંધથી થાય છે,

પ્રદેશબંધ એટલે કર્મના અણુઓનો બંધ જેમ વધારે કર્મના અ
હોય છે તેમ વધારે વખતસુધી તે કર્મ વિપાક સુખદુ ખ આપવા
લબાય છે કોઇ વખતે વધારે કર્મનાં દળીયાં હોય છે તથાપિ તેમાં
થોડો હોય છે તો વખત વધારે લાગે છતાં તે કર્મમાં રસ વધારે ન હો
સુખ કે દુ ખ વધારે તિવ્રતાથી ભોગવવુ પડતું નથી આ પ્રદેશ બં
આ વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે શાસ્ત્રમાં એક લાડુનુ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે લ
લોટ હોય છે તે પ્રમાણે પ્રદેશ બંધ છે ઘીકે સાકરાદિક મીઠાશ હો
તે પ્રમાણે રસબંધ છે લાડુમાં સુઠ મરી કે તેવી જાતનો મ
હોય છે તેમાં જેમ વાયુ હરવાનો કે કફ મટાડવાનો ગુણ હોય છે
પ્રકૃતિબંધ હોય છે અને તે લાડુ મહિનોકે પંદર દિવસથી વધારે
રહી શકતો નથી–બગડી જાય છે અથવા અમુક દિવસમાં તે ખાઇ ન
હોય છે એ પ્રમાણે, સ્થિતિબંધ હોય છે ચાર એકઠાં મળવાથીજ
થાય છે તેમ આ ચાર પ્રકારની બંધન શક્તિઓ–કારણો એકઠાં મળ
તે શુભાશુભ કર્મબંધ તૈયાર થાય છે પછી અવસરે તેનો અનુભવ
છે આ કર્મનો વિપાક જીવો અનુભવ કરે છે. તેમાં કોઇ સુખી છે,
થોડો સુખી છે, કોઇ તેથી વધારે સુખી છે અથવા કોઇ દુખી છે
થોડો દુખી છે, કોઇ વધારે દુખી છે, કોઇ તેથી પણ વધારે દુ
ઇત્યાદિ કર્મ ફળ ભોગ—અનુભવ સબંધી—વિચાર કરવો. આ ક
બંધનુ કારણ પોતેજ છે. આત્મભાન ભુલીને પ્રવૃત્તિ કરવાથી બંધ થ
જેવો બંધ તેવોજ અનુભવ છે. આ કર્મબાંધનાર પોતે છે તો તે
છોડનાર પણ પોતે છે બાંધવાની શક્તિ છે તો છોડવાની શક્તિ
હોવીજ જોઇએ, એ વિચાર કરી જે અજ્ઞાન દશામાં બંધ કર્યો
બંધ જ્ઞાન દશાએ તોડી નાખવા માટે સાવધાન થવુ અને બીજા બં
ન બંધાય તે માટે જાગ્રત રહેવુ ઇત્યાદિ વિચાર કરવો તે આ
વિચારનુ સાધ્યબિંદુ છે આ પ્રકારનાં શુભાશુભ બંધનોનો અનુભ
નારા જીવો તેતે કર્મના ઉદયથી કે અનુભવથી કેવા રીબાય છે દુ
થાય છે, સુખી થાય છે વગેરે તરફ દૃષ્ટિ નાખી તે સમયે એજ
કરવો કે આ તેમના અજ્ઞાન જન્ય કે અભિમાન જન્ય વિચારનુ
તેનું પરિણામ છે મ્હારે પણ આવો અનુભવ કરવાનો વખત
તે પહેલાં તે અન્યની કે અનુભવ ઉપરથી હું અનુભવ કર્યા સિવ

તેથી કર્મબંધ કરતાં અટકવું તેવું આ વિષયનું પરિજ્ઞાન ઉપકારક છે.

વૈરાગ્યાર્થે કહ્યું છે કે.

प्रतिक्षण समुद्भूतो यत्र कर्मफलोदयः

चिन्त्यते चित्ररूपः स विपाक विचयोमतः ॥ ११९ ॥

या संपदार्हतो या च विपदा नारकात्मनः

एकातपत्रता तत्र पुण्यापुण्यस्य कर्मणः ॥ १२० ॥

જ્યાં વિવિધ પ્રકારે કર્મનાં ફળોનો ઉદય પ્રતિક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિચાર કરવો તેને વિપાકવિચય માનેલો છે.

જે અરિહંત દેવની સંપત્તિઓ અને નારકી જીવોની વિપત્તિ, આ બન્ને સ્થળે પુણ્ય અને પાપનું સામ્રાજ્ય (સ્વતંત્ર સત્તા) વર્તે છે અર્થાત્ આ બન્નેની [illegible] કરેલી શુભાશુભ કર્મજનીત [illegible] છે તેનું પરિજ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ—કર્મોની ઉત્પત્તિ અને તેના નાશનું વર્ણન ઉપર આવ્યું છે તેનો વિચાર [illegible] કહેલ છે. જે અરિહંત પરમાત્મા સંપત્તિ અનુભવતી અને નારકી અત્યંત દુઃખો અનુભવતાં આ બે એ [illegible] દુનિયામાં [illegible] સુખ દુઃખની સ્થિતિ આવી રહી. આવી ઉત્તમ કે અધમ સંપત્તિ કે વિપત્તિ કેમ આવે છે? તેના કારણો તે બતાવે છે? સ્વાભાવિક આવે છે? કે પોતેજ તેને ઉત્પન્ન કરેલ છે? આ સંપત્તિ વિચાર કરતાં આપણું [illegible] વિના રહેતું નથી. કેટલાએક મનુષ્યોની માન્યતા એવી હોય છે કે "આ ઈશ્વરથી તે ઉત્પન્ન થયા છે" કેમ કહે છે? "કર્મો ઉત્પન્ન થયા છે" કેમ કહે છે? "આત્મશક્તિથી ઉત્પન્ન થયા છે" આ વિચારોનો નિર્ણય કરવા માટે એક દ્રષ્ટાંત લઈએ. ધારો કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉત્પત્તિ થઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિયમિત રીતે આવે છે તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી તેવી [illegible] [illegible] આવે છે

આ નાચ જોનારામાં ત્રણ પ્રકારના જીવો હોય છે. કેટલાક અલ્પ, બુદ્ધિવાળા તો એમ સમજે છે કે પૂતળાં પોતાની મેળે નાચે છે, તેથી વધારે વિચારની ખીલવણી પામેલા જીવો તે તારોને હાલવા ચાલવાની ક્રિયા કરનાર રૂપે જુએ છે અને તે વિચારોથી પાર ગયેલા જીવો તો આ પૂતળાનો નાચ તે તારનાં દોરડાંને ખેંચનાર ચલાવનાર મનુષ્ય સંત્તાને આધિન થતો જુએ છે.

આવીજ રીતે સ્થુળ બુદ્ધિવાળા જીવો આ સ્થુળ પૂતળાં જેવા શરીરનેજ કાર્ય કરનાર ગણે છે તેઓને આત્મશક્તિની ખબર ન હોવાથી શરીરને સ્વતંત્ર ક્રિયા કરનાર સમજે છે તેને લઇનેજ તેના સગાંવાહાલા કે ઈતર મનુષ્યો તેમની સેવા કરે છે તેમના ઉપર તેઓ પ્રસન્ન થાય છે, અને પ્રતિકૂળ વર્ત્તન કરે છે તો તેમને ધિક્કારે છે, નુકશાન કરે છે આવા વર્ગના લોકો દેહને આત્મા માનનારા અજ્ઞાની જીવો છે આથી ઉંચા દરજ્જાના લોકો એ બીજા વર્ગના છે, તેઓ પેલા ઝીણા તારના દોરા સમાન કર્મોને કર્ત્તા તરીકે મહત્ત્વ આપે છે પહેલા વર્ગના કરતાં બીજા વર્ગના લોકો વધારે બુદ્ધિમાન અને વિચાર કરનાર છે આ લોકો બધુ મહત્ત્વ તે તારના દોરા સમાન કર્મનેજ આપે છે તેઓ કર્મનેજ ચેતન્ય માને છે આટલે સુધી એ લોકો ખરા છે કે ઝીણા તારની અસર દેહ ઉપર થતી જુએ છે

ત્રીજા વર્ગના ઉત્તમ પંક્તિના લોકો તો આ પૂતળાં જે સ્થુળ શરીર અને આ તારના ઝીણા દોરા સમાનકર્મને મૂકીને એ તારને ખેંચનાર–તારને ગતિ આપનાર–પુરૂષ સમાન આત્માનેજ આ દેહના કે કાર્યના નિયામક સમાન ગણે છે એની શક્તિથીજ બધો કાર્યવ્યવહાર ચાલતો સમજે છે. તારને ઠેકાણે રહેલાં કર્મ તેમાં મદદગાર છે, તેમ છતાં આત્માજ સુખરૂપ છે–આનંદ સ્વરૂપ છે આ વાત વધારે સ્પષ્ટ અનુભવવા માટે તે પડદાને ચીરી નાંખે છે ત્યારે સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે કે આ સર્વ શક્તિ તે પુરૂષની કે આત્માની છે તે આત્મ શક્તિનો થતો દુરૂપયોગ, દુખ કે વિપત્તિ જનક છે અને તે શક્તિથી થતી સારી પ્રવૃત્તિ સુખ કે, સંપત્તિ માટે થાય છે તે શક્તિની પોતાની છાયામાં–પોતાના સ્વરૂપમાં–વિશ્રાંતિ થવી તે નિર્વાણ યા મોક્ષને માટે છે

આ પ્રમાણે પુણ્ય–પાપરૂપ કર્મ કે જે આત્મના મૂળ જીવનના આધારે ઉત્પન્ન થાય છે અથવા આત્માની એક પ્રકારની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ તેને આધારે ઉત્પન્ન થાય છે તેનોજ આ સર્વ દુનિયામાં અનુભવાતો

વિપાક છે તે આસ્રવાદિ જેવા કરવા યોગ્ય એ નથી. ઉદય દશામાં છે કારણ કે આત્માને પોતાને તે સ્વરૂપ ભાસે.

ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે કે—

प्रकृतिस्थितिप्रदेशानुभावभिन्नं शुभाशुभविभक्तम्
योगानुभावजनितं कर्मविपाकं विचिन्तयेत् ॥ १ ॥ (૫૦)

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, પ્રદેશ અને અનુભાગવડે જુદા પાડેલા તથા શુભાશુભ એવા ભેદોવાળા યોગાદિ યોગ અને અનુભાગથી ઉત્પન્ન થએલ કર્મ વિપાકનો વિચાર કરવો.

ભાવાર્થ—પ્રકૃતિ એટલે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મના ભેદ. જે ભેદો શુભ અશુભ અમર કર્યા ભોગવાય, સુખ દુઃખ આદિ ભોગવે એવા વહેંચાએલા છે તે ભેદોનો ક્રમ વિપાકનો વિચાર કરવો.

તે આઠ કર્મની સ્થિતિ જઘન્ય મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ કાળના આશ્રયરૂપ છે તેનો વિચાર કરવો.

પ્રદેશ—કર્મના પ્રદેશો સૂક્ષ્મ રીતે કર્મપ્રદેશોની સાથે એક ક્ષેત્રમાં અવગાહ પામીને રહેલા છે તે કારણથી અનુભવાય કર્મ વિપાકનો વિચાર કરવો.

અનુભાગ—જેમ આઠ કર્મ પ્રકૃતિઓના ઉદયનો અનુભવ કરવો. આ કર્મ વિપાક મન, વચન, કાયાના યોગે અને અનુભાગથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ વિચાર કરવો. અનુભાગ એ ઉદયનો વિપાક શુભ છે તે વિપાકના અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાય એ આ યોગ અને અનુભાગ બન્નેથી ઉત્પન્ન કર્મ ઉદયમાં આવે છે તેનો વિપાક એટલે ઉદય તે બન્નેનો વિચાર કરવો.

ચોથું સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન.

सर्वतामेव सामान्यं सर्वतः सुप्रतिष्ठितं
सम्यक् पं स्थिता लोके निरन्ता लोको विनोदकः ॥ १२८ ॥
स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मक पदार्थपरवने वरैः
संपूर्णोऽनादि संस्थितः स्थितं वा चलानं ॥ १२९ ॥

અનાદિ અનંત આકાશ બધી બાજુએ ભરી રહેલ છે તે લોક છે, દ્રવ્યોને તે લોકને પોતાના સ્થાનમાં સ્થિત છે તેમ જોઈએ છે આ લોક, સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. પોતાના અને આ પાંચ

થોથી સ પૂર્ણ છે તે અનાદિ સિદ્ધ છે, અને તે લોકમાં ત્રણ જગત્ રહેલું છે

ભાવાર્થ—સ્વાભાવિક–વિનાઉપયોગે ઇચ્છા વિના પણ ઉત્પન્ન થતા વિકારોને હઠાવવા માટે આ લોકસસ્થાનના વિચાર કરવાનો છે લોકમાં પણ કહેવત છે કે ગરમી ગ ગીનું ઔષધ થાય છે, તેમ વિચાર એ વિચારનું ઔષધ છે વિચારથી વિચારો પાછા હઠાવાય છે. વિશેષ એટલો છે કે આ વિચારો પોતે જાગૃતિ પૂર્વક કે જાણી જોઇને કરાયેલા હોવા જોઇએ તેવા વિચારો પણ રાગ દ્વેષની ઉત્પત્તિ કરાવનારા ન હોવા જોઇએ પણ મનને સમાધાન–સમતોલ–સ્થિતિમાં રાખનાર હોવા જોઇએ અથવા મનને વિરક્તિ પમાડી વિશેષ વિકારોથી ઉપરામ કરનારા હોવા જોઇએ અથવા વિચાર કરતાં આ લોક સ્થિતિમાં એક પણ પદાર્થ મનને આકર્ષણ કરી શકે તેવો નથી એવો નિર્ણય કરવા માટે પણ આજ ધ્યાન ઉપયોગી છે.

લોકનો વિચાર આ પ્રમાણે છે કે જેની સર્વ બાજુ અનંત આકાશ આવી રહેલું છે તેના વચમાં લોક રહેલો છે. લોક સંસ્થાનનો આકાર બે પગ પહોળા કરી દહીં વલોવવા ઉભા રહેલા ્રૂપોની માફક પણ હાથ બે કેડ ઉપર કોણીઓ બહાર પડતી રહે તેમ વાળી રાખેલા હોય તેવો છે અને તેની ચારે બાજુ સઘળે આકાશ છે તે લોક આકૃતિની અંદર ચૈતન્ય અને જડ પદાર્થો રહેલા છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદગલાસ્તિકાય અને આત્મા એ છ પદાર્થથી ભરપુર છે. તેમાં કાળ ઉપચારિક હોવાથી અઢી દ્વીપની અંદર હાલતા ચાલતા સૂર્યાદિની અપેક્ષાએ છે બાકી પાચ દ્રવ્યોથી પૂર્ણ ભરેલો છે. પદાર્થોના મૂળ દ્રવ્યો નિત્ય છે. પર્યાયરૂપે તે અનિત્ય છે, એટલે તેમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ થયા કરે છે પાણીમાં પરપોટાઓ, તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે છતાં પાણીતો કાયમ છે. આ પ્રમાણે દરેક દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થવાપણું, નાશ પામવાપણું અને મૂળ દ્રવ્યે કાયમ રહેવાપણું છે એટલે જડ પુદ્ગળ, દ્રવ્યના અનેક આકારો–ઘાટો–બને છે તે તેની ઉત્પત્તિ માનીએ ઘાટો કે આકારો ભાંગી જતાં અન્ય આકારો ધારણ કરે છે તે તેનો નાશ થયો પરંતુ મૂળ દ્રવ્ય તો કાયમજ રહ્યું વળી રૂપાંતર પામી પાછા આકારો શરૂ થાય છે, ટકી રહે છે અને પાછા વિનાશ પામે છે, આવી રીતે સર્વ પદાર્થોમાં ફેરફાર થયા કરે છે. તેવા પદાર્થોથી ભરપુર આલોક છે. આલોક નિત્ય શાશ્વત છે, તેને કોઇએ બનાવ્યો નથી

સ્વરૂપ છે અનાદિ સિદ્ધ છે તેમાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળ એવો ભેદ
રહેલ છે તે પુરુષના આકૃતિવાળા લોકમાં જીવ આદિ છે તેની ઉત્પ
ત્તિ થાય છે તેની ઉત્પત્તિ આદિ ક્ષણ નથી કેમ આદિ છે એ
અપેક્ષાએ થાય છે તે છે દ્રવ્યાર્થિક નય લોકની આકૃતિ ચિંતવ
વી છે ઉત્પત્તિ લોક સંસ્થાનનો વિચાર કરવો તે લોક સંસ્થાન ધ્યાન છે.

યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

अनाद्यनन्तस्य लोकस्य स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मनः
आकृतिं चिन्तयेद्यत्र, संस्थानविचयः स तु ॥ १ ॥

આ લોક આદિ અને અંત વિનાનો છે, તેમાં રહેલ પદાર્થ ઉત્પાદ
તે પદાર્થ ધ્રુવ છે, તે (સ્થિતિ ઉત્પત્તિ રહેનાર) ઉત્પાદ વ્યય, અને નાશ
પામવાના સ્વભાવનો છે તેની આકૃતિનો વિચાર કરવો તે સં
સ્થાન વિચયધ્યાન કહેવાય છે

આ ધ્યાન કરવાનું કારણ બતાવે છે.

नानाद्रव्यगतानन्तपर्यायपरिवर्तने
सदासक्तं मनो नैव रागाद्याकुलतां व्रजेत् ॥ १ ॥

અનેક દ્રવ્યમાં રહેલ અનંત પર્યાયના પરાવર્તનમાં (ફેરફાર થવા
પણામાં) નિરંતર ચોંટી રહેલું મન રાગદ્વેષથી આકુળ થતું નથી.

ભાવાર્થ—દ્રવ્ય કે ચેતન દ્રવ્યના પર્યાયોનો ઉત્પત્તિપૂર્વક વિચાર
કરતાં મન નિર્મળ થાય છે અને રાગદ્વેષ કરી એથી આકુળ વ્યાકુળ
થતું નથી. કેમ એક મનુષ્ય કે પદાર્થ ઉપર સ્નેહ હોય અને તેનો વિયોગ
થઈ આવ્યાથી તેથી મનુષ્યને ખેદ થાય છે અથવા તેના પદાર્થ ઉપર
મળવાની હર્ષ થાય છે. આ હર્ષ કે ખેદ, દ્રવ્ય પર્યાયને પૂર્વાપર વિચાર
કરવાને લાયક નથી. ન હોવાનું કારણ એ છે કે તેની દ્રષ્ટિ આગળ એક
પદાર્થ નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં ચોંટવામાં કરેલામાંથી રહેલી નથી પણ જો પદા
ર્થો સર્વે સ્વભાવ, વર્ણ સ્વરૂપમાં વિચાર પામેલી, વિનાશશીલ હોય છે તેવા
તેના હર્ષ શોક મનમાં તેને તો આ વિચાર થાય છે કે તે પદાર્થનો તે
[illegible] થતો નથી કારણ તેની આકૃતિ અને સ્વરૂપ બદલાયું છે આ પદાર્થ
આ સ્વરૂપથી, આ કારણથી તેની આકૃતિને બદલીને નવીન સ્વરૂપમાં
નવીન રૂપમાં નવીન આકૃતિએ તે કાયમ છે તે હર્ષ શોક શા માટે
કરવો. જે રૂપમાં તે જણાય છે તે રૂપમાં પણ તેને હર્ષ નહિ અને,
કારણ કે તેની દ્રષ્ટિ સર્વે કેમ, કાળ વગેરે કે પદાર્થ તથા વિનાશ પર્યાય

છે તેથી તે એમજ સમજે છે કે આ પદાર્થ અમુક સ્થળ, અમુક કાળ, અને અમુક આકૃતિને બદલાવીને અન્ય સ્થળેથી આંહીં આવ્યો છે અને આંહીંથી પણ આ આકૃતિને અમુક વખત પછી બદલાવશેજ તે સાથે કોઇ પણ સ્થળ કે કાળમાં તેના મૂળ દ્રવ્યનો અણુનો કે જીવનો નાશ તો થવાનોજ નથી આમ કોઇપણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કે વિયોગ વખતે ત્રણે કાળમાં દૃષ્ટિ લબાવવામાં આવે તો તે વસ્તુના નિત્યપણા વિષે કે વિયોગનાં અનિત્યપણા વિષે (દ્રવ્ય કે પર્યાયની અપેક્ષાએ) મનની વિક્ષિપ્ત સ્થિતિ રહેશે નહિ

તે સાથે એક પોતાના અજ્ઞાન સિવાય આત્મા પણ સ્થળ કે કાળના પ્રતિબંધમાં આવી શકે તેવો છે નહિ જો પોતાનું અજ્ઞાન હઠાવવામાં આવે તો આત્માને પણ કોઈ દ્રવ્ય, સ્થળ કે કાળનું બંધન નડવાનું નથી, આ સંસ્થાન વિચયના વિચારથી અનેક ફાયદાઓ થવા સંભવ છે.

આગમમાં કહ્યું છે કે,—

जिणदेसियाइं लख्खण संठाणा सण विहाण माणाइं
उपाय ठिइ भंगाइ पज्जया जेय दव्वाणं ॥ १ ॥ (૫૨)
पंचथ्थिकाय मइयं लोग मणाइ निहणं जिणख्खायं ।
नामाइ भेय विहियं तिविह महो लोग भेयाई ॥ २ ॥ (૫૩)

જીનેશ્વરે કથન કરેલા ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનાં લક્ષણ, સંસ્થાન, આસન (આધાર) ભેદ, પ્રમાણ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ ઇત્યાદિ પર્યાયોનો વિચાર કરવો તેમજ પંચઅસ્તિકાયમય, આદિઅંત વિનાનો લોક છે એમ જીનેશ્વર ભગવાને કહ્યું છે તેનાં નામાદિ ભેદનો તથા અધોલોકાદિ ત્રણ પ્રકારના ભેદનો વિચાર કરવો

ભાવાર્થ.—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ; અને આત્મા આ ૭ દ્રવ્યો છે, તેનાં લક્ષણોનો વિચાર કરવો તેમાં ધર્માસ્તિકાય જીવોને ચાલવાને મદદ આપે છે, જેમ અંધારામાં ચાલવાવાળા દેખતા માણસને દીવો મદદ આપે છે. અધર્માસ્તિકાય પૃથ્વીની માફક જીવ પુદ્ગલોને સ્થિર રહેવાની મદદ આપે છે ખાલી ઘડામાં પાણી આદિ પદાર્થોને જેમ અવકાશ મળે છે, તેમ જીવ, પુદ્ગલોને જતાં આવતાં આકાશ અવકાશ આપે છે કાળ નવાં જુનાં બનાવે છે. પુદ્ગલ વૃદ્ધિ હાનિ પામે છે. આત્મા એ તત્વસ્વરૂપ—સર્વ પદાર્થોનો—જોનાર જાણનાર છે,

સંસ્થાનનો વિચાર કરવો. અને દ્રવ્યની આકૃતિઓનો વિચાર કરવો. દરેક જડ પદાર્થની આકૃતિ બને છે. જેવા સમચોરસ, ગોળ, લાંબી અનેક આકારો છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ આખી વસ્તુઓ આખા લોકમાં વ્યાપી રહેલી છે એટલે લોક જેવી રીતે રહેલો છે તેવી તેની આકૃતિ કહેવી. આ લોક નીચે ઉંધા વાળેલા સરાવલાને આકારે છે. વચમાં ઝાલરને આકારે છે અને ઉપર ઉભા મૃદંગને આકારે રહેલો છે. તેમાં વ્યાપી રહેલ ધર્માસ્તિકાયાદિ તે તે આકારે મિલાપ, અથવા વ્યક્તિઓ રહેલ તે ધર્માસ્તિકાયાદિનો વ્યક્તિ આકાર પ્રમાણે વિચાર કરવો. આત્મા દેહમાં રહેલ હોય ત્યાં સુધી તેનો આકાર દેહ પ્રમાણે છે. એટલે દેહ ત્યાગ સમયે દેહરહિત આત્મા ઘનરૂપે બે ભાગના સંસ્થાન આકારે રહે. કાળ ઉપચારિક વસ્તુ હોવાથી તેનો આકાર નથી.

આસન—આધાર રૂપે છે. ધર્માસ્તિકાયાદિનાં આસન લોક આધાર રૂપે સર્વ પદાર્થોનું રહેવું તે તેનાં આસન છે તે તેની સ્થિતિ છે.

ભેદ—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આકાશ, આત્મા, તેઓના ભેદો જેવા, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ વગેરે ભેદો સમજવા.

માન—એટલે પ્રમાણ (અમુક અંશની લંબાઈ પહોળાઈમાં રહેલ વસ્તુ) ધર્માસ્તિકાયનું પ્રમાણ પ્રત્યેકના સ્વરૂપ પ્રમાણે સમજવું એટલે અસંખ્યાત આદિ થાય છે. તે દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ તે અનાદિ વિચાર કરવો. દ્રવ્યરૂપે સર્વ નિત્ય છે. પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે. કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ થતો નથી. પર્યાયો બદલાયા કરે છે જે રૂપે ફેરફાર થયું છે.

આ પંચ અસ્તિકાય સ્વરૂપ લોક (જ દ્રવ્યથી સર્વ વ્યાપ્ત હોવાથી તેને વ્યાપ્ત કરીને પંચ રહે છે તે પંચાસ્તિકાય) છે. તેની આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી. તેનો નાશ સ્વભાવ, દ્વીપ, ક્ષેત્ર, દ્રહ, વન, પર્વત, પ્રમુખ અનેક પ્રકારે વિચાર કરવો. આસ્રવ નિર્જરા અધિકાર વિગેરે અનેક એવો વિચાર કરી મનને તેમાં લાવી જોડવું. વિચારમાં પરિચિત અને રાગદ્વેષ રહિત સ્થિર થાય તેવી રીતે વચન કાર્ય વગેરે સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાનનો હેતુ છે.

ધ્યાન કરનાર કેવો હોવો જોઈએ?

ज्ञानवैराग्यसंपन्नः संवृतात्मा स्थिराशयः ।
शीतोष्णादिसहोऽप्रमादी ध्यान धारकः ॥ १२० ॥

शुद्धसम्यक्त्वदर्शी च श्रुतज्ञानोपयोगवान् ।
दृढसंहननो धीरः सर्वे षड्जीव पालकः ॥ १३१ ॥
सत्यवाक् दत्तभोजी च ब्रह्मचारि पवित्रहृत् ।
स्त्रीकामचेष्टयास्पृष्टो निःसंगो वृद्धसेवकः ॥ १३२ ॥
निराशो निःकषायी च जिताक्षो निःपरिग्रही ।
निर्मम समतालीनो ध्यातास्यात् शुद्धमानसः ॥ १३३ ॥

જ્ઞાનસંપન્ન, વૈરાગ્યવાન્, મનને રોકનાર, સ્થિર ચિત્તવાળો, ક્ષીણ મોહવાળો, ઉપશાંત મોહવાળો, અપ્રમાદિ તે ધ્યાન કરવાવાળાનાં લક્ષણો છે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વવાન, સમ્યગદર્શી, શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો, મજબુત સંહનવાળો, ધીરજવાન, છ જીવની કાયનું પાલન કરનાર, સત્ય બોલનાર, આપેલું ભોજન કરનાર, બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરનાર, પવિત્ર હૃદયવાળો, સ્ત્રી અને કામની ચેષ્ટાનો સ્પર્શ નહિ કરનાર, નિસંગ, વૃદ્ધ સેવા કરનાર, આશા ઇચ્છારહિત, કષાય વિનાનો, ઇંદ્રિયોને જીતવાવાળો, પરિગ્રહ રહિત, મમત્વ રહિત, સમતામાં લીન થએલો, આવા શુદ્ધ મનવાળો ધ્યાન કરવાને યોગ્ય હોય છે

ભાવાર્થ—ધ્યાન કરવાવાળા જીવોના ઉપર જે લક્ષણો બતાવવામાં આવ્યાં છે તે સંપૂર્ણ લક્ષણો જો જીવમાં હોય તો પછી ધ્યાન કરવાની જરૂરીયાતજ રહેતી નથી ત્યારે આ લક્ષણો શા માટે બતાવ્યા છે? આ શંકાનુ સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે બીજમાં શક્તિ છે તે કરતાં અંકુરાઓ ફુટ્યા હોય તે અધિક ગણાય છે. બીજમાં રહેલી વૃક્ષ થવાની શક્તિની શરૂઆત અંકુરો ફુટ્યાથી થએલી ગણાય છે આ ઠેકાણે પૂર્ણ ગુણો ઝાડ સમાન છે તેટલા સંપૂર્ણ નહિ પણ અંકુરા જેટલા જ્ઞાનાદિ ગુણો તો બહાર આવવા જોઇએજ આટલી યોગ્યતા આવ્યા પછી અનુકુળ હવા, પાણી, તાપ, રક્ષણ ઇત્યાદિની સહાયથી અંકુરાઓ વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે તેવીજ રીતે અંકુરા જેટલા પણ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ ગુણો જીવોમાં પ્રગટ થયા હોય તો પછી ધ્યાનાદિની મદદથી તે ગુણો અનુક્રમે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રગટી શકે છે અર્થાત્ પ્રથમ યોગ્યતાના ગુણ આવ્યા પછી આત્મગુણો ઘણી સહેલાઇથી પ્રગટ થાય છે

૧ પ્રથમ જ્ઞાન ગુણ જોઇએ સામાન્ય રીતે પોતે કોણ છે? પોતાને શું પ્રાપ્ત કરવુ છે? તે પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ કયા છે? કેવાં કારણો મેળવવાથી તે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે? તે પ્રાપ્ત ન થવામાં શું શું

અવલંબનભૂત કરેલી છે ! આજસુધી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થઇ તેનું ભાન હું છે ! વિશેષે આપણેનું જ્ઞાન પ્રથમ કરવી તેનુંજ જોઇએ. આવી રીતે પ્રતિબંધ મેળવતાં પ્રાપ્ત થઇ હોય તો પછી તે અનુપમ ધ્યાન ઉપયોગી થઇ શકે છે

વૈરાગ્ય—જે વસ્તુ મેળવવી છે તેના તરફ પૂર્ણ પ્રીતિ થવી જોઇએ. અને તે સિવાયની વસ્તુઓમાં વિરક્ત દશા મેળવવી જોઇએ. તેમ ન હોય તો પછી તે વસ્તુ મેળવવાની યોગ્યતા હજુ આવી નથી તેમજ સમજવું જોઇએ વ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ અનુભવાય છે કે જે વસ્તુની ખાસ જરૂર હોય છે તે વસ્તુ મેળવવા માટે મનુષ્યો, પોતાનાં બીજાં બધાં કાર્યોનો ભોગ આપી દેઇ અને અહોનિશ તે વસ્તુ મેળવવા માટે વિચાર તથા પ્રવૃત્તિ પ્રયાણ કરે છે તે વસ્તુનેજ મુખ્ય કર્તવ્ય તરીકે સમજી બીજાં બધાં કાર્યોને ગૌણ સમજે છે ત્યારેજ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે. આજ પ્રમાણે જે વસ્તુ મેળવવી છે તેજ મુખ્ય કર્તવ્ય થવી અહોનિશ તેનું ચિંતવન તેનુંજ લક્ષ રાખવું. તેના ઉપરજ પ્રીતિ રાખવી. સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ તેજ હોવી જોઇએ. તે સિવાયનાં બધાં કાર્યો અસાર, નિર્બળ સમજવાં જોઇએ. તેનું નામજ વૈરાગ્ય છે. દુનિયાં તરફથી કે બહારના પ્રસંગોનો મેળ પહોંચતો તે વૈરાગ્ય નથી, આ તરફથી હોય તેજ તે વૈરાગ્ય છે. નહિંતર તેવી વિચારણાઓ સમજવી જોઇએ આવા વૈરાગ્ય મેળવવાની પણ જરૂર ધ્યાન કરવાવાળાઓ હોવાની જરૂર છે

૩ સંપૂર્ણાત્મા—બીજાં બધાં કાર્યોમાંથી મનને હઠાવીને ધ્યેયમાં મનને રોકી રાખવાની શક્તિ ધ્યાન કરવાવાળામાં પ્રથમ આવેલી હોવી જોઇએ. એકજ કાર્યમાં મનની શક્તિનો પ્રવાહ વહેવરાવવાનું બળ આવવાથી અમે તેવા ધ્યાનમાં તે સહેલાઇથી પ્રવેશ કરી શકે છે. તે સિવાય અનેક વિકલ્પો, મનમાં ઉઠતી વિવિધ વૃત્તિઓ, મનના પ્રવાહનું બળ બધું જુદા જુદા કાર્યમાં વહેવાથી તે ધ્યાનના પ્રવાહને નબળો પાડી નાંખે છે આ માટે પરોપકારીઓ કરોડ કામ કરતાં હોવાને તે વખતે તેમ કાર્યમાં પોતાના મનને બરોબર નિયમિત રીતે પરોવીને કામ કરવાની ટેવ નાંખવી, જેથી તે ટેવ ધ્યાનમાં વધારે ઉપયોગી થઇ પડશે.

૪ સ્થિર આસન—ધ્યાન કરનારને સ્થિરતાનો ગુણ કેળવો જોઇએ ઘડીકમાં આમ કરવું અને ઘડીકમાં બીજું કરવું આવા અસ્થિર સ્વભાવવાળાઓ કોઇ પણ કામ સિદ્ધ કરી શકતા નથી. એક બીજું વખત પછી પણ આકુળતા ધ્યાન બગાડે છે જેથી વધારે સ્થિરતાની જરૂર હોય છે અને તેવાં ગુણ મેળવવા માટે જે મહિનાઓ કે વર્ષોસુધી ટેવ નાંખવી પડે

છે તેમજ ધ્યાન કરીને તેનાં ફળ માટેની તત્કાળ ઇચ્છા કરવી અને તરત ફળ ન મળે તો બીજા બીજા ઉપાયો યોજવા તેમ કરવાથી એક પણ અભ્યાસ સિદ્ધ ન થવા દેતાં ફળથી બેનસીબ રહેવા જેવુ થાય છે, માટે ચાલુ અભ્યાસમાં મનને સ્થિર કરી લાંબા વખત સુધી નિયમિત રીતે ઉત્સાહપૂર્વક વળગી રહેવુ જોઇએ

૫, ૬, ક્ષીણ મોહ અને ઉપશાન્ત મોહવાળા ધ્યાન કરી શકે. આ કહેવાનો આશય એવો છે કે મોહની પ્રબળ સત્તાનો ક્ષય થયો હોય અગર ઉપશમ થયો હોય તોજ ધ્યાન બની શકે છે. જ્યાં મોહની પ્રબળતા હોય ત્યા ધ્યાનનું નામ પણ સંભવતું નથી જ્યારે મોહમદ થાય છે, સસાનાં સાધનોથી વિરક્તતા આવે છે, આત્મ સ્વરૂપજ પ્રાપ્તવ્ય છે એજ ખરૂ કર્તવ્ય છે તેમ સમજાઇને તે મેળવવા માટે પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે ત્યારેજ ધ્યાન સભવે છે માટે મોહનો ક્ષય કે ઉપશમ થવોજ જોઇએ આ ક્ષય કે ઉપશમ જે કહેવામા આવ્યો છે તે, તેતે ગુણસ્થાનકની ભૂમિકામાં શરૂઆતમાં જેટલો થવો જોઇએ તેટલા માટેજ કહેવામાં આવ્યુ છે પણ સર્વથા ક્ષય થયો હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. જો સર્વથા ક્ષય થયો હોય તો પછી ધ્યાનની જરૂરીઆતજ રહેતી નથી સર્વથા ઉપશમ અગીઆરમે ગુણઠાણે હોય છે અને ક્ષય બારમા ગુણઠાણે થાય છે પછી તરતજ તેરમે ગુણઠાણે કેવળ જ્ઞાન થાય છે માટે જે જે ગુણઠાણે જે જે જાતનું ધ્યાન ઉપયોગી છે તે તે ગુણઠાણે તે તે ગુણસ્થાનકની ભૂમિકા પ્રમાણે મોહનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ હોવો જોઇએ.

૭ અપ્રમાદિ—પ્રમાદ વિનાના મનુષ્યો ધ્યાન કરી શકે છે મદ, (અહંકાર) વિષય, કષાય, નિદ્રા, વિકથા, આળસ ઇત્યાદિ પ્રમાદ છે. તેનાથી જે અલગ થયેલ હોય અગર નિદ્રા પ્રમુખને અમુક મર્યાદામાં રોકી શકનાર હોય તે ધ્યાન કરી શકે છે.

૮ શુદ્ધસમ્યક્ત્વવાન્—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા જીવને ઉત્તમ ધ્યાન હોય છે આત્માની અસ્તિત્ત્વતાના હોવાપણા વિષે દઢ નિશ્ચયવાળાને શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન હોય છે પરોક્ષ રીતે પણ જ્યાં સુધી આત્માની પ્રતિતિ થતી નથી ત્યાં સુધી ધ્યાન માટે તેની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે? આત્મા હોય તો પછીજ તે બધાયલો છે અને તેને છોડાવવા માટે ધ્યાન કરવુ ઇત્યાદિ ઉપાયો લાગુ પડી શકે છે અથવા સમ્યગ્દર્શી એટલે સારી રીતે અર્થાત્ જડ ચૈતન્યના વિવેકવાળો. જ્યાં સુધી જડ ચૈતન્યનો વિવેક—ભિન્નતા વિચારદ્વારા નિર્ણિત થઇ નથી ત્યાં સુધી ધ્યાન માટે તે ઉપયોગી નહિ

થાય છે. પ્રથમ અભ્યાસથી મન ધ્યાનની સ્થિરતા થાય છે. તેથી ધ્યેય
અનુભવ માટે ધ્યાનાદિની આવશ્યકતા છે. તેથી સમ્યક્ત્વવાન્ આત્મ
સમ્યગ્દૃષ્ટિ જન ધ્યાનને યોગ્ય છે.

૯ શ્રુતજ્ઞાન ઉપયોગ—શ્રુતજ્ઞાન ઉપયોગવાળો જન ધ્યાનને યોગ્ય
છે. શાસ્ત્રવાંચનથી થયેલું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન, અથવા ગુરુમુખથી—ઉપદેશથી
થયેલું આત્માદિ પદાર્થનું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન. ધ્યાનમાં વિચારણા કરવા જે
પદાર્થો શ્રુતજ્ઞાનથી જાણી શકાય છે તે જાણેલાં હોય તો શ્રુતજ્ઞાનનો
ઉપયોગ રહે છે અને પોતાનું ધ્યેય સ્મરણમાં રહે છે. નહિતર આડે
રસ્તે ઉતરી જવાનો ભય વધારે રહે છે. ઘણી વખત સિદ્ધિઓ આદિ
ચમત્કારો વડે ઠગાઈ જવાનો ભય રહે છે અને શ્રુતજ્ઞાનથી સિદ્ધિ
આદિકોના વિપાકો—આદિ પરિણામો—જાણેલાં હોય તો તેવી ભૂલ થતાં
વાવંટોળમાં ફસાતાં બચી શકાય છે. માટે શ્રુતજ્ઞાનનો સારો પરિચય
ધ્યાનીએ કરવો યોગ્ય છે.

૧૦ દેહ સંઘયણ—શરીરની દૃઢતા કે મજબુતાઈ વિના ધ્યાન થઈ
શકતું નથી. ધ્યાન કરનારાઓને શરીરનો મોટો આધાર છે. શરીર નબળું થયું
કે મન નબળું. ધ્યાનમાં સ્થિરતા આવી આત્મિક આનંદ અને પ્રકાશ વગેરે
લેવા આત્માનંદ મેળવવા માટે શરીર નિરોગી અને મજબૂત હોવું જોઈએ.
શરીરની નબળાઈને લીધે અનેક ધ્યાન પણ ઉઠી જવું પડે છે. અથવા
કઠ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ આવવાથી શરીર નહેઠું થાય જાય છે. આવા વખતે
થાય છે. વજ્રઋષભ નારાચ સંઘયણવાળાને મોક્ષ થવા શક્યમાં યોગ કહેલું છે
તે વિચાર પૂર્વક કહેલું છે. તેથી મજબુતાઈ વિનાનાં શરીરવાળા વખતના
ધ્યાનમાં તન નિર્બળતાથી પણ વ્યાપાર થઈ જાય છે.

૧૧ ધીર—ધૈર્યવાન્ મનુષ્ય ધીરજવાળો ધ્યાન સિદ્ધ કરે છે. હું
કોઈકજ પર પામીશ તેવી જેમ થાય પણ આત્મા અને તપ સિવ
વાય નહિ જ થઉં, આવી ધીરજવાળો આત્મા ઉતાવળ ચાતુર્ય કરે સિદ્ધ
કરે છે. ગભરાઈ ઉદ્વેગ ન કરો કે ભીરુપણ, લોભ, ગેરધીરજ પણ
ધીરજવાન્ મનુષ્ય પામે ન હતાં આગળે સિદ્ધ મેળવે છે.

૧૨ સર્વે જીવોને સાથ—પૃથ્વિ, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ,
ત્રસ (બેથી પંચ જન) આ છ જીવનિકાય છે—જીવોનો અનુકાય છે
તેનું રક્ષણ કરનાર જન ધ્યાનને માટે યોગ્ય છે. જીવો તરફ વેર વિરોધ
રાખનારનું મન કેવી રીતે શાંત થઈ ધ્યાન કરી શકે? અથવા તે તર
ફથી ઉપદ્રવો કે આઘાતોથી આ જીવોને ભય—વધારે—કે હાર્ય

થતો હોય તે જીવમાં વિશુદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? અજ્ઞાની, અનાઉપયોગીનું ધ્યાન શા કામનું ? પોતાના ભલા માટે કે બચાવ માટે અનેક જીવોનું બુરૂં ઇચ્છનાર કે કરનાર જીવોનું હૃદય પવિત્ર ક્યાંથી હોઇ શકે ? સર્વજીવો આત્મસ્વરૂપ, આત્મતુલ્ય જ્યાં સુધી ન માન્યા હોય ત્યાં સુધી તેના હૃદયમાંથી વિક્ષેપ કદાપિ ઘટનાર—ઓછો થનાર-નથી. ત્યાં સુધી તે જીવો પ્રત્યે રાગદ્વેષની ઉર્મીઓ ઉઠતીજ રહેવાની, માટે સર્વ જીવો તરફ આત્મ બુદ્ધિ કરી તેમને જરા પણ પોતાના તરફથી નુકશાન ન થાય તેમ વર્ત્તવું.

૧૩ સત્ય બોલનાર:—ધ્યાન કરનાર સત્યવક્તા હોવો જોઇએ. આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા જીવોમાં અસત્ય, છળ, પ્રપંચ, દંભ ઇત્યાદિ દુર્ગુણો હોવા નજ જોઇએ અને હોયતો પછી તે ધ્યાન શા માટે કરે છે ? અથવા તે ધ્યાન કરીને શું મેળવવા ઇચ્છે છે ? કારણ તેનો પ્રયાસ કેવળ પરિશ્રમ માત્રજ છે,

૧૪ દત્તભોજી—આપેલું ભોજન કરનાર. આ વચન ત્યાગીઓને ઉદ્દેશીને કહેલું છે પ્રથમજ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધ્યાન અપવાદ તરીકે હોય બાકીતો ત્યાગ માર્ગમાંજ વિશેષ પ્રકારે ધ્યાન હોયછે. એટલે તે ત્યાગી વ્યવહારના પ્રપંચમાં ફસાયેલો ન હોવો જોઇએ મધુકરી વૃત્તિથી ગૃહસ્થના ગૃહોથી આહાર લાવી, યથેચ્છાએ તેઓએ આપેલો હોય તે લાવી, નહિ કે તેને રંજાડી, ભાંડી, દુઃખી કરીને લાવેલો હોય. તેવા આહારથી શરીરનું પોષણ કરનાર હોવો જોઇએ આ કહેવાથી આહાર માટે પણ નિશ્ચિતતા ધારણ કરનાર, આટલો પણ વિક્ષેપ નહિ ધરાવનાર મનુષ્ય સહેલાઇથી ધ્યાન કરી શકે છે તે સિવાય બીજી કેટલીક મુશ્કેલી ઉભી થવા સંભવ છે.

૧૫ બ્રહ્મચારી:—ધ્યાનકરનાર જીવ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરનાર હોવો જોઇએ બ્રહ્મચારી એટલે બદ્ધવીર્યવાળો હોવો જોઇએ. વીર્ય એ શરીરનો રાજા છે તે જેટલું મજબુત અને કબજામાં હોય છે તેટલુંજ ધ્યાન મજબુત અને વધારે થાય છે વીર્યના ક્ષયવાળા જીવોના શરીરો નિર્માલ્ય હોય છે તેઓ બ્રહ્મચારી હોય છતાં પણ ધ્યાનને લાયક નથી. વીર્યનું રક્ષણ કરવું એજ ખરી રીતે બ્રહ્મચર્ય છે. તેનાથી ઉપયોગની જાગૃતિ પ્રબળ રહે છે શરીર નિરોગી રહે છે. લાંબા વખત સુધી એક સ્થળે ધ્યાનમાં બેસી રહેવાનું કામ તેને સહેલું થાય છે. બુદ્ધિ વિકાસ પામે છે અને તે વીર્યનો વ્યય ધ્યાનની ગરમીમાં થાય છે વીર્યબદ્ધતા વિનાના જીવો, ધ્યાનની ગરમીથી કે વધારે વિચાર કરવાથી મગજ શક્તિ ખોઇ બેસે છે.

વિચારોની બાબત મગજ ઉપર અમલ થાય છે તે એ આખુંયે દેહ છે તે વિચારોની બાબત કરતાં વધારે મગજ ઉપર થતી નથી. મગજના ભાગનો જે શ્રમ થાય છે તેની અસર આ શરીરની બાબત પૂરે છે એટલે મગજ ખવાય છે કે થાકતો નથી. નહિતર મગજનો દુખાવો થઈ કે મન અની નબળાઈ માલુમ પડ્યા વિના રહેતી નથી. માટે અભ્યંતર ધ્યાની ધ્યાનમાં ખાસ જરૂર છે

૧૬ પવિત્ર વસ્ત્ર.—ધ્યાનમાં વસ્ત્રની પવિત્રતા ઉપયોગી છે. વિચારકની ભાવપવિત્રતા કે કોઈનું બુરું કરવાની ઇચ્છા ભાવના નહીં તેની કે વ્યવહારિક યાચનાઓની ઇચ્છા પર્યાય કરવાથી થતી વસ્ત્રની અપવિત્રતા ધ્યાનમાં વિઘ્ને કરતી નથી પણ ઉલટું દુર્ધ્યાન વધારે છે અને ચિ- ત્તસ્થતાનો પ્રવાહ ખંડિત કરવાને માટે વસ્ત્રની અપવિત્રતાએ લીધે થએલ દુર્ધ્યાન વધારી મૂકવા કારણ હોય છે એમ પરિણામે મનથી ભાવે શુદ્ધધ્યાન રહેવા થાય છે માટે વસ્ત્ર પવિત્રતાની ખાસ જરૂરીઆત છે

૧૭ એવી અને પ્રાણ મૈથુનનો સ્પર્શ નહિ કરનાર.—અગ્નિ સ્પર્શ કરવો તે પ્રાણ ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેમ પાર્શ્વમાં અગ્નિ સ્પર્શ ન કરવાને પ્રતિબંધ મજબૂત પાડવામાં આવ્યો છે અને તે વ્યાજબી છે તથા ઉપયોગી પણ છે સ્ત્રીજાતની સ્થિતિમાં એ વિશેષ ઉપયોગી છે અગ્નિ પ્રકાશને લઈ પ્રાણી વગેરે હણાવાનો ભય રહે છે. વળી મૈથુન પ્રાણને બચવાનું નિમિત્ત છે સ્ત્રીજાતનો સ્પર્શ પણ ખાસ વિકૃતિ ઉત્પ- ન્ન કરે છે એવી આકર્ષણશક્તિ બાબત અનુભવ થઈ ચૂકી છે. આવી સ્થિતિને એમની નજીકતાથી તેને એમનાથી અળગા સ્થાયીક આકર્ષણશક્તિ થતી હોય છે ઉત્તમ ધ્યાનની અનુભવ કરતા ઉત્તમોત્તમ પુરુષોમાં આ કાળની સ્થિતિ મ૬ થઈ બનીજ જોઈએ. કાળની અસર પામતા હોય ત્યાંસુધી નહિબળ અને આત્મપુરુષાર્થની ખાસ ઉત્તમ આકર્ષણશક્તિ થતી ચાલતી નથી, તેનો અનુભવ તેમની તીવ્ર વર્તીજ આ માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. અને અહમનામતમનિયમિત ઉપર જેમ છે તે ખરાબથી તથા આત્મધ્યાનથી નાશ પામે છે

૧૮ નિરાબાધ.—ધ્યાન કરનારે અનુભવ વિશેષ સર્વત્રેય નમ્યાં ન આવવું જોઈએ. આવી પ્રસંગ વ્યવસાયમાં તે બાબત રહેવું જોઈએ, પણ નહિ જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે દુઃખનો નિષેધ કર્યો છે એવો બંધ કરવાની બાબતની બાબત ઉત્તમ થાય, બાબત

ઉપયોગ ભુલાય તે કુસંગ છે. સત્સગ ન મળે તો એકલા રહેવુ, નિર્જન પ્રદેશમાં રહેવુ, પણ કુસંગમાં તો નજ રહેવુ અથવા પોતે ગમે તેવા મનુષ્યના સંબધમાંથી ગુણુ ગ્રહણુ કરી શકે છે, કે નવુ શીખી શકે છે તેવી જાગ્રતિમાં આવ્યો હોય, એટલો આત્મગુણુ પ્રગટ થયો હોય, પોતે ન લેપાતાં આગલજ વધી શકે તેમ છે તેવી ખાત્રી થતી હોય તો, પછી તેને બાધ નડતો નથી તથાપિ શરૂઆતમાં તો કુસગથી તદ્દન અળગા રહેવુ તેજ યોગ્ય છે. કેટલાક પ્રસગોમાં કર્મના ઉદયને લઇ, જ્ઞાન દશા વાળાને પણુ ભૂલાવો ખવરાવી જાગ્રતિ ભુલાવી દે તેવુ પ્રબળ બળ કુસગનુ થઇ પડે છે એટલે અસગ રહેવાનો ગુણુ ધ્યાન કરનારમાં હોવાની જરૂરયાત છે.

૧૯. વૃદ્ધની સેવા કરનાર:—વૃદ્ધ મનુષ્યો ઘણા અનુભવી હોય છે, તેઓ આ દુનિયામાં–આ જન્મમાં–વહેલા આવેલા હોવાથી તેમણે ઘણો અનુભવ મેળવેલો હોય છે. ઘણી આફતો કે વિપત્તિઓમાંથી તે પસાર થયેલા હોય છે તેમના પહેલાના મનુષ્યો તરફથી પણુ તેમને ઉપયોગી સૂચનાઓનો વારસો મળેલો હોય છે. એટલે તેમની સેવા કરનાર માણુસને એ ઉપયોગી શીખામણો કે સારી સલાહો તે આપી શકે છે. વિશેષ એટલો છે કે એકલા વયો વૃદ્ધ માણુસમાં આ સર્વ ગુણુ હોતા નથી, પણુ સાથે તેઓ જ્ઞાન વૃદ્ધ હોવા જોઇએ પોતાનું ભલું કરવાની, છે ત્યાંથી આગલ વધવાની, અને સત્ય મેળવવાની લાગણીવાળા તે હોવા જોઇએ તે પણુ એકલી લાગણી કરીને બેસી રહેનારા ન હોવા જોઇએ, પણુ સાથે જાત મહેનતથી અનુભવ લેનારા હોવા જોઇએ એકલા ઉમ્મરમાં વૃદ્ધ માણુસો તો એવા પણુ હાલ દેખાય છે કે છોકરાં કરતાં પણુ તુચ્છ બુદ્ધિવાળા અને " સાઠે બુદ્ધિ નાઠી "—આ કહેવતને ધારણુ કરનારા હોય છે. તેની સોબતથી તો કાંઇ મળતું નથી, પણુ વયો વૃદ્ધ સાથે જ્ઞાન વૃદ્ધ, વિચાર વૃદ્ધ અને અનુભવ વૃદ્ધ હોય તેવાઓની સેવા કરનાર મનુષ્ય ઘણી અગત્યની ઉપયોગી બાબતોની માહિતી ધરાવતો હોવાથી ધ્યાનમાં તેને સરળતા થવા સાથે સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦ નિરાશ—ધ્યાન કરનાર કોઇ પણુ પ્રકારની આ લોક કે પર લોક સબધી આશા–ઇચ્છા–રહીત હોવો જોઇએ. આશા એજ બધન છે. એજ વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરાવનારી છે મન સ્થિર ન થવા દેનાર આ આશાજ છે સર્વે આશાઓના ત્યાગ કરનારને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય તો પરમાત્મા તેનો શાક્ષી છે. મતલબ કે સર્વ પ્રકારની આશાનો

ત્યાગ કરનાર અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન પામે છે. કેટલાએક ગુરૂની સદ્
પ્રકારના ચમત્કાર કે સિદ્ધિઓ મેળવવાની આશાએ ધ્યાન માર્ગમાં પ્રવેશ
કરે છે પણ તે ધ્યાનને ખબર નથી હોતી કે આ આશા યોગ થકી-
નાથ છે આત્માના વિકારોથી અનેક પ્રકારના વિક્ષેપ મનમાં પેદા
કરે છે જ્યાં સુધી આવી કે આવી પણ આશા મનમાં છે ત્યાં સુધી
મન સ્થિર થતું નથી, અને તે સ્થિરતાના અભાવે ધ્યાન થઈ શકતું
નથી. તેમ થયાં નથી થતું આત્મ ધ્યાન, કે નથી મળતી સિદ્ધિઓ
એટલે ઉભય ભ્રષ્ટ થાય છે. સિદ્ધિઓની આશા રાખવી તે નકામું છે
તેનો સ્વભાવજ એવો છે કે ઇચ્છા કરશો એટલે તે દૂર જાશે. આ
મન આત્મા સિવાય બીજા કશાને જાણતું નથી, માટે ઇચ્છા રહીત થઈ
જવાની જરૂર છે કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા આવવામાં પણ આવે કે
ઇચ્છા જ્યાંસુધી ન હોય તેમ બલાત્કાર મેળવવાને યત્ન છે. ચાર ઘાતી
કે મદ, રસ ગારવતાની પણ ઇચ્છાઓ ઉપાધીજ ઉભી ધ્યાનના માર્ગમાં
પ્રવેશ થાય છે જ્યાં સુધી ઇચ્છા, આશાપાશ દુઃખે હૃદયમાં ઉત્પન્ન
કરે છે ત્યાં સુધી આત્મધ્યાન ધ્યાનમાર્ગના મહેલમાં તો શું પણ તેના
આંગણામાં પણ પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી. આ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ
ઉપર આત્મ મહેલમાં પ્રવેશ કરવાનું મૂળ દ્વાર છે આ સિવાય બીજુ
કોઈ સાધન આત્મજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું નથી એ ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખજો.

૧૨ કષાય રહીત થવું—આત્મધ્યાન કરનાર ગુરૂએ ક્રોધ, માન,
માયા, લોભ રૂપ કષાયો ને અંતરનુ સ્થાન કે આધાર ન આપવો પણ
આત્મજ્ઞાનમાં વધારો કરનાર—ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષાદિ વિગેરે
ગુણોને ઉત્તેજન આપી વશ પામી રાખવા. જ્યાંસુધી આત્મજાગૃતિ છે ત્યાં ક્રોધ
આવો ! માન કેમ થાય ! માયા ક્યાં થાય ! અને લોભ કઈ જાતનો કે
વખતે આવી રહે છે ! આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજુ પોતાનું પ્રાપ્ત રહેતું
નથી, ત્યાં કષાયોને નિષ્ફળ થવાનો અવકાશ ક્યાં છે ! તે ઉદયમાં
તેમનો પ્રવેશ નથી અને જ્યાં તેમનો પ્રવેશ છે ત્યાં આત્મજ્ઞાન
નથી. પ્રકાશ અને અંધકાર જેવા આત્મજ્ઞાન અને કષાયો પણ પ
રસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા છે ત્યાં એકની હૈયાતિમાં બીજાની અસ્થિતિ
ધ્યાન આ વાતે ધરવી જોઈએ !

૧૩ જીતેંદ્રિય થવું—ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફ વૃત્તિ આપનાર મન
ઈંદ્રિયોદ્વારા—આત્મધ્યાન કરી શકાતું નથી. મન ઇંદ્રિયોને પ્રેરે છે ઇંદ્રિય
વિષયના વિષયોનો ગ્રાહક મનને પહોંચાડે છે. એમ અનેક વિક્ષેપ

પામેલાં મન ઇંદ્રિયો બાહારનાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ પુદ્દગલોનો ગ્રહણ ત્યાગ કરી, તેમા રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરીને આત્મા ઉપર વધારે આવરણ ચડાવે છે. ધ્યાનથી આવરણ ઓછાં કરવાનાં છે, તેને બદલે આથી વધારો થાય છે એટલે ઇંદ્રિયોના વિષયો ધ્યાનમા મદદગાર નથી પણ વિઘ્ન કરનાર છે તેમ સમજી ઇષ્ટાનિષ્ટ ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફ લક્ષ ન આપવુ અર્થાત્ ઇષ્ટા-નિષ્ટ વિષયોમાં રાગ દ્વેષ ન થાય તે રૂપ જીતેંદ્રિય થવુ. તેથીજ ધ્યાનમાં સ્થિરતા થાય છે

૨૩ નિઃપરિગ્રહી—બાહ્ય દેખાતો પરિગ્રહ–ધન, ધાન્ય, ગૃહ, પશુ, સ્ત્રી, રાજ, કુટુંબાદિ–અને અંતર્ પરિગ્રહ–કામક્રોધાદિ–તેનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય ધ્યાનને યોગ્ય થઇ શકે છે પરિગ્રહ એટલે વસ્તુઓ ઉપર આશક્તિ, આ આશક્તિ કે મમતા જીવને બંધનમાં જોડનાર છે. મન તે તે વસ્તુમાં ભમ્યા કરે છે તે તે વસ્તુના વિચારો કરી વિક્ષેપ પામે છે તે ઇષ્ટ વસ્તુના નાશ થવાથી દુઃખી થાય છે. તેને ઉપાર્જન કરવામાં કલેશ સહન કરવો પડે છે ઉપાર્જન કરેલાના રક્ષણ માટે અનેક વિકલ્પો કરવા પડે છે વ્યવહાર દશામાં ધન ધાન્યાદિ પરિગ્રહ ઉપયોગી છે પણ ત્યાગ માર્ગમાં અને વિશેષે કરી ધ્યાન માર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર માટે તો આ પરિગ્રહ દુઃખરૂપ છે, ધ્યાનનો વિઘાત કરનારો છે માટે પરિગ્રહ રહીત મનુષ્ય ધ્યાનને યોગ્ય છે એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્યજ છે.

૨૪ નિર્મમ—મમત્વ રહીત થવુ તે ધ્યાન માર્ગની યોગ્યતા વધારનાર છે કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર મારાપણાનો આગ્રહ બંધાવો તે મમત્વ છે આ વસ્તુ મારી છે, હું તેનો માલીક છું–આ મમત્વ અહંકારને પોષણ આપે છે અહંકાર સંસાર માર્ગનું બીજ છે અહંકાર હોય તોજ સંસાર હોય, અને અહંકારનો નાશ થાય તો, જન્મ મરણાદિથી થતા દુઃખરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ થાય હું અને મારૂં એ મોહરાયના ગુપ્ત મંત્રો છે હું એ શબ્દથી સૂચિત જે પુદ્દગલીક સર્વે પદાર્થો તે મારા નથી આ હું તે હું નથી અને આ મારા તે મારા નથી, એ સિવાયની જે સ્થિતિ પાછળ રહે છે તે આત્મ સ્થિતિ છે એ મેળવવા માટે અહંભાવનો નાશ સાધવો તે નિર્મમતા છે અથવા તે આત્મ ધ્યાનની યોગ્યતા મેળવવા માટે નિર્મમ પણાની ભાવના દૃઢ કરવી

૨૫. સમતામા લીન થવુ —સર્વે જીવોને પોતાના સમાન જોવા શુભાશુભ કર્મની અપેક્ષાએ જે વિષમતા કે વિવિધતા આપણા જોવામાં આવે છે તેના તરફ દ્દષ્ટી ન આપતાં આત્માના મૂળ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ

આવવું, તે આંતર્ સ્વરૂપ તરફ વૃત્તિ વળ્યાં પછી બને એમ પણ ઘણા
અંશના અનુભવમાં આવશે. આત્મા સ્વભાવે જેવો છે તેવોને તેવોજ છે
અનંતકાળથી જે સ્વભાવ છે તે અત્યારે પણ છે ને અનંતકાળે પણ તેવોજ
રહેશે. જે સિદ્ધ પરમાત્માનો આત્મા છે તેવોજ આપણો આત્મા અત્યારે
પણ છે. ફક્ત એટલો આવરણનો ફરક છે. સ્વભાવ તરફ વૃત્તિ આવતાં જ એ
તરફ જવાના વલણનું કામ થોડું થાય છે જેટલા અંશે સ્વાભાવિક સ્થિ-
રતાથી ઉત્તમ થોડી સ્થિરતા, એ સર્વે સ્થિરતા ક્રમ ક્રમે વધતાં
પરિણામે તરફ એનોજ ઉત્કર્ષ આવે છે. આથી વચનમાં ચીન વચન
છતાં આત્મધ્યાન પ્રાપ્ત થવામાં જરા પણ વિલંબ લાગતો નથી. ખરેખર
ધ્યાનની પ્રેરણા આ બાબત વાંચવામાં રહેલ છે. આત્મ લક્ષ્યથી એવું જ
શુદ્ધ થયેલું છે તે ધ્યાન કરવાને યોગ્ય અધિકારી મનુષ્ય છે આ
ધર્મ ધ્યાને ગદ્ગદ મનન કરવ જેવા છે. દરેક ધ્યાને પોતાની ભાર પ્રાપ્ય
બળ તે માટે પ્રમાણ આપ્યા પૂર્ણ પ્રયત્ન કરવો. જે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત
કરવું અત્યારે નિયમ જેવું આ થોડું અનુભવ છે તે એવું તે કાળ માં
પછી કે સહજ પગલામાં આત્મસ્વરૂપ અનુભવી શકાશે.

(ધ્યાન શતકમાં કહ્યું છે)

सव्व पमाय रहिया मुणिणो खीणो वसंत मोहाय।
झायारो नाणधणा धम्म झाणस्स निद्दिट्ठा ॥ १ ॥ (६०)

સર્વ પ્રમાદ રહિત, સાતમા ગુણસ્થાન, ક્ષીણ મોહવાળા, બારમા
અને ઉપશાંત મોહવાળા (અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ તથા દર્શન મોહની, મિશ્ર-
મોહની, અને મિથ્યાત્વ મોહનીય આ પ્રકૃતિને ક્ષય કરનાર તે ક્ષપક-
શ્રેણી ઉપશમ કરનાર તે ઉપશમક) મુનિઓ ધર્મ ધ્યાનના ધ્યાન
કરવા કહ્યા છે

अप्रमत्त प्रमत्ताख्यौ मुख्यता स्वामिनौ मतौ ।
चत्वारः स्वामिनः केचिद् उक्ता धर्मस्य सूरिभिः ॥ ११६ ॥

પ્રમત્ત નામે છઠ્ઠું ગુણસ્થાન અને અપ્રમત્ત નામનું ગુણસ્થાન
વાળા મુખ્ય રીતિએ ધર્મધ્યાનના સ્વામી—અધિકારી (કહેવાય) મા-
ન્યા છે કેમ કોઈ આચાર્ય ધર્મધ્યાન કરવાના ચાર ગુણસ્થાન વાળાને
(ચોથું પાંચમું, છઠ્ઠું અને સાતમું એમ ચાર ગુણ સ્થાનવાળાને) કહ્યા

છે મતલબ કે કોઈ છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનકથી ધર્મ ધ્યાનની શરૂઆત કહે છે. કોઈ આચાર્યનું કહેવુ એમ છે કે ચોથે ગુણુસ્થાનકે તે સમ્યક્ત્વ ગુણુ પ્રગટ થાય છે તો જે અંશે આત્મગુણુ પ્રકટ થાય છે તે અંશે ત્યાંથી ધર્મધ્યાનની શરૂઆત માનવી જોઇએ. અપેક્ષા દ્દષ્ટિએ બન્ને વાત બરાબર છે.

પ્રકરણુ આઠમું.

ધર્મધ્યાનના આલંબન ભૂત ધ્યેય બીજી રીતે કહે છે.

पिंडस्थंच पदस्थंच रूपस्थं रूपवर्जितम् ।
इत्यन्यत्त्रापि सद् ध्यानं ते ध्यायंति चतुर्विधम् ॥ १३७ ॥

પિંડસ્થ,પદસ્થ, રૂપસ્થ, ને રૂપાતિત, એમ બીજી રીતે પણુ તે મુનિઓ, ચાર પ્રકારે ધ્યાવે છે, વિચારે છે

ભાવાર્થ—ધ્યાતા એટલે ધ્યાન કરનાર, ધ્યેય એટલે ધ્યાન કરવા લાયક આલબન ધ્યાન એટલે ધ્યાતા અને ધ્યેયને સાથે જોડનાર ધ્યાતા તરફથી થતી સજાતીય પ્રવાહવાળી અખડ ક્રિયા, એટલે જે આ- લબનરૂપ ધ્યેય છે તેમાં અગર તે તરફ અતર્ દૃષ્ટિ કરી, તે લક્ષ સિવાય મન બીજુ કાંઇપણુ ચિતવન ન કરતાં એકરસ સતત્ તે વિ- ચારની એક જાતની એક વૃત્તિનો અખડ પ્રવાહ ચલાવ્યા કરે તે.

પિડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, અને રૂપાતિત, આચાર પ્રકારના ધ્યેય, એટલે ધ્યાન કરવાલાયક આલબનો છે પિડમાં રહેતે પિડસ્થ, પિડ એટલે શરિર અને તેમાં રહેનાર આત્મા તેનું ધ્યાન કરવું તે પિડસ્થ ધ્યાન છે શરિરના અમુક, અમુક ભાગોમાં જુદીજુદી માનસિક કલ્પના કરી મનને તે તે આકારે સ્વઇચ્છાથી જાગૃતિ પૂર્વક પરિણુમાવવુ અથવા આત્મઉપયોગને તેતે પ્રકારે પરિણુમાવવો તે પિડસ્થ ધ્યાન છે. આંતર્ મન અને આત્મઉપયોગ એ કોઈ પણુ રીતે જુદા સભવતાં નથી દ્રવ્ય મન જેવા જેવા આકારો ધારણુ કરે છે આત્મઉપયોગ તેવા તેવા આકારે પરિણુમે છે ખરીરીતે આત્મસ્વરૂપે (કોઇપણુ પ્રકારના વિકારી આકાર વિના) આત્મઉપયોગને સ્થિર કરવો, તે આત્મસ્વરૂપ છે આવી સ્થિતિ અનાદિકાલના અભ્યાસને લીધે એકદમ ન થાય તે માટે આ બધી જુદી જુદી કલ્પનાઓ છે, તે તે કલ્પના પ્રમાણે સ્વઇચ્છાનુસાર પરિણુમાવવાની

દેવ ધ્યાન પછી શુભ સ્થિર સ્વરૂપે સ્થિર રહેવાનું શુભ થઈ શકે આ કલ્પનાઓ કરી શકે છે. જેમ આકાશથી કે મૈત્રાદિક ભાવના કરનાર આત્મા મૈત્રીથી શુભ ભેદ કરવાની દેવ ધ્યાન માટે પ્રથમ થઈ તે સ્થૂલ વસ્તુ શુભ વસ્તિ રાખી તેને ચિંતવવાની ટેવ પડે છે આ પ્રથમની શુભ ચિંતવવાની ટેવ તે કંઈ આવી વસ્તુ નથી પણ અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસમાં વિજય મેળવ્યા પછી જ તે આત્મા કે મૈત્રીથી આત્મા વસ્તુને વિષે કે એકાગ્ર થાય છે. આમ પ્રથમનું આ મનો કલ્પિત ભેદ વગરનું ધ્યાનનું રૂપાતીત ધ્યાન છે તે અભ્યાસ છે તેમાં પહોંચવા માટે પ્રથમ પદસ્થ-સ્થૂલ ધ્યાન કરવું તે ઉપયોગી છે સ્થૂલ વિના સૂક્ષ્મ વગર લક્ષ-નિરાકાર રૂપાતીત—અલક્ષસ્વરૂપનું ધ્યાન થઈ શકે નહિ. આવો પ્રસંગ ઉપયોગી થઈ આવ્યો. હવે મૂળ પ્રસંગ ઉપર આવીએ. પદસ્થ ધ્યાનમાં પ્રતિમા સ્થિત પોતાનું ધ્યાન કરવાનું છે પવિત્ર મંત્રો મંત્રાક્ષરો પદસમૂહના અવ લંબે અવલંબન કરનાર મંત્રો તેનું ધ્યાન કરવું તે ધ્યાનને પદસ્થ કહેવામાં આવ્યું છે.

સ્થૂલસ્વરૂપમાં અને અમોક્ષસ્વરૂપમાં રહેલા શાશ્વત ગુણસ્થાનાદિ વિચારોના કહીએ કે તેની ધાતુ પાષાણાદિની મૂર્તિઓ, તેમને ધ્યેય વડી રાખી મનની તેમાં એકાગ્રતા કરવી તે રૂપસ્થ ધ્યાન છે અને અમે કોઈપણ પ્રકારના સ્થૂલ રૂપાદિ આકૃતિ નથી એવા આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વગર આ તેમાં મનોવૃત્તિને આપણે પ્રયત્ને લાવી આત્મ સ્વરૂપ અનુભવવું તે રૂપાતીત ધ્યાન છે

હવે તે પિંડસ્થાદિ ધ્યાનનું સ્વરૂપ અનુક્રમે બતાવે છે

પિંડસ્થ ધ્યેયની પાંચ ધારણા.

पिंडस्थे पंच विज्ञेया धारणा तत्र पार्थिवी ।
आग्नेयी मारुती चापि वारुणी तत्त्वभूस्तथा ॥ १२८ ॥

પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી, અને તત્ત્વભૂ-પિંડસ્થ ધ્યેયની આ પાંચ ધારણા જાણવી

ભાવાર્થ—આત્માના વીર્ય બળના પરિણામ રૂપ સ્થૂલ ભૂતોના અનુભવ (આ પિંડસ્થ ધ્યેયમાં) ધારણા કરીને પછી આત્મ સ્વરૂપની ધારણા કરવાની છે સ્થૂલ ભૂતો એ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ રૂપ છે એને પરિણામ આત્માને વીર્ય બળવાન છે. તેથી તેની જ્યાં આત્મામાં મનને સ્થિર કરવું તેના ગુણગુણી આમ રે પ્રગટી

મનની સાથે આત્મઉપયોગને પરિણમાવવાની ટેવ આપણી મરજી અનુસાર પાડવી તે વધારે અનુકુલ પડશે એમ ધારી શાસ્ત્રકાર પિંડસ્થ ધ્યેય પાંચ ધારણાએ કરી બતાવે છે. પૃથ્વી એટલે પૃથ્વી સંબધી વિકારવાળી ધારણા, આગ્નેયી એટલે અગ્નિ સબધી ધારણા, મારૂતી એટલે વાયુ સબધી ધારણા, વારૂણી એટલે પણી સંબંધી ધારણા આ ધારણાના પ્રસગમાં આકાશની ધારણા આવી જશે, પહેલી પૃથ્વી સબંધી ધારણા સાથે સમુદ્રના પાણી સબધી ધારણા કરવામા આવી છે અને છેલી ધારણા તત્વભૂ છે, એટલે તત્વસ્વરૂપે-આત્મસ્વરૂપે-ચઇ રહેવની છે. આત્મા એજ પરમાત્મા છે આત્માથી પરમાત્મા જુદો નથી. એ વિષયને જણાવવાવાળી આ ધારણા છે

પિંડસ્થ-પિંડ-દેહ તેમાં રહેલ તે પિંડસ્થ-તેનું ધ્યાન તે પિંડસ્થ ધ્યાન. પિંડમાં પાંચ ભૂત છે તથા આત્મા છે. તેથી પ્રથમ પાંચ ભૂતની સ્થુળ ધારણા બતાવી છે અને તેમાં મન સ્થીર થતાં જે સાધ્ય પિંડમાં રહેલ આત્મા છે તે પિંડસ્થનું ધ્યાન બતાવેલ છે પિંડસ્થ ધારણાનો ખરો અર્થ આજ છે કે પિંડ એટલે શરીર અને તેમાં રહેલ આત્મા તેજ પરમાત્મા છે. તેનું ધ્યાન કરવુ તે પિંડસ્થ ધ્યાન છે આ વાત પાંચમી ધારણા વખતે પ્રગટ કહેવામાં આવશે

પાર્થિવી ધારણા.

तिर्यग्लोकसमं ध्यायेत्क्षीराब्धिं तत्र चांबुजम् ।
सहस्रपत्रं स्वर्णाभं जंबुद्वीप समं स्मरेत् ॥ १३९ ॥
तत्केसरततेरंतः स्फुरत्पिंगप्रभां चिताम् ।
स्वर्णाचल प्रमाणं च कर्णिका परि चिंतयेत् ॥ १४० ॥
श्वेत सिंहासनासीनं कर्म निर्मूलनोद्यतम् ।
आत्मानं चिंतयेत्तत्र पार्थिवी धारणेत्यसौ ॥ १४१ ॥

તિર્ચ્છા લોકના જેવડો એક ક્ષીર સમુદ્ર ચિતવવો તેમાં જંબુદ્વીપ જેટલા પ્રમાણનું, સોના સરખી હજાર પાંખડીવાળુ એક કમળ ચિતવવું તે કમળની કેસરાની પંક્તિની અંદર ચળકતી પીળી કાંતિવાળી મેરૂ પર્વતના જેવડી કર્ણિકા ચિતવવી. તેના ઉપર ધોળા સિંહાસન ઉપર બેઠેલા, કર્મને મૂળથી ઉખેડી નાંખવાને તત્પર થયેલા પોતાના આત્માને ચિતવવો, આ પાર્થિવી ધારણા છે.

ભાવાર્થ—હોમ કરેલા પદાર્થની શિખર ભાગને મેળી, મનને સ્થિર કરીને કરી શકે તેમ હોય ત્યાગ કર્યો પણ, મનમાં કલ્પના કરી કે એક ઉત્તમ જેવો મહાન્ વિસ્તારમાં એક વસ્તુ છે. તે વસ્તુના આકારે મનને પરિણમાવવું જોઈએ. તે રૂપે વસ્તુ દેખાય પ્રયત્ન કરવો અને તે વસ્તુ દેખાવો જોઈએ. એમ ભાવથી કર્ય નિશ્ચિત થાય કે સ્વપ્ન પહેલાં જાગૃતિમાં જોયું હોય અને પછી તેને સ્વપ્નમાં જોઈએ તે વખતે તે સ્વપ્નનો ભાગ—તે સ્વપ્નની ઓળખાણ ભાગ્ય તરી આવે છે અને વધારે મન લીન થાય તો તત્કાળ નજરે નજર જોયા હોઈએ તેવો ભાગ દેખાવામાં આવે છે. તેવી રીતે આ વસ્તુને જોવો. આ વિચાર વખતે ભાવ ધીમેથી કરવી. પછી તે વસ્તુ ફરીથી ભરેલ છે. વસ્તુનું પાણી રૂપ જેવું છે એમ વિચારવું. રૂપ જેવું પાણી દેખાય પછી તેમાં હજાર પાંખડીવાળું એક મોટું કમળ ઊગેલું જોવું (આમ કૈલાસના વિસ્તારવાળું) કમળ તે વસ્તુની મધ્યમાં છે એમ વિચારવું. આ કમળના મધ્યે સોનાનું જેવું છે એમ વિચારવું. તે કમળના વચલા ભાગમાં સુંદર મજાનું સોના જેવું કેસર-કર્ણિકા-મધ્ય છે. આ કેસર કમળના મધ્યભાગમાં મોટી વિસ્તારવાળી મેરુ જેવો ઊંચો સમભાગમાં મેરુ પર્વતને તે કમળની કર્ણિકાને સ્થાને વિચારવો. આ મેરુ પર્વતના ભાગ ઉપર કલ્પવૃક્ષોની સુંદર આગમ-વિભાગે આવી રહેલી છે. તેના વચલા ભાગમાં એક સુંદર શીલા આવી રહેલી છે. તેના ઉપર સ્ફટિક રત્નનું પીઠ વિચારવું છે એમ વિચારવું. તે સિંહાસન ઉપર હું પોતે બેઠેલો અને કર્મને ખપાવી ઉત્તમ દેવ તરીકે આવી રીતના કર્મ-મળ રહિત આત્મા પવિત્રતાથી દેવું. આ વખતે આ વિચારમાં આત્મ ઉપયોગ સ્થિર રહે તેમ કરવો જોઈએ. ભાવિત આત્મા જે આ કલ્પના કરી છે તે સાક્ષાત્ અનુભવ કરીએ તેમ અનુભવ કરવો જોઈએ.

આ વખતની આત્માને ખબર છે કે કલ્પનાથી કર્મ નાશ થાય છે, અને અત્યાર સુધી ભાવિક કલ્પનાઓ મોટી કરે છે કે તે વિકલ્પોથી કર્મ નાશ કલ્પનાથી અને દ્રવ્ય ભાવથી હોય છે તો જેમ નાશથી કલ્પનાથી કર્મે નાશ થાય છે કે વળી કલ્પનાથી આત્માને શું ફળ થાય જોઈએ. આમ મને રોકાવું કરવું છે. વળી આ કલ્પનાઓ છે પવિત્ર આકાર થઈ પરિણમે છે એટલે આ કલ્પના પણ ઘણું ઉપ

સુંદર ચળકતી પ્રભાથી દિશાના મુખો પણ વ્યાપ્ત થયાં હોય, પ્રકાશમાન થતાં હોય, એવો ચિંતવવો, અને ધ્યાન ઘણું એટલે તે તરફ થોડા વખત મનને અંતર્ ઉપયોગ સાથે સ્થિર કરીને જોયા કરવું

આ પ્રમાણે તે મૂળ મંત્ર અર્હં નું ધ્યાન કરવા પછી તેના રેફમાંથી ધીમે ધીમે ધુમાડાની એક શિખા—ધારા નીકળતી હોય તેમ ચિંતવવું તે ધુમાડાની શિખા દેખવામાં આવે, ત્યાર પછી તે મૂળ મંત્રના રેફમાંથી અગ્નિના તણખાઓ ઉડતા નીકળતા ચિંતવવા આ અગ્નિના તણખા નીકળતા થાય એટલે ધુમાડાની શિખા ઓછી થતી હોય તેમ ધારવું. તણખા નીકળ્યા પછી તે મૂળ મંત્રના રેફમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી ચિંતવવી.

આ વખતે હૃદયમાં એક આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું આ કમળ સોળ પાંખડીવાળા નાભીના કમળના ઉપર ઉધું અર્થાત્ નીચુ મુખરાખી તે સોલ પાંખડીવાલા કમલ ઉપર લટકતું હોય તેમ, પણ કેટલાએક આંતરે (છેટે) રહેલું ચિંતવવું આ આઠ પાંખડીવાળા કમળના દરેક પાંદડા ઉપર એક એક કર્મ (જ્ઞાનાવરણીય ૧, દર્શનાવરણીય ૨, વેદનીય ૩, મોહનીય ૪, આયુષ્ય ૫, નામ ૬, ગોત્ર ૭, અંતરાય ૮, એ પ્રમાણે) ગોઠવી દેવાં ત્યાર પછી નાભી કમળની કર્ણિકામાં રહેલા મૂળમંત્ર અર્હં ના રેફમાંથી જે જ્વાળાઓ નીકળતી હતી, તે જ્વાળાઓ વધારે વૃદ્ધિ પામીને આ આઠ પાંખડીવાળા ઉંધા મુખ વાળા કમળ ઉપર પડી અને તે કમળમાં રહેલાં આઠે કર્મ ને તે બાળી નાંખે છે આ મહા મંત્રમાંથી નીકળતી અગ્નિ જ્વાળા અવશ્ય તે કમળ સાથે કર્મોને બાળીજ નાંખે છે એમ મજબુતાઇથી ચિંતવવું અને તદાકાર થઇ જવું

ત્યાર પછી શરીરની બહાર એક ત્રણ ખુણાવાળો અગ્નિનો કુંડ છે, જેની અંદર ભડભડાટ કરતો અગ્નિ બળી રહેલો છે, ધુમાડા વિનાની અગ્નિની મહાન્ જ્વાળાઓ—ભડકાઓ થઇ રહેલા છે એમ ચિંતવવું તે ત્રિકોણ અગ્નિકુંડના ઉપરના એક ભાગમાં એક તેજસ્વી સાથીઓ છે. તથા બીજી તરફ અગ્નિબીજ (ર)કાર છે એમ ચિંતવવું એવી દૃઢતાથી ચિંતન કરવું કે તે અગ્નિકુંડ તેમાંથી નીકળતી જ્વાલાઓ, ભડકાઓ, સાથીઓ (ર)કાર વિગેરે દેખાઇ આવે

ત્યાર પછી આ દેહ કે જેનાથી આત્મા અત્યંત જુદો છે, તે આત્મા આ દેહનો પણ જોનાર છે, ...

પાર્થિવી ધારણાનો વિષય અભ્યાસ થયા પછી ધ્યાન કરનારે નાભિ અંતર કમલ સોળ દલ પત્રે પત્રે નાભિ મધ્યમાં ચિંતવવું. તેને પ્રત્યેક ઉપર સોળે સ્વરની શ્રેણીથી શોભતી કર્ણિકામાં સ્ફુરાયમાન એવા મહામંત્રનું ચિંતન કરવું, આ મહા મંત્ર રેફથી રચેલો, કલા અને બિંદુ ચિહ્નવાળો આકાશ અક્ષર (આકાશ બીજ) (હ) ઉપર આવેલા બિંદુ તેની રેખા કરીને નીકળતી શિખા ધુમ તે ધ્યાન કરતો ચિંતવવો તે પ્રકાશથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધુમાડાની શિખાનું ચિંતન કરવું. પછી તેમાં અગ્નિના તણખાની શ્રેણિ નીકળતી, અને પછી જ્વાળાની પંક્તિ નીકળતી ચિંતવવી. નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા તે જ્વાળાના સમૂહથી ધીરે ધીરે હૃદયમાં રહેલા કમળને તત્કાળ બાળી નાંખવું. તે આઠ કમળ નીચેના આઠ પત્ર વાળા અધોમુખ કમળને મહા મંત્રના ધ્યાનથી ઉઠેલ પ્રબળ અગ્નિ બાળી નાંખે છે એમ કલ્પવું. ત્યાર પછી દેહની બહાર ત્રિકોણ અગ્નિ બળતું ચિંતવન કરવું. તે ત્રિકોણ અગ્નિકુંડ અગ્નિ બીજ વગે રકારવાળા સ્વસ્તિક સહિત છે એમ જાણવું. પછી દેહને કમળને, તથા મંત્રથી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળા બાળી બાહ્યની અગ્નિને અને ભસ્મરૂપ અગ્નિ બાકી તે બન્નેને તત્કાળ રાખરૂપ કરી નાંખીને શાંત થઈ રહેવું તે આગ્નેયી ધારણા છે.

તાત્પર્ય—પાર્થિવી ધારણાનો અભ્યાસ કેટલાક દિવસ કર્યા બાદ અભ્યાસ દૃઢ થયા પછી આગ્નેય અભ્યાસ વધારવો. દૃઢ ધારણા એટલે જ્યારે જે વખતે તે ધારણાનું ચિંતન કરીએ ત્યારે તે સાથે તરત ચિત્ત સ્થિર તે ધ્યાન ઉપર થાય એટલે દૃઢ અભ્યાસ થયો કહેવાય. ત્યાર પછી નાભિની અંદર એક સુંદર સોળ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું તેના પાંદડાંઓ સુંવાળાં, ઉંચાં, ઉર્ધ્વ હોય, અને તેના નીચેના ભાગ તરફ તેની કર્ણિકાઓ (ડીંડીઓ) ઉપરની બાજુ હોય અને મુખો ઉપર ઉર્ધ્વ તરફ મુખો હોય એવું ચિંતવવું તે દરેક પત્ર ઉપર એક સ્વર એવી રીતે સોળ દેખાય ચિંતવવું તે સ્વર અનુક્રમે (અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, લૃ, લૄ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ) આ પ્રમાણે છે તે સ્વરોને અનુક્રમે પત્ર પ્રમાણે શિખાકારથી ગોઠવેલ જોવા. તે કમળની વચ્ચે કર્ણિકાના ભાગમાં દેદીપ્યમાન થતા મંત્ર અર્હં તે સ્થાપન કરવો, આ મંત્રમાં આકાશ બીજ હ કાર છે તેના ઉપર રેફ બિંદુ અને કલારૂપ ચંદ્ર પણ છે અને ત્યાં પણ મંત્ર અર્હં છે એટલે જ આકાર વગરનું અર્હં રૂપ છે. આ મહા મંત્ર એટલો તપેલ તેજસ્વી ચિંતવવો કે જેથી

સ્મૃતિ આદિ કરો અને ધીમે ધીમે તેમાં વધારો કરતા રહો. તે એટલે સુધી કે આખું ત્રણ ભુવન પવનથી વ્યાપ્ત થઇ ગયું છે, અને તે એવા ઝપાટાથી વાયરો વાય છે કે મોટા મોટા પહાડો પણ ચલીત થઇ ગયા છે તથા સમુદ્રો ક્ષોભ પામીને મર્યાદા મુકવા માંડયા છે, પાણીનાં મોટાં મોજાઓ સમુદ્રમાં ઉછળી રહ્યાં છે આ વિચારોથી તેવો દેખાવ દેખાયા પછી પૂર્વે અગ્નેયી ધારણામાં જે શરીર તથા કર્મ આદિનો રાખનો ઢગલો થયેલો પડયો હતો તે આ વાયુના ઝપાટાથી આકાશમાં ઉડી ગયો છે તેમ ચિંતવવું ત્યાર બાદ માનસીક કલ્પનાને બદલાવવી એટલે જે પ્રચંડ વાયુ વાઇ રહ્યો હતો તેને તદ્દન શાન્ત કરી દેવો, એટલે જરા પણ વાયુ વાતો નથી તેવી સ્થિતિ મનથી કલ્પવી આ વાયવી ધારણા છે

વારૂણી ધારણા

स्मरेद्वर्षत्सुधासारैः घनमाला कुलं नभः
ततो धेंदु समं कांत मंडलं वारुणां कितम् ॥ १५२ ॥
नभस्तलं सुधा मोभिः प्लावयेत्तत्पुरं ततः ।
तद्रजः काय संभूतं क्षालयेदिति वारुणी ॥ १५३ ॥

મેઘની માલાવડે ઘેરાયલા અને અમૃતના પાણી વડે વર્ષતા આકાશનું ચિંતન કરવું. ત્યાર પછી અર્ધ ચંદ્ર સમાન સુંદર અને વરૂણ બીજ (વ) ના ચિન્હવાળુ વરૂણ મંડળ ચિંતવવુ ત્યાર પછી તે વરૂણપુર અમૃતના પાણી વડે આકાશ તળને પખાળી દે છે એમ ચિંતવવું અને શરીરની ઉત્પન્ન થયેલી તે રજને ધોઇ નાખે છે એમ વિચારવુ તે વારૂણી (પાણીની) ધારણા છે.

ભાવાર્થ—વાયુની ધારણા સ્થિર થયા પછી પાણીની ધારણા કરવી તે ધારણામાં પ્રથમ આકાશ ચિંતવવુ આ આકાશ વાદળાઓની ઘટાઓથી ઘેરાયેલું છે, અને તેમાંથી અમૃતના પાણીનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે એ ભાવના દૃઢ થયા પછી, વરૂણપુર કે વરૂણ મંડલનું ચિંતવન કરવુ આ વરૂણપુર અર્ધ ચંદ્ર સમાન સુંદર ચળકતું છે, અને તેના ઉપર વરૂણ બીજ (વ) નું ચિન્હ છે, એમ ચિંતવવું ત્યાર પછી આ વરૂણ મંડલમાંથી અમૃતનો વરસાદ વરસતો ચિંતવવો અને તેથી આખું આકાશ પલળી જાય છે એમ ચિંતવવું તે સાથે પ્રથમ શરીરની ભસ્મ જે આકાશમાં ઉડાડી નાંખી હતી તેથી મલીન થયેલું આકાશ આ અમૃતના પાણીથી

અર્થાત્ તે બિજના વિચાર શક્તિથી નહેલમ અનુક્રમે ત્યારે તે અગ્નિ કુંડથી અગર આ ચૈતન્ય દેહને બાળી દેવું, અને પોતે તે દૃષ્ટિ રાખીને શરીર બાળવા કરે છે તેમ જોયા કરવું, તે શરીર બળીને રાખ થઈ ગયું, આઠ અને પીળા પાંખડીવાળા કમળો બળીને રાખ થઈ ગયું, ધગધગતી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળાઓ તેથી રાખ થઈ ગઈ અને પછી બહારના કુંડમાં જે અગ્નિ બળતો હતો તે પણ રાખરૂપ થઈને શાંત થયો, આ પ્રમાણે સર્વ શાન્ત થઈ ગયું એક ધ્યાને રહેવું આ ગેય એમ ચિંતવી શક્તિ જેટલો કાળ વિચાર કર્યા વગર શાન્ત બેસી રહેવું આ બીજી અગ્નિ સંબંધી ધારણા છે.

ત્રીજી ધ્યાનની વાયુ સંબંધી ધારણા.

ततस्त्रिभुवनाभोगं पूरयंतं समीरणम् ।
चालयंतं गिरीनब्धीन् क्षोभयंतं विचिंतयेत् ॥ १५० ॥
तच्च भस्म रजस्तेन शीघ्रमुद्धूय वायुना ।
दृढाभ्यासः प्रशांतिं तमानयेदिति मारुती ॥ १५१ ॥

ત્યાર પછી પરિપૂર્ણ ત્રણ ભુવનને ભરી દેતા, પર્વતોને ચલાયમાન કરતા, સમુદ્રોને ક્ષોભ પમાડતા, વાયુને ચિંતવવો. તે વાયુ વડે રાખને તત્કાળ ઉડાડીને પછી દૃઢ અભ્યાસવાળા ધ્યાને તે વાયુને શાન્તિમાં લાવવો એ મારૂતી ધારણા છે.

ભાવાર્થ—આ બીજી ધારણાથી સારી રીતે અનેક વખત પછી ત્રીજી વાયુની ધારણાનો અભ્યાસ કરવો. મન બાળક જેવું છે. જેમ બાળકને જે જેમ રમાડીએ તે પ્રમાણે રમનાર છે—તેમ મન છે. આપણા મનમાં ગુપ્ત મન કરે તે એક રીતે મન આપણું સ્થાપિત થાય છે એમ એક વખતમાં તેમ પણ આપણું નથી. આપણું મન સ્થિર નથી, તેમ ક્ષણમાં મન જે ચલાયમાન થઈ જાય છે એક વિચારમાં રહેલ ક્ષણમાં બીજા વિચારો કરી મૂકીને જે પુદ્ગલો ઉપર દોડી જાય છે તેના બદલે આપણે આત્માને તે વિચારો કરે—તે આપણે જોઈએ તે વધુ ઉત્તમ છે. મુનિ કે જેને તે મનની ગતિ સ્થિરતાને માટે [illegible] સાધન છે તથાપિ આપણું મનની ધારણા ગીતાની અપેક્ષાએ નહીં ઉત્તમ છે. હવે મનથી એવી કલ્પના કરે કે વાયુ વડે પ્રચંડતાનો વાયુ છે. તેથી તેવી કલ્પના સ્થિર ન થાય તો પહેલાં જેમ વખતોવખત વાયરો વાયુ વડેથી તથા જોયામાં આવે તેમ તેવી કલ્પના [illegible]

આવી રીતે જો તમારૂં મન એમ માને કે, હુંજ સર્વજ્ઞછું, તેમાં આરોપ બારોપ કાંઇજ નહિ જેમ તમારૂં નામ લઇ કોઇએ બોલાવતાંજ જરા પણ ખચકાયા સિવાય તમે જવાબ આપોછો તેવીજ રીતે તમારૂં મન તમને પોતાને સર્વજ્ઞ માને તો પછી ત્યાં સર્વજ્ઞપણું પૂર્ણ રીતે પ્રગટ થાય છે અને વાત પણ ખરી છે કે તેવી સ્થિતિ કે નિર્મળતાની દશા પ્રગટ થઇ હોય તોજ મન કબુલ કરે કે હું 'સર્વજ્ઞછુ' । નહિતર મન એમજ માનવાનુ કે હું તો અમુકછુ, આતો ધ્યાન કરૂંછુ એટલે તેટલો વખત એમ ચિંતવવાનુ છે, બાકી સર્વજ્ઞ હું કયાંથી હોઇ શકું ? આ ભાવના મન કરવાનુજ એટલે દરજજે તે ભાવના સિદ્ધ નથી થઇ એમ માન વુજ જોઇએ આ ભાવના અનુક્રમે સિદ્ધ થતી ચાલે છે. અથવા લાંબા વખતના અભ્યાસે આ જાતનો સસ્કાર પડી જાય છે જેમ કોઈ ગૃહસ્થ-પણાનો ત્યાગ કરી ત્યાગી થયો, તે ત્યાગીપણાનો સસ્કાર તેના મનમાં મજબુત થતો ચાલે છે કે, હું સાંધુછુ ત્યાગીછુ એ સસ્કાર કાળે કરી એવો દઢ થઇ જાય છે કે તે ત્યાગીપણાનો અનુભવ મેળવે છે, બહારથી પણ મન તેમ માને છે કે હું ત્યાગીછુ, અદરખાનેથી પણ ત્યાગીપણાના ગુણો નિસ્પૃહતા, મમત્વ રહિતપણું, વૈરાગ્યવૃત્તિ, પૂર્ણ ત્યાગ, વિગેરે અનુભવ કરતો જાય છે આ પ્રમાણે આ અભ્યાસનુ પણ પરિણામ છે.

ત્યાર પછી એક સુદર સિંહાસન ત્યા આવેલુ છે, તેના ઉપર હું બેઠો છુ, એમ ચિંતવવુ સર્વજ્ઞપણાના કે તિર્થંકર દેવના જે ચોત્રીશ અતિશયો છે તે સર્વ અતિશયો પોના તરફથી અને પર તરફથી પ્રગટ થઇ રહેલા છે, મે સર્વ કર્મોનો નાશ કરી દીધો છે, મગલકારી મહાન્ મહિમાવાળો હુંછુ, આમ પોતાના શરીરની અદર ચિંતવવુ છેવટે આ દેહની અદર હુ નિરાકાર, શુદ્ધ સ્વરૂપ, નિર્લેપ, વિશુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ હુંજ રહેલો છુ એમ ચિંતવવુ, અને તે પ્રવાહને—તેની વૃત્તિને–લબાવવા દેવી અને ધીમે ધીમે તે વૃત્તિનું પણ ભાન ભુલી જઇ શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો આ તત્ત્વ સ્વરૂપ ઘાગણા છે એટલે આ દેહની અદર રહેલ તત્ત્વ સ્વરૂપ હુંજછુ, અને તેજ પરમાત્મા છે, સર્વજ્ઞ છે એ તત્ત્વ સ્વરૂપ ભાવના સિદ્ધ કરવાની છે કહેવાનો ઉદ્દેશ પણ તેજ છે

આ પિંડસ્થ ધ્યાનના લાંબા વખતના અભ્યાસે યોગી—ધ્યાન કરનાર–મોક્ષ સુખ પામે છે એટલે આ કલ્પનાનો અભ્યસ આ કલ્પનાની લાંબા વખતની ટેવ કલ્પીત નહિ પણ તાત્ત્વિક રીતે જે કલ્પના કરી છે, તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પહોંચાડે છે. આ પિંડસ્થ ધ્યાન છે.

આ પિંડ નાખવું, અને તેથી નિર્મળ શુદ્ધ આકાશ થઈ રહ્યું છે એમ ચિંતવન કરવું તે વારૂણી (જળની) ધારણા છે.

તત્ત્વ સ્વરૂપ ધારણા.

सप्त धातु विना भूत पूर्णेंदु विशदद्युतिम् ।
सर्वज्ञ कल्पमात्मानं शुद्ध बुद्धिः स्मरेत्ततः ॥ १५४ ॥
ततः सिंहासनासीनं सर्वातिशय भासुरम् ।
विध्वस्ताशेष कर्माणं कल्याण महिमान्वितम् ॥१५५॥
स्वांग गर्भे निराकारं संस्मरेदिति तत्त्वभूः ।
साभ्यास इति पिंडस्थे योगी शिव सुखं भजेत् ॥ १५६ ॥

ત્યાર પછી સાત ધાતુ વિનાના પૂર્ણચંદ્ર સમાન નિર્મળ કાંતિવાળા, સર્વજ્ઞ સરખા પોતાના આત્માને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ધ્યાતાએ ચિંતવવો. ત્યાર પછી સિંહાસન ઉપર બેઠેલા, સર્વ અતિશયથી શોભાયમાન, સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર, કલ્યાણકારી મહિમાવાળા, નિરાકાર આત્માને, પોતાના શરીરની અંદર ચિંતવવો. તે તત્ત્વ સ્વરૂપ ધારણા છે. આ પ્રમાણે પિંડસ્થ ધ્યાનમાં સતત અભ્યાસવાળો યોગી મોક્ષ સુખ પામે છે.

ભાવાર્થ —ત્યારપછી ધારણા શિવ થવા માટે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ધ્યાતા પૃથ્વીને સાત ધાતુ વિનાના સ્વરૂપવાળો એટલે કે ચામડી, માંસ, ચરબી આદિ શરીરની અંદર રહેલી ધાતુ વિગેરેના સ્વરૂપવાળા, અને પૂર્ણચંદ્ર સમાન નિર્મળ કાંતિને ધારણ કરનારા પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞ સમાન ચિંતવવો. મતલબ કે સર્વજ્ઞ છે તેવો હું, મારામાં અને સર્વજ્ઞમાં જરા પણ તફાવત નથી. આ વિચાર મનની કલ્પના માત્ર નહિં કે બોલવા માત્ર નહિં પણ જાણે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞપણાનો અનુભવ કરતા હોય તેમ, બીજુ બધું ભાન ભૂલી જઈ હું સર્વજ્ઞ છું, આવું ભાન જાગ્રત રહે તેવી રીતે પોતાના આત્માને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ચિંતવવો.

એવી રીતે આ પિંડસ્થ નામ ધ્યાનનું બતાવ્યું છે. તે નામ ધરાય છે? નામ ધારી હુંજ છું. જેમ તમે ચાલો છો, અને ઘણા વખત હો તે વખતે તમારું નામ કોઈ બોલાવે, તો તરતજ ઉત્તર આપો છો, તે નામ ધારી તમે જ છો એમ કહો છો. તેવી રીતે આત્મા અરૂપી અને બીજા અરૂપ જે છે તે નામથી ઓળખાય તેવા નથી. આ એવો અભ્યાસ થઈ ગયો છે તેથી મન તે નામ પ્રમાણે પોતાનેજ માને છે

પદવીધરોમાં રૂપની મૂખ્યતા હોવાથી તે પદવીધરોના ધ્યાન સંબંધી વાત નો રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે માટે અહિ તે પદસ્થ મહા પુરૂષોના નામનું સ્મરણ કરવું અથવા તે મહા પુરૂષોના પવિત્ર નામ સૂચક અક્ષરોનું શબ્દોનું-ધ્યાન કરવુ, તે આ પદસ્થ ધ્યાનમાં કહેવામાં આવશે સિદ્ધમા રૂપ નથી પણ તેનું ધ્યાન રૂપાતિતમાં આવવાનું છે એટલે અહિં પદસ્થનો અર્થ તેના પવિત્ર પદનુ-શબ્દનું-અક્ષરનું ધ્યાન કરવુ તે થાય છે

મંત્ર અને પદ એનું ધ્યાન આ પ્રમાણે છે ૐ અર્હં નમઃ આ બીજ મંત્ર છે તેનો હૃદય કમળમાં અખંડ જાપ શરૂ કરવો તે જાપ શાંતિવાળા સ્થળે બેસી, આંખો મીચી, હૃદયમા દૃષ્ટિ રાખી તે જાપના અક્ષરોનો ભાસ થતો રહે, સાથે તેના અર્થનું ભાન થતુ રહે તેવી રીતે જાપ કરવો.

અથવા સ્ફાટીક રત્ન જેવા ધોળા વર્ણના ૐકારનો એકલો જાપ કુંભક કરીને કરવો. પવનને હૃદયમાં રોકી તે સ્થળે જેટલો વખત કુંભક ટકી શકે-એટલે પવન રોકી શકાય તેટલા વખતમાં હૃદયમાં ત્યાં જાપ કરવો અથવા ધોળા વર્ણનો ૐકાર ત્યાં કલ્પીને તેનું ધ્યાન કરવુ ધ્યાન કરવુ એટલે તે ૐકારને સ્થીરતા પૂર્વક જોયા કરવો અથવા જાપ કરવો. મન અકળાય એટલે પવનને મૂકી દઈ પાછો રોકી કુંભક કરી ધ્યાન કે જાપ કરવો. પાછો મૂકી દઇ ફરી પવનને રોકી જાપ કે ધ્યાન કરવુ. આ પ્રમાણે જેટલી સ્થિરતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં શરૂઆતમાં આવી રીતે જાપ કરવો અગર ૐકારનું ધ્યાન કરવુ અથવા એકલા અર્હંમંત્રનો હૃદયમાં જાપ કરવો કે ધ્યાન કરવું આપણુ કુંભક સાથેજ કરવો મનની વિક્ષેપતા અથવા ચપળતા મટાડવા માટે આ જાપ વખને કુંભક કર્યા પછી તે કુંભકમાંજ આ અર્હં મંત્રને જુદા જુદા શરીરાદિના ભાગોમાં ફેરવવો-ચિંતવવો. જેમકે પ્રથમ કુંભક કરી અર્હં એ મંત્રને હૃદયમાં જોવો પછી તરતજ તે સ્થાન બદલી ભ્રકુટીમાં જોવો ત્યાંથી મુખમાં, તાલુમાં, નેત્રમાં ક્રમે જોવો. ત્યાંથી મનની કલ્પના વડે શરીરની બહાર કાઢી જ્યોતિષ ચક્રમાં લઇ જવો, ત્યાંથી ચારે દિશાઓમા, આકાશના મધ્યમાં અને છેવટે મોક્ષસ્થાનમાં લઇ જવો. આ પ્રમાણે ફેરવ્યા પછી કુંભક મુકી દેવો. પાછો કુંભક કરી તે પ્રમાણેજ ધ્યાન કરવુ આવી રીતે વારંવાર કરવાથી મન પવિત્ર અને શાંત થવા સાથે એકાગ્ર થાય છે. અથવા ચંદ્રની કળાનું ધ્યાન કરવુ એટલે આઠમ । ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ અને પ્રકાશીત આકૃતિ કલ્પી તેનું ધ્યાન કરવુ આ અર્હંની [illegible]

पिंडस्थ ध्याननुं फलमाहात्म्य ५७.

अश्रांत मिति पिंडस्थ कृताभ्यासस्य योगिना ।
प्रभवंति न दुर्विद्या मंत्र मंडल शक्तयः ॥ १५७ ॥
शाकिन्यः क्षुद्र योगिन्यः पिशाचा पिशिताशना ।
त्रस्यन्ति तत् क्षणादेव तस्य तेजोऽसहिष्णवः ॥ १५८ ॥
दुष्टा करटिनः सिंहा शरभा पन्नगा अपि ।
जिघांसवोपि तिष्ठंति स्तंभिता इव दूरतः ॥ १५९ ॥

નિરંતર એવી રીતે અભ્યાસ કરવાથી આ પ્રકાર પિંડ-
સ્થ ધ્યાનના અભ્યાસ કરનાર યોગીને મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન,
સ્તંભન, વિદ્વેષણાદિ દુષ્ટ વિદ્યાઓ પરાભવ કરી શકતી નથી. દુષ્ટ મંત્રોની
અસર તેના ઉપર થતી નથી. ક્ષુદ્રાદિ દેવ નડતા નથી. અથવા યંત્ર
મંડલો દ્વારા તેનો પરાભવ થતો નથી. શાકિનીઓની અસર પણ
તેના ઉપર થતી નથી. શાકિનીઓ ક્ષુદ્ર યોગિનીઓ, માંસાહારી પિશાચો
તે આ યોગીના તેજને સહન નહિ કરી શકતાં તત્કાળ ત્રાસ પામી નાસી
જાય છે. દુષ્ટ હાથીઓ, સિંહો, અષ્ટાપદ પ્રાણીઓ અને સર્પો પણ માર-
વાની ઇચ્છાવાળા છતાં પણ સ્તંભિત થયા હોય તેમ દૂર ઉભા રહે છે
અર્થાત્ તેની પાસે પણ આવી શકતા નથી.

પદસ્થ ધ્યાન

पुण्यमंत्र पदान्येव तथा गमपरानिमिया
ध्यायन्नेकाग्रबुद्धे नित्यं तत्सदृश्यमर्त कुर्वे ॥ १६० ॥
ओमर्हाद्यक्षरमयी पापापहा सुपंचवर्ति ।
सत्येष्व्यादि पदमाय परस्थ ध्यानतम स्मरेत् ॥ १६१ ॥

પવિત્ર મ મંત્રોનું અથવા આગમના પદોનું જે બુદ્ધિમાનો એક ચિ-
ત્તથી ધ્યાન કરે છે તેને સિદ્ધાંતો પદસ્થ ધ્યાન કહે છે. પદસ્થ ધ્યાન કર-
નારે ૐ અર્હ ઇત્યાદિ મંત્રોનું, પાપનો નાશ કરનાર અક્ષરોની પંક્તિનું
અને પાર્શ્વ ઇત્યાદિ પાપ નાશક પદનું સ્મરણ ચિંતન કરવું.

ભાવાર્થ—જે બીજે અક્ષિઅક્ષર-પદ-વર્ણ રહેલા છે પરમ. અહિં-
ત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ આ પાંચ પરમેષ્ઠિ છે તે
નામી પદોનું ધ્યાન કરવું તે પદસ્થ ધ્યાન છે આ તેહ પ્રસંગ કરના

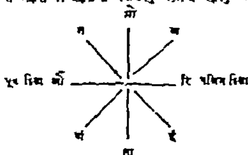
પદવીધરોમાં રૂપની મૂખ્યતા હોવાથી તે પદવીધરોના ધ્યાન સંબંધી વાત નો રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. માટે આંહી તે પદસ્થ મહા પુરૂષોના નામનું સ્મરણ કરવુ અથવા તે મહા પુરૂષોના પવિત્ર નામ સૂચક અક્ષરોનું શબ્દોનું-ધ્યાન કરવુ, તે આ પદસ્થ ધ્યાનમાં કહેવામાં આવશે. સિદ્ધમાં રૂપ નથી પણ તેનું ધ્યાન રૂપાતિતમાં આવવાનું છે એટલે આહિ પદસ્થનો અર્થ તેના પવિત્ર પદનું-શબ્દનું-અક્ષરનું ધ્યાન કરવુ તે થાય છે

મંત્ર અને પદ એનું ધ્યાન આ પ્રમાણે છે ૐ अर्हं नम આ બીજ મંત્ર છે તેનો હૃદય કમળમાં અખંડ જાપ શરૂ કરવો તે જાપ શાંતિવાળા સ્થળે બેસી, આંખો મીચી, હૃદયમા દૃષ્ટિ રાખી તે જાપના અક્ષરોનો ભાસ થતો રહે, સાથે તેના અર્થનું ભાન થતું રહે તેવી રીતે જાપ કરવો

અથવા સ્ફાટીક રત્ન જેવા ધોળા વર્ણના ૐકારનો એકલો જાપ કુંભક કરીને કરવો. પવનને હૃદયમાં રોકી તે સ્થળે જેટલો વખત કુંભક ટકી શકે-એટલે પવન રોકી શકાય તેટલા વખતમાં હૃદયમાં ત્યાં જાપ કરવો અથવા ધોળા વર્ણનો ૐકાર ત્યાં કલ્પીને તેનુ ધ્યાન કરવુ ધ્યાન કરવુ એટલે તે ૐકારને સ્થીરતા પૂર્વક જોયા કરવો અથવા જાપ કરવો. મન અકળાય એટલે પવનને મૂકી દઈ પાછો રોકી કુંભક કરી ધ્યાન કે જાપ કરવો. પાછો મૂકી દઇ ફરી પવનને રોકી જાપ કે ધ્યાન કરવુ. આ પ્રમાણે જેટલી સ્થિરતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં શરૂઆતમાં આવી રીતે જાપ કરવો અગર ૐકારનું ધ્યાન કરવુ. અથવા એકલા અર્હંમંત્રનો હૃદયમાં જાપ કરવો કે ધ્યાન કરવુ આપણુ કુંભક સાથેજ કરવો. મનની વિક્ષેપતા અથવા ચપળતા મટાડવા માટે આ જાપ વખતે કુંભક કર્યા પછી તે કુંભકમાંજ આ अर्हं મંત્રને જુદા જુદા શરીરાદિના ભાગોમાં ફેરવવો-ચિંતવવો. જેમકે પ્રથમ કુંભક કરી अर्हं એ મંત્રને હૃદયમાં જોવો. પછી તરતજ તે સ્થાન બદલી ભ્રકુટીમાં જોવો. ત્યાંથી મુખમાં, તાલુમાં, નેત્રમાં ક્રમે જોવો ત્યાંથી મનની કલ્પના વડે શરીરની બહાર કાઢી જ્યોતિષ ચક્રમાં લઇ જવો, ત્યાંથી ચારે દિશાઓમાં, આકાશના મધ્યમાં અને છેવટે મોક્ષસ્થાનમાં લઇ જવો આ પ્રમાણે ફેરવ્યા પછી કુંભક મુકી દેવો. પાછો કુંભક કરી તે પ્રમાણેજ ધ્યાન કરવુ આવી રીતે વારંવાર કરવાથી મન પવિત્ર અને શાંત થવા સાથે એકાગ્ર થાય છે. અથવા ચંદ્રની કળાનું ધ્યાન કરવુ એટલે આઠમ । ચંદ્ર જેવી સ્વચ્છ અને પ્રકાશીત આકૃતિ કલ્પી તેનું ધ્યાન કરવુ. આ ચંદ્રની કળાને હૃદયમાં કે

પ્રકૃતિમાં ભેદ કરવો. તેમજ દેહ થકી આ આત્માની બાહ્ય ભિન્ન
અને પ્રકાશ સ્વરૂપ, પરમ ચૈતન્ય શુદ્ધ સ્વરૂપ છું આવતું આ ચિંતવ
ન કરવો. આ ચિંતન બીજું કંઈ પણ ચિંતન ન કરવું તે તેનું ધ્યાન
છે આ સ્થળે કુંભકની જરૂર નથી. એમ વાર્તા વખત સુધી ધ્યાન થાય,
અભ્યાસ પૂરેપૂરો ભીન્ન વિકલ્પ વિના રહી શકાય ત્યાં સુધી તે ધારણા કરવી
સ્થિર થયું ત્યાર પછી તે મહાત્માને ધીમે ધીમે સ્વાભાવિક ચિંતવન
બનું છુટે વાસના નથી મહાત્મા રહે ત્યાં સુધી ધ્યાન કરવું
આ ધ્યાનથી નિર્મળતા થાય છે મન નિશ્ચલ અને નિર્મળ થાય છે આથી
વિવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પણ થાય છે પરંતુ આથી તેમાં ન લોભાવું
પ્રયત્નો આગળના આત્માને મળવું રાખવો. નહિતર પતિત થાશો
પ્રમાદ આવે છે સિદ્ધિ તે કંઈ ઠરેલ કે ધ્યેયનું સાધ્ય નથી ત્યાર પછી
તે બધુ પછી ત્યાં નિરાકારનું ધ્યાન થકી નિરાકારનું ધ્યાન કરવું જેને નિ-
રાકાર, નિર્વિકાર, વાણી વિનાની આખાય આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા
ના સ્થિતિ છે તેનું ધ્યાન કરવું તે સ્થિતિમાં કર્મ ક્ષય થઈ આત્મ
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

અથવા ૐ નમો અરિહંતાણં એ આઠ અક્ષરના પણ ધ્યાન થઈ
શકે આ ધ્યાન એવી રીતે કરવું કે ૐ ને પૂર્વદિશામાં સ્થાપો ત્યારબાદ અન-
નુક્રમે બીજા અક્ષરો દિશા વિદિશામાં સ્થાપી પછી કુંભકના આધારથી
તેમાંથી તે અક્ષરો પર વારાફરતી ભેદ કરવું પછી તે અક્ષરનું ધ્યાન કરવું

આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવું આસન પૂર્વ દિશામાં રહેવા ૐ ઉપર દૃષ્ટિ
આપી મનમાં ૐ નમો એ ન ઉપર, પછી મો ઉપર એમ અનુક્રમે
અક્ષરો ઉપર દૃષ્ટિ આપી ૐ નમો અરિહંતાણં એ બરાબર કરવો
આમ એક વખત આપી ફરી ફરી અક્ષર ઉપર દૃષ્ટિ રાખી આઠ અક્ષરમાં તે

મંત્રનો અગીઆરસો વાર જાપ કરવો. આવો જાપ આઠ દિવસ કરતાં તેના અક્ષરો ચંદ્ર જેવા નિર્મળ જોવામાં આવશે તે જોવાથી ધ્યાન કરનારમાં એવું બળ આવે છે કે ભૂત, પ્રેત, સર્પ, વાઘ, સિંહાદિ જીવો તેને કોઇ વિઘ્ન કરી શકતા નથી આત્મબળ વૃદ્ધિ પામે છે, સર્વ સ્થળે શાંતિ ફેલાય છે છતાં તે ધ્યાન કરી તેટલાથી ન અટકતાં આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખી તે અરિહંત તે હું છું આ અર્થના ભાનપૂર્વક જાપ કરવો જાપ કરતાં આ જાપ, તેનો અર્થ અને અરિહંત તે હું છું ઇત્યાદિનું પણ ભાન ભૂલી જઇને છેવટના નિર્વિકલ્પ ધ્યાન સુધી પહોચવું અને વચમાં આ લોકના વિવિધ પ્રકારના સુખમાં લોભાવે તેવા ચમત્કારોમાં ફસાઇ ન જતાં તે ધ્યાન કાયમ લાંબા વખત સુધી લંબાવતા રહેવું

અથવા હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમળ તેની દરેક પાંખડીમાં એક એક નવપદજીનું પદ મૂકવું એટલે વચમાં-કર્ણિકામાં-અરિહંત પછી તેના માથા ઉપર સિદ્ધ, પડખે આચાર્ય, નીચે ઉપાધ્યાયજી, પડખે સાધુ, અને વિદિશાઓમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ-આ પદોને મૂકી તેનો જાપ કરવો અથવા તે એક એક પદોમાં લક્ષ રાખી ધ્યાન કરવું તે સિદ્ધ ચક્રપદનું મંડળ સિદ્ધ ચક્રજીના ગટા ઉપરથી ધારી લેવું એ પ્રમાણે હૃદયમાં સિદ્ધ ચક્રચિંતવી જાપ કે ધ્યાન કરવું આ અપરાજીત નામનો મહામંત્ર છે બને તેટલો વધારે વખત આમાં રોકવો જે પદનું ધ્યાન કરતા હોઇએ તે પદમાં આત્મ ઉપયોગ તદાકારે પરિણમતાં જેટલા વખત સુધી તેમાં ઉપયોગની સ્થિરતા રહે છે તેટલા વખતસુધી આપણે તે પદને ધારણ કરનાર મહાન્પુરૂષની સ્થીતિનો અનુભવ કરીએ છીએ આ ધ્યાનને વધારે મજબુત કરવા માટે જ્યારે જ્યારે જેજે પદના ધ્યાનમાં આપણું લક્ષ પરોવાયું હોય તે તે વખતે તે પદવાચક હું છું તેની ભાવના મનથી દઢ કરતા રહેવું સાધુપદમાં મન તદાકારે પરિણમ્યું એટલે સાધુ તે હું છું સિદ્ધપદમાં મન પરિણમે ત્યારે તે સિદ્ધ તે હું છું અને જ્ઞાનપદમાં મન પરિણમે ત્યારે જ્ઞાનપદ તે હું છું આ ધ્યાન સાથે રાખતા જવું, ઉપયોગ તદાકારે પરિણમે છે ત્યારે " આ હું દેહધારી મનુષ્ય, શ્રાવક, સાધુ, વિગેરે છું " તે ભાન ભૂલાઇનો જાય છે અને સામા ધ્યેય (ધ્યાન કરવા લાયક જે છે તેના) ના આકારે પરિણમાય છે, છતાં તે સંસ્કારને વધારે દઢ કરવા અને ચાલુ લક્ષ, વિચારાંતરોથી ભૂલી ન જવાય તે માટે ' તે હું છું ' એવા વિચારો ચાલુ રાખવા આ પ્રમાણે નવપદજીનું કે

પ્રાપ્તિ કરવી અને ઉપરે તે પાપો અને વિરામની દેવું

અથવા મંત્રિરાજ મિટવી મૂળ અક્ષરપુંજપાત્ જેને અક્ષરમાળા ક-
હેવામાં આવે છે તેનું ધ્યાન કરવું તે આ પ્રમાણે છે

નાભિમાં સોળપાંખડીવાળા કમળની કલ્પના કરવી. અને દરેક
પાંખડી ઉપર એક એક સ્વર ગોઠવો. જેમ અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ,
ઌ, ૡ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ

આ અક્ષરો તે પાંખડીઓમાં ફરતા હોય એમ ચિંતવન કરવું
એક જ અક્ષર, એક પાંખડી ઉપર દેખાય ટીપે અને બીજી પાંખડી
તરફ ચાલ્યો જાય. તે પાંખડી ઉપર આ આવી ઉભો રહે તે દેખાવે
કે વસ્તુ ચાલતો જાય અને તેની સાથે દ આવી ઉભો રહે. આવીરીતે
વારવાર તે કમળ ઉપર સ્વરોનું પરાવર્તન થતું જાય છે તેમાં મન પરોવી
દેવું અને એકાગ્ર કરવું

ત્યારપછી હૃદયમાં ચોવીસ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું અને ત્યાંપણ
તેમાં એક એક વ્યંજન ગોઠવવો તથા કર્ણિકામાં પચીસમો વ્યંજન ચિ-
તવવો અને તેમાંથી એક એક વ્યંજન ઉપર ચક્ર ફરતી તે વ્યંજન
વ્યંજનો પણ દેખાય જાય કે બીજીપાંખડીનો બીજો વ્યંજન તરફ જ-
વાનું તો તે વ્યંજનનો દેખાવ થાય કે બીજી પાંખડીનો બીજો વ્યંજન
તરફ ધ્યાન જાય. આ પ્રમાણે આ રીતે વ્યંજનનું ધ્યાન કરવું

ત્યારપછી મુખ ઉપર આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું અને તેમાં
બાકી રહેલા આઠ વ્યંજનો ગોઠવવા અને તે સોળ પાંખડીવાળા કમળની
પાસે એક એક પાંખડીઉપર ફર્યા કરે છે તેમ ચિંતવી ભેગા કરવું

આ પ્રમાણે અક્ષરોનું ધ્યાન કરવું તે માતૃકા ધ્યાન છે આ
ધ્યાનથી જ્ઞાનતત્ત્વનું મેળવું થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનને તે પાસેથી થાય છે અને
બીજું પણ ઘણું અતિશયાદિ જ્ઞાન થાય છે

આ સર્વે જુદાજુદા પ્રકારે બતાવ્યા છે તે સર્વે પરસ્પર ધ્યાનના
ભેદ છે આ વિષય અનેકપ્રકારે આવીરીતે જુદાજુદા થાય છે ગતિ
વાળી આત્મધ્યાન કરી શકાય છે આવાથી પ્રત્યેક એક મન કે જે ચિ
તેનું ચંચળ વખત સુધી ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ થયું હોય તો તે થાય
હોય ! આવા નિમિત્તોથી થોડો વખત આ મૂકે તેમાં હઠ
પરિપક્વતા ન થઈ હોય તેવામાં તેને પહોંચી શકી બીજું પણ કે મન
હોય. એમ વારવાર આવાલંબનથી એક થયું કે ભિન્ન થઈ નહીં માટે
કોઈ એક મને તે પણ કે મન એકાગ્ર પણ તેઓ પાર પામો. પ્રત્યેક પણ

કે મંત્ર હો તથાપિ તમારૂં લક્ષ તે પ્રત્યે એટલા પુરતું હોવું જોઇએ કે આ પદ કે મંત્રના જાપ કે ધ્યાનથી વિશુદ્ધિ મેળવવી છે મનને એકાગ્ર અને નિશ્ચલ કરવું છે, તે વાત ધ્યાનમાં રાખી પછી અભ્યાસ શરૂ કરશો તો પછી કયા પદનું ધ્યાન કે જાપ કરવો તે સબંધી જરા પણ જુદા વિચારો રહેશે નહિ. આ સર્વ પદ કે મંત્રમાં જે શક્તિ છે તે શક્તિ તમારી ખંત કે પ્રયત્ન ઉપર અથવા સચોટ લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે તે નહિ હોયતો કોઇ ગમે તેવું સારૂં પદ કે મંત્ર હશે છતાં પણ તમે તેનાથી ફાયદો મેળવી શકશો નહિં. આતો આલંબનો છે. શક્તિતો તમારામાંજ છે આલંબનમાંથી તે પ્રગટ કરવાની નથી તેતો તમારામાંથીજ પ્રગટ થશે. આલંબનતો નિમિત્ત માત્ર છે, માટે તમારામાં તેવી મહાન્ શક્તિની શ્રદ્ધા રાખી, આલંબનનો આધાર લઇ તેમાં એકાગ્રતા મેળવો, કે પછી પાછળનો રસ્તો તમારા માટે ઘણોજ સ્હેલો છે

આગમના પદોનું આલંબન લઇ તેનું ધ્યાન કરવું જાપ કરવો તે પણ પોતાના સ્વરૂપની થયેલી વિસ્મૃતિની જાગૃતિ લાવવી તે માટેજ છે

अप्पासो परमप्पा । આત્માજ પરમાત્મા છે આ જીવજ પરમાત્મા થઇ શકે છે. ' સોહં ' હું તેજ સિદ્ધસ્વરૂપ પરમાત્મા છું આ સર્વ આગમ પદોનું વિચાર પૂર્વક મનન કરવું તેવા સ્વરૂપે પરિણમવા માટે અન્ય વિચારોને દૂર રાખી આજ વિચારને મૂખ્ય રાખવો નિરંતર તેનુંજ શ્રવણ, તેનુંજ મનન, અને તેવા રૂપેજ પરિણમવું આ પણ પદસ્થ ધ્યાન છે જુઓ કે રૂપાતિત ધ્યાન તરફ આ ધ્યાન પ્રયાણ કરતું જણાય છે તથાપિ આંહી પદની—આગમના પદની—મુખ્યતા રાખી તે ધ્યાન કરાતું હોવાથી પદસ્થ ધ્યાનમાં સમાવેશ પામે છે.

રૂપસ્થ ધ્યાન.

सर्वातिशययुक्तस्य केवलज्ञान भास्वतः ।
अर्हतोरुपमालंब्य ध्यानं रुपस्थ मुच्यते ॥१६२॥
रागद्वेषमहामोह विकारैरकलांकितं ।
शांत कांत मनोहारि सर्व लक्षण लक्षितं ॥१६३॥

સર્વ અતિશયોથી યુક્ત, કેવળજ્ઞાનના સૂર્યસ્વરૂપ, રાગદ્વેષરૂપ મહાન્ મોહના વિકારોવડે નહિ કલંકિત થયેલા, શાંત, શોભનીય, મનહરણ કરનારા ઇત્યાદિ સર્વ લક્ષણોથી ઓળખાયેલા, અરિહંતના રૂપનું આલંબન કરીને ધ્યાન કરવું તેને રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે.

આલંબન—દેહથી ભિન્ન જ્યારે નિરંજન અરિહંત ભગવાન
સ્વરૂપનું આલંબન કરીને ધ્યાન કરવું તે રૂપાતીતધ્યાન કહેવાય છે. અરિહંત
આદિ જે શબ્દો છે તેમને [illegible], [illegible] આ [illegible]
અરિહંત છે શબ્દનો [illegible] નાશ કરનાર તે અર્થ [illegible] છે અરિ
હંત કહેવાય છે. અહીં અર્થ અરિહંતપણું [illegible] વગેરે સિદ્ધ
સ્વરૂપમાં વીતરાગ અરિહંતનું અહીં ધ્યાન કરવું છે. તેમ [illegible]
અરિહંત [illegible] અરિહંત પણ આત્મ સ્વરૂપ [illegible] છે. તથાપિ તેનું
સ્વરૂપ વિશેષ પ્રકારથી [illegible] કરી તો તેમ છે. [illegible]
સામાન્ય રીતે અર્થ અરિહંત પાસે ધ્યાન આવવી [illegible]
અરિહંત ધારણ કરનાર, વૈરાગ્ય અને આત્મબળ વગેરે [illegible]
અરિહંતપણ અને જ્ઞાન બળ અને [illegible] તે ધારણ કરનાર અને તેને
આદિ આ નામથી [illegible] અર્થ દરેકને [illegible] અને [illegible]
વિશેષ [illegible] અરિહંત વીતરાગના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું અહીં [illegible]
કહેલું છે.

વૈરાગ્યથી નિશ્ચલ થયેલા તે તેવા અરિહંત ધારણ કરવાનું
ધ્યાન નહિ પણ જેનધ્યાન—પુરુષાકાર [illegible], તેમજ શબ્દથી [illegible]
સિદ્ધ [illegible] રહિત [illegible] કરીને તે અર્થ [illegible] પણ એવા
[illegible] સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. ધ્યાન કરવું જેથી અભ્યાસથી તે તેમના [illegible]
[illegible] આવી [illegible], તેમનું દર્શન કરતા રહેવાથી તેમ તેમના [illegible]
[illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] તે તેમના [illegible] [illegible]
[illegible] મનને તેમાં સ્થિર કરી દેવું.

આત્મા [illegible] રૂપને [illegible] કરી તેમાં [illegible]
આત્મા વીતરાગ તેનું ધ્યાન કરવું. આ ધ્યાનને [illegible] ધ્યાન કહે છે.

આ પ્રમાણે [illegible] વીતરાગના આત્માને તેમના સ્વરૂપની [illegible]
જે કરી ન શકે અને તેને [illegible] તે ધ્યાન ન કરી શકે તેને માટે [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ધ્યાન [illegible] માટે કહે છે.

जिनेंद्र [illegible] यदि निर्पेक्ष्यानगता ।
निर्विवेक [illegible] ध्यायन् [illegible] ध्यातव्यमपेक्ष्य ॥१६॥

[illegible] ભગવાનની [illegible] પણ નિશ્ચલ મનથી [illegible]
[illegible] ધ્યાન કરતાં [illegible] ધ્યાતાન્ [illegible] છે.

ભાવાર્થ—જીનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાના સન્મુખ આંખો મિચાવા દીધા સિવાયની ખુલ્લી દૃષ્ટીવડે જોયા કરવુ તે એટલે સુધી કે પોતાનું ભાન ભૂલાઇ જાય અને એકાકાર તન્મય થઇ જવાય ત્યાં સુધી જોયા કરવુ. તે સાથે આંતર્ દૃષ્ટિ પ્રતિમાજી ઉપર નહિ પણ આ પ્રતિમાજી જે તીર્થંકર દેવના છે તેના આત્મા સાથે તન્મય પામતા જવુ કારણકે આપણે પ્રતિમાજી જેવા થવુ નથી પણ જે દેવની પ્રતિમાજી છે તે તીર્થંકર દેવના આત્માના જેવા પવિત્ર પૂર્ણ સ્વરૂપ થવાનુ છે એટલે જે ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા છે તેમના આત્મા સાથે આંતર્ દૃષ્ટિથી એકતા પામતા જવુ પોતાનું (મનુષ્યપણાદિનું) તુચ્છ સ્વરૂપ ભૂલી જઇ પરમાત્માના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં એકાકારતા પામવી. પરમાત્મ સ્વરૂપ સાથે એકરસ થવુ, અર્થાત્ પોતામાં રહેલું પરમાત્મ સ્વરૂપ તેમાં વિશ્રાંતિ પામવી ॥ આ રૂપસ્થ ધ્યાન છે. પરમાત્માના સ્વરૂપ સાથે એકાગ્રતા મેળવવી એ ખરી રીતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવો કે આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ, કરવુ અથવા સર્વ કર્મનો નાશ સાધવો તે કરવા બરોબર છે આલંબનો તો સાધન રૂપ છે તે આલબોને પકડીને બેસી રહેવુ તે કર્તવ્ય નથી પણ આલંબનોની મદદથી કાર્ય પ્રગટ કરવુ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જેટલે અંશે પ્રગટ થાય તે રૂપ કાર્ય કરવાનું છે આ વાત ધ્યાન કરનારના લક્ષ બહાર જરા પણ જવી ન જોઇએ.

ધ્યાનનું ફળ

ध्यानीचाभ्यासयोगेन तन्मयत्वमुपागतः ।
सर्वज्ञीभूतमात्मानमवलोकयति स्फुटम् ॥ १६१ ॥

આ આલબનની મદદ વડે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનાર તન્મયપણાને પામીને પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞપણાને પામેલો પ્રગટ પણે જુએ છે.

કેવી રીતે તન્મય થવું જોઇએ ?

सर्वज्ञो भगवान्योयमहमेवास्मि स ध्रुवं ।
एवं तन्मयतां यातः सर्व वेदीति मन्यते ॥ १६६ ॥

જે આ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ છે તે હુંજ નિશ્ચે છુ. આવી તન્મયતાને પ્રાપ્ત થયેલો 'સર્વજ્ઞ' એમ મનાય છે

ભાવાર્થ:—નિરંતરના આત્મ અભ્યાસથી આત્મસ્વરૂપ થવાય તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી અભ્યાસ અભ્યાસનુ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. એક નાનું

કારણ બીજ [illegible] વાક્યમાં આવ્યું હોય છે અને નિર્મળ એ અનુભવ સામગ્રીનું [illegible] આપ્યું હોય છે કે કાળાંતરે મોક્ષ મહાન ફળને પમાડનું મજબૂત [illegible] થઈ રહે છે કે આ આત્મ શક્તિ તે [illegible] પ્રવીણ છે કેવળ વસ્તુ છે [illegible] આત્મ ગુણોવેદું છે તે [illegible] છે [illegible] કોઈ ફેરફાર થયેલો નથી. નિરંતર આત્મા [illegible] એ સ્ફટિક રત્ન જેવું હોય [illegible] છતાં હું આ [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] હોય, અને તે [illegible] વધુ ન થાય [illegible] એ વિચાર બીજું કંઈ નથી, એટલે [illegible] ધ્યાન [illegible], એટલે [illegible] પરમાત્મા તે [illegible] અહોનિશ [illegible] હોય તો તે [illegible] આવે છે એવી [illegible] તેવી સિદ્ધિ. [illegible] એટલો છે કે [illegible] અનુભવ [illegible] થી, અહોનિશ આ [illegible] લીન થવું જોઈએ. [illegible] છે [illegible] મહાન છે અને [illegible] છે. વધારે શું કહેવું? [illegible] [illegible], [illegible] અનુભવથી અને [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે [illegible] [illegible] નહિ. એ [illegible] [illegible] કોઈ ઉપયોગી થતો નથી.

આલંબન હેતુ ફલ.

वीतरागो विमुच्येत वीतरागं विचिन्तयन् ।

रागिणं तु समालम्ब्य रागी स्यात्क्षोभणादिकृत् ॥ ॥ ૧૧૦ ॥

વીતરાગનું ચિંતન કરતાં વીતરાગ થઈને કર્મોથી મુક્ત થવાય છે અને રાગીઓનું આલંબન લેવાથી, કામાદિને [illegible] કરનાર રાગીપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ.—હું સર્વજ્ઞ છું, હું પરમાત્મા છું, આવા વીતરાગ સ્વરૂપ (કરતો) સર્વજ્ઞ કે પરમાત્મા રાગ (વૃત્તિથી રહિત—વીતરાગ જ હોય છે) એવું ચિંતન કરવાથી વીતરાગના [illegible] સ્વરૂપનું આલંબન લઈને તથી તેવી ભાવના કરવી અને અહોનિશ [illegible] ભાવનાથી પોતામાં તે વીતરાગપણું પ્રગટ થાય છે અને કર્મ [illegible] મુક્ત થાય છે જો આ [illegible] [illegible] ધ્યાન મૂકી [illegible] રાગી [illegible] આલંબન લે તો તેના હૃદયમાં [illegible] [illegible] પ્રગટ થઈ [illegible] વિકારો પ્રગટ થઈ, અને [illegible]

મર્યાદાનું પણ ઉલ્લંઘન કરશે કારણકે તેણે પોતાના મનોબળનો ઉપયોગ સરાગી આલંબન સાથે જોડયો છે. સામુ આલંબન વિકારી છે તે તો એક શિક્ષક જેવુ છે તેમાં જે ગુણ હશે, જે જે ભાવો હશે, તે તે ગુણ, તે તે ભાવ આ હૃદયમાં પ્રગટ થશેજ માટે આલંબન તેવુ ફળ મળે છે, એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે.

તે ઉપર દૃષ્ટાંત બતાવે છે.

येन येन हि भावेन युज्यते यंत्र वाहकः ।
तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ १६८ ॥

જે જે ભાવનાઓ સાથે આત્માને જોડવામાં આવે છે તેની સાથે સ્ફાટિકમણિની માફક તે આત્મા તન્મયતાને પામે છે

ભાવાર્થ:—કામની, ક્રોધની, લોભની, ઇર્ષાની, શાંતિની, સમતાની, ભયની, મોહની, વિરાગનાની, જ્ઞાનની કે તેવીજ કોઇ પણ ભાવના સાથે આત્માને જોડતાં અર્થાત્ મનમાં તેવી કોઇપણ ભાવના ઉત્પન્ન કરતાં મન કે આત્મા તે તે આકારે પરિણમે છે, તન્મયપણાને પામે છે ક્રોધની ભાવના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતાં ક્રોધરૂપ ઉપયોગે તત્કાળ પરિણમાય છે, કામની ભાવના ઉત્પન્ન કરતાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. લોભની ભાવના ઉત્પન્ન કરતાં દાતારપણું સંકોચાઇ જઇ કંજુસાઇ કરતો જણાય છે. ઇર્ષાની ભાવના ઉત્પન્ન થતાં ગુણાનુરાગીપણુ નાશી જાય છે તેમજ શાંતિ, સમતા કે ક્ષમાની ભાવના હૃદયમાં પ્રગટ થતાં પરમશાંતિ અનુભવાય છે. અને તેટલા વખત સુધી તેની વિરૂદ્ધ લાગણીઓ છુપાઇ જાય છે. ભયની ભાવના થતાં એટલે અમુક સ્થળે ભય છે, ભૂત છે વિગેરે ભાવના થતાં હૃદયમાં ભય પ્રગટ થાય છે અને ત્યાંસુધી તેવા સ્થળે જવાનું બંધજ કરી દે છે મોહની ભાવનાથી વીરાગ નાશી જાય છે અને હૃદયમાં તેનુજ સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે પછી જ્યાં વીતરાગની ભાવનાએ હૃદયમાં સ્થાન લીધુ કે મોહને ઉચાળા ભરવાજ પડે છે જ્ઞાનની ભાવનાથી હૃદયમાં વિવિધ વિચારો અને જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે આજ પ્રમાણે હું સર્વજ્ઞ છું આ ભાવના પ્રબળ રૂપ ધારણ કરી બીજી બધી ભાવનાઓને સદાને માટે દેશવટો આપે તો સર્વજ્ઞ પણ થવાય છે.

એતો સ્ફાટિક મણિ જેવી સ્થીતિ છે. સ્ફાટિક મણિની પાછળ ગમે તે જાતના રંગનો પટ લગાડો કે પાછળ તેવા રંગનો કાગળ કે કાંઇ તેવું

જ મૂકો તો તે સ્ફટિક તેવાજ રક્ત દેખાશે. તેવુંજ રૂપ ધારણ કરશે.
આ વખતે સ્ફટિક રત્ને પોતાના પીળાપણું કે સ્વચ્છપણું રૂપ ત્યજ
દીધું નથી પણ જ્યાં સુધી તે સ્ફટિકની પાસે તેવી વસ્તુ રહેશે ત્યાં
સુધી તો તે તેવુંજ દેખાવાનું તેમ આ આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે
તો તેનું તેવુંજ રહેવાનું તેમાં જરાપણ ફેરફાર થવાનો નથી, પણ જે
વસ્તુનો પાસ લગાડવામાં આવશે તે તે રૂપે તે દેખાવા લાગશે.

અહીં એક શંકા થાય છે અને તે એ છે કે આત્મા, આ-
ત્મા પ્રમાણે પરિણમન કરે છે તો પરદ્રવ્યની સાથે જુદાપણું અને
જેમ બીજા સિવાય આત્મા છે તેમ થાય તો પછી પરદ્રવ્ય તો આવુંજ
આવને?

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે જ્યાંસુધી આત્માએ શુદ્ધ
સ્વભાવ પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી તો પરવસ્તુઓના સંબંધ વડે આત્મા
તે તે પ્રકારે આ આત્મા પ્રમાણે પરિણમનપરિણામ કરતો પરિણમન ધર્મ
વાળો રહેલો છે. પણ જ્યારે સર્વથા વિશુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે પછી
તે પરદ્રવ્યની સાથેથી કે પરમાત્મ આત્માથી આત્મા મળે તે બાબતની
ચિંતાથી પણ જ્યારે સર્વથા શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે ત્યારે આ પરિ
ણમન ધર્મ—જુદા જુદા પ્રકારે પરિણમવાની યોગ્યતા તેની સાથેજ નાશ
પામે છે અને તે કારણથી ત્યારપછીથી જુદી જુદી વસ્તુ કે આકાશ-
માં તે પરિણમવાનું બંધ થાય છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી
જ સામા જેવી વસ્તુ મળે તે પ્રમાણે પરિણમવાની નિરંતર ટેવ પડી.
અને તે ટેવ પડવાથી એ રહેલું કામ છે. દૂર પોતાની ઉપાધિ અને ઉપર
નિમિત્તની અસરની તેમાં અસર છે. તે નિમિત્ત ગુણોથી પોતાને બચી
જાય તો એક પોતાની સાથેજ છે તે સિવાય પરિણમવું મળતું રહેવું

મૂળ આત્માને એક રીતે (નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ) વિચારીએ
તો આત્મા વસ્તુ શુદ્ધ નિર્મળ છે તે કોઈ રીતે મલીન થયેલ નથી. તે જે
જેવું હતું છે તેમ તેવોજ કાયમ છે પરિણમન ધર્મ આપ સમજાવ્યા થયા
કરે છે એટલે તે આત્માના મૂળ ધનને આવરણ કરે છે અને વસ્તુને
શુદ્ધ કરવામાં આવે અથવા ધનને મેલ બનાવવામાં આવે કે શું શુદ્ધ થશે
શું એટલે તે શુદ્ધ થાય છે આત્મ ધનને શુદ્ધ કરવા પાછળ પ્રયાસ કરવાને
છે કેમકે આત્મા તો પરિણામ પામતો નથી તેતો શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે પ્રકાશ
સ્વરૂપ છે, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેનો પ્રકાશ મન ઉપર પડે છે મન મલીન
હોવાથી તેમાં સ્વચ્છ—પૂર્ણ પ્રકાશ પડતો નથી. તે મન આ આત્માનું વધુ

ધ્યાનાદિ ક્રિયાથી જેમ જેમ સ્વચ્છ નિર્મળ થતું જાય છે તેમ તેમ આત્માનો પૂર્ણ પ્રકાશ તેમાં પડે છે અને તેથી તે પોતાને પૂર્ણ શુદ્ધ માને છે આ અપેક્ષાએ મનને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. આત્માને મલીન અને પરિણમન ધર્મવાળો માનનાર વ્યવહાર નયે, આત્માને શુદ્ધ કરવા, યમ, નિયમ, ભાવના, ધ્યાનાદિ કરવાના છે ગમે તે રીતે માનો પણ, પ્રયત્ન બન્ને સ્થળે કરવાની જરૂર છે શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી અષ્ટકજીમાં લખેછે કે

" अलिप्तो निश्चेनात्मा लिप्तश्च व्यवहारतः ।
शुध्यत्यालिप्तया ज्ञानी क्रियावान् लिप्तया दृशा ॥ "

નિશ્ચય નયના અભિપ્રાયે આત્મા લેપાયેલો નથી. વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ આત્મા લેપાયેલો છે જ્ઞાની, 'હુ લેપાયેલો નથી, શુદ્ધ છુ ' એ દૃષ્ટિની ભાવનાવડે, શુદ્ધ થાય છે અને ક્રિયાવાન્ 'હુ લેપાયેલો છુ ' એ દૃષ્ટિવડે એટલે ક્રિયાની મદદથી શુદ્ધ થાય છે

આંહી નિશ્ચય નયવાળાની નહિ લેપાયા સબધી દલીલો અને વ્યવહાર નયવાળાની આત્મા લેપાયલો છે તે સબધી દલીલો ઘણી છે અને એકબીજાની દલીલો કોઇપણ રીતે પાછી ન હઠે તેવી મજબૂત છે, છતાં તેવા ઝઘડામાં ન પડતાં પોતાને શાતિ મળે તે, બેમાંથી એક કોઈ પણ માર્ગ ગ્રહણ કરી તેદ્વારા આત્મશાંતિ મેળવવી એકને સાચો અને બીજાને ખોટો એમ કહી શકાય તેમ નથી

હલકી ભાવના કરવીજ નહિ.

नासद् ध्यानानि सेव्यानि कौतुकेनापि किंत्विह ।
स्वनाशायैव जायन्ते सेव्यमानानितानियत् ॥ १६९ ॥

પરંતુ આંહી કોતુકવડે પણ અસદ્ ધ્યાનનું સેવન ન કરવુ, કેમકે તેનું સેવન કરવુ છે તે પોતાના નાશને માટેજ થાય છે.

ભાવાર્થ—સૂર્યનાં કિરણો જુદા જુદા પૃથ્વીના ભાગ ઉપર પડે છે, ત્યારે તેમાં રહેલી ગરમીનું બળ બધા ભાગમાં વ્હેચાઇ જતું હોવાથી સર્વ સ્થળે વધારે તાપ લાગતો નથી પણ તેનાંતેજ સૂર્યનાં કિરણોને એક કાચ ઉપર એકઠાં કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની નીચે મૂકેલી વસ્તુને પણ બાળી નાખે છે આ બળ કયાંથી આવ્યું ? મૂળ સૂર્યનાં કિરણોમાંજ તે બળ હતું, પણ જુદું વિખરાઇ જતું હોવાથી તેનું બળ જણાતું નહોતું કે જે એકત્ર કરવાથી પ્રગટ થયેલ જણાય છે

આવીજ રીતે મનમાં પણ મહાન્ સામર્થ્ય છે. આ સર્વ સામર્થ્ય આશ્ચર્યકારક સત્યતાથી ભરેલું છે. મનમાં અનેક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે મનમાં ભરેલું બળ જુદા જુદા કાર્યોમાં વિભાગોમાં વિભેદરૂપ બને છે. જેમ મનોબળ એ એક વસ્તુ ઉપરજ એકાગ્ર કરવામાં આવ્યું હોય તો તે પ્રબળ મનની ધારણાએ તે કામ સિદ્ધ કરી શકાય છે. જોઈએ તો તે પ્રમાણેજ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ઘણાએ મનુષ્યોથી જે કામ ન થાય તે એક વ્યક્તિની મનોશક્તિના એક જ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે. દુનિયામાં કઈએ તો પૃથ્વી, પાણી, વાયુ અને અગ્નિ જેવાં મહા તત્વોના ઉપર પણ આધિપત્ય-સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી શકાય છે. (યોગી મનુષ્યો કે જેમણે આત્મા ઉપર સત્તા મેળવી તે કોઈ તત્વોને જેવું છેજ નહિ.

આ સર્વ સત્તા, શક્તિ, એકાગ્રતાના ધ્યાનથી આવે છે. આવી શક્તિવાળા મનુષ્યોને ઘણી ખૂબી બતાવવું કરે છે કે જેઓને બહાર પણ આપણ ધ્યાનને જરા જેટલો અવકાશ ન આપવો. જેને આત્મધ્યાન મેળવવા માટે કહેવાય આવે છે કે મનોશક્તિનો આ દુરુપયોગ છે. મનોશક્તિ એકત્ર કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જેમ અપૂર્વ આત્મી આત્મા વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવવો. આત્મિક સત્તાના ધર્મને રહેલ મલીન સંસ્કારો કે કર્મોને મળી હોયતેને અને આત્મા પ્રબળ મનોબળથી કર્મોનો નાશ કરી શકાય છેજ તે ઉત્તમ અને મહાન્ ઉપયોગી અર્થ આત્મવિશુદ્ધિ મેળવવાનું મુખ્ય છે જ્યારે મનુષ્યો આ દુનિયાનાં કોઈક અને ચાલિક સુખ માટે, અધિકાર માટે અને કેવળ પ્રાસનું, મને વિષય વગેરે આત્મ આપવામાં પણ અન્યને હાનિ પહોંચાડનારાં અથવા પરિણામે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં કામમાટે તે મહાન્ શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ તેને ભારણ આવી અન્ય વિકાર રહેલો નથી. આત્મશક્તિથી તે પતિત થાય છે.

સામાન્ય કહે છે કે આવો ધ્યાનનો અભ્યાસ અને અવશ્ય આપણાત્ ધ્યાન લો વધે કરશો કે તે ધ્યાન તમારા વિચારોજ નાશને માટે નહિ. અન્યને અહિત કરવાની ઈચ્છા તે તમનેજ અન્યને અહિત બનાવશે. અન્ય ઉપર સામાન્ય મેળવવાની ઈચ્છા તમારા ઉપર અન્યને આપત્ય સત્તા બનાવશે. સિદ્ધિઓની ઈચ્છા આત્મમાર્ગથી તમને નીચે પાડશે, અને ઋદ્ધિ જેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું પણ છેજ નહિ. માટે ચોક્કસ કોઈ માટે પણ તે શક્તિનો આત્મ લાભ સિવાય કે અન્યને લાભ કર્તા રૂપ પરોપકાર સિવાય ઉપયોગ ન થાય તે માટે સાવચેત રહેજો.

અહીં કોઇને શંકા થાય, કે ત્યારે તેવી સિદ્ધિઓરૂપી ઐશ્વર્યનો લાભ અમને નહિં જ મળે? અને તે ન મળે તો આત્મધ્યાનનું ફળ શું? તેનો ઉત્તર આપે છે કે —

सिध्यंति सिद्धयः सर्वाः स्वयं मोक्षावलंबिनां ।

संदिग्धा सिद्धि रन्येषा स्वार्थभ्रंशस्तु निश्चितः ॥ १७० ॥

મોક્ષનું અવલંબન કરનારા મનુષ્યને બધી જાતની સિદ્ધિઓ પોતાની મેળે (ઇચ્છા કર્યા સિવાય પણ) સિદ્ધ થાય છે, અને આ લોકના સુખની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને તો સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય કે ન પણ થાય, અથવા તેમાં સંદેહ છે, છતાં સ્વાર્થની હાનિ તો થાયજ તે વાત નિશ્ચિત છે

ભાવાર્થ —ઇચ્છા છે ત્યાં આર્તધ્યાન છે, વિક્ષેપ છે, મન કલુષિત યાને મેલવાળું અથવા અપવિત્ર છે કોઇના બુરાને માટે કે વિષય લોલુપતાથી કે એવાજ કોઇ મલીન આશયથી કોઇપણ આત્મધ્યાનમાં પ્રયત્ન કરનારનો વિજય થતોજ નથી અને કદાચ તેમાં તેનો વિજય થાય તો સમજવું કે તે વિજય તેના પોતાનાજ નાશ માટે થયો છે. કારણકે બાળકના હાથમાં શસ્ત્ર અપાયજ નહિ, અને કદાચ કોઇએ આપ્યું અગર તેણે હઠ કરીને લીધું તો જરૂર સમજવું જોઇએ કે તે શસ્ત્ર બાળકનો નાશ કરશે. કારણકે તેને તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેનું ભાન નથી, તેમ સિદ્ધિઓરૂપી શસ્ત્ર બાળક સમાન આલોકની વાસના કે ઐશ્વર્ય ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાના હાથમાં અપાયજ નહિ, કેમકે તેનો શો ઉપયોગ કરવો તેનું આ મલીન વાસનાવાળાને ભાનજ નથી આ ભાન ન હોવાનું મુખ્ય કારણ તેની વાસના અને આત્મસ્થિતિનું અજ્ઞાન તેજ છે તેનાથી લોભ, તૃષ્ણા કે કામ વાસના તેનુંજ તે પોષણ કરવાનો, પણ તેનાથી પરોપકારનું કામ ભાગ્યેજ બનશે ન બનવાનું કારણ તેની મલીન ઇચ્છાઓ પ્રથમ પોતાની તૃપ્તી કરવા માટેજ પ્રાર્થના કરશે અને તેના ખેંચાણુંતે લઇ તે બીજાં કામોને ભૂલી જશે, યા ગૌણ કરી દેશે એટલે તે સિદ્ધિઓથી તેનો નાશજ થવાનો 'ત્યાગે તેની આગે' આ કહેવત પ્રમાણે સર્વ ઇચ્છા રહિત થયેલા, ઇચ્છા શક્તિપર કાબુ મેળવનારા નિસ્પૃહ પુરૂષોમાંજ મહાન્ શક્તિ પ્રગટ થાય છે પરોપકાર કરવાનું તેવા મહાન્ પુરૂષોના ભાગ્યમાંજ લખાયેલું હોય છે શક્તિને જીરવી શકનાર પુરૂષોમાંજ તેની શક્તિઓ પ્રાયે ઉત્પન્ન થાય છે

મોક્ષનું અવલંબન કરનારા નિરાગી પુરૂષોને ઇચ્છા રહિત છતાં પણ સર્વ સાનુકુળ થઇ રહે છે, સિદ્ધિઓની ઇચ્છા કરવી તે આત્મસ્થિતિમાંથી

દોષ નષ્ટ થયેલ છે અને ઉપાધિઓને સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે તે આત્મધર્મમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન છે માટે મનને આત્મધ્યાનમાં જોડી, ધ્યાનની શ્રેણિઓ સાથે ઉપયોગ કરવો.

રૂપાતિત ધ્યાન.

योगाग्रस्थं परात्मान ममूर्तं क्लेश वर्जितम् ।
चिदानंदमयं सिद्ध मनंतानंदगं स्मरेत् ॥ १०१ ॥

લોકના અગ્રભાગ ઉપર રહેલા અમૂર્ત ક્લેશરહિત ચિદાનંદ સિદ્ધ અને અનંત આનંદને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું તે રૂપાતિત ધ્યાન છે.

ભાવાર્થ.—લોક ચૌદ રાજ પ્રમાણ લોક તેના ઉપરના ભાગ ઉપર રહેલા, તેના અગ્રભાગને મેળવી રહેલા પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું. અથવા લોક કહેવાય ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને કર્માધીન જીવો—આ સર્વેથી પર આવેલા સ્થાન ઉપર અગ્ર સ્થાનમાં રહેલા—પરમાત્મા તેનું ધ્યાન કરવું. આ સ્થાન સર્વેથી પર આવેલું છે તેનું કારણ એ છે કે આ સર્વેને તે પરમાત્મા જાણી શકે છે પણ તે પરમાત્માને જાણી શકાય નહી. બીજા અર્થમાં કહીએ તો આ ચૌદ રાજ લોકના ઉપરના ભાગમાં સિદ્ધના જીવો રહે છે તેઓ અમૂર્ત છે તેથી આ અલગ ઇંદ્રિયોમાં દેખાય રૂપીપણું આવતું રૂપ નથી. તેમને કર્મસંબંધી રૂપીપણું પ્રમાણે ક્લેશ નથી. તેઓ જ્ઞાન અને આનંદમય છે અથવા જ્ઞાન એજ આનંદ તેમને છે તેઓ કૃતકૃત્ય થયેલા હોવાથી સિદ્ધ છે હવે કોઈપણ કર્તવ્ય તેમને બાકી રહ્યું નથી અને અનંત આનંદમાં લીન થયેલા છે. તેમના એ સ્વરૂપનો પાર નથી. એવા પરમાત્માનું—શુદ્ધ આત્માનું ચિંતન કરવું, તન્મય સ્મરણ કરવું ધ્યાન કરવું તે રૂપાતિત ધ્યાન છે. તેનું ધ્યાન શા માટે કરવું?

यस्य च ध्यान मात्रेण क्षीयते जन्मसंतति ।
उत्पद्यते च विज्ञानं स ध्येयो नित्य मात्मना ॥ १०२ ॥

જેના ધ્યાન કરવા માત્રથી જન્મપરંપરાનો ક્ષય થાય છે અને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું આત્માએ નિરંતર ધ્યાન કરવું.

ભાવાર્થ.—તે સિદ્ધ પરમાત્માનું—આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેનું ધ્યાન કરવાથી તે શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તે શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થતાં આ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને જન્મ પરંપરાઓનો નાશ થાય છે

અને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. સત્તામાં રહેલ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે માટે આત્માએ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે તે શુદ્ધ આત્માનું કે સિદ્ધાત્માનું નિરંતર ધ્યાન કરવું

હવે તે ધ્યાન કેમ કરવું ?

तत्स्वरुपा हितं स्वांतं तद्गुणग्राम रंजितं ।

योजयत्यात्मनात्मानंस्वस्मिन् तद्रूप सिद्धये ॥ १७१ ॥

પોતાની અંદર તે સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા માટે તે સિદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં પોતાના અંતઃકરણને સ્થાપન કરવું, તેના ગુણગ્રામમાં રંજીત કરવું અને આત્માવડે આત્માને તેના સ્વરૂપમાં જોડવો. (રૂપાતિતનું ધ્યાન આવી રીતે થાય.)

ભાવાર્થ—અરૂપી સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન કેવી રીતે થઇ શકે ? આનો ઉત્તર કે વિધિ આ શાસ્ત્રકાર આ પ્રમાણે બતાવે છે, કે સિદ્ધનું સ્વરૂપ પૂર્વે બતાવી ગયા છે તે સ્વરૂપમાં પોતાના અંતઃકરણને ચારેબાજુથી સ્થાપી દેવું—વ્યાપ્ત કરી દેવું જેવું સામું આલંબન હોય તેવા આકારે ઉપયોગ પરિણમી રહે છે. સામો ઘડો પડયો હોયતો આત્મઉપયોગ તે આકારે જયારે પરિણામશે ત્યારે જ ખરેખર ઘડાનો બોધ થશે. કોઈ મનુષ્ય ઉભુ હશે તો તેના આકારે મન અથવા આત્મઉપયોગ પરિણમશે ત્યારે તેનો બોધ થશે જે વસ્તુનો બોધ કરવો હોય છે તે વસ્તુમાં તદાકારે પરિણમવાથી તેનો બોધ થાય છે. તેમજ વધારે વખત પરિણમી રહેવાથી અને બીજા કોઇ આકારે મન પરિણામાંતર ન પામે તેવી સ્થિતિને ધ્યાન કહે છે આજ પ્રમાણે અરૂપી આત્મસ્વરૂપનું કાંઈ પણ વર્ણન પ્રથમ ધારણ કરવું રૂપી પદાર્થમાં તો આપણને નિરંતરની ટેવ હોવાથી તેમાં કાંઇ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યા વિના તે આકારે પરિણમી શકીએ છીએ, છતાં તેમાં એકાકારે અંતઃકરણ પરિણમ્યા પછી વચમાં બીજા આકારે પરિણમાઇ ન જવાય, બીજી વૃત્તિઓ ઉત્થાન ન પામે તેટલું સાવધાનપણું રાખવાની જરૂર છે, તેનાથી પણ આ રૂપાતીત ધ્યાન વિશેષ કઠીણ છે. આમાં તો આલબનજ રૂપ—આકૃતિ—વિનાનું છે, તોપણ રૂપ વિનાના જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ વગેરે જે ગુણો છે, તે પ્રથમ અંતઃકરણમાં બરોબર સ્થાપન કરવા, તેનો બને તેટલો માનસિક વિચાર કરવો—રચવો અને પછી મનને તેમાં જોડી દેવું. આથી એવો અનુભવ મળશે કે જેવું આલંબન તેવું પરિણમન સામું આલંબન રૂપ—આકૃતિ—વિનાનું હશે તો તમારૂં મન પણ તે સ્વરૂપમાં રૂપ કે આકૃતિનું સ્વરૂપ ધારણ નહી કરતાં જેમ છે તેમ નિ-

પ્રકાર સ્થિતિમાં સ્થિરતા પામીને, અર્હત્ ત્યારે સ્પષ્ટ ભૂમિકે એ ઉપરોક્ત પણ આકાર પામવું કે સિદ્ધની સ્થિતિમાં પામવું કરી શુદ્ધ આત્મા થવું તદ્દ નિર્વિચાર કે નિરાકાર સ્થિતિનો અભ્યાસ વધારવો તે રૂપાતીત ધ્યાન છે.

આત્મા સિદ્ધ પરમાત્માના ગુણસ્મરણમાં, તેમના આલંબનરૂપ સિદ્ધાંતમાં, અથવા એમ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આઠ ગુણોમાં—વિભાગોમાં અને અનંત ચતુષ્ટયમાં—લીન કરવું તે રૂપાતીત ધ્યાન છે. પહેલાં કહેલાં આ ધ્યાનો પ્રાપ્ત થયેલો છે, તેમજ ગુણસ્થાનોમાં કહેલાં પણ છે.

અથવા પોતાની જાત તે સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે પોતાના આત્માએ પોતાના આત્માને સિદ્ધ સ્વરૂપમાં જોતાં રહેવું. સિદ્ધનું જે સ્વરૂપ છે જે સ્થિતિ છે તે જોઈને પોતાની સ્થિતિ તેવી કરી દેવી. પછી પોતાને પોતામાં તેવું સ્વરૂપ અનુભવવું—તેવી રીતે સ્થિર થવું આ પણ રૂપાતીત ધ્યાન છે. સર્વોપરિ છે. આગળ કહેલી અને ચોથી વાત એ છે કે આ પ્રમાણે સિદ્ધ પરમાત્મા—આદિનું ધ્યાન કરી શકાય છે.

इत्यजस्रं स्मरन् योगी तत्स्वरूपावलम्बितः ।
तन्मयत्वमवाप्नोति ग्राह्यग्राहकवर्जितः ॥ १७४ ॥

તે સ્વરૂપ આલંબનવાળું એ પ્રમાણે નિરંતર સ્મરણ કરનાર—ધ્યાન કરનાર યોગી ગ્રાહ્યગ્રાહક વિનાનું તન્મયપણું પામે છે.

ભાવાર્થ—નિરંજન પરમાત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપનું આલંબન લઈ નિરંતર યોગ્ય વખત સુધી સ્મરણ કરતાં—તે સિદ્ધના સ્વરૂપમાં આત્માને લીન કરતાં આત્મા આત્મામાં સિદ્ધ સ્વરૂપને અનુભવતી તદાકાર સ્થિતિ થઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં—ધ્યાન—ગ્રહણ કરવા લાયક અને ગ્રહણ કરનાર આવો ભેદ રહેતો નથી, પણ તે સ્મરણ કે ધ્યાન વખતમાં એક રૂપ—તદાકાર—તન્મયપણું—યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.

તન્મય થવાનું કારણ બતાવે છે.

अनन्यशरणीभूय स तस्मिन् लीयते तथा ।
ध्यातृध्यानोभयाभावे ध्येयेनैक्यं यथा व्रजेत् ॥ १७५ ॥

પૂર્વે શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મા સિવાય બીજું કોઈ શરણ—આલંબન ધરી રહેલ નથી તેવો (નિરાલંબન થયેલો) યોગી તે સિદ્ધ સ્વરૂપમાં તેવી રીતે લીન થાય છે કે ધ્યાતા અને ધ્યાન બન્નેના અભાવે ધ્યેયની સાથે એકતાને પામે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યારે તે સિદ્ધ સ્વરૂપના ધ્યાનમાં યોગી મગ્ન થાય છે—એક રૂપ થાય છે—ગ્રહણ કરનાર ; અને ગ્રહણ કરવાલાયક આત્મા બેઉ ઐક્ય પામી જાય છે—ધ્યાન કરનારને ધ્યાની એ બન્નેનો અભાવ થઈ જાય છે ત્યારે તે તદ્દન નિરાલંબન થઈ જાય છે લીધેલું આલંબન અને ' હું ધ્યાન કરનાર ' આવી વૃત્તિઓનો પણ વિલય થઈ જાય છે—આત્મામાં લય થઈ જાય છે—ત્યારે તે ધ્યાન કરનાર આત્મા—યોગી—પોતાનું ધ્યેય જે સિદ્ધ પરમાત્મા તેની સાથે એકભાવ પામી જાય છે તેનાથી કોઈ પણ રીતે જુદો પડી શકતો નથી અથવા ધ્યાતા પોતે ધ્યેય સ્વરૂપ બની જાય છે

તે વખતની સ્થિતિ કેવી થાય છે ?

यः परात्मा परं सोऽहं योऽहं स परमेश्वरः ।
मदन्यो न मयोपास्यः मदन्येन च नाप्यहं ॥ १७९ ॥

જે પરમાત્મા છે તે હું છુ અને જે હું છું તે પરમેશ્વર છે. મ્હારા વડે ઉપાસના (ધ્યાન) કરવા લાયક મારાથી બીજો કોઈ નથી અને મ્હારાથી અન્ય વડે હું પણ ઉપાસના કરવા યોગ્ય જુદો નથી (મ્હારાથી બીજો મ્હારો ઉપાસ્ય નથી અથવા મ્હારાથી બીજા વડે ઉપાસના કરવામાં હું જુદો નથી)

ભાવાર્થ:—ધ્યાન કરનાર જ્યારે જેનુ ધ્યાન કરે છે ત્યારે તે, તે સ્વરૂપ થઇ રહે છે એટલે ધ્યાતા જ્યારે ધ્યેય થઇ રહે છે ત્યારે તે પોતાની સ્થિતિનો જે અનુભવ કરે છે તે આ છે કે, જે પરમાત્મા છે જેનુ હું ધ્યાન કરતો હતો તે પરમાત્માતો હું પોતેજ છું અને હું છું તે પરમાત્માજ છે. હું જેનુ ધ્યાન કરતો હતો તેમાં અને મ્હારામાં કોઇ જાતનો તફાવત નથી. અમે કોઇપણ આત્મસ્થિતિમાં જુદા પડી શકતા નથી મારે ઉપાસના કરવા લાયક મારાથી જુદો બીજો કોઇ નથી અને મારાથી બીજાવડે હું પણ કોઇ રીતે જુદો નથી એટલે મારાથી અન્ય મારી ઉપાસના કરે તેવુ પણ કોઇ નથી. કારણ કે તે પણ મ્હારી માફક પૂર્ણ સ્વરૂપ છે પોતાના મૂળ સ્વરૂપના અજ્ઞાનથીજ આ ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવ પ્રગટ થાય છે સર્વજીવાત્માઓ પોતાનાજ સ્વરૂપને જાણે અનુભવે તો પછી ઉપાસ્ય ઉપાસક જેવી સ્થિતિ કે જરૂરીઆત રહેતી નથી. આત્માપોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં આવી રહે છે ત્યારે આ જગતના સર્વજીવો સત્તાસ્વરૂપે પોતાના જેવા શુદ્ધ તેને ભાસે છે, અર્થાત્ મૂળ

સ્પર્શમાં આવી પહોંચતાં જ્યાં સુધી ઉદાસ કે ઉપેક્ષા યુક્ત રહેતા નથી. ઉપરના તેમ ઉપેક્ષા કરી રહે છે આત્માની આ વાત ઉપર અવશ્ય પૂર્ણ થાય છે.

મનને શિખામણ.

मनःकरणाः कर्णेन सात्म्यभावेन विराम मानसम् ।

ध्याने यस्य बलात्प यतात्मस्पर्श संपर्क ॥ १०७ ॥

હે આત્મન્ તું મોક્ષ ! તારા આ આત્માને મારીને પ્રીતિ અન્ય કોઈપણ વસ્તુને તું ધ્યાનને વિષે આરાધિત નહીં-મનમાં સ્થિર નહીં. કેમકે આત્માથી અન્ય સર્વ વસ્તુ કર્મબંધ કરાવનારી છે. આનંદ આપવા સમર્થ નથી છે.

ભાવાર્થ —સ્પર્શનાદિ ઇંદ્રિય મારફત કોઈ કોઈ વખત આવી આવી જાય છે પણ વિષયે પડીએ તેમ તેમ આત્મધ્યાનનું મન વધતું જાય છે વિચાર ધ્યાન ઇચ્છિ પામતું જાય છે તેમ તેમ વિષયોને ઉત્તમપણું આપ્યું મન પણ વધતું જાય છે તથાપિ અનાદિ કાળના અભ્યાસને લઈ વિષયમાં ઇચ્છા થનાર આત્માઓને બુદ્ધિ, શિખામણ આપી છે કે હે મન ! તું મોક્ષ, ખરી વાતમાં વળ આવ, જો, આ તારો ખરો આત્મા છે તેને મૂકીને તું તારા મનમાં બીજી વસ્તુને ઉત્તમ ન કર. તારા હૃદયમાં તેથી અન્ય કોઈપણ વસ્તુને સ્થાન આપીશ નહીં. તારા મનમાં કોઈપણ અન્ય વિકલ્પોને પ્રવેશ કરવા દેવા નહિ કેમકે આ આત્મસિવાય બીજી કોઈપણ વસ્તુ એવી નથી કે તેમાં આસક્તિ રાખવાથી તે બંધન કારક ન થતી હોય. શુભ કર્મોમાં આસક્તિ રાખવાથી પુન્ય બંધ થાય છે અશુભ કર્મોમાં આસક્તિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી પાપ બંધ થાય છે. પુન્ય શુભ આપનાર હોવાથી સોનાની બેડી જેવું છે પાપ દુઃખ આપનાર હોવાથી લોઢાની બેડી જેવું છે. તેના બંને પ્રકારમાં તફાવત થયો છે. બંને બંધન તરીકે અને સરખું કામ કરે છે. આસક્તિ છે ત્યાં બંધ છે. આવી રીતે તેમ સમજવાનું છે કે હે મન ! આત્મસિવાય અન્યવસ્તુનું ધ્યાન—અન્ય વસ્તુના વિચારો આસક્તિથી—(સ્પર્શવા આદિથી) બંધન કર્તા થાય છે. માટે આ તારામાં તું અસ્વાદ અને આ અભ્યાસપૂર્વક આત્મધ્યાનપૂર્વક ઉદાસીન તારા મનના મલનો ત્યાગ કર પ્રીતિ.

सत्वोदा दर्श किंचिदपि मनसि चापि परम् ।

कुर्यात् कार्यंपरात् किंचित् वाग्व्यापारम्पा समाहतः ॥ १०८

આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઇ પણ અંતઃકરણમાં દાખલ કરવું નહિ, કોઇ કારણસર કાંઇ કરવુ પડે તો વચન અને કાયાવડે કરવુ અને તે પણ આશક્તિ વિના કરવુ.

ભાવાર્થ—દેહાદિક સાધનના વ્યવહારૂપ કાર્ય કરવાની કે તેવા પરમાર્થિક કાર્ય કરવાની જરૂર પડે તો કેમ કરવુ? તે માટે કહે છે આ ચાલુ કથન સાધના કરનાર નવિન અભ્યાસીને માટે છે તેણે આત્મજ્ઞાન-આત્મધ્યાન-આત્મ વિચાર સિવાય કાંઇ પણ કાર્ય કે વિ[illegible] માટે અંતઃકરણમા જગ્યા રાખવીજ નહિ અહોનીશ તેનું શ્રવણ મ[illegible] અને તેવે આકારે પરિણમવાજ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. બીજા બધા કા[illegible] હાલ તુરત આત્મબળ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી મુલતવી રાખવાં છતાં જ[illegible] પ્રસંગે તેમ કરવુ પડે તો મનને તો તેમાં જોડવું તેવુ પરોવવુજ ના[illegible] તેમતો પરમાત્માનેજ બિરાજમાન કરી રાખવા બાકી વચન અને શ[illegible] વડેજ કાર્ય કરવુ તેમાંપણ આશક્તિ રાખ્યા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરવી [illegible] સિવાય ચાલે તેમ નથી એટલે કરવુ જોઇએ તેટલા ખાતરજ કરવુ [illegible] આશક્તિ રાખી ન કરવુ આમ કરવાથી ચાલુ કાર્ય જલદી સિદ્ધ થશે

ધર્મ ધ્યાનનો ઉપસંહાર.

एवं चतुर्विध ध्यानामृत मग्न मुनेर्मनः ।
साक्षात्कृत जगत्तत्त्वं विधत्ते शुद्धिमात्मनः ॥ १७८ ॥

આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના ધ્યાનરૂપ અમૃતમાં મગ્ન થયેલું મુ[illegible] મન, જગતના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને આત્માની શુદ્ધિ કરે છે

ભાવાર્થ—પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતિત એમ ચા[illegible] પ્રકારના ધ્યાનમાં એ ધ્યાનરૂપ અમૃતમાં મુનિઓએ મનને મગ્ન કરી અથવા આશક્ત કરી દેવુ-લય પમાડી દેવુ તેનું પરિણામ એ આવશે જગતમાં તત્ત્વ શું છે? પ્રાપ્ત કરવા લાયક કે સારભૂત કયી વસ્તુ તેનો નિશ્ચય આ ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલું મન કરી આપશે. નિર્મળ [illegible] મન-પવિત્ર થયેલું મનજગત્ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી બતાવશે, [illegible] નિર્મળ થયેલા મનમાં આ સામર્થ્ય છે. મન મલિનતા પામી જીવને ચાર ગતિમાં રાખે છે. અજ્ઞાનમાં ડુબાવે છે, આત્મભાન ભુ[illegible] છે. અકર્તવ્ય ને કર્તવ્ય મનાવી ઘુંચવાડો ઉભો કરે છે તેજ પ[illegible] નિર્મળ થએલું મન આ જીવને ચાર ગતિના દરવાજા બંધ કરાવે આત્મભાન કરાવે છે અજ્ઞાન દુર કરાવે છે અને કર્તવ્ય ને કર્તવ્ય [illegible] સમજાવે છે. છેવટે આ નિર્મળ મન આત્માની શુદ્ધતા [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ १७९ ॥

[illegible]

[illegible]

तेज बतावे छे.

[illegible] ।

[illegible] ॥ १८० ॥

[illegible]

शिष्यने शिखामण.

[illegible] ।

[illegible] ॥ १८१ ॥

[illegible]

ભાવાર્થ--ગુરૂનો શિષ્ય પ્રત્યે અથવા સુમતિનો મન પ્રત્યે આ ઉપદેશ છે કે ઘોર ઉપસર્ગોના પ્રસંગમાં અને તેમાં પણ પ્રાણનો નાશ થાય, આવા ભયંકર સ્થિતિના પ્રસંગમાં પણ મહાત્મા પુરૂષો જરાપણ ધ્યાનથી ચળાયમાન થયા નથી. તો અત્યારે તે સંબધી જરાપણ તને દુઃખ કે પીડા થાય તેવો પ્રસંગ નથી. આવા અનુકુળ સંયોગો છતાં પણ તું મનને સ્થિર કેમ રાખી શકતો નથી અર્થાત્ અનુકુળ પ્રસંગ મળ્યો છે તો મનને સ્થિર કરી આગળ ચાલવા માંડ, થોડા વખતમાં શાશ્વત્ સુખની પ્રાપ્તિ રૂપ તારી મુસાફરી પૂર્ણ થશે અત્યારની થોડા વખતની મહેનત તને નિરંતરના સુખને માટે થશે. આમાયિક આશાઓમાં ફસાઇશ નહિ ભાવી પરિણામની પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય માથે ઉપાડેલા કામના બોજાનો પાર પામી શાંતિ મેળવ. અને તે સિવાય સર્વ કર્તવ્યોને ગૌણ કરીદે.

स्वाक्षार्थस्य रतिंचदोषं विहाय यत्किंचनवस्तुजातं ।
मनोघ सर्वंभवतीहताद्धि १८२ ॥

આ શ્લોક મૂળ પુસ્તકમાં તુટક છે,

रम्य रामादि रूपादीन् कामार्थान पि चिंतयन् ।
रूद्ध स्वाक्षार्थ रागादिं शुभध्यानीह्यसावपि ॥ १८३ ॥

સુંદર સ્ત્રી આદિના રૂપાદિરૂપ કામના વિષયોના ચિંતન કરવાથી પોતાની ઇંદ્રિયોના વિષયભૂત રાગાદિનો જેણે નિરોધ કર્યો છે તે પણ શુભ ધ્યાની કહેવાય છે.

यद्यात्तानींद्रियाण्यंगिन त्वया तद्विषयान् विना ।
तानि तिष्टंतिनो त्वंतत् निर्दोषान् विषयान् भज ॥ १८४ ॥

હે શિષ્ય ! જો તે ગ્રહણ કરેતી ઇંદ્રિયો તે તે વિષયોવિના રહી શકતિ ન હોય તો તું નિર્દોષ વિષયોનું સેવન કર.

विना क्षाण्यत्रनो जीवो विनाजीवं न खाण्यपि ।
पंचाक्ष विषयैः पूत्यै र्विना सिद्धिर्नसाध्यते ॥ १८५ ॥

ઇંદ્રિયો વિના આંહી જીવનથી અને જીવનવિના ઇંદ્રિયો પણ ન હોય. પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોની પવિત્રતા વિના (વિષયોનીશાંતિ થયા વિના) સિદ્ધિ સાધી શકાતી નથી

अंधाऽरम निासंमी पहि संमीप चेतूणे ।
ए पायद् मिरिखसरो सो कर्मणानोपलिप्पने ॥ १८८ ॥

જે મનુષ્ય—જે યેગી અહારીઆ—અમીનો માત્ર જેમ કરે છે પણ તેનું અહાતણ મનનિનું શરીર વિનનુ છે તે વતની ભ્યારી થાત નિવિકલ્પ વિશેવિતો—વિશેષ વિનાની સ્થિતિવાળો—તાની કર્મથી લેપાતો નથી જેમ કમળની અંદર રેલું પણ કાદવ અને જળનાં કે વળી વિકેરથી લેપાતી નથી તેમ આ યેગ સમ્પ્ય વિના પ્રતિ કરનાર યેગી કર્મથી લેપાતો નથી.

परिसंसार वेसास स्पिसामस्पा विमागिणा ।
न विंविपाडवीवि तं मसा पा मयमामग ॥ १८७ ॥

આ પ્રકાર અભ્યાસમાં રહે ઈન્દ્રિ અનેકથી કરેલી ભ્યા, ભ્યાપ મેલના વગેરેની ક્રિયા કર્યા વિના છોડીને જતા પણ મનનું થી, એમ ભ્યાનીને કે છત ! આ રહે ઇન્દ્રિયે આદિની ક્રિયાને હું મન વિના કરું અર્થાત્ મનની આસક્તિ રાખ્યા વિના નિર્મેષ કરીને કરું.

भास्पम सिद्धास्प कपोर्थं पद्मास्पो मोसस्पा सपा ।
प संसम्प सिद्धीपसाविं संकर्म्य कपदेव पा ॥ १८८ ॥

હે મન ! જ્યારે હું ધ્યાનસ્થમાં નિરાકારથી થાઉં (આત્માની શુદ્ધ સ્વરૂપમાં) મિત્ર રમ થઈ ત્યાં સુધી તો મારી ચારેથી જતા ભી દૂર ન જવું એમ હું ઇચ્છું છું જ્યારે તારે મારું જવું હોય તો જ્યારે હું આત્મામાં મિત્ર રમ થયો હોઉં ત્યારે ત્યારે જવું આવન જેવા છે કે આત્મ સ્વરૂપમાં લીન થયા પછી બીજે સાથે મન જાય એવું નથી. તેથી તેનું જવું કે ન જવું મને સરખું છે.

इति ए ध्यान सर्मिसे पावे मे मा मकन्तु ध्यापिन्हमा ।
भवि मरण समाधिः शुभगवि पंचतु परमेठे ॥ १८९ ॥

હે ધ્યાન ! આ પ્રમાણે તારી પાસે યાચના કરું છું કે મને નાધિ કે રાગ ન થાઓ અને અંતે મરણ સમાધિ તથા પર લોકમાં શુભ પ્રાપ્ત થાઓ. કહેવાનો આશય એવો છે કે ધ્યાન કરવાવાળો તે સર્વ પ્રકારની વાસના—ઇચ્છા વિનાનો હોય છે પણ પૂર્વે ધ્યાનનું ફળ શું થાય છે કે સર્વથા કર્મનો ક્ષય ન થવો હોવાથી મોક્ષ થતું નથી, તથાપિ તે આત્માને વ્યાધિ કે રોગ થતો નથી, તથાપિ પૂર્વ મરણ થાય છે અને

પરલોકમાં સારી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અનેઈચ્છા થતાં સર્વ અનુકૂળ સંયોગો ધર્મ ધ્યાનથી મળી આવે છે

झाणोवरमे वि मुणी निच्च मणिच्चाइ चिंतणापरमो ।
होइ सुभावियचित्तो धम्मझ्झाणेण जो पुव्विं ॥ १ ॥

જે મુનિએ પોતાના અંતઃકરણને ધર્મ ધ્યાનના વખત પહેલાં સારી રીતે ધર્મ ધ્યાન વડે વાસિત કરેલું હોય છે, તે મુનિએ ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી પણ બાકીના બધા વખતમાં અનિત્યાદિ ભાવનાના ચિંતનમાં તત્પર રહેવું.

ધર્મ ધ્યાનમાં કઇ અને કેટલી લેશ્યા હોય છે.

पीता पद्मा च शुक्लाच लेश्यात्रय मितिस्मृतं ।
धर्मस्य क्रमशः शुद्ध कैश्चिच्छुक्लेव केवला ॥ १९० ॥

ધર્મ ધ્યાન કરવાવાળા મનુષ્યને અનુક્રમે શુદ્ધતાવાળી તેજો લેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યા (વિશુદ્ધ પરિણામ વિશેષ) જ્ઞાની પુરૂષોએ કહેલી છે કોઇ આચાર્ય એમ કહે છે. ધર્મ ધ્યાનવાળા અધિકારીને એક શુક્લ લેશ્યાજ હોય છે. અધિકારી અને અપેક્ષા પરત્વે બન્ને વાતો યોગ્ય છે

કહ્યું છે કે,

हुंतिकम्म विसुद्धाओ लेसाओ पीय पम्ह सुक्काओ ।
धम्मझ्झाणो वगयस्स तिव्व मंदादि भेयाओ ॥ १ ॥

ધર્મ ધ્યાનને પ્રાપ્ત થયેલ યોગીને અનુક્રમે વિશુદ્ધતાવાળી તેજો લેશ્યા પદ્મ લેશ્યા અને શુકલલેશ્યા આ ત્રણે હોય છે છતાં અધિકારી પરત્વે કોઇને તિવ્ર, કોઇને મધ્યમ તો કોઇને મંદ એમ અનેકભેદ વાળી વિશુદ્ધતા હોય છે

ધર્મધ્યાનની સ્થિતિ.

धर्मध्यानस्य विज्ञेया स्थिति श्चांतर्मुहुर्त्तिकी ।
क्षायोपशमिको भावो लेश्या शुक्लैव केवला ॥ १९१ ॥

ધર્મ ધ્યાનની સ્થિતિ અંતર્ મૂહુર્ત પ્રમાણુની જાણવી, ધર્મધ્યાનમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ હોય છે અને શુક્લ એકજ લેશ્યા હોય છે.

ધર્મધ્યાનોનું લક્ષણ.

अर्हदादिगुणीशानां नति भक्ति स्तुति स्मृति ।

धर्मोपग्रहण दानादि कुर्वन् धर्मीवि जिनादयः ॥ १९२ ॥

અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા મુનિઓ પ્રમુખ ભગવાન મહા પુરુષોને નમસ્કાર કરવો, તેમની ભક્તિ કરવી, તેમની સ્તુતિ કરવી તેમનું સ્મરણ કરવું, ધર્મ અનુષ્ઠાન કરવું, દાન આપવું, વિનયાદિ કરવો, ભાગવું, તત્ત્વસ્વરૂપ કરવું, ઉત્તમ ભાવના રાખવી. ઇત્યાદિ કર્તવ્યો કરનાર આત્મા ચિન્હથી જણાય છે કે ધર્મ ધ્યાન કરનાર છે એમ જાણી શકાય.

કહ્યું છે કે

जिण साहू गुण कित्तण पसंसणा दाण विणय संपन्नो ।
सुय सील संजमरओ धम्मज्झाणी मुणेयव्वो ॥ १ ॥

જિનેશ્વર તથા સાધુના ગુણ બોલવા, નિરતિચાર સમ્યક્ શીલાદિ ધારણ કરવા, તેની પ્રશંસા કરવી, વિવિધ પ્રકારે ભક્તિ કરવી, ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરવી, અભ્યુત્થાનાદિ વિનય કરવો, અન્યને દાન આપવું, શ્રવણ કરવું, શ્રુત ભણવું, શીલાદિ પાળવાં, આત્મવિશુદ્ધિની નિરતિચાર સંયમમાં રક્ત થવું ઇત્યાદિ લક્ષણોથી આ ધર્મધ્યાની છે તેમ જાણી શકાય છે.

ધર્મધ્યાનનું ફળ.

अस्मिन्नितान्त वैराग्य व्यतिषंग तरंगिते ।
जायते देहिनां सौख्यं स्वसंवेद्य मतीन्द्रियं ॥ १९३ ॥
त्यक्तसंगा स्तनुंत्यक्त्वा धर्मध्यानेन योगिनः ।
ग्रैवेयकादि स्वर्गेषु भवंति त्रिदशोत्तमाः ॥ १९४ ॥

આ પ્રકાર પ્રગટ ધર્મધ્યાનથી અત્યંત વૈરાગ્ય રસના તરંગોથી તરંગિત થયેલા દેહધારીઓને પોતે અનુભવ કરી શકે તેવું અને અતીન્દ્રિય ઇન્દ્રિયોને અગોચર એવું સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરનારા તેમજ ધર્મધ્યાનથી દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગ્રૈવેયક નામના દેવ ભૂમિકા આદિ સ્થાનમાં ઉત્તમ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે. શુક્લધ્યાનનો ધર્મધ્યાનમાં સમાવેશ કરેલો હોય તેને શુભ ભાવનામાં પણ સમાવેશ થાય છે. ધર્મધ્યાનની આવી સિદ્ધિ અને શુભ ભાવનાની સહાયતા એવી રીતે શુક્લ ધ્યાનને પછી થાય તેમ છે શુક્લધ્યાનનું ફળ મોક્ષ છે.

કહ્યું છે કે,

हुंति सुभासव संवर विणिज्जरामरसुहाइं विऊलाइं ।
झाणवरस्स फलाइं सुहाणुबंधीणि धम्मस्स ॥ १ ॥

ધર્મધ્યાન કરવાથી શુભ આશ્રરૂપ પુન્ય બંધાય છે આવતાકર્મને રોકવારૂપ સંવર થાય છે અને પૂર્વ કર્મના નાશ રૂપ નિર્જરા પ્રાપ્ત થાય છે તથા વિસ્તારવાળાં દેવોનાં સુખ મળે છે. આ સર્વ સુખના કારણરૂપ ઉત્તમ ધર્મધ્યાનનાં ફળો છે.

શુક્લધ્યાન.

પ્રકરણ નવમું. ૯.

शुक्लं चतुर्विधं ध्यानं तत्राद्येद्वे च शुक्लके ।
छद्मस्थ योगिनां ज्ञेये द्वे चांत्ये सर्ववेदिनां ॥ १९५ ॥

શુક્લધ્યાન ચાર પ્રકારે છે તેમાં આદિનાં બે શુક્લધ્યાનના ભેદો છદ્મસ્થ યોગિઓને હોય છે પાછલનાં બે સર્વજ્ઞોને હોય છે.

આલંબનાદિ વિભાગ.

श्रुतज्ञानार्थ संबंधात् श्रुतालंबन पूर्वके ।
पूर्वेपरे जिनेंद्रस्य निःशेषालंबनच्युतेः ॥ १९६ ॥

શ્રુતજ્ઞાનથી બોધિત થતા અર્થ (પદાર્થ) નો આ શુક્લ ધ્યાનમાં મન સાથે સંબંધ થતો હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનના આલંબનવાળા શુક્લધ્યાનના પહેલા બે ભેદો હોય છે અર્થાત્ શુક્લધ્યાનના પહેલા બે ભેદોમાં શ્રુતજ્ઞાનનું આલંબન હોય છે, અને પાછલના શુક્લધ્યાનના બે ભેદો કોઈપણ જાતના આલંબન વિનાના છે તેના અધિકારી જીનેશ્વરો કેવલજ્ઞાનીઓ હોયછે.

શુક્લધ્યાન-આલંબનદ્વાર. ૧

ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભના ત્યાગ કરવારૂપ ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, અને સંતોષ આચાર શુક્લ ધ્યાનનાં આલંબનો છે. અપરાધીઓના અપરાધના બદલા તરિકે તેના ઉપર ક્ષમા વરસાવવી, ચંદનને બાળવાથી બાળનારને ચંદન તરફથી સુવાસ-સુગંધ મળે છે તેવીજ રીતે અપરાધીને પણ અપરાધના બદલામાં ઉપકાર કરવો આટલી પ્રબળ ક્ષમા લાવવી જોઇએ સર્વજીવોને સત્તાએ શુદ્ધ સ્વરૂપ જોવાની ટેવપાડવાથી આવી શુક્લધ્યાનના આલંબન ભૂત ક્ષમા આવી શકે છે

દુનિયાના સર્વ જીવો, વિચારવાનને કાંઇને કાંઇ બોધ આપે છે.

આ દુનિયામાં એક એકવચન માટે અત્યંત પાશવતા છે. આવાં કિ-
મારહિત મગજ મનુષ્યોને માટે તે એક ઇચ્છવા જેવી ગરજ માટે
છે દુનિયાને ભાઈઓમાંથી પેઠે વિચારે રહેવાથી, અને દરેક પ્રાણી
કુદરતમાં બના રહીને ઉપરથી વિશેષ બેસવી ટેવ પાડવાથી મનુષ્ય
જ્ઞાન અપાર કુદરતના ખુલ્લાપણાથી મળે છે. એટલું એકે પર્વ
નહિ હોય કે જે વિચારવાનને પુષ્ટ વિશાળ આપશે ન હોય. સમાજમાં
રહેવા છતાં સ્વાતને ઉદ્દેશીને સર્વ જીવોને પરમાત્મા તુલ્ય માની, પોતામાં
દશ બાળ રાખી—અંતઃકરણપૂર્વક પ્રભુમયતાનું રાખવાથી અહિંસાની
વૃત્તિ વધવાથી નાશ થતી જાય છે. આ રીતે એકલો થઈ રા-
ખવાનું છે કે બળવાનો? ભાવના વગરથી કે એકલાથી અમારે હોય
તેઓએ રાખવાનું અંતર ભૂલ વગરથી માણસને પરમાત્માતુલ્ય સમજી
તેના તરફ કરવી અહિંસાત્મક વૃત્તિને, પોતામાં શુભ રીતે—ભાવને ભાર
ન પડે તેવી રીતે—વાસનાની વૃત્તિ રાખીને તોડી નાખવી. અહિંસાના
વિકાસ માટે આ પ્રયોગ પણ આવશ્યક જરૂરનો છે.

ધાને તેવા શુભ રસ્તે સર્વે કરે, તેમને ભાર ન પડવા દે એવી
રીતે આપું કામ કરે. પણ તેઓ દુઃખી થાય જાણ્યા વિના રહેવાનું જ
થી. એટલું જ કે શુભ કરવું છે તેટલું જ તે સર્વ ત્યારે દુઃખો
નિવાર કે આત્મામાં જરૂર ભાર આપનાર થાય છે. ત્યાં નિરંતર
એવા પૂર્ણ સંયોગ આવે છે કે અહિંસાનું પાલન વિના ચેન નથી
મહુધાર થયે છે ત્યાં વાત પ્રગટ કરવાને ભગવાન કહ્યું છે. મ-
ળી, એમ જણાવ્યા હોય છે કે બધુ સર્વ બનું કરી ભાવે બીજાને
પીડે છોડી પણ તેમની માન્યતા દૂર કરેલી છે. તેમાં કેટલાએ તેમ
થાય છે કુદરત આ રીતે નહિ તો બીજીરીતે, આ હાથે નહિ તો પેલા
થી, આજ નહિ તો કાલે, પણ તેઓ ભાડાં દુઃખ રૂપ આવે. આપ
ણા રોકાયા નથી, એ ભગવાન છે તે વાત ઇચ્છવા માટે નકામું
એવા ભોગે તેવા શા માટે ન દેવું! સર્વજીવોને પરમાત્મ તુલ્ય
ગણું હિતથી એકત્વમાં આવીએ પછી આ વાત કરવાને રહેવું સ્વાભાવ
ક માણસોને દુનિયામાં નથી. એ તમને અને હું (પોતાને) એવો આ
ભાઈ ઈ થાય છે ત્યારેજ આ કાળને પ્રયોગ પ્રયોજ્ય છે. આત્મદ્રષ્ટિથી
એને કલ્યાણ—ભાવ અપનાવ પરમાત્મદ્રષ્ટિથી બધાને પેખ એવો. અને
તેટલા દ્રષ્ટિથી પોતાને તેને એવો, આવી ભાવને ઇચ્છવા માટે થાય
ત્યારે આ વાત રૂપ અનુભવથી કહી શકાય છે. ત્યાં આ કે

અને શુભાશુભ કર્મ એ સર્વનો ત્યાગ કરવાનો છે ત્યાં લાભને અવકાશજ કર્યાં છે ? જ્યાંસુધી કોઇપણ પુદ્ગલીક પદાર્થ ઉપર મોહકે મમત્વ છે, તેને મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યાંસુધી તે તેટલોજ આત્મસ્વરૂપથી દૂર છે જેનાઉપર તમને પ્રીતિ હોય તેનેજ તમે નિમત્રણ કરો પણ બીજા ઉપર પ્રીતિરાખી બીજાને નિમત્રણા કરશો તો આત્મા જરૂર તે ટલોજ તમારાથી વેગળો રહેશે મતલબકે તેટલુજ આંતરૂ કે આવરણ તમારા શુદ્ધ સ્વરૂપની આડે બન્યું રહેશે

દેહના નિર્વાહ માટે તો પ્રારબ્ધ પ્રમાણે આવી મળશેજ, જાગૃતિ પૂર્વક તેટલો પ્રયત્ન કરાય તો તે કાંઇ વિઘ્ન રૂપ થવાનો નથી. પણ ઉલટો મદદગાર થશે દેહની મદદથી તો કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે, વિરોધ એટલો છે કે આત્મભાન ભુલી તેમાં આશક્ત ન થવાય તે માટે સાવચેત રહેવાની પૂર્ણ જરૂરીયાત છે અને જે પ્રારબ્ધ યોગે આવી મળે તેમાં સંતોષ માનવાનો છે. અમુકજ જોઇએ અને અમુક ન જોઇએ એમ ન થવુ જોઇએ, કેમકે તે પણ મમત્વ છે. ભાન ભૂલાવનાર એક જાતનો આગ્રહ છે, પ્રારબ્ધ કર્મમાંથી શરીરને જે પુદ્ગલોની જરૂરીયાત હોય છે તે આવી મળે છે તે માટે હર્ષ, શોક કરાયજ નહિ અને તેમ કરાય તો આત્મભાન ભૂલવાનો પ્રસગ આવે છે પુદ્ગલિક વસ્તુ પોતાને જરૂરી યાતની હોય તેનાથી અધિક તમારી પાસે હોય તો તે, જરૂરીયાત વાળા બીજાને આપી દેવી. પણ મમત્વ ભાવથી સચ્ચય ન કરવો આવીજ રીતે તમારી પાસે અધિક જ્ઞાન હોય, તો તેપણ યોગ્ય અધિકારીને આપવુ તમે અન્ય પાસેથી લીધુ છે, તમને બાહારથી મળ્યુ છે તે તમે અન્યને આપી દેશો તોજ તમને શાંતિ થશે નહિ આપો તો અભિમાન વધશે અને નવુ મળતું અટકશે અન્યને આપ્યા પછી તેનું અભિમાન થતું નથી કારણકે તે એમ માને છે કે હવે તે મારા એકલા પાસે નથી અન્ય પાસે પણ તે જ્ઞાન છે નહિતર જ્ઞાનનું પણ અભિમાન થાય છે કે હુંજ જ્ઞાની છુ "અને આ જ્ઞાન બીજા કોઇ પાસે નથી માટે યોગ્ય લેનાર મળી આવે તો આપવાને પણ ચુકવુ નહિ અવસર ચુકયા તો પછી પણ આપવુ તો પડશે, પણ તે બીન અધિકારી આગળ ઠલવાશે તે લઇ શકશે નહિ અથવા સદ્ઉપયોગ ભાગ્યેજ થશે માટે અન્યને આપવુ તેમાંજ સંતોષ માની યોગ્ય અધિકારી આગળ પોતાનો ખજાનો ખાલી કરવો વ્યવહારમાં પણ આવા પ્રસંગો બનતા નજરે દેખાય છે કે એક મનુષ્ય પોતાની મીલકતનો યોગ્ય સ્થળે પોતાને હાથે સદ્ઉપયોગ કરતો નથી, અને તે મીલકત આદી

સુધી જાય છે એટલે તે ક્રોધના હૃદયમાં તો જાય છેજ પણ તે જ્યાં મનુષ્ય હોય તો તેનો બહુ ઉપયોગ કરે છે નહિ તર બહુ ઉપયોગ તો થાય છેજ માટે ક્રોધ ન કરવો ક્રોધ અભિમાની આત્મા ક્ષમાનો બહુ ઉપયોગ કરવો.

આ શુક્લ ધ્યાનમાં ચાર આત્મજ્ઞાનો છે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એનો અત્યંત બારીકાઈથી વિચાર કરી સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ પણ તે ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરવો. તેનો જરાપણ વિભાગ ન કરવો. કારણ તે અગ્નિના તણખા જેવા છે એક જરા જેટલા પણ અગ્નિના તણખાની-ચણગીયાની ઉપેક્ષા કરી હોય તો ક્યારે ઘણોજ વધે ગામને બાળી કરી નાંખે છે તેમ સુક્ષ્મ પણ આ ક્રોધ લોભાદિનો ઉદય ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામી આત્માના અનંતગુણોને બાળી નાંખે છે. અર્થાત્ તેના ઉપર આવરણ લાવી તેને દબાવી દે છે

ક્રોધાદિના ઉદયને રોકવા, તેના પરિણામોનો વિચાર કરી વિવેકજ્ઞાન દ્વારા તેઓને નિષ્ફળ કરવા-નિચોવી નાખવા. આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવને આવિર્ભાવ કરનારા આ આત્મજ્ઞાન ગુણો છે કે જ્ઞાન [illegible] વિગેરે રોકનાર ગુણો છે તેનો નિર્ણય કરી વિચાર કરવાપણું, આત્માને આવરણ કરનાર તે ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરવો. ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને સંતોષથી ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો પરાજય કરી શકાય છે આ ક્રોધાદિવાળી પરિણતિ કર્મબંધમાં પ્રધાન હેતુ છે આત્મજ્ઞાનમાં પરિણતિ ઉદય પામેલ છે. જો કેવળજ્ઞાન પામેલ હોય છે ક્રોધાદિ કષાયો પરિણતિનું કારણ છે. તે જો આત્મામાં હોય તો આત્મ સ્થિતિનું એક-સ્વરૂપ છે આ ક્રોધાદિના આલંબન દ્વારા શુક્લ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરાય છે અને શુક્લ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે

આ ક્રોધાદિ કષાયોને દબાવવા માટે અનેક પ્રકારના શુદ્ધ આત્મ વૃત્તિ જાગવી વિગેરે જે ઘણા પ્રકારમાં આવ્યું છે તે એક સાધન છે. વસ્તુને ચારવાનું હથીયાર છે આ વસ્તુને શું હથીયાર બનાવવું ? એ કોઈ પ્રકાર નિર્દયપણે કરી શકાય નહિ તથા વસ્તુનો કે અધિકારીઓને ઓળખવાની અંતર્ગત હથીયાર કે જાણવો વાપરવો એવો પ્રતિબંધ કોઈ પણ જાણીએ તેવો નથી. કર્મ ક્ષય કરી, નિર્મલ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના આત્મભાવ વાળું છે એમ જાણી પ્રત્યેક પોતાના હાથમાં લીધું છે તેથી આધુનિક માર્ગે વેગથી મોક્ષ પામે અને બીજે રસ્તે નકામા ભ્રમ કરતું તે વિષય છે. કારણ કે પણ એકાગ્રપણે ધ્યાન આત્મામાં

છે કે ગમે તે પ્રયોગથી સાધનથી–વિચારથી–આલમ્બનથી–કે પ્રવૃત્તિથી કર્મનો ક્ષય થાય છે કે નહિ ? કર્મ શત્રુમરે છે કે કેમ ? તે જોવાનું છે. અને જો તે સાધનથી કર્મ ઓછાં થતાં હોય, પરમશાંતિ અનુભવાતી હોય તો તે સાધન તેને પોતાને માટે ઉપયોગી છે એમ માનવુ પણ આજ સાધન બધાને ઉપયોગી છે બધાએ આ પ્રમાણેજ કરવું એવો આગ્રહ ન કરવો કારણ દરેકનાં કર્મ એક સરખાં નથી હોતાં દરેકની પ્રકૃતિ એક સરખી હોતી નથી દરેકનો રાગ એક સરખો નથી હોતો માટે ઔષધ–દવા–પણ દરેકને જુદી જુદીજ હોય છે.

શુક્લ ધ્યાનનું ક્રમ દ્વાર–બીજું.

મનનો વિષય ત્રણ લોક છે ઉર્ધ્વ લોક, અધો લોક અને તિર્છો· લોક, એ ત્રણ લોકની અંદર રહેલા પદાર્થો તે સર્વનું આલબન–અવલ-બન કરીને મન જીવે છે. અર્થાત્ ત્રણ જગતના તમામ પદાર્થો એ મનનો ખોરાક છે. અમર આત્માનો આશ્રય અને અખુટ ખોરાકનું પોષણ આપે આલબનોથી મન, જીવને વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરા· વી ત્રણજગતમાં અનેક સ્થાને ફેરવે છે.

આ વિસ્તારવાળા મનના વિષયનો, અનુક્રમે દરેક વસ્તુનો ત્યાગ કરાવીને અર્થાત્ મનથી તે તે પદાર્થોનું ચિંતન નહિ કરવા રૂપે મનને સક્ષેપીને–સંકોચીને અનુક્રમે એક પરમાણું ઉપર લાવી મૂકવુ ત્યાર પછી પણ પ્રયત્ન વિશેષથી મનને પરમાણું ઉપરથી પણ દૂર કરી અત. કરણ વિનાની સ્થીતી પ્રાપ્ત કરવી શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયામા મનની આવી સ્થીતિ કરી શકાય છે.

આંહી કોઇ શકા કરે તેમ છે કે, ત્રણ ભુવનમાં ફરનાર–વ્યાપ્ત થ· નાર મનને સક્ષેપીને ધ્યાન કરનાર એક અણુ ઉપર તેને કેવી રીતે લાવી શકે ? અથવા કેવલજ્ઞાની તે અણુ ઉપરથીપણ મનને હઠાવીને અત.કરણ વિનાની સ્થીતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરીશકે ?

સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે, આખા શરીરમાં ઝેર વ્યાપ્ત થઇ ગયું હોય છે તો પણ મત્રના બલવડે તે ઝેરના અણુઓને રોકીને, પાછા ખેચીને ડંખ ઉપર લાવી શકાય છે. અને વિશેષ મત્ર પદોવડે ડંખમાથી પણ ઝેર દૂર કરી શકાય છે, તેમ ત્રણ ભુવનરૂપ શરીરના અવલબન વાળુ મન તે જન્મ મરણનુ કારણ હોવાથી ઝેર દ્રવ્ય છે તે વિષને જીનવચન રૂપધ્યાનના સામર્થ્યવાળા મત્ર બળથી પરમાણુઉપર રોકી શકાય

છે અને આત્માની અનંતશક્તિ—અચિંત્ય શક્તિ—હોવાથી પ્રયત્ન થી તે પરમાણુ ઉપાધી પણ દૂર કરી આત્મભાવે સ્થિર રહેવાય છે

અથવા જેમ અગ્નિ બાળવા લાયક કાષ્ઠાદિકો ઓછાં કરી લેતાં અગ્નિ મંદ થઇ જાય છે અને જે લાકડાં નાખ્યાં હતાં તે બળીને, હવે નવાં બાળવા લાયક ન હોવાથી અનુક્રમે બુઝાઇ જાય છે આમ ત્રુટિ પણ મન રૂપ ચુલાપર કરવું હોવાથી અગ્નિ, વિષયરૂપ બાહ્ય વિષય સર્વ—કહેવાતા—વિચારરૂપ પરમાણુ ઓછા આવી રહે છે અને ધ્યેય પણ વિષય થઇ બેસવાથી મન અગ્નિ શાંત થઇ જાય છે

અથવા પાણીની ભરેલી હાંડી કે વાસણથી પાણી ધીમેધીમે ઓછું થઇ જાય છે. અથવા તપાવેલા લોઢાના વાસણમાં રહેલું પાણી ધીમેધીમે ઓછું થઇ જાય છે તેમજ અપ્રમત્ત અથવા આત્મઅપ્રમત્તરૂપ અગ્નિથી તપેલું, સ્વરૂપ વાસણ—વાસણના આધારે રહેલું—યોગીઓના મનરૂપ પાણી અનુક્રમે ઉત્તમ—શુદ્ધમાંને નાશ પામે છે આવી રીતે યોગીઓ મનને સ્વસ્થ રોકે છે શાંત કરે છે તેમ પ્રમાણે વચનયોગ અને શરીરયોગને પણ રોકે છે.

મનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે

ઔદારિકાદિ શરીરની સાથે સંબંધથી આત્માની વીર્ય પરિણતિ—શક્તિ વિશેષ તે કાયયોગ છે તેમજ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, શરીરના વ્યાપારથી આહારથી એકઠા થયેલ વચન વર્ગણાના સમૂહની મદદથી આત્માનો જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ છે

તથા ઔદારિકાદિ શરીરના વ્યાપાર—હિલચાલે—એકઠા કરેલાં—આહારથી આકર્ષેલાં મનો વર્ગણાને ઉપાય કરવાની મદદથી આત્માનો જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ છે આ યોગોનો તેના પૂર્ણ નિરોધકરનાર અત્યંત શુકલધ્યાન નિર્વાણપદ પમાડે છે આ પ્રકરણ સમાપ્ત.

ધ્યાનક્રમ

શુકલધ્યાન.

सवितर्कं सविचारं पृथक्त्वं कीर्तितं
शुक्लमाद्यं द्वितीयं तु विपर्यस्तमतः परं ॥ १६७

પૃથકત્વ વિતર્ક સવિચાર પહેલું શુકલધ્યાન કહેલું છે અને બીજું એકત્વવિતર્ક અવિચાર તેનાથી વિપરીત છે.

શ્રુત એટલે શ્રુત—સિદ્ધાંત, વિચાર આલંબન વિના, તેના રૂપે

આત્મસ્વરૂપનો વિચાર તે શુક્લધ્યાન કહેવાય છે આત્મસ્વરૂપને વિષે ર- મણુતા કરનાર આ ધ્યાન કરી શકે છે. જેવો સિદ્ધનો સ્વભાવ છે તેવો સાધકનો સ્વભાવ થતાં આ શુક્લધ્યાન સિદ્ધ થાય છે

તે શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદછે પૃથક્ત્વવિતર્ક સપ્રવિચાર. ૧ એકત્વ વિતર્ક અપ્રવિચાર, ૨ સુક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ. ૩ ઉચ્છિન્નક્રિયા અનિવૃત્તિ ૪

પૃથક્ત્વ—ભિન્ન—ભિન્ન—જુદી વહેંચણુ કરી નાખવી- જીવથી અ- જીવને જુદો પાડવો વિભાવથી સ્વભાવ જુદો પાડવો. આત્મદ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો તેનો પૃથક્ વિચાર કરવો, પર્યાયને ગુણુથી જુદો કરવો ગુણુને પર્યાયથી જુદો કરવો ગુણુ પર્યાયને દ્રવ્યથી જુદા કરવા, સ્વધર્મથી ધર્માતરનો ભેદ કરવો તેને પૃથક્ત્વ કહે છે.

વિતર્ક—એટલે શ્રુતજ્ઞાનાદિ ઉપયોગ. તે વડે નાના પ્રકારના સાત નયદ્વારા આત્માનો વિચાર કરવો વિચાર રૂપ શ્રુતજ્ઞાન ચિંતવવુ દ્રવ્યાર્થિક નય દ્વારા આત્મસ્વરૂપનો ઉહાપોહ કરવો. સાતે નયે ભિન્ન ભિન્ન આત્મ સ્વરૂપ વિચારવુ વિચાર દ્વારા તે તે નયની ભૂમિકાનો અનુભવ કરવો.

સપ્રવિચાર--વિચાર એટલે અર્થ, વ્યંજન અને યોગમાં સંક્રમ- પ્રવેશ કરવો. અર્થ એટલે દ્રવ્ય વ્યંજન એટલે શબ્દ અને યોગ એટલે મન, વચન, કાયા એ ભેદવાળુ ધ્યાન તે સવિચાર ધ્યાન.

જેમકે આત્મા એ અર્થ-દ્રવ્ય છે. આત્મા દ્રવ્યના વાચક અક્ષરોતે વ્યંજનો છે. અને જેનાવડે, જેમાં ઉચ્ચારણુ કરાય કે ચિંતન કરાય છે તે મન વચનાદિ યોગ છે અથવા હું શુદ્ધ આત્માછુ આ અક્ષરો તે અ- ક્ષરો જેના વડે ચિંતવાયા બોલાયા કે આકર્ષાયા તે મનાદિ યોગો. અને તે શબ્દનો વાચક અર્થ-વસ્તુ-આત્મા ઇત્યાદિનો ભિન્ન ભિન્ન વિચાર કરવો. અથવા ગુણુપર્યાય વિનાના ૭ મૂળદ્રવ્યો તેમાં આત્મ દ્રવ્ય ગણાયું છે તેમાથી આત્મદ્રવ્યને ભિન્ન કરી-પર પાંચદ્રવ્યને અપ્રવિચાર જાણી દૂર કરવા-તે સવિકલ્પ. અર્થાત્ આત્મ ઉપયોગે પરિણુમવુ અથવા ગાય એ દ્રવ્ય પ્રાણી. ગાયવાચક શબ્દો. અને ગાયનુજ્ઞાન ગાય એ શબ્દ સ્મૃતિમાં આવતાંજ. ગાય દ્રવ્ય. ગાયવાચક શબ્દ અને ગાયનુંજ્ઞાન. એ જેમ ચક્ષુ આવે છે તેમ આત્માદ્રવ્ય આત્માવાચક શબ્દો. અને આત્માકાર પરિ- ણુમવા રૂપ આત્માનુંજ્ઞાન એ ત્રણેનો વિચાર કરવો. દ્રવ્યમાં સ્થિરતા કરી વ્યંજનમાં પ્રવેશ કરવો. વ્યંજનમાંથી દ્રવ્યમાં આવવુ. અથવા મ- નોયોગથા કાયયોગમાં, કાયયોગથી વચનયોગમાં, વચનયોગથી મનોયોગમાં- એમ દ્રવ્ય, શબ્દ- અને યોગોમાં સંક્રમણુ કરવુ જુદીજુદી રીતે પરીણુ- મવું વિચરવુ. એ શુક્લ ધ્યાનનો પહેલો પાયો-ભેદ છે.

શુક્લ ધ્યાન બીજો ભેદ.
એકત્વ વિતર્ક અવિચાર.

એકત્વ. જેમ પર્યાયાદિ પ્રકારે ભેદ ગુણ પર્યાય વિશેષે વિચાર ન કરતાં અનન્તપણે છે તેનો પણ વિચાર ન કરતાં આત્માના ગુણ દર્શન ચારિત્રાદિ ગુણો તેનો પણ જુદો વિચાર ન કરતાં પણ તે સર્વે સમાવેશ-જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા ગુણ, એવો અનેક ગુણોની વિશેષ વ્યક્તિને જ માત્ર એક રૂપમાં સમાવવી. આત્માના અનંતગુણોને એક આત્મામાં સમાવેશ કરવો. અનંત આત્માઓનો એક સત્તા સામાન્ય આત્મામાં સમાવેશ કરવો અને અનેક દ્રવ્યની સામાન્ય વ્યક્તિઓનો એક મહાસત્તા સામાન્યમાં સમાવેશ કરવો.

આત્મા પર્યાયોને ગુણ વિષે સમાવેશ કરવો. ગુણનો દ્રવ્ય વિષે અને ગુણ પર્યાયનો દ્રવ્ય વિષે સમાવેશ કરવો. ગુણ પર્યાયોની વિવિક્ષા દુર છે. તે આત્માના ગુણ, પર્યાયો આત્માથી ભિન્ન નથી. એ શુદ્ધ આત્મ સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેજ મારું સ્વરૂપ છે. ભિન્ન કરી જ્ઞેયની જ્ઞાતા ચાલવી. આત્મા મહાસત્તા સામાન્યની અપેક્ષાએ એક વસ્તુ છે અને તે હું છું આ ધ્યાન એકત્વથી, સ્વરૂપરમણ થવું.

વિતર્ક એટલે શ્રુત જ્ઞાનના આલંબને બધો વિકલ્પો મહાસત્તા સામાન્યમાં સમાવેશ કરવો.

અવિચાર. વિચાર રહિત- સમર્થતાવાળા હોય, જ્ઞાન એટલે આદિ(-) વિચાર ન કરતાં એકત્વ-નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિનો અનુભવ કરવો હોય, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ સર્વેને પણ એકજ આત્મામાં સમાવેશ કરી જે સ્વરૂપ સ્થિરતારૂપ સ્થિતિ થવી. આ ધ્યાનમાં ઘણી વિશેષ વિશુદ્ધ હોય, વિચાર પણ ચંચળ નહીં હોય, મનનું ચપળ પણું ન હોય પણ પ્રાણ સ્થિરતા હોય, જ્ઞાન સ્થિરતા સ્થાનમાં રહેલ દીપક જે વસ્તુની ભાળ સ્થિરતા હોય. અહીં વિચાર છે પણ તે સૂક્ષ્મ છે તથા અનંત વિશેષોનો સમાવેશ એકમાં કરવો હોય તેવો નહિ એવો વિચાર હોય.

અત્રેજ તથા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે તે શ્રુતબુદ્ધિ છે કારણ તેનો વિષય ગુણિ દ્રવ્યને છે પણ આ ધ્યાન તો આત્મદ્રષ્ટિ છે. વિશ્વ [illegible] આરૂઢ છે. આ ધ્યાનથી નિર્મલ કેવળ જ્ઞાન થાય. આ ધ્યાન સ્થિર પરિણામી છે. તેમાં મન વચન કાયા વિકલ્પ વિનાનું હોય છે. આ ધ્યાન આવ્યા પછી ન હોય પણ તેની શ્રેણીથી કેવળી કરવામાં કંઈ બાકી નથી

આ શુક્લધ્યાન પૂર્વેના શ્રુત વચનોના હોય છે તેથી કંઈ વિ-

મનથી. શ્રીમાન્ મારૂદેવાજી માતા, માસતુષ અને ગૌતમ સ્વામીએ પ્રતિબોધેલા પન્નરસો તાપસો ઇત્યાદિને પૂર્વતોશુ પણ તેના નામની પણ ખબર ન હતી છતાં કેવલજ્ઞાન પામેલા છે એટલે ખાશ પૂર્વનાં જ્ઞાનવાળાનેજ શુક્લ ધ્યાન હોય તેવો કાંઇ આગ્રહ કરવા જેવું નથી કેવળ આત્માની શુદ્ધ શ્રદ્ધા, આત્મલાગણી, આત્મધ્યાન ઇત્યાદિની મુખ્ય જરૂર છે. વિષય કષાયો શાંત થવા જોઇએ સમભાવ આવવો જોઇએ અને સ્વરૂપ સ્થીરતા જાણતાં કે અજાણતાં પણ થવી જોઇએ.

પરમ સમાધિ.

ત્રીજુ, ચોથું શુક્લ ધ્યાન.

सुक्ष्म क्रिया प्रतीपाति तृतीयं सर्ववेदिनां
समुच्छिन्नक्रियं ध्यानं तुर्यमार्यैः प्रवोदितं. १९८

સુક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતીપાતિ ત્રીજુ ધ્યાન તે સર્વજ્ઞને હોય છે અને આર્યપુરૂષોએ ચોથુ ધ્યાન ક્રિયારહિત કહેલું છે

ભાવાર્થ—મોક્ષ જવાના નજીકના સમયે કેવલી–સર્વજ્ઞને આ ધ્યાન હોય છે. પ્રથમ તેઓ મનોયોગ અને વચન યોગને રોકે છે, અને અરધો કાયાનો યોગ રોકતાં સુક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ નામનું ત્રીજુ શુક્લ ધ્યાન હોય છે, આ પ્રસંગે સુક્ષ્મ ક્રિયા અને પ્રવર્ધમાન પરિણામ એ બન્નેથી પાછા નહિ હઠવારૂપ સ્થિતિ હોય છે ઉશ્વાસ નિશ્વાશ રૂપ શરીરની ક્રિયા તદ્દન સુક્ષ્મ હોય છે અને તે સ્થિતિથી તે પાછા પડતા ન હોવાથી એ ભેદને સુક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ કહે છે.

મન, વચન, કાયાના બાદર અને સુક્ષ્મ યોગોનો સર્વથા આ ચોથા ભેદમાં રોધ કરવામાં આવે છે, મેરૂ પર્વતની માફક તેના યોગ અને પરિણામની સ્થીતિ નિશ્ચળ અને કંપાવી ન શકાય તેવી હોય છે, આ ક્રિયા ને શૈલેશી ક્રિયા કહે છે આંહી સર્વ ક્રિયાનો સર્વથા વિચ્છેદ થાય છે અને તે સ્થિતિમાંથી પાછુ ઉત્થાન થતું નથી એટલે આ ભેદને વ્યુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતીપાતિ શુક્લ ધ્યાન કહે છે.

तत्र त्रियोगिना माद्यं द्वितीयं त्वेक योगिनां
सर्वज्ञः क्षीणकर्मासौ केवलज्ञान भास्कर. १९९

મનાદિ ત્રણ યોગવાળાને પહેલું શુક્લ ધ્યાન હોય, એક યોગવાળા યોગીને બીજું શુક્લ ધ્યાન હોય, તે બીજા શુક્લ ધ્યાનમાં સર્વજ્ઞ, ક્ષીણ

શુક્લ ધ્યાન બીજો ભેદ.
એકત્વ વિતર્ક અવિચાર

એકત્વ. યોગ પર્યાયાદિ ક્રમાદિ તેના ગુણ પર્યાય વિગેરેનો વિચાર ન કરવો. અનંતદ્રવ્યો છે તેનો પણ વિચાર ન કરવો. આત્માના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ ગુણો તેનો પણ જુદો વિચાર ન કરવો પણ તે ગુણોનો સમાવેશ-એકતા-કરવા રૂપ એકત્વ અનેક વ્યક્તિની વિશેષ વ્યક્તિને સામાન્ય એક રૂપમાં સમાવવી. આત્માના અનંતગુણોનો એક આત્મામાં સમાવેશ કરવો. અનંત આત્માઓનો એક સત્તા સામાન્ય આત્મામાં સમાવેશ કરવો. અને અનેક રૂપની સામાન્ય વ્યક્તિઓનો એક મહાસત્તા સામાન્યમાં સમાવેશ કરવો.

આત્મા પર્યાયનો ગુણ વિષે સમાવેશ કરવો. ગુણનો દ્રવ્ય વિષે અને ગુણ પર્યાયનો દ્રવ્ય વિષે સમાવેશ કરવો. ગુણ પર્યાયોની વિવક્ષા દ્રવ્ય છું. તે આત્માના ગુણ, પર્યાયો આત્માથી ભિન્ન નથી. જે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેજ મ્હારૂં સ્વરૂપ છે. ભેદ કરી અનેકની એકતા ભાવવી. આત્મા મહાસત્તા સામાન્યની અપેક્ષાએ એક તત્ત્વ છે. અને તે હું છું આ ધ્યાન એકત્વપણે સ્થાપનવડે કરવું.

વિતર્ક એટલે શ્રુત જ્ઞાનના આલંબન વડે સર્વેનો મહાસત્તા સામાન્યમાં સમાવેશ કરવો.

અવિચાર. વિચાર રહિત- અર્થાંતરગમન રહિત, જ્ઞાન એકાગ્રતા (અર્થ,વ્યંજન,યોગ) વિચાર ન કરતાં એકત્વ-વિતર્ક-અવિચારીપણે અનુભવ કરવો. દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ બધાને પણ એકત્વ આત્મામાં સમાવેશ કરી જ્ઞાન સ્વરૂપ સ્થિરતાવાળી સ્થિતિ થવી. આ ધ્યાનમાં ઘણી ઊંડી વિશુદ્ધ હોય. વિચાર પણ ભેદરૂપ ન હોય. મનનું ચપળ પણું ન હોય પણ સ્થિરતા હોય. જેમ નિર્વાત સ્થાનમાં રહેલ દીપક કે જ્યોતિ સ્થિર હોય. અહીં વિચાર છે પણ તે સૂક્ષ્મ છે તથા અનંત વિચારોનો સમાવેશ એકમાં કરેલો હોય તેવો નહિ એવો વિચાર હોય.

યદ્યપિ તથા આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનનો ઉપયોગ છે તે પરમાર્થ છે તેનો ભિન્ન રૂપે અભાવ છે પણ આ ધ્યાન તે આત્માનુભવ છે. ભિન્ન જ્ઞાન છે. આ ધ્યાનથી નિર્મળ કેવળ જ્ઞાન થાય. આ ધ્યાન સ્થિર પરિણામી છે. તેમાં મન વચન કાયા ભેદ વિનાનું હોય છે. આ ધ્યાન આવ્યા પછી ન હોય પણ તેની શ્રેણીથી ક્ષીણ કરવામાં કાંઈ બાકી નથી

આ શુક્લધ્યાન પ્રથમ શ્રુત આલંબન હોય છે તેથી ...

ભાવી નરકાદિ અનંત ભવની પરંપરાની વિચારણા કરવી તે અનંત અનુપ્રેક્ષા છે. ૩

વસ્તુના વિપરિણામનો વિચાર કરવો, સચેતન અચેતનાદિ સર્વે સ્થાનો પર્યાયો અશાશ્વત છે તે સંબંધી વિચારણા કરવી ૪

આચારે અનુપ્રેક્ષા શુક્લ ધ્યાનના પહેલા બે ભેદમાં કરવા યોગ્ય છે.

લેશ્યાદ્વાર ૬

પહેલા, બીજા શુક્લ ધ્યાનમાં શુક્લલેશ્યા હોય છે. ત્રીજા શુક્લ ધ્યાનના ભેદમાં પરમ શુક્લલેશ્યા મેરૂની માફક નિશ્ચળ હોય છે. ચોથો ભેદ લેશ્યાતીત છે. તેમાં લેશ્યાને અવકાશ નથી.

લિંગદ્વાર-૭

અવધ ૧ અસંમોહ ૨. વિવેક ૩ વ્યુત્સર્ગ ૪ શુક્લ ધ્યાનનાં આ ચાર લિંગ-ચિન્હ છે. આ ચાર લક્ષણોથી પોતે શુક્લ ધ્યાનવાન છે એમ જાણી શકાય છે.

ભીષણ ઉપસર્ગ કે પરીષહો આવતાં ધ્યાનથી ચલાયમાન ન થાય, કોઈથી પણ ભય ન પામે, કારણકે સર્વત્ર આત્મસમાન વૃત્તિ થઇ રહેલી હોય છે. મહાન્ ધીરતાવાન્-બુદ્ધિમાન્ અને સ્થીરતાવાન્ તે હોય છે ૧ સૂક્ષ્મ અને અત્યંત ગહનભાવો-પદાર્થોને-વિષે પણ મોહ-ન પામે. મુંઝાય નહિ. વ્યાકુળતા ન પામે તેમજ વિવિધ પ્રકારની દેવ માયાને વિષે પણ સંમોહ-ન પામે કારણકે ચૈતન્યાનંદનો અનુભવ તેણે ચાખેલો છે તે ક્ષણિક વિષયાનંદમાં રતિ કેમ પામે ?-૨

દેહ તથા સર્વે સંયોગોથી આત્માને નિરંતર જુદો દેખે. દેહની વ્યથા કે પુદ્ગલ સંયોગોથી આત્મજ્ઞાન ભૂલી ન જાય, સર્વદા વિવેક દૃષ્ટિ જાગૃત હોય ૩ દેહ અને ઉપધિનો પણ ત્યાગ કરે. દેહ અને ઉપધિ-ઉપયોગી સાધનો-ઉપર પણ મમત્વ ન કરે જરૂરી પ્રસંગે બન્નેનો ત્યાગ કરતાં અચકાય નહિ સર્વથા નિસંગ રહે તે વ્યુત્સર્ગ લિંગ છે. ૪

ફળદ્વાર. ૮

શુક્લ ધ્યાનના પહેલા બે ભેદોમાં શુભ આશ્રવ હોય છે અને તેથી અનુત્તર વિમાન પર્યંતના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે નિર્વાણના માર્ગભૂત સંવર, અને કર્મની નિર્જરા પણ થાય છે

મલીન વસ્ત્ર જેમ પાણીથી શુદ્ધ થાય છે લોહુ જેમ અગ્નિથી શુદ્ધ થાય છે અને મેલું પાણી જેમ સૂર્યના તાપથી શોષાઇ જાય છે તેમ શુક્લ

કર્મ અને કેવળજ્ઞાનાદિ સર્વ સમાન થાય છે.

પહેલા પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર શુક્લધ્યાનમાં મન, વચન, કાયાના ત્રણે યોગ હોય છે બીજા શુક્લધ્યાનના ભેદમાં ફક્ત મનથી યોગથી કોઇ એક યોગની મુખ્યતા હોય છે કેમકે બીજા ભેદમાં શબ્દ-યોગથી યોગાંતર પ્રવેશ-સંક્રમનો અભાવ કહેલો છે ત્રીજા શુક્લ ધ્યાનમાં એક કાય યોગ હોય છે અને ચોથું શુક્લ ધ્યાન અયોગી-યોગ રહિત હોય છે

ત્રીજા ચોથા શુક્લ ધ્યાનનો બનાવ.

अंतर्मुहूर्त शेषायु स्तृतीयं ध्यातु मर्हति
शैलेशीकर्मणो ध्यानं समुच्छिन्नक्रियं भवेत् ॥ १०० ॥

અંતર્મુહૂર્ત આયુષ્ય બાકી હોય ત્યારે ત્રીજું શુક્લ ધ્યાન ધ્યાવાને યોગ્ય થાય છે અને શૈલેશીકરણી સર્વ ક્રિયાની નિવૃત્તિ-ઉચ્છેદ રૂપ ચોથું ધ્યાન હોય છે

ચોથું ધ્યાન કોને હોય । અધિકારીદ્વાર ૪

अयोगयोगिनां तुर्यं विशुद्धं परमास्पदं
तेन ते निर्मलध्यानात् निष्कलंका निरामया ॥ १०१ ॥

મનથી યોગ વિનાના યોગી પરમાત્માને ચોથું શુક્લધ્યાન આવ્યું કહ્યું કે તેઓ નિર્મળ થયા છે કર્મ કલંક અને કર્મ રોગથી રહિત છે

જે ધર્મ ધ્યાનના અધિકારી છે તેઓજ અગાઉ બતાવેલ શુક્લ ધ્યાનના અધિકારી થાય છે સર્વ પ્રમાદ રહિત મુનિઓ, ધીરવીર કે જેઓ આદ્ય સંઘયણી સ્થિરતાવાળા મહાત્માઓ, ચૌદ પૂર્વના જાણનાર બુદ્ધિમાન પુરુષો શુક્લ ધ્યાનના સામાન્ય રીતે અધિકારી છે

અનુપ્રેક્ષાદ્વાર ૫

શુક્લ ધ્યાનથી ચલિત ચિત્તવાળાઓએ શુક્લ ધ્યાનથી વિરામ પામ્યા પછી આ અનુપ્રેક્ષાનો વિચાર કરવો. આ વિચારણા આશ્રવ ૧ અશુભ ૨ અનંત ૩ અને વિપરિણામ ૪ નામની અનુપ્રેક્ષા કહેવાય છે. આત્માને આવતાં મિથ્યાત્વાદિકાશ્રવો અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખાદિ અપાયોનો વિચાર કરવો તે આશ્રવ અનુપ્રેક્ષા છે ૧

સંસારના સ્વભાવનો વિચાર કરવો. અથવા સંસારના વિષયાદિની વિચારણા કરવી તે અશુભ અનુપ્રેક્ષા છે ૨

— — હમણાં ૫૦ ૮ પ્રકારનું પણ શુક્લધ્યાન સાધુઓને નથી, કારણ પૂર્વધર અને કેવળીના વિરહથી તે અગમ્ય થયું છે. તે કારણથી તે વિ પાછળ ગયું અથવા તેઓએ તેમ કહેલું છે.

શુક્લધ્યાન અત્યારે ભલે નું હોય તથાપિ ભાવના-ઉમેદવારી-નારાઓએ નિરાશ ન થવુ શુક્લ ધ્યાનની ઉમેદવારી કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થશે તોપણ 'આનંદ દાયકજ છે શુક્લધ્યાન અ નથી એ વચન-કોઇ ઉત્સાહનો નાશ કરવા માટે નથી પણ પો વીર્યને પ્રોત્સાહિત કરી અનતો પુરૂષાર્થ કરવા પ્રેરણાનો છે એ વાત લક્ષમાં રાખી યથા શક્તિ પ્રયત્ન વાન થવુ,

चंद्रार्कदीपालिमणि प्रभाभिः किंयस्यचित्तेस्ति तमोस्तमोघं
तदंतकर्त्री क्रियता स्वचित्ते ज्ञानांगेनी ध्यान सुदीपिकेयं. २८

જેના હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપ અધકર રહેલુ છે, તેવા મનુષ્યને સૂર્ય, દીપકની શ્રેણિ અને મણિની પ્રભાવડે શુ ફાયદો થવાનો અર્થાત્ જેનુ હૃદય અજ્ઞાન અધકારથી ઘેરાયેલુ છે તેને બાહ્ય વ પ્રકાશક સૂર્યચંદ્રાદિથી આંતર અજ્ઞાનને હઠાવવાનો-દૂર કરનારો ફા ફાયદો થવાનો નથી આ કારણથી, હે જ્ઞાનીને વલ્લભ મનુષ્યો ! અંધ અંત કરનારી-નાશ કરનારી-આ ઉત્તમ ધ્યાનદીપિકાને તમારા હૃ સ્થાપન કરો

પૂર્વે ધ્યાનદીપિકાના પ્રારંભમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા અહીં પૂર્ણ થા આ ધ્યાન દીપિકા આંતર અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ કરનારી છે અને જ્ઞાનપ્રિય, આત્મપ્રિય, સુખપ્રિય મનુષ્યોએ નિરંતર પોતાના હૃદયમાં ર કરવી અર્થાત્ આ ગ્રંથમાં જે જે ઉપાયો આત્મજ્ઞાન માટે કહે આવ્યા છે તે તે પ્રમાણે વર્તન કરવુ

આ શ્લોકના શરૂઆતના ચંદ્ર પદથી સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાય આ કર્ત્તા છે તે નામ પણ પ્રગટ થાય છે કેમકે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સકલ-પૂર્ણ હોય છે અને તે ઉપરથી 'સકલચંદ્ર' કર્ત્તાએ પોતાનુ ગુપ્ત નામ છુપાવેલું છે અને અર્ક, દીપાલી અને મણિના સખ્યા વાચક અ ગણતરી ઉપરથી આ ગ્રંથ ૧૬૨૧ ના સંવતમાં બનાવાયેલો હોય સૂચવન થાય છે

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ ૧૯૭૩ ના કારતક સુદ ૫ પાંચમને ગોધાવી ગામમાં સવિસ્તર ભાવાર્થ સાથે સમાપ્ત થાય છે,

ધ્યાનથી કર્મો નાશ પામે છે એમ સૂચવે છે —

જેમ લાંઘણ લેવાથી, ઔષધોપચારથી અને ભુખ્યાં રહેવાથી રોગ ક્ષય થાય છે, નાશ પામે છે તેમ ધ્યાનથી કર્મ રોગ નાશ પામે છે.

જેમ ઘણું વખતનાં એકઠાં કરેલાં ઈંધણાં પવન સહિત અગ્નિથી ક્ષણવારમાં બાળીને ભસ્મ થાય છે તેમ કર્મરૂપ ઈંધણાંઓ ધ્યાનરૂપ અગ્નિથી નાશ પામે છે ભસ્મ થાય છે.

જેમ આકાશમાં ચડી આવેલી મેઘની ઘટાને પ્રચંડ વાયુ વિખેરી નાખે છે તેમ ધ્યાન રૂપ પ્રબળ પવન વડે કર્મ રૂપ મેઘ ઘટાને વિખેરી નાંખે છે. શુભ ધ્યાન કરનાર યોગીને કષાય, ઈર્ષ્યા, વિષાદ, શોક હર્ષ આદિ માનસિક પીડા કરી શકતા નથી. અર્થાત્ તેને માનસિક ઉપાધિ પણ હોતી નથી. શીત, તાપ, ક્ષુધા, તૃષા આદિ પણ શુભ ધ્યાનીને બાધા પીડા કરી શકતા નથી. કિંબહુના, ઘણી મજબુત, ઉંચ અને ધ્યાની તેની ઇન્દ્રિયો નિશ્ચિત થઈ જાય છે. ને વિશેષ શું? જે જે સ્થિતિ અનુસારે છે જેઓ તે યોગી આ સર્વ અવસ્થાથી ભિન્ન છે. પ્રભુ છે. આ સર્વ શુભ ધ્યાનના પ્રભાવ ને પામ્યું ફળ છે. ઉત્તમ ને લૌકિક ફળ નિર્ણય પ્રાપ્ત છે.

ઉપસંહાર.

जन्मजरोद्भव दुर्धर पंचम व्यसनो झिताः
सिद्धा बुद्धाश्च मुक्ताश्च ये तेभ्यो नमोनमः ॥ २०२

જન્મ મરણાદિથી ઉત્પન્ન થનારા અનેક અનિષ્ટ ઉપદ્રવ જેનાથી શાન્ત થયેલા છે, એવા સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્તસ્વરૂપ છે તેમને નમસ્કાર નમસ્કાર થાઓ.

शास्त्रकारेभ्य गुरुभ्यो कृपार्द्रचित्तेभ्य एव च
योगेभ्य परमार्थेभ्य सिद्धेभ्यो मे नमोनमः ॥ २०३

શાસ્ત્ર આલંબનભૂત ગુરુઓને, ઉપાધ્યાયોને અને વળી યોગના માર્ગ ઉપર રહેલા સિદ્ધોને મારો નમસ્કાર થાઓ.

अनुमा गुणकर्मामं पदमपूर्णो न मास्ति सापूर्णो
पूर्णिकर्मोपरि विशाला पदगम्यं देम वे सद्गुरु (अमृत) २०४

કમૂળાં આ ૮ પ્રકારનું પણ શુક્લધ્યાન સાધુઓને નથી. કારણ કે પૂર્વધર અને કેવળીના વિરહથી તે અગમ્ય થયું છે. તે કારણથી તે તેમની પાછળ ગયું અથવા તેઓએ તેમ કહેલું છે.

શુક્લધ્યાન અત્યારે ભલે ન હોય તથાપિ ભાવના-ઉમેદવારી-કરનારાઓએ નિરાશ ન થવું. શુક્લ ધ્યાનની ઉમેદવારી કરતાં ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થશે તોપણ આનંદ દાયકજ છે શુક્લધ્યાન અત્યારે નથી એ વચન કાંઈ ઉત્સાહનો નાશ કરવા માટે નથી. પણ પોતાના વીર્યને પ્રોત્સાહિત કરી બનતો પુરૂષાર્થ કરવા પ્રેરણાનો છે એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખી યથા શક્તિ પ્રયત્ન વાન્ થવું.

चंद्रार्कदीपार्कमणि प्रभाभिः किंयत्पचिचोस्ति तमोस्तत्रोधं
तदंतकर्त्री क्रियता स्वचित्ते ज्ञान्प्रांगेनी ध्यान सुदीपिकेयं. २०४

જેના હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર રહેલું છે, તેવા મનુષ્યને ચંદ્ર, સૂર્ય, દીપકની શ્રેણિ અને મણિની પ્રભાવડે શું ફાયદો થવાનો છે? અર્થાત્ જેનું હૃદય અજ્ઞાન અંધકારથી ઘેરાયેલું છે તેને બાહ્ય વસ્તુના પ્રકાશક સૂર્યચંદ્રાદિથી આંતર્ અજ્ઞાનને હઠાવવાનો-દૂર કરનારો કાંઇપણ ફાયદો થવાનો નથી આ કારણથી, હે જ્ઞાનીને વલ્લભ મનુષ્યો! અંધકારનો અંત કરનારી-નાશ કરનારી-આ ઉત્તમ ધ્યાન દીપિકાને તમારા હૃદયમાં સ્થાપન કરો

પૂર્વે ધ્યાનદીપિકાના પ્રારંભમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા અહીં પૂર્ણ થાય છે. આ ધ્યાન દીપિકા આંતર્ અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ કરનારી છે અને તેથી જ્ઞાનપ્રિય, આત્મપ્રિય, સુખપ્રિય મનુષ્યોએ નિરંતર પોતાના હૃદયમાં સ્થાપન કરવી. અર્થાત્ આ ગ્રંથમાં જે જે ઉપાયો આત્મજ્ઞાન માટે કહેવામાં આવ્યા છે તે તે પ્રમાણે વર્તન કરવું.

આ શ્લોકના શરૂઆતના ચંદ્ર પદથી સકલચંદ્ર ઉપાધ્યાય આ ગ્રંથના કર્તા છે તે નામ પણ પ્રગટ થાય છે કેમકે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સકલ-આખો પૂર્ણ હોય છે અને તે ઉપરથી 'સકલચંદ્ર' કર્તાએ પોતાનું ગુપ્ત નામ તેમાં છુપાવેલું છે અને અર્ક, દીપાલી અને મણિના સંખ્યા વાચક આંકોની ગણતરી ઉપરથી આ ગ્રંથ ૧૬૨૧ ના સંવતમાં બનાવાયેલો હોય તે પણ સૂચવન થાય છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ ૧૯૭૩ ના કારતક સુદ ૫ પાંચમને દિવસે ગોધાવી ગામમાં સવિસ્તર ભાવાર્થ સાથે સમાપ્ત થાય છે

इतिश्री तपागच्छीय श्रीमद् सकलचंद्र उपाध्यायकृत ध्यान दीपिका समाप्ताः

श्रीरस्तु.

इतिश्री तपागच्छीय श्रीमान् मुक्तिविजयगणि शिष्य श्रीमद् पन्यास श्री कमलविजयगणिस्तच्छिष्य पन्यास केशरविजयगणिकृत ध्यान दीपिका ग्रंथस्य भाषांतरं समाप्तार्थं विक्रमादित्य संवत्सर एकोन विंशतिशत त्र्युत्तर सप्तमी कार्त्तिक शुक्ल पंचम्यां समाप्तं.

शुभंभूयात्.

એસ. બી. શાહની કમ્પનીમાં મળતાં પુસ્તકોની યાદી.

સુવંકળા.	૦-૧૨-૦
કુમુદકળા પાકુંપુઠું.	૧-૪-૦
હીરામાણેકની મોટીખાણ	૦-૨-૦
સંસાર દર્પણ પાકું પુઠું.	૧-૦-૦
હમીરજી ગોહેલ પાકું પુઠું.	૦-૮-૦
સુથારીની સરણા	૦-૮-૦
સાચામોતી.	૧-૦-૦
બોધોદય.	૦-૨-૦
સ્વામી શીષ્ય સંવાદ.	૦-૨-૦
રામકૃષ્ણ વાક્ સુધા.	૦-૩-૦
મુદ્રા રાક્ષસ.	૦-૬-૬
સનાતન હિંદુ ધર્મ	૦-૧-૦
કર્મયોગ	૦-૧૦-૦
ભક્તિ યોગ.	૦-૬-૦
હીપ નોટીઝમ	૨-૮-૦
હાજી બાબાનાં સાહસ કર્મો.	૧-૪-૦
પ્રભાત ચંદ્ર.	૧-૦-૦
ટોડ રાજ્યસ્થાન મોટું.	
કીમ રૂ ૧૦ ઘરાકોથી કીમત	૫-૦-૦
અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ અથવા આનંદઘન ચોવીસી	૧-૦-૦
ભમેરો જરવાસ.	૦-૮-૦
ધી સંસ્કૃત ટુ ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી	૧-૮-૦
ઇંગ્લીશ ટુ સંસ્કૃત ”	૧-૮-૦
ધી જેમ પૉકેટ ઇંગ્લીશ ટુ ગુજરાતી ડી૦ પાકું પુઠું.	૧-૮-૦
” ” ગુજરાતી ટુ ઇંગ્લીશ ” ”	૧-૮-૦
ધી પોપ્યુલર ઇંગ્લીશ ટુ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી અધર્વર્ડ સાથે	૦-૧૦-૦
ધી સ્ટાર પોકેટ ઇંગ્લીશ ટુ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી રા. રા ભગુભાઇ એફ. કારભારી કૃત,	૦-૧૦-૦

ધી જૈન ફીલોસોફી ફીલોસોફી ડીરેક્ટરી	૦—૧—૦
સ્વ. રેવન્દ વૈદ્ય કૃત પાઘવાળામાં ભાવતુપીવાર જુમાલા	
બધારાન સમિત સાન આવે (રે. બી. નથુરાણી કૃત.)	
„ „ ભા. ૧	—૨—૦
„ „ „ ભા. ૨	૦—૨—૦
„ „ „ ભા. ૩	૦—૩—૦
„ „ „ ભા. ૪	૦—૩—૦

ઉપર લખેલાં પુસ્તકો સિવાય બાળબોધ લખેલાં પુસ્તકો ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સ્કુલોપયોગી પુસ્તકો, ફુલસ્કેપ મિશ્રણવાળા ચોપડી કુશલોપ તથા સ્ટેશનરી પેપર, દરેજાતની સામાન વેચાતા અમારા ત્યાંથી મળે છે તે પ્રતિદિ સાથે રુખસત થશે.

પન્યાસજી મહારાજ શ્રી કેશરવિજયજી કૃત પુસ્તકો.

નીચેના સ્થળેથી મળશે.

જૈન ધર્મ ની આસ્તિ બગાડ છે ટીકા.	૧—૪—૦
મલય સુંદરી	—૧૨—૦
ચન્દ્રકુમારી ચારિત્ર.	૦—૧૨—૦
જૈનનાં ચિતાનાં ભનાવેલાં નીચેનાં પુસ્તકો હાલ નવાં તૈયાર છે	
યોગ દીપિકા	૧—૪—૦
ધ્યાન દીપિકા	૦—૧૨—૦
નીતિમય જીવન અને ગૃહસ્થ ધર્મ.	૦—૧૨—૦
નીતિ વિચાર રત્નમાળા.	૦—૧—૦

ધર્મ બિન્દુ	૨—૦—૦
ઉપદેશરત્નાકર	૦—૧૨—૦
યોગસાર આદરણ	૧—૮—૦
ચતુર્વિધ ચરિત્ર	૧—૮—૦
આત્મજ્ઞાન બોધ	૦—૮—૦

ઉપર લખેલાં તથા બીજા જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો મળશે. [illegible]

ઠેકાણું —મેસ. બી. શાહની કંપની.

બુકસેલર પબ્લીશર અને પેપર મરચંટ

૨૧૫૦ ગાંધીરોડ—અમદાવાદ.